श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति।

द्वादशस्कन्धः

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम्।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीसुदर्शन-
सूरिकृतशुकपक्षीयसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका,
श्रीमन्मध्वसिद्धान्तधुरन्धर श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्त-
निर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्य्यप्रवरश्रीमज्जीव-
गोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, तदनुगामिश्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थ-
दर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि—श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका
इत्यष्टभिर्व्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतम्।

तदिदम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम्।

वङ्गदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

"श्रीवनमालिराय बहादुरस्य"

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितञ्च।

तच्च

श्रीवृन्दावन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

तथा

काञ्चीमण्डलान्तर्वर्ति 'कान्दूर' प० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये "श्रीदेवकीनन्दन" यन्त्रालये

मुद्रापितम्।

सम्वत् १९६४
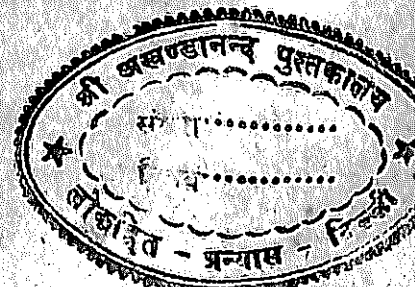
श्रीमद्भागवतम् ।

द्वादशस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

राजोवाच ।

स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणे ।
कस्य वंशोऽभवत्पृथ्व्यामेतदाचक्ष्व मे मुने ! ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम भविष्यो बारहद्रथः ।
तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् ॥ २ ॥
प्रद्योतसञ्ज्ञं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः ।
विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः ॥ ३ ॥
नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतना इमे ।
अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीगुरुं परमानन्दं वन्दे आनन्दविग्रहम् ।
यस्य सन्निधिमात्रेण चिदानन्दायते वपुः ॥
जयन्ति श्रीपरानन्दकृपाऽपाङ्गलसद्दृशः ।
या नित्यमनुवर्तन्ते सम्पदो विगतापदः ॥
एकादशोक्तयाध्यायैर्ब्रह्मैक्ये त्वाश्रयः सतः ।
अधिष्ठानतयाखिलाश्रयाभासाश्रयश्चेश्वरः सतः ॥
उक्तो कथावशिष्टेन प्राकृतात्यन्तिके लये ।
अधिष्ठानतया चोक्तो महापुरुषवर्णने ॥
तत्रादौ षड्भिरध्यायैः शुकः प्राह परीक्षिते ।
शेषैस्तत्राखिलान्याह सूतः पृष्टोऽथ सत्रिभिः ॥
आश्रयाश्रयणे कार्यो न विलम्बो मनीषिणा ।
इत्येतत्कालवैषम्यं चतुर्भिस्तावदुच्यते ॥
तत्र तु प्रथमे भाविमागधान्वयभूमिपान् ।
कलिप्रभावतः प्राह सङ्करादिमलीमसान् ॥
एवम्भूते सोमवंशे मुकुन्दः स्वैरक्रीडा वर्णिताऽथो स एव ।
वंशो भावी वर्ण्यते कृष्णभक्तिं मुक्त्वा मुक्त्यै वर्त्म नास्तीति वक्तुम् ॥

तदेवं वैवस्वतमनुवंशे सोमवंशप्रस्तावेन श्रीकृष्णावतारचरितानि सप्रपञ्चमनुवर्णितानि; अथेदानीं भावी सोमवंशः कलौ विजातीयसङ्करादिमलीमसो वैराग्यद्वारा श्रीकृष्णैकभक्तिनिगमनायानुवर्ण्यते तत्र तु सोमवंशशाखासु चिरकालानुवर्तितया मागधवंशोऽनुक्रम्यते—तत्र पूर्ववंशे उपरिचरोवसुस्तस्य बृहद्रथस्तस्य जरासन्धस्तस्य सहदेवः पुत्रोऽभूदित्युक्तं नवमस्कन्धे, तत्रैव सहदेवान्मार्जारिस्ततः श्रुतश्रवा इत्यादयो रिपुञ्जयान्ता विंशतिर्भाविनो राजानो निरूपिताः तत्र राजा पृच्छति—स्वधामेति ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इदानीम् तदुपरितनं वंशं सङ्करादिदोषैः प्रपञ्चयति—योऽन्त्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः स्वामिनं पुरञ्जयम् हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतसंज्ञम् राजानं करिष्यति यस्य पालको नाम सुतो भविष्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः ॥ ४—८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

१—३ ॥

अष्टात्रिंशोत्तरं शतमिति कालावधिरुक्तः ॥ ४—१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

तदेवं नवमस्कन्धेनोपक्रान्तसूर्यवंशावलिं तदनन्तरापतितसोमवंशावलिं च श्रीकृष्णावतारपर्यन्तां निरूप्य भगवतोऽवतारप्रभृतीनि स्वधामगमनान्तानि चरितानि दशमैकादशाभ्यां निरूपितानि अथ भाविसोमवंशपरम्परोत्तरावधि बुभुत्सया पृच्छति राजा—स्वधामानुगत इति । यदुवंशस्य भूषणवच्छोभावहे श्रीकृष्णे स्वधाम स्वस्थानमनुगते सति ततः यदुवंशजानां सोमवंश्यानाम् उक्तानां मध्ये कस्य वंशोऽभवद्वंशपरम्परा प्रावर्तत तदेतन्मुने ! मह्यमाचक्ष्व ॥ १ ॥

बार्हद्रथवंश्योऽभवदित्यभिप्रेत्य भाविनं तम् अनुवर्णयितुमारभते, योऽन्त्यः पुरञ्जयो नामेत्यादिना । पुरोर्वंश्य उपरिचरो वसुस्तस्य बृहद्रथः तत्सुतो जरासन्धः तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः तस्य श्रुतश्रवः प्रभृतयः पुरञ्जयान्ताः सुताः विंशति सङ्ख्या भाविनो नवमस्कन्ध एवोक्ताः योऽन्त्यः कनीयान् पुरञ्जयो नाम बार्हद्रथवंश्यो भविता तस्य पुरञ्जयस्यामात्यः यः शुनको नाम स स्वामिनं पुरञ्जयं हत्वा ॥ २ ॥

तस्यात्मजम् प्रद्योतनामानं राजानं कर्ता करिष्यति यस्य प्रद्योतनस्य पालकः सुतः तं राजानं कर्तेति पूर्वेण सम्बन्धः तत्पुत्रः भलकपुत्रः विशाखयूपः ततो राजको भविष्यति ॥ ३ ॥

तत्पुत्रो राजकपुत्रः नन्दिवर्द्धनः तस्य पुत्राः पञ्च प्रद्योतनाः प्रद्योतनसंज्ञिकाः त इमे नृपा अष्टत्रिंशोत्तरशतम् इत्यस्य समा इति शेषः । अयं कालावधिः एवमग्रेऽपि भोक्ष्यन्ति पालयिष्यन्ति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीहनुमते नमः ।

पद्माधाराख्यं नत्वा पद्मभूपूज्यमीड्यम् ।
द्वादशस्कन्धं व्याकुर्वे द्वादशात्मप्रीतये त्विमम् ॥

॥ १ ॥

श्रीनारायणकलत्रनिष्टवंशादिकथनेन तन्माहात्म्यमेव कथयत्यस्मिन् स्कन्धे; तत्र प्रथमेऽध्याये वंशशेषं कथयति—य इति अन्त्यः वंशावसानभवः कस्य वंशान्ते भव इत्यत उक्तं बार्हद्रथ इति स्वामिनं रिपुञ्जयमात्मजं स्वस्येति शेषः ॥ २ ॥

यद्वास्य प्रद्योतस्य सुतः पालको नाम यत्तादृत्यस्याऽव्ययत्वात् षष्ठी यद्वा, यः पालको यस्य यत्पालकः स तस्य सुत इति ॥ ३ ॥

प्रद्योतनेन साकं पञ्च तेषां राज्यावधि कालमाह—अष्टेति । भोक्ष्यन्ति पालयन्ति "भुजो नवने" (१ । ३ । ६६) इत्यतः परस्मैपदं पूर्ववंशवैलक्षण्यद्योतनार्थो वा व्यत्यासः ॥ ४—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ।

द्वादशक्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः ।
क्रियते यन्निदेशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥

१ ॥

तदेवमेकादशस्कन्धपर्यन्तग्रन्थेन निजाभीष्टं श्रीकृष्णलक्षणमाश्रयं यथावन्निरूप्य पुराणोपसंहाराय द्वादशस्कन्ध आरभ्यते यत्र तदन्तर्द्धाने लोकानां दुःखमेव स्यादिति दर्शयित्वा कथञ्चित्तं भजतां तु निस्तारः स्यादिति दर्शयिष्यते श्रीशुक उवाच योऽन्त्यो रिपुञ्जय इत्यादिना ॥ २—२४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः ।

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् ।
लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥
गोपरामाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभूष्णवे ।
तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥
अयोद्ग्रासिव्याख्येद्वादशे तु चतुर्दश ।
निरोध उक्तः श्रीकृष्णकथाप्यत्रोपसंहृता ॥
त्रिभिराद्यैः कलेर्धर्मद्रोहिणः कथ्यते कथा ।
एकेन प्रलयस्याथ द्वाभ्यां शुकपरीक्षितोः ॥
पुराणस्य तथैकेन मार्कण्डेयस्य च त्रिभिः ।
सूर्यस्याख्यानवृन्दस्य शास्त्रपूर्वैः क्रमात्त्रिभिः ॥
तत्र तु प्रथमे भाविभूमिपानां कथोच्यते ।
मागधान्वयजातानां कलिकल्मषशालिनाम् ॥

१ ॥

तदेवं चन्द्रवंशावतंसस्य श्रीकृष्णचन्द्रस्य चरितामृतकथासिन्धुः स्कन्धद्वयेन वर्णितस्तत्रैव लोकान् निमज्यानन्दयितुं इदानीं तेषां ततोऽन्यत्र वैराग्यमुत्पादयितुं तस्यैव चन्द्रवंशस्यान्तिमो भागो वर्ण्यते; तत्र चन्द्रवंशशाखायां पुरोर्वंश्य उपरिचरो वसुः तस्य पुत्रो बृहद्रथः तस्य जरासन्धः तस्य सहदेवः पुत्रोऽभूदित्युक्तं नवमस्कन्धे, पुनश्च तत्रैव सहदेवस्य मार्जारिस्तस्य श्रुतश्रवा इत्येवं रिपुञ्जयान्ता विंशतिर्भाविनो राजानो निरूपिताः अत्र स्कन्धे तदुपरितनं वंशं सङ्करादिदोषैर्मलिनीभूतं वर्णयति, योऽन्त्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः

शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः ।
क्षेमधर्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः ॥ ५ ॥
विधिसारः सुतस्तस्याऽजातशत्रुर्भविष्यति ।
दर्भकस्तत्सुतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥ ६ ॥
नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिः सुतस्ततः ।
शिशुनागा दशैवैते षष्ठ्यत्तरशतत्रयम् ॥ ७ ॥
समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ ! कलौ नृपाः ।
महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रीगर्भोद्भवो बली ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बार्हद्रथः बृहद्रथवंश्यः स्वामिनं रिपुञ्जयं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतं राजानं करिष्यति यत् यस्य प्रद्योतस्य सुतः पालकः पालकसंज्ञः प्रद्योतवंश्यत्वात् प्रद्योतनाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनिम्बार्काय नमः ।

श्रीकृष्णं यदनुध्यानान्मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ।
नत्वा तं द्वादशे स्कन्धे प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥
अवशिष्टो निरोधोऽत्र वर्ण्यते विविधस्तथा ।
प्रासङ्गिकश्च वक्तृश्रोतृप्रश्नानुसारतः ॥

नवमस्कन्धे सूर्यवंशोद्भवेन इलाद्वारा सोमवंशावलिः प्रोक्ता तत्र श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रादुर्भावो वर्णितस्तच्छ्रवणजन्यप्रेमातिशयेन तत्स्वरूपगुणादिबुभुत्सुं राजानं प्रति तस्याश्रयभूतस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य क्रममुल्लङ्घ्य स्वरूपगुणादिज्ञापिका लीला स्कन्धद्वयेन निरूपिता एकादशे मुक्तिश्च वर्णिताऽधुनाऽस्मिन् स्कन्धे निरोध उच्यते, तत्र सर्वस्य प्राकृतपदार्थस्य कालतो निरोधं विश्वस्यावलम्बतो विरक्तः सन् हरिभजनेन प्रात्यन्तिक स्वप्रुवापरपर्यायं मुक्तिं सम्पादयेदिति निरूप्यते, प्रथमिरध्यायैः तत्र तावत् भाविसोमवंशावलिं पृच्छति—स्वधामानुगते इति । यदुवंशस्य विभूषणे आभरणे भुक्तिमुक्तिप्रदत्वे विनोदप्रद इत्यर्थः । स्वधाम अप्राकृतं लोकं गते सति यादवानां मध्ये कस्य वंशश्चिरकालस्थायित्वेनाऽभवत् एतन्मे आचक्ष्व ॥ १ ॥

उत्तरमाह—य इति । सोमवंशे यदुस्तत्पुत्रो पुरुस्तद्वंशे उपरिचरोवसुस्तस्य बृहद्रथस्तस्य जरासन्धस्ततस्तस्य सुतः सहदेवः इत्युक्तं नवमस्कन्धे, सहदेवान्मार्जारिस्ततः श्रुतश्रवा आदयो रिपुञ्जयान्ता विंशतिसंख्याकाः भविष्या राजानस्तत्रैवोक्ताः तत्र योऽन्त्यो रिपुञ्जय एव पुरञ्जयस्तस्यामात्यः शुनको नाम स्वामिनं पुरञ्जयं हत्वा आत्मजं स्वपुत्रम् ॥ २ ॥

प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्त्ता करिष्यति ॥ ३ ॥

प्रद्योतनाख्याः अष्टत्रिंशोत्तरशतं समा इति शेषः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीवटपत्रशायिने नमः ।

अशेषनिर्जरव्रातकिरीटद्युतिकर्बुरम् ।
श्रीमत् श्रीरुक्मिणीकान्तचरणं शरणं वृणे ॥ १ ॥
द्वादशस्कन्धभावार्थबोधिनीं भक्तपोषिणीम् ।
टीकां भागवताचार्यः कुर्वे स्वल्पार्थभाषया ॥ २ ॥

राजोवाच ।

राजापरीक्षित्बोले, कि—हे मुने ! यदुवंश के विभूषण श्रीकृष्णचन्द्र महाराज, जब अपने धाम को पधारे तिसके पश्चात् इस पृथ्वी में किसका राज्य हुआ, सो आप कृपा कर मेरे आगे वर्णन करिये ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! बृहद्रथ के वंश में एक * पुरञ्जय नामवाला राजा होगा, उसका मंत्री शुनक अपने स्वामी राजा पुरंजय को मार कर प्रद्योत नामक अपने पुत्र को राजा करेगा, उस प्रद्योत का पुत्र पालक होगा, तिसका पुत्र विशाखयूप होगा, तिस से राजक नामवाला पुत्र उत्पन्न होगा, तिस राजक से नन्दिवर्द्धन पुत्र होगा, ये प्रद्योत से लेकर नंदिवर्द्धन पर्यन्त पांच राजा प्रद्योतन के वंशवाले एकसौ अठतीस १३८ वर्ष तक इस पृथ्वी पर राज्य करेंगे ॥ २—४ ॥

*नवमस्कन्ध के बाईसवें अध्याय में यहकथा है, कि—चन्द्रवंशी राजा पुरुके वंश में उपरिचर वसु हुए, तिनके बृहद्रथ राजा हुए तिनके जरासन्ध, तिनके सहदेव नामक पुत्र हुए, उस सहदेवके मार्जारि तिनके श्रुतश्रवा इसरीतिसे सहदेवकी बीसवीं पीढीमें रिपुञ्जय नामक (शुकदेवजी के कथन समय में भावी) राजा हुए, उनरिपुञ्जय का ही पुरञ्जय यह भी नाम है, उसी रिपुञ्जय से आगे जो राजा हुए, तिनका निरूपण इस स्कन्ध में करते हैं ॥

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ।
ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥ ९ ॥
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः ।
शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥ १० ॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानः स्म शतं समाः ॥ ११ ॥
नव नन्दान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्दो नाम कश्चिन्महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिर्भविष्यति अत एव महापद्म इत्यपि तस्य नाम ॥ ९ ॥

एकमेव छत्रम् यस्यां तां पृथिवीम् शासिष्यति पालयिष्यति क्षत्रोत्सादने दृष्टान्तः भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

समाः सम्वत्सरान् ॥ ११ ॥

नवनन्दान्नन्दं च तत्पुत्रांश्चेत्येवं नव प्रपन्नान् शरणागतान् विश्वस्तान् विख्यातान्वा द्विजः कौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्चाणक्यः उद्धरिष्यत्युन्मूलयिष्यति मौर्या मौर्यसञ्ज्ञाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः प्रद्योतनेभ्यः शिशुनागो भविता तत्सुतः शिशुनागसुतः काकवर्णः तस्य काकवर्णस्य सुतः क्षेमधर्मा तस्माज्जातस्तु क्षेत्रज्ञः ॥ ५ ॥

विधिसार इति तस्य क्षेत्रज्ञस्याजातशत्रुरित्यस्य विधिसारादित्यादिः तत्सुतः अजातशत्रुसुतः ॥ ६ ॥

नन्दिवर्द्धन इति आजेयः अज यस्यात्मजः तत्सुतः नन्दिवर्द्धन सुतः ॥ ७ ॥

कुरुश्रेष्ठेति सम्बोधनं महानन्दिसुत इति हे राजन् ! ॥ ८ ॥

महापद्मपतिरिति अन्वर्थं नाम महापद्मसङ्ख्यायाः सेनाया धनस्य वा पतिरिति स च (शूद्रा) शूद्रीगर्भोद्भवः बली अधिकबलयुक्तश्च क्षत्रकुलविनाशकश्च नन्द इति तस्यैव नामान्तरं यतोयं शूद्रीगर्भोद्भव अतएव तत आरभ्य नृपाः शूद्रप्राया अधार्मिकाश्च भविष्यन्ति ॥ ९ ॥

स इति महापद्म इति नामैकदेशग्रहणं महापद्मपतिः अनुल्लङ्घितशासनः प्रजाभिरनुल्लङ्घितमाज्ञारूपशासनं यस्य सः एकमेव छत्रं यस्यां तथाभूतां पृथ्वीं शासिष्यति पालयिष्यति द्वितीयो भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

तस्येति तस्य महापद्मपतेः सुतान्विशिनष्टि—म इति शतं संवत्सरान् ॥ ११ ॥

नवनन्दानिति नन्दशब्दस्तत्सुतपरश्च "आत्मा वै पुत्रः" इति श्रुत्यनुरोधात् अतएव नन्दानिति बहुवचनेन चेति विशेषणं च तान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चिद्विप्रस्तच्चाणक्यः कौटिल्यवात्स्यायनश्च द्विज उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति नाशयिष्यति यावत् ततस्तेषां सपितृकाणां सुमाल्यप्रमुखानामभावे तेष्वतिक्रान्तेषु इत्यर्थः । एवं सोमवंशे समाप्ते मौर्यसञ्ज्ञा भोक्ष्यन्ति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महानन्दिं विशिनष्टि—महानन्दिरिति ॥ ८ ॥

महानन्दिवंशभवः क इति । कश्चिदिति महापद्मसङ्ख्यया सङ्ख्याता सेना महापद्मा तस्याः पतिः कुलक्षत्रविनाशकृत् ततः कुलक्षत्राभावात् ॥ ९ ॥

स महापद्मो नाम्ना नन्दः ॥ १०–११ ॥

नन्देन सह नवसङ्ख्यान्नन्दान्नन्दवंशजानुद्धरिष्यत्यापद् इति शेषः । मौर्या मुरवंशजाः हीनजातयः कैवर्त्ताः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आजेयः अजस्य सुतः एकारमव्ययत्वमार्षम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स नन्दः महापद्मपतित्वान्महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतित्वान्महापद्मः क्षत्रविनाशकत्वे दृष्टान्तः भार्गवः परशुराम इव ॥ १०—११ ॥

नवनन्दान् नन्दं च तत्पुत्रानाष्टौ चेत्येवं नव प्रपन्नान् विश्वस्तान् द्विजश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति मौर्याः मौर्यसञ्ज्ञाः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततः प्रद्योतानन्तरम् ॥ ५ ॥

अजेयः अजेयस्य सुतः ॥ ७—८ ॥

महापद्मपतिः महापद्मसङ्ख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिः कश्चिन्नन्दनामकः क्षत्रविनाशकृत् भविष्यति तत आरभ्य नृपाः शूद्रप्रायाः भविष्यन्ति ॥ ९ ॥

स नन्दः महापद्म इत्यपि तस्यैव नामान्तरम् न उल्लङ्घितं शासनमाज्ञा यस्य स एकमेव छत्रं यस्यां तां शासिष्यति पालयिष्यति द्वितीयो भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।
तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्धनः ॥ १३ ॥
सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः ।
शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ १४ ॥
शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः ।
मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् ॥ १५ ॥
समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह ! ।
(हत्वा बृहद्रथं मौर्यं तस्य सेनापतिः कलौ ।
पुष्यमित्रस्तु शुङ्गाह्वः स्वयं राज्यं करिष्यति) ॥०॥ विज० ।
अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठोऽथ भविष्यति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य नन्दस्य समाः सम्वत्सरान् ॥ ११ ॥

नन्दानिति एको नन्दः अष्टौ सुमाल्यप्रमुखास्तत्पुत्राः एवं नवसङ्ख्याकान् प्रजाः नन्दयन्तीति नन्दास्तान् प्रजापालनपरान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चित् विश्वस्तघातकः कौटिल्यवात्स्यायननामकश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति मौर्या मौर्यनामकाः जगतीं भोक्ष्यन्ति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

तिसके पश्चात् शिशुनाग नामक राजा होगा, तिसका पुत्र काकवर्णा राजा होगा, उसका पुत्र क्षेमधर्मा राजा होगा, तिसका सुत क्षेत्रज्ञ राजा होगा ॥ ५ ॥

क्षेत्रज्ञ का विधिसार पुत्र होगा, तिसका अजातशत्रु नाम पुत्र राजा होगा, तिसका पुत्र दर्भक होगा तिसका अजय नामक पुत्र राजा होगा ॥ ६ ॥

अजय का पुत्र नंदिवर्द्धन, तिसका पुत्र महानंदि होगा, हे राजन् ! कलियुग में इस प्रकार शिशुनाग वंशी ये दश राजे तीनसौसाठ (३६०) वर्ष पर्यन्त पृथिवी के राज्य को भोगेंगे ॥ और हे राजन् ! महानंदी का पुत्र एक शूद्री के गर्भ से पैदा होगा और बड़ा बली होगा ॥ ७—८ ॥

और वह महापद्म सेना का अथवा महापद्म संख्या वाले द्रव्य का पति होगा और उसका नन्द ऐसा नाम होगा वह क्षत्रियों के वंश का नाश करने वाला होगा । उससे पीछे राजा लोग शूद्रप्राय और अधार्मिक होंगे ॥ ९ ॥

वह महापद्म अर्थात् नन्द एक छत्र पृथिवी पर राज्य करेगा और उसकी आज्ञा को कोई भी उल्लंघन नहीं कर सकेगा, जिस प्रकार परशुराम जी ने पृथिवी का शासन किया, वैसेही वह भी पृथिवी का शासन करेगा ॥ १० ॥

सुमाल्य से आदि लेकर उस नन्द के आठ पुत्र होंगे जो कि—राजा होकर इस पृथिवी पर सौ वर्ष तक राज्य करेंगे ॥ ११ ॥

उस समय कोई एक चाणिक्य नामा ब्राह्मण, पिता पुत्र सहित उन नवों नन्दों को विश्वास देकर राज्य से उखाड़ देगा, जब वे नव नन्द नहीं रहेंगे, तब उनके अभाव काल में कलि में पृथिवी को मौर्य लोग भोगेंगे ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कथं भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्यप्रथमम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तेषां प्रथमो दशरथः पराशरादिभिरुक्तोऽप्यत्रानुसन्धेयः तेन सह मौर्याः दश सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं शतं समाः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

के पुनस्ते मौर्याः ? कथं च भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति त्रिभिः, यस्तेषां नवानामुद्धर्त्ता द्विजः स एव मौर्यसंज्ञं प्रथमं चन्द्रगुप्तसंज्ञं नाम स्वसुतम् राज्येऽभिषेक्ष्यति तत्सुतः चन्द्रगुप्तसुतः ततः वारिसारानन्तरं तत्सुतोऽशोकवर्द्धनसुतः ॥ १३ ॥

तस्याऽशोकवर्द्धनस्य ॥ १४ ॥

तस्ततः मौर्या इति यद्यपि चन्द्रगुप्तादयो नवैव तथापि पराशरादिभिश्चन्द्रगुप्तादिषु दशरथ एक उक्तः तदभिप्रायेण एते दशेत्युक्तम् । यद्वा, चन्द्रगुप्तस्य यः पिता तेन सह दशेत्युक्तम् सप्तत्रिंशच्छतात्परं सप्तत्रिंशदुत्तरशतं समा वर्षाः । कुरुकुलोद्वहेति सम्बोधनम् ॥ १५ ॥

अग्निमित्र इति । मौर्यवंशजस्य बृहद्रथस्य सेनानीः पुष्यमित्रो नाम स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति अग्निमित्रादयो नव

वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता ततः ।
ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति ॥ १७ ॥
ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिरिति श्रुतः ।
शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ॥ १८ ॥
ततः काण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान् नृप ! ।
शुङ्गं हत्वा देवभूतिं कण्वोऽमात्यस्तु कामिनम् ॥ १९ ॥
स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ।
तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः ॥ २० ॥
(सुशर्माख्यो ऽथ नृपतिः कण्वानां भविता ततः) । (विज०)
(नारायणस्य भविता सुशर्मा नाम विश्रुतः ॥) सिद्धान्तप्रदीपे०)
काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्षाणां च कलौ युगे ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्वंश्या दशैते शुङ्गसञ्ज्ञाः वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्षशतं भोक्ष्यन्ति इति सम्बन्धः ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथं भोक्ष्यन्तीत्यत आह—स एवेति । स एव नवनन्दाचार्यः ॥ १३—१४ ॥

मौर्यसंज्ञा अपि मौर्याः ॥ १५—१६ ॥

वंशव्यवस्थां कथयति—हत्वेति । पुष्पमित्र इत्यादि जातिप्रयुक्तं नाम शुङ्ग इत्यादि विशेष नाम ॥ ० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कथं भोक्ष्यन्ति ? इत्यत आह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्येषु प्रथमं तत्रश्चेति चकारात् विष्णुपुराणोक्तो दशरथो ज्ञेयः ॥ १३—१४ ॥

सप्तत्रिंशदुत्तरशतं राजा सप्तत्रिंशदुत्तरशतं समाः ॥ १५ ॥

बृहद्रथस्य सेनापतिः स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति स पुष्पमित्रो नाम शुङ्गानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रादयो नव इत्येवं शुङ्गा दश द्वादशाधिकं वर्षशतम् ॥ १६—१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथं भोक्ष्यन्ति ? के च ते मौर्याः ? तत्राह, स इति सार्द्धैस्त्रिभिः । चन्द्रगुप्तं मौर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

चन्द्रगुप्तादयो द्विजेन सहिता दश मौर्याः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं शतम् ॥ १५ ॥ १६—१७ ॥

भाषा टीका ।

वही ब्राह्मण चाणक्य प्रथममौर्यराजा चन्द्रगुप्त को राज्य पर अभिषेक करेगा, उसका पुत्र वारिसार राजा होगा, तिसका अशोकवर्द्धन पुत्र राजा होगा ॥ १३ ॥

उस अशोकवर्द्धन का पुत्र सुयश नामक राजा होगा, तिस सुयश का सुत सङ्गत राजा होगा, तिसका पुत्र शालिशूक राजा होगा, तिसका पुत्र सोमशर्मा राजा होगा ॥ १४ ॥

तिसके पश्चात् सोमशर्मा का पुत्र शतधन्वा राजा होगा, तिसका पुत्र बृहद्रथ राजा होगा, ये दश राजा लोग मौर्य होंगे । और हे कुरुकुलोद्वह ! राजन् ! ये लोग एकसौ सैंतीस (१३७) वर्ष तक कलियुग में पृथिवी पर राज्य करेंगे बृहद्रथ का सेनापति पुष्पमित्र ही शुङ्गलोगों में प्रथम राजा होगा तिसका अग्निमित्र, तिसका सुज्येष्ठ पुत्र होगा ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्पमित्रो नाम स्वामिनं बृहद्रथं हत्वा राज्यं करिष्यति स च शुङ्गानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रादयो नवेत्येवम् शुङ्गा दश वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्षशतम् ॥ १८ ॥

कथं कण्वान् यास्यति ? तदाह—शुङ्गमिति । परस्त्रीकामिनं देवभूतिनामानं शुङ्गम् हत्वा तदमात्यो वसुदेवनामा कण्वो राज्यं करिष्यति ॥ १९ ॥

हत्वा काण्वं सुशर्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली ।
गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कञ्चित्कालमसत्तमः ॥ २२ ॥
कृष्णनामाऽथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः ।
श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः ॥ २३ ॥
लम्बोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्चिबिलको नृपः ।
मेघस्वातिश्चिबिलकादटमानस्तु तस्य च ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

काण्वानां चतुर्थः सुशर्मा ज्ञेयः ॥ २० ॥

इमे वसुदेवादयः काण्वायना वर्षाणां त्रीणि शतानि पञ्चचत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं भोक्ष्यन्ति ॥ २१ ॥

काण्वानामन्तिमं सुशर्माणं हत्वा बली नामा तद्भृत्यो गां भोक्ष्यति ॥ २२—२५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कण्वानीति बहुवचनं तत्सन्तानस्यापि विवक्षा निबन्धनम् ॥ १९ ॥

तस्य कण्वस्य ॥ २०—२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः काण्वानिति । हे नृप ! अल्पगुणान् गुणहीनान् काण्वसंज्ञान् यास्यति तदधीना भविष्यति तैः पालिता भविष्यतीति यावत् के पुनस्ते काण्वाः ? कथं च तान्यास्यतीत्यत्राह—शुङ्गमिति सार्द्धद्वयेन । यः शुङ्गसंज्ञो देवभूतिस्तं कामिनं स्त्रीलालसं हत्वा तदमात्यः काण्वः वसुदेवो नाम स्वयमेव करिष्यति महामत इति पाठे सम्बोधनं तस्येति इमे वसुदेवादयः काण्वायनसंज्ञाः पञ्चचत्वारिंशदधिकशतत्रयं समा भोक्ष्यन्तीत्यर्थः । अत्र नारायणस्य सुतः सुशर्मानामा द्रष्टव्यः "हत्वा काण्वं सुशर्माणम्" इत्युत्तरग्रन्थानुरोधात् ॥ १६—२१ ॥

तद्भृत्यः सुशर्मणो भृत्यः बली बलीकनामा गां पृथिवीं कञ्चित्कालमिति असत्तमत्वात्तद्भोगकालस्यानादरेण सङ्ख्या न कृता ॥ २२ ॥

कृष्णनामेति तद्भ्राता बलीकभ्राता ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १७ ॥

शुङ्गाः शुङ्गवंशजाः ॥ १८ ॥

कण्वाः शुङ्गवंशजाः तान्नृपान्यास्यति अल्पगुणा औदार्यादिगुणसम्पत्तिरहिताः कथं कण्वान्यास्यतीत्यत आह—शुङ्गमिति । शुङ्गं शुङ्गाख्यं राजानं देवभूतिं हत्वा नाम्ना वसुदेवः कण्वः तस्य शुङ्गस्यामात्यः कामिनं ग्राम्यकर्मासक्तम् ॥ १९ ॥

काण्वायनाः कण्ववंशभवाः कण्वानां चतुर्थः सुशर्मा इमे च वसुदेवादयः काण्वायनाः वर्षाणां त्रीणि शतानि पञ्चचत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं भोक्ष्यन्ति तस्य सुशर्मणो भृत्यः ॥ २०—२२ ॥

तस्य वृषलस्य भ्राता ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कथं काण्वान् यास्यति ? तत्राह शुङ्गमिति । परस्त्रीकामिनं देवभूतिनामानं शुङ्गं हत्वा ॥ १९—२० ॥

वसुदेवादयः काण्वायनाः ॥ २१ ॥

सुशर्माणमिति काण्वानामन्तिमः सुशर्मा ज्ञेयः बली बलिसञ्ज्ञः ॥ २२—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हत्वेते इति । बृहद्रथनामकस्य मौर्यस्य सेनापतिः पुष्पमित्रसंज्ञः बृहद्रथं हत्वा राज्यं करिष्यति स शुङ्गानां प्रथमः तद्वंश्या अग्निमित्रादयो नव एवं शुङ्गा दशसङ्ख्याकाः वर्षशताधिकं कतिपयवर्षाधिकं शतम् ॥ १८ ॥

अल्पगुणान् वीर्यशौर्यादिगुणलेशयुक्तान् कण्वसंज्ञान् यास्यति कथं यास्यति ? तत्राह—शुङ्गमिति । वसुदेवसंज्ञः कण्वः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

बलीनामा ॥ २२—२५ ॥

भाषा टीका ।

सुज्येष्ठ का पुत्र वसुमित्र राजा होगा, तिसका भद्रक, तिसका पुलिन्द पुत्र होगा, तिसका सुत घोष, और घोष का पुत्र वज्रमित्र राजा होगा ॥ १७ ॥

तिस वज्रमित्र से भागवत, भागवत से देवभूति पुत्र होगा ये शुङ्ग लोग दशहों भी एक सौ बारह ११२ वर्ष पर्यन्त इस पृथिवी के राज्य को भोगेंगे ॥ १८ ॥

हे नृप ! तिसके पश्चात् यह भूमि अल्प गुणवाले काण्व

अनिष्टकर्मा हालेयस्तलकस्तस्य चाऽऽत्मजः ।
पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनन्दनः ॥ २५ ॥
चकोरो बहवो यत्र शिवस्वातिररिन्दमः ।
तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः ॥ २६ ॥
मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः ।
विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रविज्ञः सलोमधिः ॥ २७ ॥
एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्दशतानि च ।
षट्पञ्चाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ! ॥ २८ ॥
सप्ताभीरा आवभृत्या दश गार्दभिनो नृपाः ।
कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्यतिलोलुपाः ॥ २९ ॥
ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दशतुरुष्ककाः ।
भूयो दश गुरुण्डाश्च मौना एकादशैव तु ॥ ३० ॥
एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ।
नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिम् ॥ ३१ ॥
भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग ! त्रीणि तैः संस्थिते ततः ।
किलिकिलायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरिः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

लोगों पर आयगी, उस समय बड़ा बुद्धिमान्, कण्व जो वसुदेव नामवाला, देवभूति शुङ्ग का मन्त्री होगा, वह परस्त्री लम्पट ऐसे अपने स्वामी देवभूति शुङ्ग को मारकर स्वयं आपही राज्य करेगा, तिस का पुत्र भूमित्र राजा होगा तिसका पुत्र नारायण नामक राजा होगा ॥ १९ ॥ २० ॥

ये चारों कण्ववंशी राजा कलियुग मे तीन सौ पैंतालीस ३४५ वर्ष पर्यन्त पृथिवी का राज्य करेंगे ॥ २१ ॥

तदनन्तर सुशर्मा नामवाले काण्व राजा का सेवक वृषल (नीच जाति) बली बड़ा दुष्ट अन्ध्रजाति वाला, उसी अपने स्वामी सुशर्मा को मार कर कुछ काल पृथिवी का राज्य करेगा ॥ २१ ॥

तिसके पीछे उसका भ्राता कृष्ण नाम वाला पृथिवी का पति होगा, तिसका पुत्र श्रीशान्तकर्ण नाम वाला होगा, तिसका सुत पौर्णमास राजा होगा, ॥ २३ ॥

तिसका पुत्र लम्बोदर राजा होगा, तिसका पुत्र विफल नाम वाला राजा होगा, विफल से मेघ स्वाति पुत्र होगा, मेघ स्वातिका पुत्र अटमान नामक राजा होगा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यत्र येषु बहुषु चकोरेषु चरमः शिवस्वातिनामा भविता ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आवभृत्याः अवभृतिर्नगरी तद्राजानः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते आभीरादयो मौनवर्जिताः पञ्चषष्टिनृपा एकोनशताधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ततः पूर्वोक्ता एकादशमौनास्त्रीण्यब्दशतानि क्षितिं भोक्ष्यन्ति ॥ ३१ ॥

तैः संस्थिते तेषु मृतेषु किलिकिलायां पुर्यां नृपतयो भविष्यन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

एत इति एतद्वचालिकिकनृपतिपरः अनन्तमेव मौनानां पृथक् वक्तत्वात् इति ॥ २८—४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनिष्टकर्मेति । तस्याटमानस्यानिष्टकर्मा सुत इति पूर्वेण सम्बन्धः हालेयोऽनिष्टकर्मणः सुत इति ॥ २५ ॥

चकोर इति यत्र येषु चकोरसंज्ञेषु शिवस्वातिनाम चरमो

शिशुनन्दिश्च तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः ।
इत्येते वै वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि षट् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भविता इत्यर्थः । अरिन्दमेति सम्बोधनं सविसर्गपाठे शिवस्वातेर्विशेषणम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

एत इति । एते चकोरकनामानः पञ्चविंशतिनृपतयः पृथिवीं भोक्ष्यन्तीति सम्बन्धः । वर्षसङ्ख्यामाह—त्रिंशच्चत्वारिंशच्छतानि षट्पञ्चाशच्चेति षडशीत्युत्तरचतुश्शतं वर्षाणीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सप्तेति । ततः सप्ताभीरसञ्ज्ञा आन्ध्रा इति उत्तरेणान्वयः । तान् विशिनष्टि—आवभृत्या अवभृतिनगरी तस्याः राजानः आवभृत्यसञ्ज्ञा वा सप्त आन्ध्राः तान् विशिनष्टि, आभीराः आभीरजातीयाः ततो दशगर्दभिनः तत्सञ्ज्ञा एवमग्रेऽपि बोध्यं लोलुपाः कामिनः ॥ २९–३० ॥

एते भोक्ष्यन्तीति । मौना एकादश क्षितिम् इति मौनानां कालावधेः पृथगेव वक्ष्यमाणत्वादेतत् इत्यनेन तेऽपि ये पञ्चसप्ततिर्यवनास्ते दशवर्षशतानि नवाधिकाश्च नवतिम् इत्येकोनैकादशशतवर्षाणि इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अङ्ग हे राजन् ! संस्थिते इति भावे क्तः तैर्मौनैः संस्थायां तत्कर्तृके मरणे तेषु मृतेषु तेष्वित्ति यावत् किलकिलाख्या पुरी तस्यां भूतनन्द इत्यादयो नृपतयः भूतनन्दाद्या वड्भुपर्यन्तं वर्षाणि भोक्ष्यमाणा भविष्यन्ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हालेयः हलान्वेयः ॥ २५—३० ॥

एते आभीरादयो मौनव्यतिरिक्ताः पञ्चषष्टिनृपा एकोनशताधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ततः पूर्वोक्ता एव एकादश मौनाः त्रीण्यब्दशतानि क्षितिं भोक्ष्यन्ति मौनाः मौनकुले जाताः एकादश त्रीणि अब्दशतानि ॥ ३१ ॥

कुले मौनकुले संस्थिते नष्टे किलिकिलायां नगर्यां तस्य शिशुनन्देर्भ्राता भूतनन्दोपवङ्ग्वादयुक्ताः षट् षट् वर्षाण्यधिकानि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनिरुद्धकर्मेति हालेयस्य विशेषणम् ॥ २५ ॥

यत्र येषु मध्ये अल्पकेषु नवमः शिवस्वातिरित्यर्थः । इति द्वाविंशतिः गोमतीपुत्रपुरीमन्तौ द्वौ ॥ २६ ॥

अन्ये तावद्यान्निज्ञलोमधिपर्यन्ताः पृथक् पृथगाख्या इति त्रिंशत् ॥ २७—४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यत्र येषु बहुसङ्ख्येषु मध्ये नवमः शिवस्वातिनामा भवति ॥ २६–२८ ॥

आवभृत्या अवभृतिनगरी तत्र भवाः ॥ २९—३० ॥

एते मौनव्यतिरिक्ताः आभीरादयः पञ्चषष्टिनृपाः मौनाश्चैकादश त्रीण्यब्दशतानि ॥ ३१ ॥

तैर्मौनैः संस्थिते मृते सति किलकिलायां पुर्यां ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र येषु चकोरः अनवमः कैश्चिद्गुणैः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २६–२७ ॥

एते चक्रिप्रभृतयो नृपतयः पृथिवीं त्रिंशच्चत्वारिंशच्छतानि च षट् पञ्चाशच्च भोक्ष्यन्ति ॥ २८ ॥

आवभृतिनगरी तद्राजानः आवभृत्याः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते मौनव्यतिरिक्ताः आभीरादयः पञ्चषष्टिनृपाः शतवर्षशतानि नवाधिकां नवतिं च भोक्ष्यन्ति एकादश मौनास्तु ॥ ३१ ॥

त्रीणि अब्दशतानि भोक्ष्यन्ति तैर्मौनैः किलकिलायां पुर्यां नृपतयो भविष्यन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

तिसका पुत्र अनिरुद्धकर्मा, तिसका पुत्र, हालेय, तिसका पुत्र तलक, तिसका पुत्र पुरीषभीरु तिसका पुत्र सुनन्दन राजा होगा ॥ २५ ॥

हे रिपुदमन ! सुनन्दन का चकोरक पुत्र होगा, तिस चकोरक के बहु संज्ञक नव पुत्र होंगे, तिनमें नवम शिवस्वाति पुत्र होगा, शिवस्वाति का गोमतीपुत्र तिसके पुरीमान् पुत्र होगा ॥ २६ ॥

तिसके मेदशिरा, तिसके शिवस्कन्ध, तिसका पुत्र यज्ञश्री, तिसका पुत्र विजय, तिसका चन्द्रविज्ञ, तिसका लोमधि पुत्र होगा ॥ २७ ॥

हे कुरुनन्दन ! ये तीस ३० राजालोग चारसौछप्पन ४५६ वर्ष तक इस पृथिवी के राज्य को भोगेंगे ॥ २८ ॥

तदनन्तर अवभृति नगरी के सप्त ७ राजा आभीर जाति के (अहीर) होंगे, तिनके पीछे दश १० राजा गर्दभिन् होंगे, तदनन्तर सोलह १६ कङ्क नामक राजा होंगे, और ये बड़े लोलुप अर्थात् लोभी व्यभिचारी होंगे ॥ २९ ॥

तिनके पीछे आठ ८ यवन राजा होंगे, तिनके पश्चात् चौदह १४ तुरुष्क राजा होंगे, तिन के पीछे दश १० गुरुण्ड राजा होंगे, तिन के पीछे ग्यारह ११ मौन लोग राज्य करेंगे ॥ ३० ॥

ये आभीरों से लेकर गुरुण्ड पर्यन्त मौनों को छोड़कर सब पैंसठ ६५ राजा लोग एकसहस्र निन्यानवे १०९९ वर्ष पर्यन्त राज करेंगे, और एकादश मौनलोग जो हैं, सो तो इस पृथिवी को तीनसौ ३०० वर्षतक भोगेंगे, जब वे मौन लोग मरजांयगे तिसके पीछे किलकिला नगरी में राजालोग होंगे, तहां प्रथम भूतनन्द राजा होगा, तिसके पीछे वंगिरि नामक राजा होगा ॥ ३१—३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अधिकानि च षड्वर्षाणि ॥ ३३ ॥

तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः ।
पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च ॥ ३४ ॥
एककाला इमे भूपाः सप्तान्ध्राः सप्त कोसलाः ।
विदूरपतयो भाव्या निषधास्तत एव हि ॥ ३५ ॥
मागधानां तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरञ्जयः ।
करिष्यत्यपरो वर्णान् पुलिन्दयदुमद्रकान् ॥ ३६ ॥
प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ।
वीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ।
अनुगङ्गमाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ ३७ ॥
सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः ।
व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥ ३८ ॥
सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम् ।
भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाऽब्रह्मवर्चसः ॥ ३९ ॥
तुल्यकाला इमे राजन् ! म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः ।
एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तेषां भूतनन्दादीनां यथायथं बाह्लिकनामानस्त्रयोदश सुता भविष्यन्ति अथ पुष्पमित्रो नामाऽन्यो राजन्यः अस्य च दुर्मित्रो नामपुत्रः ॥ ३४ ॥

तथा आन्ध्राः कोसलाः विदूरपतयो निषधाश्च एते च तत्तद्देशनामभिः प्रख्यातास्तुल्यकालाः सप्तमण्डलेषु भूपास्तत एव तेभ्यो बाह्लिकेभ्य एव भाव्या भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च मागधानां तु राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता स च पूर्वोक्तात्पुरञ्जयादपरः पुरञ्जय इति प्रसिद्धः सन् वर्णान् ब्राह्मणादीन् पुलिन्दयदुमद्रकसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति अपरानिति पाठे अन्यान्पुलिन्दादिसंज्ञान्वर्णान्करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्चैवं कृत्वाऽब्रह्मभूयिष्ठा अधर्मप्रचुराः सतीः प्रजाः स्थापयिष्यति पालयिष्यति स च पद्मवत्यां पुरि वसन् अनुगङ्गां गङ्गाद्वारमारभ्य प्रयागपर्यन्तं गुप्तां पालितां मेदिनीं भोक्ष्यति ॥ ३७ ॥

तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा व्रात्या उपनयनरहिता भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥

अब्रह्मवर्चसः वेदाचारशून्याः ॥ ३९ ॥

इमे च म्लेच्छप्राया भूभृतस्तुल्यकाला भविष्यन्ति । किञ्च, एते सर्वेऽधर्मोऽनृतपरा अधर्मेऽनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदा अल्पदातारः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां भूतनन्दादीनां बाह्लिकसंज्ञास्त्रयोदश सुताः भवितारो भविष्यन्ति इति तथा पुष्पमित्रो नामाऽन्यो राजान्यः अस्य दुर्मित्रनामा पुत्रः ॥ ३४ ॥

तथान्ध्राः कोसलाः वैदूरपतयः निषधाश्च तत्तद्देशनामभिः प्रख्याताः सप्तमण्डलेषु भूपास्तत एव बाह्लिकेभ्य एव भविष्यन्ति ते तेभ्यो जनिष्यन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मागधानामिति ततस्तु मागधानां राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता स च पूर्वोक्तात्पुरञ्जयादतिप्रसिद्धः सन् वर्णान् ब्राह्मणादीन् पुलिन्दयदुमद्रकसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति अपरानिति पाठे अन्यान् पुलिन्दसंज्ञान् करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

स चैवं कृत्वा प्रजाः अब्रह्मभूयिष्ठा अधर्मधर्मप्रचुरान् स्थापयिष्यति पालयिष्यति । किञ्च, वीर्यवानिति स वै विश्वस्फूर्जिः क्षत्रमुत्साद्य निर्मूल्य पद्मवत्यां पुरि वसन्निति शेषः अनुगङ्गां गङ्गाद्वारमारभ्य प्रयागपर्यन्तां गुप्तां मेदिनीं भोक्ष्यति तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा व्रात्याः उपनयनादिसंस्काररहिताः अत एव शूद्रप्राया भविष्यन्ति जनाधिपेति सम्बोधनं जनाधिपा इति पाठे ते शूद्रप्रायाः शूद्रप्रचुरा भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सिन्धोरिति । व्रात्यायां व्रात्या ब्राह्मणा येषां ते व्रात्याद्या म्लेच्छाश्च अब्रह्मवर्चस इति [illegible] चन्द्रभागा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

नदी तया तत्तीरं लक्ष्यते कौन्तीम्। देशात् कौन्तीमिति पाठे कुन्तिदेशेषु भवां कौन्तीमिति चन्द्रभागाविशेषणम्॥ ३९॥

तुल्यकाला इति। एते म्लेच्छप्रायाः भूभृतस्तुल्यकाला भविष्यन्तीत्यर्थः। किञ्च, एते इति अधर्मे अनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदाः अल्पदातारः तीव्रः उग्रो मन्युर्येषां ते स्त्रीबालेति परदारधनयोराहृता आदरयुक्ताः तद्ग्रहणशीला इत्यर्थः। उदितास्तमितप्रायाः उदितप्रायाश्चास्तमितप्रायाश्च क्षणे तुष्टाः क्षणे रुष्टा इत्यर्थः। अल्पसत्त्वा अल्पबला अल्पायुषश्च असंस्कृताः गर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजा इति एवंविधाः ते प्रजाः भक्षयिष्यन्ति पीडयिष्यन्ति॥ ४०—४२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

बाह्लीकाः बाह्लीकदेशपतयः॥ ३४॥

तथा आन्ध्रा अन्ध्रदेशपतयः कोसलाः कोसलविषयपतयः वैदूरथः वैदूरथनगरपतयो निषधाश्च एते तत्तद्देशनामभिः प्रख्याताः तुल्यकालाः खण्डमण्डलेषु भूपाः तत एव तेभ्यो बाह्लीकेभ्य एव भाव्या भविष्यन्ति॥ ३५॥

ततश्च नैषधानां विषयाणां राजा पुरञ्जयः नामधामिति शेषः। स पुलिन्दयदुमद्रकानवर्णान् वर्णान् करिष्यति किं बहुना सर्वाः प्रजाश्चापि विवर्जिताः॥ ३६॥

अब्रह्मभूयिष्ठाः बहुलवेदविरुद्धाः स्थापयिष्यति विपरीतकरिष्यति अनुगङ्गं गङ्गासमीपे आप्रयागं प्रयागाख्यक्षेत्रपर्यन्तं गुप्तां मेदिनीं पद्मवत्यां पुरि स्थितिं कृत्वा आप्रयागं गुप्तां पालिताम्॥ ३७॥

तदनन्तरं सौराष्ट्राश्च आवन्त्याश्च आभीराश्च शूद्राश्च अर्बुदाश्च मालवाश्च मात्याः संस्कारहीनाः द्विजाः शूद्रप्रायाः जनाधिपतयो भविष्यन्ति॥ ३८॥ ३९॥

किञ्च, एते सर्वे अधर्मानृतपराः अधर्मे अनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदाः अल्पदातारः॥ ४०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

षट्सप्तोत्तराणि अधिकानि भविष्यन्ति भावीनि स्थास्यन्ति पालयिष्यन्ति॥ ३३॥

तेषां भूतनन्दादीनां मध्ये कुलं बाह्लिकनामानो भविष्यन्ति अथेत्यन्य एव पुष्पमित्रः अभिषेकस्य दुर्मित्रो नाम पुत्रः॥ ३४॥

एककालाः खण्डमण्डलपतयः॥ ३५॥

ततश्च मागधानां मध्ये कश्चिद्विश्वस्फूर्जिर्नाम पुरञ्जयः पुराणाञ्जनपदः प्राचीनपुरञ्जयो द्वितीय इत्यर्थः। वर्णान् ब्राह्मणादीन् पुलिन्दयदुमद्रकसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति॥ ३६॥

अब्रह्मभूयिष्ठाः वेदरहिताः बहुतराः येन पुरुषाधमेन तत्रत्या रक्षणं कृत्वा॥ ३७॥

ततश्च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा व्रात्याः संस्कारहीनाः भविष्यन्ति॥ ३८—४३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

एते भूतनन्दादयः॥ ३३॥

तेषां भूतनन्दादीनां बाह्लिकाः तन्नामानः अथान्यो राजन्यः पुष्पमित्रो भविष्यति अस्य पुष्पमित्रस्य दुर्मित्रः पुत्रो भविष्यति॥ ३४॥

तत एव हि तेभ्यो बाह्लिकसञ्ज्ञेभ्य एवान्ध्रादयः तत्तद्देशनामभिः प्रख्याताः एककालाः तुल्यकालाः भूपाः तत्तद्भूमिप्रदेशपालकाः भाव्याः भविष्यन्ति॥ ३५॥

ततश्च पुरञ्जयः पूर्वोक्तात्पुरञ्जयादितरः अर्थात्तद्वदतिप्रसिद्धः विश्वस्फूर्जिर्नाम मागधानां राजा भविता सतु वर्णान् ब्राह्मणादीन् पुलिन्दयदुमद्रकान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति॥ ३६॥

एवं कृत्वा विश्वस्फूर्जिः पद्मवत्यां पुरि वसन् अब्रह्मभूयिष्ठाः सर्वैश्वर्यप्रचुराः प्रजाः स्थापयिष्यति यतो दुर्मतिः कलिविदूषितमतिः नन्वन्ये क्षत्रियास्तं कुतो न वारयिष्यन्तीत्यत आह, वीर्यवान् क्षत्रमुत्सादयेति॥ ३७॥

अनुगङ्गां गङ्गाद्वारमारभ्य आप्रयागं प्रयागपर्यन्तां गुप्तां पालितां मेदिनीं भोक्ष्यति तदनन्तरं सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः व्रात्याः उपनयनादिसंस्काररहिताः भविष्यन्तीत्यग्रिमेणान्वयः॥ ३८॥

द्विजाः त्रैवर्णिका व्रात्याः असंस्कृताः सन्तः शूद्रप्रायाः भविष्यन्ति॥ ३९॥

अधर्मानृतपराः वेदोक्तक्रियाशून्यत्वात् इति च म्लेच्छप्रायाः भूभृतस्तुल्यकाला भविष्यन्ति॥ ४०॥ ४१॥

भाषा टीका।

फिर तिस धर्मगिरि के पीछे धर्मगिरि का भ्राता शिशुनन्दि राजा होगा, और शिशुनन्दि के अनन्तर यशोनन्दि राजा होगा, यशोनन्दि के पीछे प्रवीरक राजा होगा, ये भूतनन्द से लेकर सब राजा लोग पृथिवी पर एकसौ छै १०६ वर्ष पर्यन्त राज्य करेंगे॥ ३३॥

तदनन्तर इस भूत नन्दादि को भी सन्तान तेरह १३ पुत्र होंगे, उसका नाम बाह्लिक पड़ेगा, उसी समय अन्य एक पुष्पमित्र नामक राजा होगा, तिसका पुत्र दुर्मित्र राजा होगा॥ ३४॥

और उन्हीं बाह्लिकों की सन्तान सात आन्ध्र, सात कोसल, तथा विदूरपति, और नैषध, इस प्रकार देश के नामों से प्रसिद्ध सात खंड मंडल के अधिपति होंगे॥ ३५॥

मगधदेशों का राजा विश्वस्फूर्जित नामक दूसरा पुरञ्जय होगा, और वह ब्राह्मणादि वर्णों को पुलिन्द, यदु, मद्रक संज्ञावाले म्लेच्छ प्राय कर देगा,॥ ३६॥

और वह दुर्मति, जिसमें प्राय करके त्रैवर्णिक लोग नहीं ऐसी नीच प्रजा का पालन करेगा, बड़ा पराक्रमी होगा और क्षत्रियों को उखाड़ कर पद्मावती पुरी में रह कर हरिद्वार से प्रयाग पर्यंत पृथिवी का राज्य करेगा॥ ३७॥

स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनाहृताः ।
उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः ॥ ४१ ॥
असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसावृताः ।
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः ॥ ४२ ॥
तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ।
अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् द्वादशस्कन्धे राजवंशानुकीर्त्तनं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

सौराष्ट्र (सोरठ) देश के अवन्तिदेश के शूद्र, अर्बुद, और मालव देश के ब्राह्मण ये लेकर तीनों वर्ण उपनयनादि संस्कारों से हीन होकर पतित होजावेंगे और वहां के राजा लोग शूद्र प्राय होजावेंगे ॥ ३८ ॥

सिन्धुनदी के किनारे २ तथा चन्द्रभागा के किनारे २ कौन्ती देश और काश्मीर मण्डल इन देशों को शूद्र पतित म्लेच्छादिक जो ब्रह्म तेज से हीन हैं वे राजा लोग भोगेंगे ॥ ३९ ॥

हे राजन्! ये सब राजा लोग एकही काल में म्लेच्छ प्राय होंगे, ये सब अधर्म और असत्य परायण होंगे, एवं थोड़ा दान करने वाले होंगे, और तीव्र क्रोधी होंगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उदितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिबहुलाः ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजाः भक्षयिष्यन्ति धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, तन्नाथाः ते नाथा येषां ते जनपदा देशवर्तिनो मनुष्यास्तच्छीलाचारवादिनस्तेषामिव शीलमाचारो वादश्च तद्वन्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने
शुकपक्षीये द्वादशस्कन्धे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तन्नाथा इति ते म्लेच्छा नाथा येषां ते जनपदादेश वर्तिनः तेषामेव शीलं स्वभावः आचारो वादश्च येषां सन्तीति तथाऽन्योन्यतः राजतः राजभिश्च पीडिताः नाशं यास्यन्ति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उदितास्तमितप्रायाः बहुधं सूर्योदयमस्तङ्गतमेव जानन्ति नापरम् अल्पकालावस्थायिनो वा ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्भाधानादिसंस्कारहीनाः प्रजाः भक्षयिष्यन्ति धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, एवंविधाः ये त एव नाथा येषां ते तन्नाथा जनपदा देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषां शीलम् आचारश्च वादश्च तद्वन्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
प्रथमोऽध्यायः १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
द्वादशे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

उदितास्तमितप्रायाः उत्पन्नविनष्टप्रायाः जन्ममरणबहुला इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

भक्षयिष्यन्ति जीविकापहारादिना पीडयिष्यन्ति जनपदा देशवर्तिनो जनाः तच्छीलाचारवादिनः अर्थात् तेषामिव शीलाचारवादाः सन्ति येषां ते ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
प्रथमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥१॥

भाषा टीका।

स्त्री, बालक, गौ, द्विज, इनके मारने वाले होंगे, और पराई स्त्री पराये धन में आदर करने वाले होंगे और अल्पकाल में वृद्धिको प्राप्त होकर अल्पकाल में नष्ट होते रहेंगे, तथा अल्प पराक्रम, और अल्प आयु वाले होंगे ॥ ४१ ॥

और संस्कारों से रहित वैदिक क्रियाओं से हीन और और रजोगुण तमोगुण से ढके हुए होंगे, ऐसे वे राजाओं के चिन्ह धारण करने वाले म्लेच्छ लोग, प्रजा का भक्षण करेंगे अर्थात् प्रजाको दुःख देवेंगे ॥ ४२ ॥

और जब उस देश के लोगों के ऐसे अन्यायी स्वामी होंगे तब देश की सब प्रजालोग भी राजाओं के स्वभावको राजाओं के आचार को ग्रहण कर राजाओं के सदृश असत्य बोलने वाले होकर परस्पर में तथा राजाओं से पीडित होकर क्षय को प्राप्त होजाँय गें ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में प्रथम अध्यायकी,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

ततश्चाऽनुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।
कालेन बलिना राजन्नङ्क्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः ॥ १ ॥
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माऽऽचारगुणोदयः ।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ ३ ॥
लिङ्गमेवाऽऽश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।
अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ ४ ॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव तु ।
स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम् ॥ ५ ॥
दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्यं केशधारणम् ।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि ॥ ६ ॥
दाक्ष्यं कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्मसेवनम् ।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले ॥ ७ ॥
ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ।
प्रजा हि लुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वितीये तु कलेर्दोषवृद्धौ कल्क्यवतारतः ।
अधर्मिष्ठजने नष्टे पुनः कृतयुगागमः ॥

कलिधर्मान्प्रपञ्चयति—ततश्चेत्यादिना ॥ १ ॥

धर्मन्याययोर्व्यवस्थायां बलमेव ॥ २ ॥

दाम्पत्ये भार्यापतिभावेऽभिरुचिरेव हेतुर्न कुलगोत्रादिः व्यावहारिके क्रयविक्रयादौ स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः श्रैष्ठ्ये रतिकौशलमेव हेतुर्न कुलमाचारो वा ॥ ३ ॥

आश्रमाणां ख्यातौ ज्ञाने लिङ्गमेव दण्डाजिनादिकं हेतुर्नत्वाचारविशेषः अन्योन्यापत्तिकारणं चाऽऽश्रमादाश्रमान्तरप्राप्तौ च कारणम् यद्वा वर्णादीनामन्योन्यापत्तौ नमस्कारादिव्यवहारे कारणम् । अवृत्त्या, धनाभावेनैव न्याये दौर्बल्यं पराजयः, चापलं वचो बहुभाषणम् ॥ ४ ॥

असाधुत्वे चौर्याद्यभियोगे प्रसाधनमलङ्कारः ॥ ५ ॥

दूरे वर्तमानं वार्ययनं जलाशयस्तीर्थं न तु गुर्वादि स्वार्थः पुरुषार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

१ ॥ २ ॥

रुचिर्हेतुः नत्वाभिजात्यादि सा च व्यावहारिकी लोकव्यवहारसिद्धा मायैव विवेकप्रतिबन्धिनी स्त्रीत्वे चेति स्त्रीत्वपुंस्त्वयोर्हेतुर्नोचित स्त्रीत्वपुंस्त्वैकान्तगुणप्रयोगो हेतुः किन्तु मिथोरतिरेव सम्भोग एव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवृत्तिः दारिद्र्यम् ॥ ४ ॥

स्वीकार एव न तु शास्त्रीयविधिनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उदरमिति उदरपोषणमेव स्वार्थः स्वस्य पुरुषार्थः ॥ ९—१९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"तत्कोलाचारवादिनः" इत्येतदेव प्रपञ्चयन् कृतयुगप्रवृत्तिसमीपकालं लक्षयन् तत्प्रवृत्तिप्रकारं कलियुगप्रादुर्भावलक्षणञ्च वदन् राजवंशानुकीर्तनमुपसंहरति द्वितीयेन—ततश्चेत्यादिना । हे राजन्! बलिना बलीयसा कालेन निमित्तेनानुदिनं धर्मादयो नङ्क्ष्यन्ति ॥ १ ॥

वित्तमेवेति । जन्माभिजात्यं गुणाः सद्गुणाः तदावहं वित्तमेवेत्यर्थः । तथा धर्मन्यायव्यवस्थायां बलं धनबलमेव कारणं हेतुः ॥ २ ॥

दाम्पत्येति । दाम्पत्ये भर्तृभार्यात्वे अभिरुचिरेव कारणं न स्वाभिजात्यादिः व्यावहारिके क्रयविक्रयादिव्यापारे माया वञ्चनमेव नतु निष्कापट्यं व्यावहारिकीतिपाठे लोकव्यवहारसिद्धा मायैव विवेकप्रतिबन्धनीत्यर्थः । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः प्राशस्त्ये रतिकौशलमेव हेतुर्नतु स्त्रीत्वपुंस्त्वैकान्तगुणावृत्तयः सूत्रमेव नतु उपनयनादि ॥ ३ ॥

लिङ्गमेवेति । आश्रमाणां ख्यातौ ज्ञाने लिङ्गमेव दण्डाजिनादिकमेव हेतुर्नत्वाचारविशेषः अन्योन्यापत्तिकारणमाश्रमादाश्रमान्तरप्राप्तौ च कारणं वर्णान्तरात् वर्णान्तरप्राप्तौ नीचोत्तमभावप्राप्तौ वा कारणमित्यर्थः । अवृत्तिः दरिद्रता तथा न्यायदौर्बल्यं पराजयः सप्तम्यन्तपाठे तस्यां सत्यां न्यायदौर्बल्यं सा न्यायदौर्बल्ये हेतुरित्यर्थः । पाण्डित्ये चापलं वचः बहुभाषणं हेतुः ॥ ४ ॥

अनाढ्यतैवेति । असाधुत्वे निकृष्टत्वे अनाढ्यतैव हेतुः नतु कुलहीनता साधुत्वे उत्कृष्टत्वे दम्भः देहालङ्कारः उद्वाहे विवाहे स्वीकरणमेव नतु शास्त्रीयविधिः प्रसाधनं शरीरमलापनयनमेव स्नानं नतु विशुद्धतीर्थावगाहनम् ॥ ५ ॥

दूर इति । यद्दूरे वर्तमानं वार्ययनं जलाशयस्तत् तीर्थं नतु गङ्गादिः नतु गुर्वादिर्वा लावण्ये निमित्ते केशधारणं नतु शास्त्रविहिताङ्गचौरम् उदरभरणमेव सर्वपुरुषार्थः सत्यत्वे सत्यवादित्वे धार्ष्ट्यं प्रगल्भिष्णुत्वं नतु अनृतवादित्वम् ॥ ६ ॥

दाक्ष्ये समर्थत्वे कुटुम्बभरणं नतु धर्मादिपुरुषार्थसम्पादनं यशोऽर्थे नतु पारलोकार्थं एवम् इत्थम्भूताभिः प्रजाभिराकीर्णे भूमण्डले ॥ ७ ॥

ये ब्राह्मणादयस्तेषां मध्ये यो बली स एव नृपो भविता प्रजा इति लुब्धैरर्थकामपरैरत एव निर्घृणैर्निष्कृपैः दस्युधर्मभिः चौरव्याघ्रप्रवृत्तिभिः राजन्यैः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कल्क्यवतारं तच्चरितं च युगविभागलक्षणं च वक्तुमिमध्याये; तत्रादौ कलिवैभवमाह—ततश्चेति । कालत्रयानन्तरं धर्मादयो नङ्क्ष्यन्तीत्यन्वयः । कारकाभावादिति शेषः ॥ १ ॥

यदि कलौ नृणां वित्तमस्ति तर्ह्येव तेषां जन्मादयः पूज्याः स्युरिति शेषः । अयं धर्मोऽयं न्याय इति व्यवस्थायां बलमेव कारणं धनमिति वा पाठः ॥ २ ॥

अभिरुचिरन्योन्यस्नेहलक्षणेच्छा हेतुः न कुलगोत्रादिशास्त्रीययोगः व्यावहारिके क्रयविक्रयादिव्यवहारविषये मायैव हेतुः अतिरतिः अतितरां मनोदर्शनीयताविशेषः सूत्रं तन्तुलक्षणम् ॥ ३ ॥

आश्रमाणां ख्यातौ ज्ञाने ब्रह्मचर्याद्याश्रम इति वक्तव्ये अन्योन्यापत्तिकारणम् आश्रमादाश्रमान्तरप्राप्तिकारणं लिङ्गमुपाध्यायादिलक्षणं लाञ्छनम् अन्यायदौर्बल्ये अन्यायाकरणे अवृत्तिवृत्तिराहित्यं वृत्त्यभाव एव हेतुः कृतोऽन्यायोऽन्याय इत्यर्थः अचापलम् अचञ्चलतालक्षणं वचः कारणमित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

अनाढ्यता दारिद्र्यम् असाधुत्वे दुष्टत्वे त्वं मम जाया इति स्वीकारः हेतुः प्रसाधनं शरीरस्य शुद्धिरलङ्कारो वा ॥ ५ ॥

दूरेवार्यन्तं दूरतरजलयात्रा यत्र क्रियते तत्तीर्थं नतु गुर्वादि केशधारणं धम्मिल्लधारणम् उदरम्भरता स्वोदरपूर्णता स्वार्थः स्वप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

अत्र ब्राह्मणाः दस्यूनां धर्माणि चौर्यादीनि येषां ते तथा तैः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—५ ॥

लावण्ये निमित्ते केशधारणमेव करिष्यन्ति इति सप्तम्यन्तानामन्वयः ॥ ६—२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वितीये तु कलेर्दोषस्तदन्ते कल्किसम्भवः ।
कलेर्वृद्धिपरिज्ञानं तदन्ते सत्यमुच्यते ॥

कलिदोषानाह—तत इति ॥ १ ॥

वित्तमेवेति यस्य वित्तं वर्तते स एव सत्कुलजन्मा स एव सदाचारः स एव सद्गुणः इत्येवमेवाग्रे अपि व्याख्येयम् ॥ २ ॥ ३ ॥

अन्योन्यापत्तौ परस्परमुत्कर्षापकर्षप्राप्तौ लिङ्गमेव दण्डाजिनशिखात्यागादिकमेव कारणं न तु ज्ञातसदाचारादिकम् अवृत्त्या मुद्राद्यर्पणासामर्थ्येनैव हेतुना न्यायदौर्बल्यं न्याये पराजयः चापलं वचः चापल्ययुक्तं भाषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

वार्ययनं जलाशयः ॥ ६—१४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कलिदोषं पुनः कल्किप्रादुर्भावादिकं च द्वितीयेऽध्याये निरूपयति, तत्र यदुक्तं म्लेच्छप्रायाः भूभृतो भविष्यन्तीत्यादि तदनन्तरं किं भविष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—तत इति ॥ १ ॥

जन्माचारगुणानामुदयो यस्मात् स तथा जन्मादिविख्यातिः हेतुर्वित्तमेव यो वित्तवान् स एव श्रेष्ठजन्मादिमानित्यर्थः । तथा

आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ।
शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ॥ ९ ॥
अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ।
शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

धर्मन्याययोर्व्यवस्थायां वित्तमेव कारणं हेतुः कलाविति श्रेऽपि योज्यम् ॥ २ ॥

किञ्च दाम्पत्ये जायापतिभावे अभिरुचिरेव हेतुर्नतु कुलगोत्रादिः व्यावहारिके क्रयविक्रयादौ माया वञ्चनैव हेतुः नतु सत्यभाषणं स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः श्रेष्ठत्वे रतिः अत्यासक्तिरेव हेतुर्नतु सद्धर्माचारः विप्रत्वे सूत्रमेव हेतुर्नतु सन्ध्योपासनशौचादिः ॥ ३ ॥

आश्रमाणां ख्यातौ ज्ञाने दण्डाजिनादिकं हेतुर्नतु गुरुशुश्रूषादि अन्योऽन्यतः दानदीक्षादिभिः आपतौ प्राप्तौ च लिङ्गमेव हेतुर्नतु पात्रत्वादिः न्याये सदोषत्वनिर्दोषत्वाऽऽख्यां निग्रहानुग्रहनीतौ अवृत्त्या दौर्बल्यं निर्धनत्वादिना दण्ड्यत्वं भवति नतु सदोषत्वेन, पाण्डित्ये चापल्यं वचः लोकरञ्जनार्थं बहुभाषणं न तु तत्त्वज्ञता असाधुत्वे उपेक्षणीयत्वे अनाढ्यता धनविद्यादिराहित्यमेव हेतुर्नतु दुष्कृतित्वं साधुत्वे आदरणीयत्वे दम्भ एव नतु सुकृतित्वम् उद्वाहे विवाहे स्वीकार एव नतु पाणिग्रहणमन्त्राः प्रसाधनमलङ्कारः ॥ ४-५ ॥

वारिपूर्णं जलाशयः दूरे स्थितं तीर्थं भवति यत्राविहारप्रदत्वात्तु—

गङ्गां च यमुनां चैव शुतुद्रीं सरस्वतीम् ।
रथस्यां सरयूं चैव गण्डकीं गोमतीं तथा ॥
अपर्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये ॥

इति महाभारतादिप्रसिद्धानि तीर्थानि वावदयेति मिथ्यं केशधारणं नतु यथाशास्त्रं ब्रह्मचर्यादिनिमित्तम् उदरंभरता उदरभरणमौपकृत्यजैह्वयकलुषसाधनाचरणपरत्वं स्वार्थः पुरुषार्थः नतु तपोज्ञानाद्याचरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकल्किभगवते नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! तदनंतर बडे बलवान् काल के प्रभाव से विलोहित धर्म, सत्य, शौच, क्षमा, दया, आयु, बल, स्मृति, ये सब नष्ट होते जांयगे अर्थात् घटते जांयगे ॥ १ ॥

कलियुग में जिन मनुष्यों के समीप धन होगा वेही उत्तम जन्मवाले, शुद्ध आचार वाले, उत्तम गुणवाले कहावेंगे, और धर्म न्याय की व्यवस्था में बल ही कारण होगा, अर्थात् जो बली होगा वह युक्त अयुक्त जैसा धर्म का न्याय निवेडेगा वही सबको मान्य होगा ॥ २ ॥

स्त्री पुरुष के युगल जोडी होने में राजी होना ही कारण रह जायगा, कुल गोत्र आदि से कुछ प्रयोजन नहीं, क्रय विक्रय आदि व्यवहार में कपट ही प्रधान रहेगा, स्त्रीपने और पुरुषपने में केवल रति कुशलता ही कारण होगी, कुल आचार कुछ नहीं, एवं ब्राह्मणपने में केवल यज्ञोपवीत (जनेऊ) मात्र का पहिरना रहजायगा और कर्म नहीं ॥ ३ ॥

आश्रम की पहिचान में दंडादिक आश्रम का चिन्हमात्र कारण रहेगा, और वही चिन्ह बदलना, आश्रम के बदलने में कारण होगा, आश्रम के अनुगुण आचारादिक कुछ नहीं । और घूस रिसवत के देने में सामर्थ्य न होना ही । राजकीय न्याय (मुकद्दमा) से हारने का कारण होगा, अपराध की सत्यता नहीं । बातों की चपलता ही पंडिताई में प्रधान कारण होगी, शास्त्राध्ययन आदि कुछ नहीं ॥ ४ ॥

निर्धनपना ही असज्जनता में कारण होगा, खोटा आचार नहीं । दंभ करना ही साधुता में कारण होगा, सदाचार नहीं । स्वीकार करलेना मात्र ही विवाह में कारण होगा, विधि नहीं । स्नान करना ही अलंकार समझा जायगा, भूषण वस्त्र तो कहां से आवेंगे ॥ ५ ॥

दूर जो जल हो वही तीर्थ समझा जावेगा, हरि गुरु देव स्थल नहीं । केशधारण ही लावण्य में हेतु होगा, पेट भरलेना ही स्वार्थ कहावेगा, ढीठता ही सत्यपने में हेतु होगी ॥ ६ ॥

कुटुम्ब का पालन करना ही चतुराई होगी, यश के लियेही धर्म किया जावेगा, इस प्रकार की दुष्ट प्रजा से जब पृथिवी मंडल व्याप्त हो जावेगा ॥ ७ ॥

तब ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, इनमें जो बली होगा वही राजा होजावेगा, और चोरों के सदृश धर्मवाले निर्दय लोभी राजा लोग, अपनी प्रजा के स्त्री और धन को छीन लिया करेंगे, इसी डर से प्रजा लोग पर्वतों में वनों में जाकर निवास करेंगे, और शाक, मूल, आमिष (मांस) मधु, फल, फूल, बीज अथवा छाल, से अपने भोजन का निर्वाह करेंगे ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आच्छिन्ना अपहृता दारा द्रविणानि च येषां च ताः अष्टिबीजम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया ।
त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ॥ ११ ॥
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः ।
वर्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥ १२ ॥
पाषण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।
चौर्यानृतवृथाहिंसा नानावृत्तिषु वै नृषु ॥ १३ ॥
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु च्छागप्रायासु धेनुषु ।
गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥ १४ ॥
अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु ।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु ॥ १५ ॥
इत्थं कलौ गतप्राये जने तु खरधर्मिणि ।
धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्षीयमाणेष्वित्यादीनामित्थं कलौ गतप्राय इति पञ्चमेनान्वयः क्षीयमाणेष्वल्पप्रायेषु ॥ १२ ॥

दस्युप्रायेषु चोरतुल्येषु चौर्यानृतवृथाहिंसाद्या नाना वृत्तयो येषां तेषु ॥ १३ ॥

छागप्रायासु प्रमाणतः क्षीरतश्चाजातुल्यासु ॥ १४ ॥

अणुप्रायासु श्यामाकतुल्यासु स्थास्नुषु वृक्षेषु विद्युत्प्रायेषु तडिद्बहुलेषु शून्यप्रायेषु धर्मादिरहितेषु सद्मसु गृहेषु ॥ १५ ॥

जने तु खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ गतप्राये समाप्तप्राये ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आच्छिन्नाः अपहृता दाराः द्रविणनिचया यासां ताः प्रजाः गिरिकाननं यास्यन्ति तत्र शाकादिभोजनाः तत्र क्षौद्रं मधु अस्थिर्बीजम् ॥ ९ ॥

तत्राप्यनावृष्ट्या यः दुर्भिक्षकरः शाकाद्यभावकरः कालस्तेन यद्वा दुर्भिक्षे यः करः स्वामिग्राह्यो भागः तेन पीडिताः शीतादिभिरन्योन्यतश्च पीडिताः नङ्क्ष्यन्ति प्रावृषि हिममेव कथं ननु वृष्टिरित्यभिप्रायेण प्रावृडित्युक्तं तृतीयान्तानामेषामर्थेऽपि सामर्थ्यात्पीडिता इत्यनेन सम्बन्धः । तत्र सन्तापस्त्रिविधः तापः इत्थं पीडितानां नृणां परमायुर्विंशतिस्त्रिंशद्वर्षाणि ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षीयमाणेष्विति–खलस्यन्तानाम् इत्थं कलौ गतप्राये सतीति पञ्चमेन सम्बन्धः । वर्णाश्रमाचाराद्यात्मापि वेदपथे वेदमार्गे तदुक्ते धर्मे च नष्टे सति ॥ १२ ॥

राजसु दस्युप्रायेषु सत्सु तदेव विवृणोति—चौर्येति चौर्यादिना वृत्तयो येषां तेषु ॥ १३ ॥

धेनुषु छागप्रायासु प्रमाणतः क्षीरतश्चाजातुल्यासु आश्रमेषु गृहप्रायेषु तद्वन्मैथुनपर्यवसेयेषु सत्सु बन्धुषु यौनप्रायेषु यौनिसम्बन्धमात्रप्रधानेषु ॥ १४ ॥

ओषधीषु धान्येष्वणुप्रायासु अतिसूक्ष्मासु स्थास्नुषु वृक्षेषु शमीप्रायेषु परिमाणतः छायातः फलतश्च तुल्येषु इत्यर्थः मेघेषु विद्युत्प्रायेषु तडिद्बहुलेषु सद्मसु गृहेषु शून्यप्रायेष्वतिथिभोजनादिधर्मरहितेषु सत्सु ॥ १५ ॥

इतीत्थं खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ सत्त्वेन शुद्धसत्त्वमयेन देहेन ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आच्छिन्नदारद्रविणाः बलात्कृष्टभार्यावित्ताः क्षौद्रं मधु "मधु मद्यं मधुक्षौद्रं मधुपुष्परसं विदुः" इत्यभिधानं शाकादिभोजनं येषां ते तथा ॥ ९ ॥

दुर्भिक्षकरनिमित्तपीडिताः हिमं नीहारः ॥ १० ॥

तर्षणा तृष्णया व्याधिभिः कुष्ठादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

चौर्याद्यर्थं नानावृत्तयो येषां ते तथा ॥ १३ ॥

छाग अत्र लुप्तभावो लिङ्गव्यत्यासं प्रति गृहमात्रता एव बन्धुत्वं यौनिसम्बन्धमात्रम् ॥ १४ ॥

अणुप्रायेषु कलमाषप्रचुरासु जनशून्यप्रायेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्थास्नुषु वृक्षेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आस्थिर्बीजम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षीयमाणेष्वित्यादिसप्तम्यन्तानामित्थं कलौ गतप्राये इति पञ्चमेन सम्बन्धः ॥ १२—१४ ॥

स्थास्नुषु वृक्षेषु ॥ १५ ॥

खरधर्मिति खरमेघातके गतप्राये समाप्तप्राये सत्त्वेन

चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ।
धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये ॥ १७ ॥
शम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति ॥ १८ ॥
अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ।
असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥
विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः ।
नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति ॥ २० ॥
अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ।
वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धाऽनिलस्पृशाम् ।
पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥
तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति ।
वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते ॥ २२ ॥
यदाऽवतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ।
कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी ॥ २३ ॥
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति तदा भवति तत्कृतम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निषक्यभूतेन सत्त्वगुणेनोपलक्षित अवतरिष्यति आविर्भविष्यति ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

वृष्टि न होने से दुर्भिक्ष और कर से पीड़ित होकर प्रजा अति दुःखित होकर, शीत, वात, आतप, वर्षा, हिम, इन हेतुओं से तथा परस्पर में क्लेश पाकर प्रजा के लोग नष्ट होवें गे ॥ १० ॥

क्षुधा, तृषा, व्याधि, सन्ताप, और चिन्ता से बहुत लोग नष्ट होजांयगे, और कलियुग में तीस वर्ष बीस वर्ष पर्यन्त ही मनुष्यों की बड़ी आयु कहावे गी ॥ ११ ॥

इस प्रकार जब कलियुग के दोषों से देह धारियों के देह भी क्षीण होने लगेंगे, और मनुष्यों के वर्णाश्रमों के धर्म नष्ट हो जांयगे तथा वेद का मार्ग जब नष्ट होजायगा ॥ १२ ॥

धर्म जब पाषंड प्रचुर हो जायगा, राजा लोग जब चोर-प्राय हो जांयगे, एवं चोरी, झूठ, व्यर्थ हिंसा इत्यादिक में निरत नाना प्रकार की जब मनुष्यों की वृत्ति होजायगी ॥ १३ ॥

सब वर्ण जब शूद्रप्राय हो जांयगे, और गायें जब बकरी सदृश हो जांयगी, आश्रम जब गृहप्राय हो जांयगे, और योनि सम्बन्धि मात्र जब बन्धु हो जांयगे ॥ १४ ॥

औषधि जब अणुप्राय हो जांयगी, वृक्ष जब शमीप्राय हो जांयगें, वर्षा समय में बिजुली मात्र का जब अधिक कौंधा हुआ करेगा, और वर्षा कुछ न होगी, गृहस्थ लोगों के गृह जब किसी कारणों से शून्य प्राय हो जांयगे, ॥ १५ ॥

तब चराऽचर गुरु अखिलात्मा सम्पूर्ण जगत् के नियन्ता ऐसे श्रीविष्णु भगवान् का अवतार, साधु जनों के धर्म की रक्षा के लिये और उनके कर्म छुड़ाने के लिये, अर्थात् मोक्ष देने के लिये होगा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एतत्प्रपञ्चयति-चतुर्भिः ॥ चराचरगुरोरीश्वरस्येति च धर्मत्राणे हेतुः गुरुत्वेश्वरत्वयोरुपपादनमखिलस्य विश्वस्याऽऽत्मनः कारणस्येति एवम्भूतस्य विष्णोर्जन्म साधूनां धर्मत्राणाय धर्मत्राणप्रयोजनमाह—कर्मापनुत्तये मोक्षाय ॥ १७ ॥

शम्भलग्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना विष्णुयशसो ब्राह्मणस्य भवने गृहे ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

धर्मत्राणप्रकारमाह—अश्वमिति । असाधवो दम्यन्ते येन तमश्वमारुह्यासिना दस्यून् कोटिशो निहनिष्यतीत्युत्तरेणान्वयः । असाधुदमन इति पाठे कल्किविशेषणम् अणिमाद्यष्टैश्वर्याणि गुणाश्च सत्यसङ्कल्पत्वादयस्तैरन्वितः ॥ १९ ॥

तत्प्रपञ्चः आशुना शीघ्रगामिना तेन हयेनाश्वेन क्षोण्यां पृथिव्यां विचरन् नृपलिङ्गच्छदो राजवेषच्छन्नान् ॥ २० ॥

ततश्च पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह—अथेति, सार्द्धेन द्वाभ्याम् । तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशदानि भविष्यन्ति तत्र हेतुः वासुदेवस्याङ्गरागेण चन्दनादिनाऽतिपुण्यगन्धो योऽनिलस्तं स्पृशन्तीति तथा तेषाम् ॥ २१ ॥

स्थविष्ठः स्थूलः ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदावतीर्ण इति । प्रजानां सूतिः प्रसूतिः ॥ २३ ॥

तदवतारकालोपलक्षणमाह—यदा चन्द्रश्चेति । तिष्यः पुष्यः प्रथमर्थः चन्द्रसूर्यबृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगस्तदा तत् कृतयुगं भविष्यति यद्यपि च प्रतिद्वादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्त्तमाने क्षिप्रासु अमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः सम्भवति तथाऽपि तेषां सह प्रवेशो ऽत्र विवक्षितः समेष्यन्तीति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आशुना आशुगतिना ॥ २०—२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धर्मत्राणायेत्यनेन धर्मपरित्राणमेवावतारप्रयोजनम् इत्युक्तं तदेव सहेतुकमुपपादयति—परावरगुरोरिति । विशेषणानि हेतुगर्भविशेषणानि गुरुशब्देन हितप्रवर्तकत्वमभिप्रेतं तस्य सर्वविषयकत्वकथनाय अखिलात्मन इत्युक्तम् आत्मत्वं न केवलमन्तःप्रविश्य धारकत्वमेवापितु तत्प्रशासनगर्भमिति द्योतनायेश्वरस्येत्युक्तम् एवम्भूतस्य विष्णोर्जन्मावतारः साधूनां धर्मत्राणाय तत्प्रयोजनमाह—कर्मापनुत्तय इति । निःश्रेयसप्रतिबन्धककर्मनिवर्त्तनाय यद्वा दुष्कर्मनिवर्तनाय वा "विनाशाय च दुष्कृताम्" इत्युक्तेः ॥ १७ ॥

कावतरिष्यति ? किन्तस्य नाम ? इत्यत आह—शम्भलेति । शम्भलाख्यग्रामे मुख्यस्य श्रेष्ठस्य विष्णुयशसः भवने गृहे कल्किस्तन्नामावतरिष्यति ॥ १८ ॥

तस्य चेष्टितमनुवर्णयति द्वाभ्याम्—अश्वमिति । देवदत्तनामानम् आशु गच्छतीति तथा तमश्वमारुह्यासिनाऽसाधून् दमयतीति तथा दस्यून् कोटिशो निहनिष्यतीति उत्तरेण सम्बन्धः । अष्टैश्वर्याणि अणिमादीनि गुणाः शौर्यवीर्यादयः तैरन्वितः आशुना आशुगतिनाऽश्वेन क्षोण्यां पृथिव्यां विचरन् नृपलिङ्गच्छदः राजवेषच्छन्नान् ॥ १९—२० ॥

अथेति । अखिलेषु दस्युषु हतेषु सत्सु अथ तेषां पौरजानपदानां वासुदेवस्य कल्केः योऽङ्गरागः तस्य योऽतिशयितः पुण्यगन्धवायुः तं स्पृशन्तीति तथा तेषां हेतुगर्भमिदम् अतः मनांसि विशदानि निर्मलानि भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

तेषां विशदमानसानां प्रजाविसर्गः पुत्रादिरूपः प्रपञ्चः स्थविष्ठः स्थूलः सम्भविष्यति वासुदेव इति हृदि स्थित इत्यस्य मनश्च सात्त्विकं भविष्यतीति शेषः ॥ २२ ॥

तदा पुनः कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । धर्मपतिर्धर्मगोप्ता कल्किर्यदाऽवतीर्णः तदा कृतयुगं भविष्यति तदा प्रजानां सूतिः प्रसूतिः सात्त्विकी सत्त्वगुणप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकालोपलक्षणमाह—यदेति । तिष्यः पुष्यः यदा सूर्यादयश्चत्वारः एकराशौ सङ्गता भवन्ति तदा ततः कृतयुगं प्रवर्त्तत इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्त्तमाने क्षिप्रास्वमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगस्सम्भवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः "समेष्यन्ति" इति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विष्णोर्जन्म कर्म च साधूनां धर्मत्राणाय दुष्कर्मापनुत्तये च स्यादिति शेषः ॥ १७ ॥

शम्भलग्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना विष्णुयशसः ब्राह्मणस्य भवने गृहे ॥ १८ ॥

आशुगं शीघ्रगामिनम् ॥ १९ ॥

नृपलिङ्गच्छदः राजलक्षणच्छन्नान् ॥ २० ॥

वासुदेवस्याङ्गरागस्य चन्दनाद्यनुलेपनस्य प्रशस्तपुण्यगन्धेन युक्तं वायुं स्पृशन्तीति वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशः तेषाम् ॥ २१ ॥

प्रजाविसर्गः सन्ततीनामुत्पत्तिः स्थविष्ठः बहुलः ॥ २२ ॥

प्रजासूतिः सन्तानोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

कृतप्रारम्भे लक्षणान्तरमाह—यदेति । तिष्यः पुष्यः चन्द्रसूर्यबृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रयोगः तदा कृतयुगं भविष्यति यद्यपि प्रतिद्वादशाब्देऽर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने क्षिप्रास्वमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ये योगः सम्भवति तथापि तेषां सह प्रयोगोऽत्र विवक्षितः "समेष्यन्ति" इति वचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विष्णोर्जन्म भविष्यति साधूनां कर्मापनुत्तये मोक्षाय ॥ १७ ॥ १८ ॥

देवैः प्रस्थापितत्वाद्देवदत्तम् ॥ १९ ॥

आशुना शीघ्रगामिना असाधवो दम्यन्ते येन तमसाधुदमनं नृपलिङ्गच्छदः राजवेषच्छन्नान् ॥ २० २१ ॥

स्थविष्ठः धर्मिष्ठतया स्थूलतरः ॥ २२ ॥

सूतिः प्रसूतिः ॥ २३ ॥

सत्ययुगारम्भकालं लक्षयति—यदेति । तिष्यः पुष्यः प्रथमर्क्षः चन्द्रसूर्यबृहस्पतीनां यदा पुष्यनक्षत्रे योगस्तदा कृतयुगं भविष्यतीति यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दं कर्कटराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने क्षिप्रासु अमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः सम्भवति

येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः ।
ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ॥ २५ ॥
आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।
एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पञ्चदशोत्तरम् ॥ २६ ॥
सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि ।
तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ २७ ॥
तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् ।
ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः ॥ २८ ॥
विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः ।
तदाऽविशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथापि तेषां मह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः "समेष्यन्ति" इति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतत्प्रपञ्चयति—चराचरगुरोरिति चतुर्भिः । साधूनां बुभुक्षूणां मुमुक्षूणां च धर्मत्राणाय स्वर्गादिसाधकरक्षणाय कर्मोपनुसये मोक्षाय च विष्णोर्जन्म ॥ १७ ॥ १८ ॥

देवदत्तसञ्ज्ञम मसाधवो दुरुपन्ते येन तमाशुगं शीघ्रगम अश्वमारुह्य दस्यून् निहनिष्यतीत्युत्तरेण सम्बन्धः । अष्टैश्वर्यैः अणिमादिभिः गुणैः सत्यसङ्कल्पादिभिश्च अन्वितः ॥ १९ ॥

आशुना शीघ्रगामिना नृपलिङ्गच्छदः नरपालवेषच्छन्नान् ॥ २० ॥

तदनन्तरं पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह—अथेति, सार्द्धद्वाभ्याम् । अखिलेषु दस्युषु हतेषु वासुदेवे हृदि स्थिते च सति तेषां वासुदेवस्य योऽङ्गरागस्तद्व्यातिपुण्यगन्धवायुं स्पृशतीति तथा तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशदानि निर्मलानि भविष्यन्ति प्रजानां पुत्रपौत्रादीनां विसर्गश्च स्थविष्ठः स्थूलो भविष्यतीति सार्द्धश्लोकत्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । प्रजानां सूतिं प्रसूतिं सात्त्विकी सत्त्वगुणप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकालोपलक्षणमाह—यदेति । तिष्यः पुष्यः समेष्यन्ति युगपत्प्रवेशं करिष्यन्ति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार जब कलियुग प्राय करके बहुत बीत जायगा, और मनुष्य जब गर्दभ के सदृश चेष्टा वाले हो जायगे, तब धर्म की रक्षा के अर्थ भगवान् सत्त्व गुण से अवतार लेवेंगे ॥ १७ ॥

शम्भल ग्राम के विषै मुख्य महात्मा विष्णुयशा ब्राह्मण के गृह में कल्कि अवतार धारण कर भगवान् प्रकट होवेंगे ॥ १८ ॥

और देवताओं के दिये हुये शीघ्र गामी घोड़ा पर बैठ कर, अष्ट ऐश्वर्य गुण युक्त जगत्पति कल्कि भगवान् हाथ में खड्ग लेकर दुष्टों का दमन करेंगे ॥ १९ ॥

अतुल कान्ति वाले श्रीकल्कि भगवान् शीघ्र गामी घोड़ा पर बैठकर विचरते हुए राजाओं के वेष धरने वाले किरोड़ो चोट्टों को मारेंगे ॥ २० ॥

जब सब चोट्टे दुष्ट लोग नष्ट होजांय गे तब श्रीवासुदेव भगवान् के श्रीअङ्ग के चन्दन की सुगन्ध को लेकर जो पवन चलेगा, उस पवन के स्पर्श मात्र से पुरवासी देशवासी लोगों के मन निर्मल पाप रहित होजांय गे ॥ २१ ॥

जब सत्त्व मूर्ति भगवान् वासुदेव उन लोगों के हृदय में विराजें गे, तब उनकी सन्तान सतयुग सदृश दीर्घ और स्थूल होने लगेगी ॥ २२ ॥

जब धर्म के पति श्रीकल्कि भगवान् अवतार लेवेंगे, उसी समय से सतयुग हो जावेगा, और प्रजा की पैदा इस सात्त्विकी हो जावेगी ॥ २३ ॥

यह नियम है, कि—जब चन्द्र सूर्य और बृहस्पति, पुष्य नक्षत्र के साथ योग होता है, अर्थात् एक राशि में चारों जब एकही साथ प्रविष्ट होकर, स्थित होते हैं तबही कृत युग होता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं नवमस्कन्धमारभ्यानुक्रान्तं वैवस्वतमनोर्वंशद्वयं निगमयति—येऽतीता इति । उद्देशतः संक्षेपतः ॥ २५ ॥

यावत्स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ।
तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाऽशकत् ॥ ३० ॥
यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि ।
तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ३१ ॥
यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षयः ।
तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कलियुगावान्तरविशेषं वक्तुमाह—आरभ्येत्यादिना । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति क्वापि विवक्षयाऽवान्तरसङ्ख्येयम् वस्तुतस्तु परीक्षिन्नन्दयोरन्तरं द्वाभ्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः परीक्षित्समकालं मागधं मार्जारिमारभ्य रिपुञ्जयान्ता विंशतिराजानः सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे "ये बार्हद्रथभूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम्" इति ततः परं पञ्चप्रद्योतना अष्टत्रिंशोत्तरं शतम् शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात् ॥ २६ ॥

कलेः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणमाह—सप्तर्षीणामिति । अयमर्थः प्रागग्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलम् तत्र किञ्चिदुन्नतेषाऽग्रस्थानीयो मरीचिः ततः पश्चाद्धानग्रयुगकन्धराकारो वसिष्ठः सभार्यः ततः पश्चादीषदुन्नतेषामूलस्थानीयोऽङ्गिराः ततः पश्चाच्चतुरस्रतारचतुष्के ईशान्यामत्रिः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ दृश्येते पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्वयोस्तु मध्ये परसमं दक्षिणोत्तरे रेखायां समदेशावस्थितमश्विन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव युक्ता नृणामब्दशतं तिष्ठन्ति ते च द्विजास्त्वदीये कालेऽधुना मघा आश्रिता वर्तन्ते ॥२७ । २८ ॥

तेषु मघासु वर्तमानेषु सत्सु यदा विष्णोर्भानुर्मूर्तिरिति भानुः शुद्धसत्त्वात्मको देहो दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कलियुगमविशत् यस्मिन् युगे जनः पापे रमते इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ २९ ॥

ननु, श्रीकृष्णे पृथिव्यां वर्तमानेऽपि सन्ध्यारूपेण कलिः प्रविष्ट एवाऽऽसीत् सत्यम् तथापि तावत्तस्य पराक्रमो नाभवदित्याह—यावदिति । पराक्रान्तुमभिभवितुम् ॥ ३० ॥

अतो यथोक्त एव कलिप्रवेशकाल इत्याह—यदा देवर्षय इति द्वादशाब्दशतात्मक इति । दिव्येन मानेन सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां सह यो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिस्तदा सन्ध्यामतिक्रम्य प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कलेः प्रवेशकालमुक्त्वा तस्य वृद्धिकालमाह—यदेति । तदा प्रद्योतनात्प्रभृति वृद्धिं गच्छन्नन्दात्प्रभृत्यतिवृद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ते द्विजाः सप्तर्षयः ॥ २८ ॥

तेषु मघासु वर्तमानेषु सत्सु यदा विष्णोर्भानुः शुद्धसत्त्वात्मको देहः दिवं वैकुण्ठं गतः तदा कलियुगोऽविशत् एवं यस्मिन् युगे जनः पापे रमते इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ २९—४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्कन्धत्रयार्थमुपसंहरति—येऽतीता इति । सोमसूर्यवंशीया वंशप्रभवाः ते नृपाः उद्देशतः उत्पत्तिक्रमतः संक्षेपतो वा प्रोक्ताः ॥२५॥

भवज्जन्मप्रभृति यावत्सोमवंशसमाप्ति कियान् कालो भविष्यति इत्यभिप्रायमालक्ष्याह—आरभ्येति । नन्दाभिषेचनपर्यन्तैव सोमवंशस्यानुवृत्तिरतो यावन्नन्दाभिषेचनमित्युक्तम् एतदन्तरं वर्षाणां पञ्चदशोत्तरशतं सहस्रञ्चेत्यर्थः । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति क्वापि विवक्षयाऽवान्तरसङ्ख्येयं वस्तुतः परीक्षिन्नन्दयोरन्तरं द्वाभ्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः परीक्षित्समकालं मागधं मार्जारिमारभ्य रिपुञ्जयान्ता विंशतिराजानः सहस्रसंवत्सरान् भोक्ष्यन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे "ये बार्हद्रथभूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम्" इति, ततः परं च प्रद्योतना अष्टत्रिंशोत्तरं शतं शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात् ॥ २६ ॥

कदा तर्हि कलियुगारम्भ इत्यभिप्रायमालक्ष्य तद्वृद्धिकालं च विवक्षुस्तावदारम्भकालमुपलक्षयन्नाह— सप्तर्षीणामिति द्वाभ्याम् । अयमर्थः प्रागग्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं तत्र किञ्चिदुन्नतेषाग्रस्थानीयो मरीचिस्ततः पश्चाद्धानग्रयुगकन्धराकारो वसिष्ठः सभार्यस्ततः पश्चादीषदुन्नतेषामूलस्थानीयोऽङ्गिराः ततः पश्चाच्चतुरस्रतारचतुष्के ईशान्येऽत्रिः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोः पूर्वयोस्तु मध्ये परसमं दक्षिणोत्तरे समदेशावस्थितमश्विन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव युक्ता ऋषयः नृणामब्दशतं तिष्ठन्ति ते च द्विजा ऋषयः त्वदीये काले अधुना मघामाश्रित्य वर्तन्ते पूर्वयोर्मघाणां च साम्यावस्थित्युपक्रमकालः कलियुगारम्भकाल इति सूचितं यदग्रे स्पष्टमेव वक्ष्यति ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदा तर्हि युगाभिमानिपुरुषप्रवेश इत्यतस्तमुपलक्षणेनाह—विष्णोरिति । भानुः भातीति भानुः प्रकाशबहुलः कृष्णाख्यो भगवतो देहः यदा दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कलिरिमं लोकम् अविशत् यदस्माद्युगाभिमानिपुरुषाद्धेतोः जनः पापे रमते युगसन्धौ हि भगवदवतारः प्रवृत्तेऽपि कलौ युगे भगवतः स्वधामानुगमनात् पूर्वं कलिपुरुषो न प्रबभूवेत्यनेन सूच्यते ॥ २९ ॥

तत् स्पष्टमेवाह—यावदिति । सः श्रीकृष्णः कलिपुरुषः पृथिवीं पराक्रान्तुमभिभवितुं नाशकत् अशक्तः कार्येऽक्षमो बभूवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सूचितमर्थं स्पष्टमाह—यदा देवर्षय इति । मघासु विचरन्ति तासां समजवे चरितुमारब्धवन्त इत्यर्थः । तदा कलियुगं तस्य परिमाणं द्वादशाब्दशतात्मक इति दिव्येन मानेन सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां सह यो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिः प्रवृत्त इति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

कदा तर्हि कलिधर्माभिवृद्धिरित्यतस्तामुपलक्षणेनाह—यदा मघाभ्य इति, मघाभ्य इति पञ्चमी तत्सम्बन्धं विहाय पूर्वाषाढानां (पूर्वफल्गुन्योः) समवेशं यास्यन्ति तदा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं नवमस्कन्धमारभ्यानुक्रान्तं वैवस्वतमनोर्वंशद्वयमुपसंहरति—येऽतीता इति । उद्देशतः सङ्क्षेपतः ॥ २५ ॥

कलियुगावान्तरविशेषमाह—आरभ्येति । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरशतं चेति क्वापि विवक्षयाऽवान्तरसङ्ख्येयं वस्तुतः परीक्षिन्नन्दयोरन्तरं द्वाभ्यामूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः परीक्षित्समकालं मागधमार्जारिमारभ्य रिपुञ्जयान्ता विंशति राजानः सहस्रवत्सरं भोक्ष्यन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे "ये बार्हद्रथ भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम्" इति ततः परं च प्रद्योतना अष्टत्रिंशच्छतं शिशुनागाश्च षष्ट्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तम् ॥ २६ ॥

कलेः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणमाह, सप्तर्षीणामिति । अयमर्थः प्रागग्रं शकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं तत्र किञ्चिदुन्नतरेखाया अग्रस्थानीयो मरीचिः ततः पश्चाद्दात्रयुगन्धकारी वसिष्ठः समार्यः ततः पश्चाद्दीर्घतुष्टं तेषां मूलस्थानीयोऽङ्गिराः ततः पश्चाच्चतुरस्राकारचतुष्कं कोणान्येऽत्रिः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्यं तयोः पूर्वभागश्च मध्यं परसमं दक्षिणतः समदेशावस्थितमश्विन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥

पत्रेण तथैव युक्ताः नृणामब्दशतं तिष्ठन्ति ते च द्विजास्त्वदीये काले अधुना (म)घाम आश्रिता वर्त्तन्ते ॥ २८ ॥

तेषु ऋषिषु मघासु वर्त्तमानेषु सत्सु ॥ २९ ॥

पराक्रान्तुं स्वसामर्थ्यं दर्शयितुम् ॥ ३० ॥

कियन्तं कालं विचरणमित्यत उक्तं द्वादशेति ॥ ३१ ॥

अस्तु कलेः परं कञ्चित्कालं स्थित्वा पश्चाद्वृद्धिः सा कदेति तत्राह—यदेति, ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विष्णोरिति यदा गुणावतारस्य विष्णोस्तदंशत्वाद्रश्मिस्थानीयस्य कृष्णाख्यो भानुः सूर्यमण्डलस्थानीयः दिवं प्रापञ्चिकलोकागोचरं मथुरादीनामेव प्रकाशविशेषरूपं वैकुण्ठलोकं गतः तदा कलिर्लोकमविशत् एषां च प्रकाशः पृथिवीस्थोऽयं तदन्तर्धानशक्त्या तामस्पृशन्नेव विराजते अतस्तया न स्पृश्यते पृथिव्यादिभूतमयैरस्माभिर्वाराहोक्तमहाकदम्बादिरिव यस्तु प्रापञ्चिकलोकगोचरो मथुरादिप्रकाशः सोऽयं कृपया पृथिवीस्पृशन्नेवावतीर्णः अतस्तया स्पृश्यते तादृशैरस्माभिर्दृश्यमानकदम्बादिरिव अस्मिंश्च प्रकाशे यदावतीर्णो भगवांस्तदा तत्स्पर्शेनापि तत्स्पर्शास्पृशन्निवास्ते स्म सम्प्रति तदस्पृष्टप्रकाशे विहरमाणः पुनरस्पृशन्नेव भवति यद्यप्येवं तथापि द्वयोर्भेदेन कश्चिद्भेदेन विवक्षा तत्रतत्रावगन्तव्या ॥ २९ ॥

तदेतदभिप्रेत्याह—यावदिति । पराक्रान्तुमित्यनेन तत्पूर्वमपि किञ्चित्कालं व्याप्य प्रविष्टोऽसाविति ज्ञापितम् ॥ ३०-३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नवममारभ्योपक्रान्तां कथामुपसंहरति—येऽतीता इति ॥ २५ ॥

एतद्वर्षसहस्रमित्यर्थैव सङ्ख्या प्रमाणीकर्तव्या परीक्षित्समकालवर्तिमार्जारिप्रभृतीनामानन्त्यात् भोगकालसङ्ख्या तु किञ्चिन्न्यूनं सार्धसाहस्रं यद्वर्षाणि भवन्ति तत्तेषां खण्डमण्डलपतीनां विनान्यानन्तर्येण सङ्ख्यानीति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अथ कलेरुत्पत्तिकालं वृद्धिकालं च निरूपयितुं कालज्ञानविशेषमाह—सप्तर्षीणामिति । प्रागग्रं शकटाकारतारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं तत्रोदयसमपूर्वौ प्रथममुदितौ पुलहक्रतुसंज्ञौ यौ निशि दृश्येते तयोर्मध्यगतमश्विन्याद्यन्यतममेकैकं नक्षत्रं तिष्ठति एकैकं शतवर्षं व्याप्य तेन तेनैव युक्ता ऋषयस्तिष्ठन्तीति नियमः अधुना तु ते मघाश्रिता वर्तन्ते इति तेनाश्लेषाश्रितेषु तेषु श्रीकृष्णप्रादुर्भावः मघाश्रितेषु तेषु तदन्तर्धानं कलिप्रवेशश्च पूर्वाषाढाप्राप्तेषु कलेर्वृद्धिरित्युक्तग्रन्थदृष्ट्या ज्ञेयम् ॥ २७-२८ ॥

तत्रापि मघास्वेव यदा भगवतो भानुः श्रीकृष्णस्य किरणरूपो वैकुण्ठनाथः दिवं वैकुण्ठं गतः कृष्णाख्यः कृष्णत्वेन प्रसिद्धकृष्णातियेश्च सः भातीति भानुः शुद्धसत्त्वात्मको देह इति स्वामिचरणाः ॥ २९ ॥

ननु, द्वापरस्य सन्ध्यांशशेषे भगवदवतारमध्य एव यदा दुर्योधनो द्यूतं प्रवर्तयामास ततो द्रौपदीवस्त्राकर्षणसमयमेव भगवदाविष्टः कलिः पृथिव्यामधिकर्तुं प्रथमशुभमुहूर्तः समकारेति श्रुतं सत्यं तदापि स तदाऽकिञ्चित्कर एवासीदित्याह—यावदिति । कृष्णावतारमध्ये किल "चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः" इति पृथिव्युक्तेस्त्रेतायुगतोऽपि धर्मस्य प्राबल्यात् कुतः कलेस्तदा पराक्रम इति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अतो मघास्थेषु ऋषिषु कृष्णान्तर्धानसमयसमनन्तरसमय एव कलिः प्रविष्ट इत्याह—यदेति । द्वादशाब्दशतात्मक इति दिव्येन मानेन सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां सहेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कलेर्वृद्धिकालमाह—यदेति, ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवमस्कन्धमारभ्य मनोर्वंशम्—

"श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परन्तप ! ।
न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि" ॥

इत्यादिनोपक्रान्तं वंशद्वयमुपसंहरति—ये इति । उद्देशतः सङ्क्षेपतः ॥ २५ ॥

प्रथमाध्याये नन्दाभिषेचनानन्तरं यदुक्तं "ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः" इति तत्र नन्दाभिषेचनात् पूर्वस्मिन् काले नृपा शुद्धाः एव स कालो भवज्जन्मारभ्य नन्दाभिषेचनपर्यन्तः कतिसम्वत्सरात्मक इत्येवंविधवित्सुमालक्ष्याह आरभ्येति । वर्षाणां सहस्रं दशोत्तरं पञ्चयुगं शतञ्च एतद्दशाधिकं सार्द्धसहस्रवर्षाणां भवतीत्यर्थः । अभिमन्युसमकालो जरासन्धसुतः सहदेवः परीक्षित्समकालः सहदेवसुतो मार्जारिस्तमारभ्य रिपुञ्जयान्ताः विंशतिराजानः सहस्रवत्सरं भोक्ष्यन्तीत्युक्तं नवस्कन्धे "ये बार्हद्रथभूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम्" इति ततः पञ्चप्रद्योतनाः अष्टत्रिंशोत्तरशतं इतः शिशुनागाश्च षष्ट्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रोक्तत्वात् द्वादशसम्वत्सराणां शिशुनागराजभ्रंशनन्दाभिषेचनयोरन्तरालिकत्वाच्चोक्तसम्वत्सरसङ्ख्या सम्यक् सङ्गच्छते पञ्चशब्दस्य पञ्चयुगे व्याख्यायां विलोकसङ्ख्याविरोधः स्यात् ॥२६॥

कदा कलेः प्रवृत्तिः वृद्धिश्चेत्याकाङ्क्षायां तत्प्रवृत्तिं वृद्धिं च वक्तुं कालज्ञानोपलक्षणमाह—सप्तर्षीणामिति द्वाभ्याम् । अयं बोध्यम् प्रागग्रशकटाकारं ताराराप्तकं सप्तर्षिमण्डलं तत्र किञ्चिदुन्नतरेखाप्रस्थानीयो मरीचिस्ततः पश्चाद्वानशयुगकन्धराकारो वसिष्ठः समावर्त्ततः पश्चाद्दीपवुन्नतरेखामूलस्थानीयोऽङ्गिराः ततः पश्चाच्चतुरस्रताराचतुष्के ईशानेऽत्रिस्ततो दक्षिणतः पुलस्त्यस्ततः पश्चिमतः पुलहस्तत उत्तरतः क्रतुः इत्थं संस्थितानां सप्तर्षीणां तु मध्ये यौ पूर्वौ उदितौ पुलहक्रतुसंज्ञौ दृश्येते तयोस्तु मध्ये यत्समं दक्षिणतः समदेशावस्थितमश्विन्यादिषु यद्न्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥

तेन तथैव युक्ता ऋषयो नृणामब्दशतं तिष्ठन्ति ते च द्विजा त्वदीये कालेऽधुना मघामाश्रिताः सन्ति ॥ २८ ॥

यदा मघामाश्रित्य मुनयः संस्थितास्तदा असौ शास्त्रविषयभूतः मम हृद्गोचरः सर्वत्र सर्वोत्तमत्वेन भातीति कृष्णाख्यो भानुः दिवं निजलोकं गतः तदैव च लोकं कलिराविशत् यत् येन हेतुभूतेन यस्मिन्वा जनः पापे रमते ननु कलिस्वातन्त्र्येण किं लोकं नाविशदित्यत आह यत् यः कलिर्महतो विष्णोरेव तदधीनस्थितिमद् विमानित्यर्थः ॥ २९ ॥

कृष्णाधीनत्वमेव कलेर्दर्शयति—यावदिति । अयमर्थः श्रीकृष्णाग्रे सदाज्ञया सन्ध्यारूपेण शनैः प्रविष्टोपि पराक्रान्तुमभिभवितुं तु नाशकत्तत्तत्तन्त्र इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्माद्यथोक्त एव कलिप्रवृत्तिकाल इत्याह—यदेति ॥ ३१ ॥

कलेः प्रवृत्तिकालमुक्त्वा वृद्धिकालमाह—यदेति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! जो व्यतीत होचुके, और जो वर्त्तमान हैं, और जो आगे होने वाले हैं, उन चन्द्रवंशी और सूर्यवंशी राजाओं का वर्णन हमने तुम्हारे सन्मुख नवम स्कन्ध से लेकर अब पर्यंत किया ॥ २५ ॥

राजन् ! तुम्हारे जन्म से लेकर जबतक नंदों का अभिषेक होगा, तब तक एक सहस्र एक सौ पंद्रह १११५ वर्ष बीतेंगे (अथवा १५१० वर्ष बीतेंगे) ॥ २६ ॥

आकाश में सप्त ऋषियों के मध्य में उदय काल में जो पूर्व को पुलह और क्रतु ये दो ऋषियों के नक्षत्र देख पड़ते हैं उनके मध्य में उनके समान अश्विनी आदि में से जो नक्षत्र रात्रि में देख पड़ता है ॥ २७ ॥

उसी नक्षत्र से युक्त होकर मनुष्यों के सौ १०० वर्ष तक सप्तऋषि उसी एक नक्षत्र पर स्थित रहते हैं। वे सप्त ऋषि अब इस तुम्हारे समय में मघा नक्षत्र पर हैं ॥ २८ ॥

भगवान् श्रीविष्णु का कृष्ण नामक दिव्य देह जिस समय पर वैकुंठ गमन करता भया, उसी समय से कलियुग भी लोक में प्रवेश करचुका है, क्योंकि—मनुष्यों का चित्त पाप में रमता है ॥ २९ ॥

जब तक रमापति श्रीकृष्णचन्द्र अपने श्रीचरण कमलों से पृथिवी का स्पर्श करते हुए विराजते थे, तब तक कलियुग पृथिवी में अपना पराक्रम करने को समर्थ नहीं हुआ ॥ ३० ॥

जिस समय से सातों देव ऋषि मघा नक्षत्र पर विचरते हैं तब ही से वह देवताओं के प्रमाण से बारह सौ १२०० वर्ष तक रहने वाला कलियुग प्रवृत्त होता है ॥ ३१ ॥

जब सप्त ऋषि लोग मघा से पूर्वाषाढ़ नक्षत्र पर जावेंगे तब नंदों के अभिषेक से लेकर वह कलि वृद्धि को प्राप्त होवेगा ॥ ३२ ॥

यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥ ३३ ॥
दिव्याब्दानां सहस्रान्ते चतुर्थे तु पुनः कृतम् ।
भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकम् ॥ ३४ ॥
इत्येष मानवो वंशो यथा सङ्ख्यायते भुवि ।
तथा विट्शूद्रविप्राणां तास्ता ज्ञेया युगे युगे ॥ ३५ ॥
एतेषां नामलिङ्गानां पुरुषाणां महात्मनाम् ।
कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥ ३६ ॥
देवापिः शन्तनोर्भ्राता मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः ।
कलापग्राम आसाते महायोगबलान्वितौ ॥ ३७ ॥
ताविहैत्य कलेरन्ते वासुदेवानुशिक्षितौ ।
वर्णाश्रमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ ३८ ॥
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥ ३९ ॥
राजन्नेते मया प्रोक्ता नरदेवास्तथाऽपरे ।
भूमौ ममत्वं कृत्वाऽन्ते हित्वेमां निधनं गताः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ननु यदा कलेर्लिङ्गमुपलब्धं तदैव प्रविष्ट इति युक्तम् ततः पूर्वमेव प्रवेशस्ततः परं वृद्धिरित्यत्र किं प्रमाणम्? तत्राऽऽह—यस्मिन्निति। प्रतिपन्नं प्रविष्टमिति ज्ञातम्। पुराविदः पूर्वज्ञातारः ॥ ३३ ॥

कलेरनन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—दिव्याब्दानामिति। चतुर्थे कलौ प्रवेशनाब्दपरिमितेनांशेनाऽपि सहातीते सतीत्यर्थः। कृतयुगप्रवेशचिह्नमाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं भविष्यति तदेति ॥ ३४ ॥

राजवंशोक्तां स्थितिं ब्राह्मणादिवंशेष्वप्यतिदिशति—इत्येष इति। यथा याभिरवान्तरावस्थाभिः तास्ता अवस्थाः वंशा इति वा पाठः ॥ ३५ ॥

एतत्कीर्तनस्य वैराग्योपयोगितामाह—एतेषामिति। नामैव लिङ्गं ज्ञापकं येषां तेषां कथामात्रेणैवावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता न तु राज्यं पुत्रादयो वा ॥ ३६ ॥

कलावुत्सन्नानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह—देवापिः सोमवंशजः मरुस्तु सूर्यवंशजः कलापग्रामो नाम योगिनामावासः प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं दर्शयति—कृतमिति ॥ ३९ ॥

एतेषां नामलिङ्गानामित्यादि यदुक्तं तदुपपादयति—राजन्निति पञ्चभिः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

पराक्रान्तुं न चाशकदित्यनेन प्रविष्टस्यापि कलिपुरुषस्य भगवत्पादस्पर्शप्रभावात्स्वकार्याक्षमत्वमुक्तं तत्राभिज्ञान्संवादयति—यस्मिन्निति। यस्मिन्नहनि जातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तस्मिन्नेव क्षणे कलियुगे प्रतिपन्ने स्वकार्यकरणे प्राप्तं प्राहुः पुराविदः कालाभिज्ञाः ॥ ३३ ॥

कलेरनन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—दिव्याब्दानामिति। चतुर्थे कलौ युगे दिव्यानामब्दानां यत्सहस्रं तस्यान्ते दिव्येन मानेन सहस्राब्दपरिमिते चतुर्थे युगेऽतिक्रान्ते सति इत्यर्थः। द्वादशाब्दसहस्रात्मक इति सन्ध्यंशयोः सङ्ख्ययोक्तम् अत्र तु तौ विना मध्यकालपरिमाणमुक्तम् इत्यतो न विरोधः। कृतयुगारम्भकालमुपलक्षयन्नाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकमित्यात्मस्वरूपगोचरत्वं भविष्यति तदा कृतयुगं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्र प्रजाः कीदृश्य इत्यभिप्रायमाशङ्क्याह—इत्येष इति। इत्थम्भूत एष मानवः वैवस्वतमनुवंशः यथासङ्ख्यायते याभिरव-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नीचाऽवस्थाभिः सम्यक् ख्यायते कथ्यते तथा विट्शूद्रविप्राख्यां नास्ता अवस्था युगे युगे बोध्या इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

किं बहुना वंशानुकीर्त्तनेनेति तत्स्वयशङ्कां वारयति-एतेषामिति । नामलिङ्गशब्दो मत्वर्थीयाऽर्शआद्यजन्तः एवंविधनामरूपवताम् इत्यर्थः महात्मनाम् इत्यनेन तत्र केषाञ्चिद्भागवतत्वं तत एव तच्चरित्रस्यावश्यश्रोतव्यत्वादिकञ्च सूच्यते कथामात्रशेषावशिष्टानां न तु नामरूपाभ्यामनेन तयोरनित्यत्वं सूच्यते तेन च तात्पर्यालोचनतया वैराग्यहेतुत्वं फलितं कीर्त्तिरेव स्थिता भुवीत्यनेनाक्षय्यम् राजाभिः कीर्त्तिमद्भिर्भवितव्यम् इति व्यज्यते ॥ ३६ ॥

ननु, कलावुत्सन्नराजवंशगतधर्माणां कुतः पुनः कृते प्रवृत्तिरित्यभिप्रायमालक्ष्याह-देवापिरिति । शन्तनोर्भ्राता देवापिर्नाम सोमवंश्यः मरुर्नामेक्ष्वाकुवंशजः सूर्यवंश्य इत्यर्थः । तावुभावधुना कलापग्रामे आसाते कलापग्रामो बदर्याश्रमस्थो योगिनामावासः प्रसिद्धः कथम्भूतौ महता योगबलेनान्वितौ ॥ ३७ ॥

ततः किमत आह-ताविति । कलेरन्ते कृतयुगादिः तदा भगवता वासुदेवेन शिक्षितौ उपदिष्टवर्णाश्रमधर्मौ प्राविष्टौ चेह लोके एत्यागत्य वर्णाश्रमधर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः प्रकटीकरिष्यतः ॥ ३८ ॥

प्रतिचतुर्युगरीतिः काहस्वीत्यभिप्रायमालक्ष्याह-कृतमिति । अनेन क्रमयोगेन निरूपितचतुर्युगक्रमयोगरीत्यैव प्रतिचतुर्युगं प्राणिषु वर्त्तते निमित्ततया प्रवर्त्तत इत्यर्थः । इयमेव रीतिः प्रतिचतुर्युगमिति भावः यद्यप्यत्र त्रेताद्वापरयोः प्रकारो नोक्त इत्यनेन क्रमयोगेनेत्यसङ्गतं तथाप्याद्यन्तयुगरीतिनिरूपणे मध्ययोरपि युगयोर्निरूपितप्रायतैवेत्यभिप्रायेण तथोक्तम् ॥ ३९ ॥

कथामात्रावशिष्टानाम् इत्यनेन सूचितं विवृणोति-राजन्निति । हे राजन् ! एते मयाऽधुना निरूपिता वैवस्वतमन्वन्तराऽवस्थाश्च राजानस्तावद्भूमौ ममत्वं ममताबुद्धिं कृत्वाऽन्ते तद्भोगनिक्षिप्तपुत्रयावसाने निधनं गाघत्तुलाः तेनैव ममत्वेन युता निरयं प्राप्ता इति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कल्कावतारोद्भवानन्तरं कलिं कृत्वा ह्रित्वा पश्चाद्वा विष्णुः किं कृतवांस्तस्मिन्नेवाहनीति सन्देहं व्यवच्छिनत्ति-यस्मिन्निति ॥ ३३ ॥

ततः किमत्र कालः कृतप्रारम्भावेति तत्राह-दिव्येति । यदा यस्मिन् कृतयुगे प्रात्मप्रकाशकं परमात्मप्रकाशकं भवतीति शेषः ॥ ३४ ॥

इतिवृत्तः समादितपर्यन्तं कथितः एष मानवो वंशः वैवस्वतमनुसम्बन्धी भुवि यथा सङ्ख्यायते तथा विट्शूद्रविप्राख्यां वंशा अपि युगे युगे ज्ञेयाः बोद्धव्याः इत्यतिदेशोऽयम् ॥ ३५ ॥

एतेषां सर्वं किंवाक्यमत आह—एतेषामिति । नामलिङ्गयुक्तानां अनेनैतिह्यं प्रमाणामुक्तं भवति ॥ ३६ ॥

कृते धर्मप्रतिष्ठापकः क इति तत्राह-देवापिरिति । महायोग-

बलान्वितौ महाज्ञानबलयुक्तौ अणिमाद्यैश्वर्ययुक्तौ वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कतियुगानीत्यत्राह—कृतमिति ॥ ३९ ॥

एषामज्ञानमाह-राजन्निति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, कलेः प्रथमसन्ध्यायां कृष्णोऽवतीर्ण इति नवीना वदन्ति तत्रेत्याह-यस्मिन्निति । यतो युगानां पूर्वयुगसन्ध्यांशशेष एव प्रारम्भसमय इति यो नियमः सोऽपि कलेर्भगवत्प्रभावाद्धुवं एवाभूदिति भावः ॥ ३३ ॥

कृतयुगप्रवेशकालमाह-दिव्येति । चतुर्थे कलौ तदीयसन्ध्यांशशेषसमय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मानवो वंशो यथा सङ्ख्यायते मनुवंश्यानां यावत्यः सङ्ख्या यथोक्ता इत्यर्थः । तथैव तत्र तत्रत्यानां वैश्यादीनां वैश्यादिवंश्यानामपि तावत्यः सङ्ख्या अनुक्ता अपि ज्ञेयाः ॥ ३५ ॥

नामैव लिङ्गं ज्ञापकं येषाम् ॥ ३६ ॥

कलावुत्सन्नानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह-देवापिः सोमवंशजः ॥ ३७ - ३८ ॥

इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं दर्शयति-कृतमिति ॥ ३९ - ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदुक्तं कृष्णाख्योऽसौ दिवङ्गतः तदाविशत्कलिर्लोकमिति तत्रापि कस्मिन्दिने कलिः प्रवृत्त इत्यत्राह—यस्मिन्निति । यस्मिन्नहनि कृष्णो दिवं यातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तदैव तस्मिन् क्षण एव प्रतिपन्नं प्रवृत्तं कलियुगं भवतीति पुराविदः पूर्वज्ञातारः प्राहुः ॥ ३३ ॥

कलेरनन्तरं कृतयुगप्रवृत्तिं दर्शयति-दिव्याब्दानामिति चतुर्थे कलौ दिव्यानामब्दानां यत्सहस्रं तदन्ते पुनः कृतं भविष्यति सहस्रमिति मुख्यकलियुगाभिप्रायं तत्र सन्ध्यासन्ध्यांशलक्षणस्य, सप्ततसत्यालक्ष्यस्याप्युपलक्षणम् द्वादशाब्दशतात्मक इत्युक्तत्वात् तत्प्रवृत्तिचिह्नमाह—यदा नृणां मनः आत्मप्रकाशकं भविष्यति तदा ॥ ३४ ॥

राजवंशोक्तां स्थितिं यथान्तरेष्वप्यतिदिशति—इत्येष इति । मानवो वैवस्वतमनुवंशः इक्ष्वाकुप्रभृतिद्वारा ऐलप्रभृतिद्वारा च यथा उत्तममध्यमाधमाभिरवस्थाभिः सम्यक् ख्यायते कथ्यते तथा विट्शूद्रविप्राख्यां युगे युगे वंशाः ज्ञेयाः ॥ ३५ ॥

प्राकृतदेहगेहादीनामनित्यतां वैराग्योत्पादनायाह-एतेषामिति । एतेषां पूर्वोक्तानां महात्मनां स्वधर्मनिष्ठानां श्रोतव्यकीर्तीनां नामलिङ्गानां नामरूपवतां मत्वर्थीयार्श आद्यजन्तो नामलिङ्गशब्दः कथामात्रैवावशिष्टानां कीर्तिरेव भुवि स्थिता न तु देहगेहादिकम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ननु, कलावुत्सन्नानां राजवंशादीनां कृते पुनः प्रवृत्तिः कुत इत्यत आह देवापिरिति ॥ ३८ ॥

अयमेव युगप्रतिप्रकारः भागताभागतेषु सर्वेषु युगेषु बोध्य इत्याह—कृतमिति ॥ ३९ ॥

कृमिविड्भस्मसञ्ज्ञाऽन्ते राजन्नाम्नोऽपि यस्य च ।
भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ ४१ ॥
कथं सेयमखण्डा भूः पूर्वैर्मे पुरुषैर्धृता ।
मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य वा ॥ ४२ ॥
तेजोऽबन्नमयं कायं गृहीत्वाऽऽत्मतयाऽबुधाः ।
महीं ममतया चोभौ हित्वाऽन्तेऽदर्शनं गताः ॥ ४३ ॥
येये भूपतयो राजन् भुञ्जन्ति भुवमोजसा ।
कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे कलिधर्म्मो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतेषां नामविज्ञाजामिति श्लोकार्थं प्रपञ्चयति—राजन्निति पञ्चभिः । अपरे विट्शूद्रविप्राः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिस समय जिस दिन श्रीकृष्ण भगवान् स्वधाम को पधारे उसी दिन उसी समय कलियुग आकर प्राप्त हुआ इस प्रकार पहिले जानने वाले लोग कहते हैं ॥ ३३ ॥

देवताओं के सहस्र वर्ष बीतने पर जितना कि—कलियुग का परिमाण है, जिसके पश्चात् फिर सतयुग होवेगा, और उस सतयुग के होने का यही मुख्य निशान होगा, कि—मनुष्यों के मन में आत्मा का स्वरूपज्ञान होजायगा ॥ ३४ ॥

जैसे इस भूमि में यथासंभव हमने तुम्हारे सामने मानववंश का वर्णन किया, उसीप्रकार वैश्य शूद्र और ब्राह्मणों के वंश को भी जिस २ युग में जह २ व्यवस्था जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

एक नाम मात्रही जिन का ज्ञापक (जनाने वाला) रह गया ऐसे इन महात्मा पुरुषों की केवल कथा मात्रही अवशिष्ट रहगई, और कीर्त्ति उन लोगों की भूमि में अब तक विद्यमान है ॥ ३६ ॥

शन्तनु महाराज के भ्राता चन्द्रवंशी राजा देवापि, और इक्ष्वाकु वंशी राजा मरु, ये दोनों उत्तर में बदरिकाश्रम के समीप महान् योग के बल से कलाप ग्राम में अभी तपस्या कर रहे हैं ॥ ३७ ॥

ये दोनों श्रीवासुदेव भगवान् की शिक्षासे इस कलियुग के अन्त में वर्णाश्रमधर्म की पूर्व सदृश प्रथा बांधेंगे ॥ ३८ ॥

कृतयुग, त्रेता, द्वापर, कलियुग, ये चारों युग पृथिवी में इसी क्रमसे प्राणियों में वर्तते हैं ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! ये जो हमने तुम्हारे सामने राजा लोग कहे, और इन से अतिरिक्त अन्य बहुत से राजा लोग, इस भूमि में ममत्व कर अन्त में इस को छोड़ कर मरण को प्राप्त हो गये ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ममत्वं कुर्वत्यनेन सूचितां भूतद्रोहप्रवृत्तिं निन्दति—कृमीति । राजन्नाम्नो राजेति नाम यस्य तस्यापि देहस्यान्ते कृमयो विष्ठा भस्मेति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते तदर्थं यो भूतध्रुक् भूतेभ्यो द्रुह्यति स किं स्वार्थं वेद ? किन्तु नैव वेद कुतः इत्यपेक्षायां हेतुत्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि—यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति ॥ ४१ ॥

ममत्वप्रकारं प्रपञ्चयति—कथमिति । सेयमखण्डा भूर्मे पूर्वजैर्धृता सती इदानीं मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्थास्यतीत्येवम् ॥ ४२ ॥

उभौ महीं कायं च अदर्शनं मृत्युम् ॥ ४३ ॥

उपसंहरति—येये इति । ते सर्वे च कथासु कियमाणासु कथामात्राः कालेन कृताः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने

शुकपक्षीये द्वादशस्कन्धे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव विशदयति—कृमीति । यस्य राजनाम्नोऽपि शरीरस्यान्ते कृमयो विष्ठा भस्मेति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते तदर्थं भूतेभ्यो द्रुह्यतीति तथा स किं स्वार्थं स्वहितं वेद ? तत्र हेतुत्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि—यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति ॥ ४१ ॥

ममतां कुर्वत्युक्तं ममताप्रकारं प्रपञ्चयति—कथमिति । सेयमखण्डा भूमिर्मम पूर्वजैर्धृता सती मदनन्तरं मत्पुत्रमद्भेव पूर्वां यत्रां यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवम् ॥ ४२ ॥

किञ्च, तेज इति । अबुधाः देहातिरिक्तात्मज्ञानविधुरा अत एव तेजोऽन्नपरिणामरूपं कायम् शरीरमात्मतया गृहीत्वाऽपि अस्य महीं तु ममतया गृहीत्वा उभौ पृथ्वीकायौ हित्वाऽन्ते प्रारब्धान्तेऽदर्शनम् लयङ्गताः प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

कथामात्रावशिष्टानाम् इत्यस्य प्रपञ्चमुपसंहरति—ये य इति । हे राजन् ! येये राजानो भुवमोजसा पौरुषेण भुञ्जन्ति ते सर्वे कालेन कृताः समाप्ताः कथासु क्रियमाणासु कथामात्ररूपाः कृताश्च ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राजन्नाम्नोऽपि यस्य शरीरस्यान्ते नाशे कृमिविड्भस्मसंज्ञा तादृशं शरीरं प्राप्य भूतध्रुक् स्वार्थं मनुते न परप्रयोजनं यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति तं वेद किन्तु तदेव यस्य पुरुषशरीरस्यान्त इति वा ॥ ४१ ॥

स्वार्थमननप्रकारमाह—कथमिति । अथ यस्यां सत्त्वानीति भूःखेयं मत्पूर्वैः पुरुषैः धृता सेयं भूमिमाखण्डा राजान्तरानधिकृता कथं स्यात्मत्पुत्रस्य मत्पौत्रस्य च मद्वंशस्य अहं पूर्वो यस्यां सा मत्पूर्वा च कथं स्यादिति मत्वा ॥ ४२ ॥

तेजोऽन्नमिदं कायमात्मतया नित्यत्वेन मुधा गृहीत्वा अमी राजानो ममत्वेन गृहीत्वा उभौ महीं च देहं च हित्वा अदर्शनं मरणं गता भवन्तीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

व्याख्यातं तेष्वेकोऽपि नास्तीत्याशयेनाह—य इति । पुराणादिगतकथासु कथामात्राः सर्वात्मना कथैव येषां ते तथा कृताः स्वरूपतो न सन्तीति शेषः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

राजनाम्नोऽपि देहस्य मृते गते सति कृम्यादिकमेव नाम भवेत् तस्य देहस्य कृते ॥ ४१ ॥

ममत्वप्रकारमभिनयेन दर्शयति—कथमिति । मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवम् ॥ ४२ ॥

कायम् आत्मतया महीं च ममतया गृहीत्वा उभौ महीकायौ अदर्शनं मृत्युम् ॥ ४३ - ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वादशस्य द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं निधनाद्र्ध्वं देहादिमतो देहाद्यर्थमकृत्यकारिणो मूर्खस्य नरकाद्यवस्थामाह—कृमीति । राजेति नाम यस्य तस्यापि देहस्यान्ते कृम्यादिसंज्ञा भविष्यति तत्तस्य देहस्य कृते यो भूतध्रुक् प्राणिभ्यो द्रुह्यति स भूतद्रोही किं स्वार्थं वेद न किमपि तत्र स्वार्थः परार्थो वास्ति अपितु यतो भूतद्रोहान्निरय एव ॥ ४१ ॥

भूमौ ममत्वं कुर्वन्तीति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—कथमिति । यां मे मम पूर्वजैर्धृता सेयमखण्डा सकला मत्पूर्वा अहं पुत्राद्यपेक्षया पूर्वः यतो यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादिति ॥ ४२ ॥

किञ्च कायमात्मतया महीं ममतया च गृहीत्वा अन्ते जीवनान्ते उभयं हित्वा अदर्शनं क्षयं गताः यतोऽबुधाः ॥ ४३ ॥

उक्तां देहगेहाद्यनित्यतामुपसंहरति—ये इति । ये ये भुवम् ओजसा पौरुषेण भुञ्जन्ति ते सर्वे कथासु क्रियमाणासु कथामात्राः कालेन कृताः अतः सर्वं प्राकृतं देहादिकं निरोधविषयमतस्तत्र विरक्तः सन् हरिं भजेदिति फलितोऽर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

जिस देह का राजा यह नाम है, अन्त में उसी देह की क्रमि, विष्ठा, और भस्म, ये तीन संज्ञा होती हैं, उसी देह के निमित्त यह पुरुष प्राणियों से द्रोह करता है, वह क्या स्वार्थ जानता है,? किन्तु नहीं जानता, क्योंकि ! जिस भूत द्रोह करने से इसको नरक होता है ॥ ४१ ॥

राजा लोग ऐसा विचार करते हैं, कि—यह अखण्ड भूमि का राज्य हमारे पहिले पुरुखाओं नें भोगा, और आज कल हम भोगते हैं परन्तु यह हमारे पुत्र पौत्र और वंश के इस राज्यको किस प्रकार निर्विघ्न भोगें गे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार सोच विचार करते हुए निर्बुद्धि लोगों ने जिस तेज जल अन्नमय शरीर को आत्मा करके मान रखा है उस देह को, और जिसको "यह मेरी है" इस प्रकार मान रखा है, उस पृथिवी को इन दोनों को भी छोड़कर आप ही अदर्शन को प्राप्त हो गये और होते जाते हैं ॥ ४३ ॥

हे राजन् ! जिन २ राजा लोगों ने भूमि (धन) को बलात्कार (जबरदस्ती) से भोगा है, उनही राजाओं की काल ने कथाओं के बीच में कथा मात्र अवशिष्ट रखी है ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में द्वितीय अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यग्रान्नृपान् हसति भूरियम् ।
अहो मां विजिगीषन्ति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ॥ १ ॥
काम एष नरेन्द्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि ।
येन फेनोपमे पिण्डे येऽतिविश्रम्भिता नृपाः ॥ २ ॥
पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो राजमन्त्रिणः ।
ततः सचिवपौराप्तकरीन्द्रानस्य कण्टकान् ॥ ३ ॥
एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ।
इत्याशाबद्धहृदया न पश्यन्त्यन्तिकेऽन्तकम् ॥ ४ ॥
समुद्रावरणां जित्वा मां विशन्त्यब्धिमोजसा ।
कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५ ॥
यां विसृज्यैव मनवस्तत्सुताश्च कुरूद्वह ! ।
गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यन्त्यबुद्धयः ॥ ६ ॥
मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहः ।
जायते ह्यसतां राज्ये ममताबद्धचेतसाम् ॥ ७ ॥
ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढेति वादिनः ।
स्पर्धमाना मिथो घ्नन्ति म्रियन्ते मत्कृते नृपाः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तृतीये भूमिगीतैश्च राजदोषादि वर्ण्यते ।
कलौ च दोषभूयिष्ठे दोषहन्त्री हरेर्नुतिः ॥

देहेऽहन्तां भूमौ च ममतां कुर्वन्त्यतोऽबुधा इत्युक्तं तदेव भूमिगीतैः प्रपञ्चयति—दृष्ट्वेत्यादिना । आत्मनि पृथिव्यां जये व्यग्रानुत्सुकान् हासप्रकारमेवाह—अहो इति । मां माम् ॥ १ ॥

येन कामेन फेनोपमे पिण्डे देहेऽतिविश्रम्भिता विश्वासं नीता ये तेषां नरेन्द्राणामेष कामो मोघ एव स्यात् ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति—[illegible] पूर्वमिति । इन्द्रियावंशकपटत्वे न राज्यप्राप्तिः स्यादिति प्रथममिन्द्रियषड्वर्गं निर्जित्य राजमन्त्रिणो जेष्यामो वशीकरिष्यामः सचिवा अमात्याः करीन्द्रा हस्तिपास्तांश्च जेष्यामः कण्टकान् प्रतिपक्षान् अस्य अपास्य अग्र कण्टकानिति वा पाठः ॥ ३-४ ॥

एवं केचिदाशाबद्धहृदया एवं केचिन्मां पुनर्जित्वाऽन्यतितृष्णया अब्धिं विशन्ति तदेवमिन्द्रियजयेन ये राज्यं साधयितुमिच्छन्ति तेऽतिमन्दा इत्याह—कियदिति ॥ ५ ॥

अन्तकं न पश्यन्तीत्युक्तं तदेवाऽऽह—यामिति । कुरूद्वहेति भूमिगीतं कथयन् शुकः सम्बोधयति कुरूद्वह इति तु पाठः सुगमः ॥ ६ ॥

अबुद्धय इत्युक्तं तत्प्रपञ्चयति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥
पिण्डे शरीरे ॥ २ ॥
अब्धिं विशन्ति द्वीपान्तराणामभिजयन्ति ॥ ३—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रपञ्चितां ममतां महीहासेन सम्भावयन् वैराग्यमुत्पादयन् कलिदोषान्प्रपञ्चयंश्च तन्निरसनोपायमुपदिशति तृतीयेन—दृष्ट्वात्म-विजय इत्यादिना । आत्मनि भूमौ निमित्ते यो विजयः तस्मिन् उद्यमानुत्सुकान् दृष्ट्वा इयं भूर्हसति, हासमेव प्रपञ्चयति—अहो इत्यादिभिः सार्द्धद्वादशभिः । मृत्योः क्रीडनकाः तद्धीनाः इमे नृपाः मां विजिगीषन्ति विजयेन मां भोक्तुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

काम इति विदुषामपि । पित्रादिदृष्टान्तेन मृत्युवश्यतां पश्यता-मपि एवं कामः विजिगीषात्मकेच्छाविशेषः मोघः व्यर्थः मोघत्वे हेतुतया कामं विशिनष्टि—येन कामेन फेनोपमे जलबुद्बुदतुल्ये पिण्डे शरीरे ये नृपाः अतीव विस्रम्भिताः विश्वासं नीताः तेषां नरेन्द्राणामिति पूर्वेणासम्बन्धः ॥ २ ॥

विजिगीषुतां प्रपञ्चयति—साऽऽक्रम्य पूर्वमिति । इन्द्रिय-षट्कपटस्य न राज्यप्राप्तिः स्यादिति तावत् षड्वर्गम् इन्द्रियषट्कं जित्वा तद्द्वारा देवताप्रसादमधिगम्येति भावः । क्रमेण राजमन्त्रि-प्रभृतीनस्य भूमण्डलस्य कण्टकतुल्यान् जेष्यामः तत्र सचिवा अमात्याः अवान्तरव्यापारिणः पौराः पुरे भवाः तेषामाप्ताः करीन्द्राः हस्तिपाश्च तान् ॥ ३ ॥

ततः सागराः मेखला यस्यास्तां मेखलयेव सागरेण परि-वृताम् इत्यर्थः । पृथ्वीं जेष्यामः स्वाधीनां करिष्यामः इतीत्थं-भूताशया बद्धम् हृदयम् येषां ते अन्तिके समीपे वर्तमानमन्तकं मृत्युं न पश्यन्ति नावलोकयन्ति किन्तु मां समुद्रावरणां जित्वा ततोऽब्धि विशन्ति द्वीपान्तराणि प्रविशन्ति तान् विजिगीषन्ति इत्यर्थः । तावत्कृतस्येन्द्रियजयस्य नेदं फलमित्याह—कियदिति । एतत् कृत्स्नभूमण्डलस्य सप्तद्वीपस्यात्माधीनताप्रापण-मित्येतत् कियत्फलं न किञ्चिदेतदित्यर्थः । तत्फलस्य नश्वरत्वा-दिति भावः । किं तर्हि फलमित्यत आह—मुक्तिरात्मजये तावत् फलमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयति—यामिति । कुरूद्वहेति सम्बोधनं भूमिगीर्ति कथयन् शुकः सम्बोधयति कुलोद्वहेत्यपि पाठः सुगमः तत्-सुता मनुपुत्राश्च यां मां विसृज्यैव गताः मृताः तथा तां विजित्य विसृष्टामपि अबुद्धयो बुद्धिरहिताः युद्धे जेष्यन्ति युद्धेन वशी-करिष्यन्तीत्यर्थः । गतमिश्रवत्य तेरिति शेषः । तेऽप्येवमेव गमिष्य-न्तीत्यर्थः । अत्यन्तसादृश्येनासंकुमारोप्य गतामिति भूतनिर्देशः ॥ ६ ॥

मद्धेतुं प्रपञ्चयति मत्कृते इति । मत्कृते मदर्थं विग्रहः विरोधः जायते तत्र हेतुत्वेन तान् विशिनष्टि राज्ये ममताभिमानेन बद्धं चेतो येषां तेषाम् एव चासतां दुरात्मनाम् ॥ ७ ॥

ममताबद्धचेतस्त्वमेवाभिनयेन दर्शयन्ती तत्फलकमसत्कर्म दर्शयति—ममैवेति । हे मूढ त्वत्तवेयं भूमिर्न भवति किन्तु ममैवेति वादान् कुर्वन्तः मिथः घ्नन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चतुर्युगधर्मविभागः कलिदोषपरिहारश्चोक्तः अस्मिन् अध्याये निर्णीयते, तत्रादौ राज्ञां मौढ्यदर्शनेन भूमेः परिहासप्रकारमाह दृष्ट्वेति । आत्मनो नितरां जये ऽप्यसामर्थ्यादेकपरायणान् ॥ १ ॥

मौढ्यत्वमुपपादयति, येनेति ॥ २ ॥

कीदृशस्तेषां कामः ? इति तत्राह—पूर्वमिति । षड्वर्गं सन्ध्यादि-लक्षणं निर्जयो नामोत्कर्षः षडिन्द्रियविषयं वा अनेन भूम्येक-साधनामिदं सूचयति—राजमन्त्रिणः राजा च मन्त्रिणश्च राज-मन्त्रिणः मन्त्री बुद्धिसहायः स्यादिति ततो मन्त्रिजनानन्तरं सचिवः कर्मसहायः "अमात्याः कर्मसचिवाः" इत्यमरः । आप्ताः विश्वस्ताः अपि कण्टकप्रायान् क्षुद्रवाञ्छान् ॥ ३ ॥

एवं क्रमेण राज्ञो जित्वा पृथिवीं जेष्यामः वशीकरिष्यामः इत्याशयातितृष्णया अन्तकं मृत्युम् ॥ ४ ॥

एवं केचित्पुनः मां जित्वाऽप्यतितृष्णयाऽब्धिं विशन्तीत्यनेन द्वितीयादिजयाद्यं सूचयति—भूजयादिना न किमपि प्रयोजनमपि त्वन्ततोऽनर्थं एवावशिष्यते मनोजयफलापेक्षयेत्याह—कियदिति । आत्मजयस्य मनोजयस्य फलापेक्षयैतद् भूजयादिकं कियत् फलम् आत्मजये किं फलं येनायमेव साध्यः स्यादिति तत्राह मुक्तिरिति आत्मजये मुक्तिरेव फलं यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ ५ ॥

इतोऽपि मज्जयकामा अज्ञा एवेत्याह—यामिति । मनवस्तत्-सुताश्च यां मां विसृज्य यथा गता यातास्तथा अबुद्धयः तां मां जेष्यन्तीत्यन्वयः आत्मजयवतां त्यागशक्तिरन्येषामन्यथेति सूच-यति ॥ ६ ॥

न केवलमितरेषां मत्कृते विग्रहोऽपि तु शरीरसम्बन्धिनामपि स्यादित्याह—मत्कृत इति, अपिशब्दः पुत्रादीनामित्यनेन सम्ब-न्धयितव्यः अयमपि प्राथिक इत्याह—असतामिति ।असतामप्रस्तुत-कर्मणाम् ॥ ७ ॥

किं प्रकारो विग्रह इति तत्राह—ममेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १–८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तृतीये तु भुवो हास्यं धर्मपाद्व्यवस्थितिः ।
कलेर्दोषा यावहारि हरिस्मरणमुच्यते ॥

कथंलेयमखण्डभूमिलुब्धानां मनोरथ उक्तस्तमेव पृथिव्या-वर्णनेन प्रपञ्चयति—दृष्ट्वेति । मा मम ॥ १ ॥

येन कामेन पिण्डे देहे ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति—पूर्वमिति द्वाभ्याम् । तत्रेन्द्रियाधीनषट्कस्य राज्यप्राप्तिर्न स्यादतः प्रथममिन्द्रियषड्वर्गं जित्वा मह्य मत्पति पश्चादप्यस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

मां पृथ्वीं जित्वा अतितृष्णया अब्धिं विशन्ति तदीयरत्ना-न्याहर्तुमिति भावः । एवमिन्द्रियजयेन ये सार्वभौमिच्छन्ति ते मन्दा इत्याह—कियदिति, ॥ ५ ॥

यथागतं यथाज्ञानं स्वस्वज्ञानमनतिक्रम्य विरक्ता भूत्वा वनं गता इत्यर्थः । तां मामेते मन्दा युद्धे जेष्यन्ति ॥ ६–८ ॥

पृथुः पुरूरवा गाधिर्नहुषो भरतोऽर्जुनः ।
मान्धाता सगरो रामः खट्वाङ्गो धुन्धुहा रघुः ॥ ९ ॥
तृणबिन्दुर्ययातिश्च शर्यातिः शन्तनुर्गयः ।
भगीरथः कुवलयाश्वः ककुत्स्थो नैषधो नृगः ॥ १० ॥
हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरावणः ।
नमुचिः शम्बरो भौमो हिरण्याक्षोऽथ तारकः ॥ ११ ॥
अन्ये च बहवो दैत्या राजानो ये महेश्वराः ।
सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

"तेजोऽबन्नमयं देहं गृहीत्वाऽऽत्मतया ऽबुधाः" इत्यत्रोक्तमबुधत्वं प्रपञ्चयन् कलिदोषान् तन्निवृत्त्युपायञ्चाह—तृतीयेनाध्यायेन दृष्ट्वेति। आत्मनि भुवि यो जयः तत्र व्यग्रान् व्याकुलान् दृष्ट्वा इयं भूर्हसति हासप्रकारमाह—अहो इति सार्द्धद्वादशभिः ॥ १ ॥

येन कामेन पिण्डे देहे अतिविश्रम्भिताः अतिविश्वासं नीताः स एव नरेन्द्राणां विदुषामपि किमुत मूर्खाणां कामः विजिगीषालक्षणः मोघो व्यर्थः एव स्यात् ॥ २ ॥

काममेव वर्णयति—द्वाभ्यां पूर्वमिति । "नह्यनिर्जितषड्वर्गो राजा वै राज्यमर्हति" इत्यतः पूर्वं षड्वर्गमिन्द्रियषट्कं निर्जित्य ततः क्रमेण राजमन्त्र्यादीन् अस्य भुविजयस्य कण्टकतुल्यान् जेष्यामः वशीकरिष्यामः तत्र सचिवाः अमात्याः पौराः पुरे भवाः राजहितैषिणो धनिनः आप्ताः राजपूज्याः करीन्द्राः हस्तिपाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

देवात्केचिन्मां जित्वापि सन्तोषं न कुर्वन्तीत्याह—अर्द्धेन समुद्रावरणामिति। षड्वर्गजयस्य नेदं फलं किन्तु मुक्तिरिति दर्शयति—कियदिति । एतत् भूविजयादिकम् आत्मजयस्य सेन्द्रियमनोजयस्य कियत्फलं न किञ्चिदपि ॥ ५ ॥

हे कुरूद्वह ! युधिष्ठिर ! कृपया कुरूनुद्वहतीति स तथा हे धर्म अनेन धर्म प्रति भूमिगीतं भूम्योपादिष्टमिति गम्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

———

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—हे राजन् ! यह पृथिवी अपने (पृथिवी के) जीतने में व्यग्र होने वाले राजाओं को देखकर हँसती है, कि—अहो ! ये मृत्यु के खिलोने मेरे जीतने की इच्छा करते हैं ॥ १ ॥

यह राजा लोगों का मनोरथ व्यर्थ होजाता है, राजाओं की तो बात ही क्या है, किन्तु बडे२ विद्वानों का भी यह मनोरथ व्यर्थ हो जाता है, जिस मनोरथ से फेन के ढेल सदृश इस पिण्ड (शरीर) में बडे२ राजा लोग विश्वास को प्राप्त हुए हैं ॥ २ ॥

राजा लोग क्या मनोरथ करते हैं, कि—हम प्रथम तो षट् इन्द्रिय रूप शत्रुओं को जीतेंगे क्योंकि जो इन्द्रिय लम्पट होगा उसको राज्य की प्राप्ति कैसे हो सकी है। फिर इन्द्रियों को जीतकर राजमन्त्रियों को वश करेंगे, तदनन्तर सचिव (अमात्य) लोगों को वश करेंगे (यहां पर सलाह देनेवाले मन्त्री और सचिव वह जिसको दीवान कहते हैं) इन को वश करके पुरवासी आप्तजन और महावत प्रभृति कामवाले लोगों को वश करेंगे, तिसके पश्चात् राज्य में जो कण्टक रूप होंगे तिन्हों को निकाल कर अलग करेंगे ॥ ३ ॥

इस प्रकार समुद्र जिसकी मेखला है उस समग्र पृथिवी को जीतेंगे—इस प्रकार की आशा से जिन्हों का हृदय बँध रहा है वे लोग अपने समीप ही में आनेवाले काल को नहीं देखते हैं ॥ ४ ॥

कितने एक राजा लोग समुद्र से घिरी हुई भी पृथिवी को जीतकर द्वीपांतर की विजय अथवा रत्नों के लोभ से समुद्र में प्रवेश करते हैं। परन्तु जब मन को जीत लिया तब पृथिवी को जीतना तुच्छ है क्योंकि ? मन के जीतने से तो मुक्ति पर्यंत फल मिल-सकता है ॥ ५ ॥

जिस मेरे लिये छोडकर मनुलोग और उन के पुत्र-लोग प्रियव्रतादि जैसे आये वैसे ही चले गये, तिस मेरे को ये निर्बुद्धि क्षुद्र राजा लोग क्या जीते गें ॥ ६ ॥

मेरे लिये ही पिता पुत्र और भ्राताओं का भी विग्रह (लडाई) होजाता है, यदि असत् हों तो, क्यों कि ? उन-का चित्त ममता से बन्धा हुआ रहता है ॥ ७ ॥

हे मूढ ! यह समग्र पृथिवी हमारी है तेरी नहीं इस प्रकार कहते हुए परस्पर में स्पर्द्धा करते हुऐ राजा लोग मारते हैं और मरते हैं ॥ ८ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तमो नाम कश्चिद्राजा । यद्वा, लोकदृष्ट्या द्वापरादिवन्निर्देशः ॥ ९ ॥ १० ॥

लोकं रावयति रोदयतीति लोकरावणः ॥ ११ ॥ १२ ॥

ममतां मय्यवर्तन्त कृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः ।
कथाऽवशेषाः कालेन ह्यकृतार्थाः कृता विभो ! ॥ १३ ॥
कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परेयुषाम् ।
विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो ! वचोविभूतीर्न तु पारमार्थ्यम् ॥ १४ ॥
यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः सङ्गीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः ।
तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥ १५ ॥
राजोवाच ।
केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः ।
विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ! ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मयि उच्चैर्ममतां कृत्वा येऽवर्तन्त ते कालेन कथावशेषाः कृताः विभो इति सम्बोधनं कुरुश्रेष्ठेतिवत् ॥ १३ ॥

राजवंशानुकथनस्य तात्पर्यमाह—कथा इमा इति । विज्ञानं विषयाऽसारताज्ञानं ततो वैराग्यं तयोर्विवक्षया परेयुषां मृतानां वचोविभूतीर्वाग्विलासमात्ररूपा न तु पारमार्थ्यं परमार्थे युक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि पुरुषार्थस्योपायः परमार्थस्तमाह—यस्त्विति । नित्यं प्रत्यहम्, तत्राऽप्यभीक्ष्णम् ॥ १५ ॥

कलिदोषोपचये सति भक्तेरसम्भवं मन्यमानः पृच्छति—केनोपायेनेति । विधमिष्यन्ति नाशयिष्यति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

न तु पारमार्थ्यात् न तु पुरुषार्थभूतत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥
यस्त्विति तथा विशेषणम् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतरैरजिताश्च के पुनस्ते नृपा इत्यतस्तान् कांश्चिद्दर्शयति, पृथुरिति । अर्जुनः कार्तवीर्यः रामो नाम कश्चिद्राजा न तु दाशरथिः धुन्धुहा धुन्धुमारः ॥ ९ ॥ १० ॥

लोकं रावयति भारयतीति लोकरावणो रावणः भौमो नरकासुरः ॥ ११ ॥

उक्तेभ्योऽन्ये दैत्या राजानश्च महीश्वराः पृथिवीपतयः ते सर्वे एव यद्यपि सर्वतः इतरैरजिताश्च ॥ १२ ॥

मय्यत्युच्चैरधिकां ममतां कृत्वाऽवर्तन्त कल्पितकामिति शेषः मर्त्यधर्मिणः इति हेतुगर्भम् अतः कालेनाकृतार्थाः असम्पादित-भोगाभिलाषाः कृताः विभो इति सम्बोधनं कुरुश्रेष्ठेतिवद्या-ख्येयम् (बोध्यम्) ॥ १३ ॥

राजवंशानुकीर्तनस्य तात्पर्यफलमाह—कथा इति । लोकेषु यशो वितत्य विस्तार्य परेयुषां परलोकं प्राप्तानां महीयसां माहात्म्ययुक्तानाम् इमाः कथाः ते तुभ्यं कथिताः विज्ञानवैराग्य-विवक्षया विज्ञानं विषयाणामसारत्वज्ञानं ततो वैराग्यं तयो-र्विवक्षया कथिता इति सम्बन्धः तत्र हेतुत्वेन कथा विशि-नष्टि—वचोविभूतीः उभयत्वेन प्रथमार्थे द्वितीया वाग्वैभव-विषयाः अनेन विशेषणेनाभिप्रेतं विवृणोति, न तु पारमार्थ्यमिति परमोऽर्थः पुरुषार्थः तस्य भावः पारमार्थ्यं तत्तु महीस्थः न होभिर्भुक्तेषु भोगेषु पारमार्थ्यमिति भावः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि परमार्थोपाय इत्यत आह—यस्त्विति । सङ्गीयते इत्यस्य सद्भिरित्यादिः उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानामनु-वादः स च अमङ्गलं संसृत्यापादकमशुभं कर्म हन्तीति तथा तमेवमन्वहं तत्राप्यभीक्ष्णं शृणुयात् श्रवणप्रयोजनं तदीय-अधिकरणं विशिनष्टि—कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः अमलामनन्य-प्रयोजनां भक्तिमभीप्समानः कामयमानः श्रवणपरम्परया भग-वति दृढा भक्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ १५ ॥

तदा नन्दाद्यप्रभृति एव कलिर्वृद्धिं गमिष्यतीत्युक्तं तदा-वसरनिरूपणानन्तरं के पुनस्ते कलिवृद्धिप्रयुक्तदोषाः ? कश्च तन्निस्तरणोपायः ? के पुनस्तद्युगासाधारणगुणाः ? यावदेतच्चतुर्युग-प्रवृत्तिस्ततः कथं वा प्रलयः ? स च कति विधः ? इति पृच्छति राजा—केनेति द्वाभ्याम् । हे भगवन् ! कलौ युगे उपचितान् कले-र्दोषान् केनोपायेन साधनेन विधमिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति तत्साधनं मे मह्यं यथावद्ब्रूहि ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र कांश्चिन्नृपान् निर्दिशति—पृथुरित्यादिना ॥ ९—१२ ॥

एते मर्त्यशरीरधर्मिणः सर्वेऽप्यमरणीया नित्या यां मयि विषये ममतां कृत्वा अकृतार्थाः असम्पादितपुरुषार्थाः कालेन बलिना कथा-वशेषाः कृताः हि यस्मात्तस्मादमीषाम् अज्ञानमहो अत आत्मजयेन साध्यामित्यर्थः ॥ १३ ॥

निगमयति—कथा इति । लोकेषु यशो विताय विस्तृत्य परेयुषां लोकं प्राप्तानां महीयसां मन्वादीनाम् उत्तमानां पुरुषाणामिमाः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथास्ते कथिता मयेतिशेषः। किमर्थं कथिता इति तत्राह—विज्ञानेति। वचोविभूतिःवचसां विभूतयो विविधभवनविषया वा विज्ञानवैराग्य-विवक्षया योग्यस्य पुंसो विज्ञानवैराग्ये स्यातामित्यभिप्रेत्य विवृताः नतु पारमार्थ्यं परमार्थं उत्तमार्थो वेद मुख्यार्थो भगवांस्तत्-सम्बन्धविवक्षया नैव तस्य विधिनिषेधाविषयत्वात् विज्ञानविव-क्षया अपि मदुक्त एव ग्राह्यो नान्योक्त इत्याह—वचोविभूती-रिति । अन्यवाचो विभूतयो वचसां बहुत्वात्र पारमार्थ्यमुत्तम-पुरुषार्थसाधनज्ञानमुद्दिश्य न भवन्तीत्यर्थः । “ वाचो विग्लापनं हि तत् ” इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

कुत इतरा वाचो विभूतयः पुरुषार्थोपयोगिन्यो न स्युरित्यत आह—यत्रेति । यत्र यस्यां वाचि उत्तमश्लोकगुणानुवादः सङ्गी-यते पुरुषस्तामेव वाचं शृणुयात् शृणोत्वित्यर्थः । श्रीहरिभक्त्य-नुत्पादकत्वादितरा वाचो हेया इत्यर्थः “अन्या वाचो विमुञ्चथ” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

ज्ञातकलिदोषपरिहारोऽपि राजा लोकोपकाराय पृच्छति—केनेति । कलेरुपज्ञान्दोषान् विधमिष्यन्ति परिहरिष्यन्ति उपचितान् संवृद्धान् तदुपायस्वरूपं यथा यथावत् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पृथुरिति पञ्चकम् ॥ ९ ॥ ११ ॥

अन्ये चेति चकारादन्ते च मयि ममतां कृत्वा मत्य-वर्त्तन्त तत्र ये समेश्वरा भगवदवतारा भागवता वा ते सर्वे सर्वविदः शूराश्च ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां परमपर्याप्ता इत्यर्थः । अत एव सर्वजितः स्वयमजिताश्च सर्वज्ञत्वादुत्तरातिहर्ष-यातिशाढ्यंविवक्षया च ॥ १२ ॥

ये तु तत्र मत्स्वधर्मिणो मत्स्वभावास्तकास्ते कालेना-कृतार्थाः कथामात्रावशेषिताश्च कृता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेव व्यनक्ति—कथा इमा इति द्वाभ्याम् । महीयसां भग-वदवतारभागवतेभ्य इतरेषां महाराजानाम् ॥ १४ ॥

उत्तमश्लोकानां भगवदवताराणां भागवतानां च गुणा-ऽनुवादो यस्तमेव नित्यं शृणुयात् तत्र स्वविशषेणाग्रह कुर्या-दित्यर्थः । सर्वस्य तस्यापि परमं फलमाह—कृष्णे इति । कृष्णे “कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” इत्यादिना प्रसिद्धे श्रीगोपाल इत्यर्थः ॥ १५—१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रामो नाम कश्चिदन्यो राजा नतु दाशरथिरिति स्वामि-चरणाः ॥ ९—१२ ॥

मयि उच्चैर्ममतां कृत्वा येऽवर्त्तन्त ते काले कथावशेषा अभूवन् किन्तु तेन ह्यकृतार्थाः अपितु कृतार्थाः एव मामस्वा-म्याभीष्टा एव कृताः पर्य्याप्ताः पूर्णा एव रूपगुणादिभि-

स्तदपि ते कथावशेषा अभूवन् अर्वाचीनास्त अकृतार्था धनादि-भिरत्यपूर्णाः किमुतेति भावः । युगपर्य्याप्तयोः क्रतं “पर्य्याप्तिः परिपूर्णता” इत्यमरः ॥ १३ ॥

राजवंशकथनस्य तात्पर्य्यमाह—कथा इति । महीयसां प्रिय-व्रतादीनां परेयुषां परं श्रीभगवन्तमीयुषां प्राप्तानां किमर्थं कथितास्तत्राह—विज्ञानं तेषां भगवदनुभवः वैराग्यं च तयो-र्विवक्षया तेषां सदाचरणम् श्रोतृजना अपि शिक्षिष्यन्ति भावः । हे विभो ! इति त्वमपि तादृश एको भवसीति भावः किञ्च इमाः कथा वचोविभूतीर्वचसां विभूतयो न भवन्ति किन्तु पारमार्थ्यम् आसां कथानां परमार्थतैव ज्ञेयेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्मान्महीयसां तेषां कथा नित्यम् शृणुयादेव कृष्णगुणा-ऽनुवादेन तेभ्यो महिष्ठेभ्योऽप्यधिकतमानां कृष्णलीलापरि-कराणां महतां कथाभिर्विचित्रे विशेषं शृणुयादित्याह—य इति । उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानुवादस्तेषु तेषु स्कन्धेषु क्वचित् क्वचिदशमे तु सर्वत्रैव तं नित्यमेव अभीक्ष्णमेव भक्तिमभी-प्समान एव शृणुयादेवेत्यवधारणाचतुष्टयम् ॥ १५ ॥

विधमिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मयि ममतां कृत्वा उच्चैरधिपतित्वेनाऽवर्त्तन्त हे विभो ! विष्णुमूर्त्ते धर्म ! ॥ १३ ॥

यावद्विषयाणामनित्यताज्ञानं ततो वैराग्यं च न स्यात्ताव-त्तत्साधनभूताः राजवंशकथाः श्रोतव्याः तयोः सिद्धौ तु विशेषतो नित्यं श्रीकृष्णभक्तिसिद्धये तच्चरितं श्रोतव्यमित्याह, कथा इति द्वाभ्याम् । लोकेषु परशिक्षार्थं यशोवितताय विस्तार्य परेयुषां परलोकं गतानां महीयसां महानुभावानाम् इमाः कथाः हे विभो ! राज्यादिवासनात्यागे समर्थ ! ते तुभ्यं विज्ञानं वैराग्य-विवक्षया विज्ञानं विविधानां विषयाणामनित्यताज्ञानं विषयेभ्यो वैराग्यं च तयोर्विवक्षया कथिताः कथानां सत्यतामाह, महा-मुनीनां व्यासादीनां वचोविभूतीः वाग्वैभवविषयाः जानीहि । ननु, आप्ततमवाणीविभूतिभूतानां हरिभक्तिसाधनत्वमप्यस्तु नेत्याह, न तु पारमार्थ्यमिति । परमार्थः मुक्त्युपायरूपश्रीकृष्ण-भक्तिसाधनं तस्य भावस्तत्त्वम् राजकथानां विज्ञानवैराग्य-साधनत्वं न तु मुक्तिप्रदभक्तिसाधनत्वमित्यर्थः । सामान्यत इद-मुक्तम् अजामिलोपाख्यानादिकथाश्रवणस्य हरिभक्तिजनकत्वात् ॥ १४ ॥

तर्हि कृष्णभक्तिसाधनं किं तत्राह—यस्त्विति । अमङ्गलं हन्तीति अमङ्गलघ्नः य अभीक्ष्णं पुनःपुनः सम्यक् गीयते वेदैर्मुनिभिश्च तमेव नित्यमनिशं सत्राप्यभीक्ष्णम् ॥ १५ ॥

श्रीकृष्णभक्तिरेव परमपुरुषार्थ इति निर्णीतमतस्तदनुष्ठान-सिद्ध्यर्थं कलिदोषजयोपायं युगादिकं च पृच्छति केनेति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

पृथु, पुरूरवा, गाधि, नहुष, भरत, सहस्रबाहु, मान्धाता सगर, परशुराम, खट्वाङ्ग, धुन्धुहा, रघु, ॥ ९ ॥

युगानि युगधर्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः ।
कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कृते प्रवर्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः ।
सत्यं दया तपोदानमिति पादा विभोर्नृप ! ॥ १८ ॥
सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः ।
आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः ॥ १९ ॥
त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः ।
अधर्मपादैरनृताहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः ॥ २० ॥
तदा क्रियातपोनिष्ठा नाऽतिहिंस्रा न लम्पटाः ।
त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! ॥ २१ ॥
तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे ।
हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥ २२ ॥
यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः ।
आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः ॥ २३ ॥
कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽधर्महेतुभिः ।
एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

शशबिन्दु, ययाति, शर्याति, शन्तनु, गय, भगीरथ, कुवलयाश्व, ककुत्स्थ, नैषध, नृग, ॥ १० ॥
हिरण्यकशिपु, वृत्रासुर, लोकों को रुलाने वाला रावण, नमुचि, शम्बरासुर, भौमासुर, हिरण्याक्ष, और तारकासुर ॥ ११ ॥
और बहुत से दैत्य लोग, राजा लोग, जो कि—बड़े ईश्वर (समर्थ) कहलाते थे, वे सबही सब को जीतनेवाले और आप किसीसे न जीते जावें ऐसे प्रतापी हुवे ॥ १२ ॥
और वे सब ही मेरे विषे बड़ा ममत्व रखकर वर्त्तते रहे । परन्तु हे राजन् ! पृथिवी कहती है, कि—उन सबों को कालने, अकृतार्थ ही करके कथा मात्र में अवशिष्ट रहने दिये और उनका नाम निशान कुछ नहीं रहने दिया ॥ १३ ॥
इस लोक में अपने यश को विस्तारकर परमात्मा को प्राप्त होनेवाले महानुपुरुषों की ये कथा हमने विज्ञान और वैराग्य के कहने की इच्छा से कहीं, हे विभो ! राजन् ! यह लौकिक वैभव तो केवल वाणी काही विलास है कुछ स्थिर स्वभाव से रहने वाला नहीं है ॥ १४ ॥
जो पुरुष श्रीकृष्णचन्द्र के विषय में निर्मल भक्ति की चाहना करने वाला हो तो निरन्तर अमङ्गलों (अशुभों) का नाश करने वाला उत्तमश्लोक श्रीकृष्णचन्द्र का जो गुणानुवाद गाया जाता है, उसी गुणानुवाद को निरन्तर श्रवण करे ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि—हे मुने ! हे भगवन् ! कलियुग के मनुष्य बढे हुए कलि दोषों को किसप्रकार दूर करेंगे यह उपाय आप यथा योग्य कहिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कलियुगे कः परो धर्म इति । बुभुत्सया पृच्छति—युगानीति । ब्रूहीत्यनुषङ्गः, आत्यन्तिकप्रलयजिज्ञासया पुनः पृच्छति प्रलयकल्पयोः संहारस्थितिकालयोः न चायं बहिर्मुखः प्रश्न इत्याह—कालस्येति ॥ १७ ॥
तत्र युगधर्मांस्तावदाह—कृत इति । तज्जनैस्तत्कालीनैर्जनैः दानमदानं .... तथैव प्रथमस्कन्धे .... विभोः सम्पूर्णस्य धर्मस्य ॥ ॥ १८ ॥
तदानीन्तनजनानाह—सन्तुष्टा इति । मैत्रा भूतमैत्रीयुक्ताः श्रमणा आत्मारामाभ्यासवन्तः ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनृतेन सत्यं हिंसया दया असन्तोषेण तपः विग्रहेण दानमिति यथासङ्ख्यं योज्यम् ॥ २० ॥

अग्र्योत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वेषैरित्ययं क्रमो न विवक्षितः । धर्मस्यार्धे क्षयति क्षीयते अधर्मस्य लक्षणैश्चिह्नैः पादैरित्यर्थः ॥ २२ ॥

यशस्विनः कीर्तिप्रियाः क्षत्रद्विजोत्तराः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः ॥ २३ ॥

कलौ धर्मपादानां तुर्यांशश्चतुर्थांशोऽवशिष्यते ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अधर्मपादैरिति असन्तोषो नाम लोभकार्यो दानप्रतिभटः क्रोधकार्यो विग्रहः, तत्प्रतिभटकामविकाराणामप्युपलक्षणार्थो विग्रहः कामस्यापि तपः प्रतिभटत्वात् ॥ २० ॥ २१ ॥

हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैरिति अतुष्टिराभिसन्धिः द्वेषं विग्रहमूलमन्तर्मदम् ॥ २२ ॥

महाशाला महागृहाः ॥ २३—४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रलयस्य प्रागं त्रैविध्यं मानं विशिनष्टि—कालस्येति । ईश्वरस्य रूपं शरीरं तस्य कालस्य गतिं प्रवृत्तिं ब्रूहीति सम्बन्धः महात्मन इति विशेषणसामर्थ्यादीश्वरस्यैव विशेषणम् ॥ १७ ॥

तत्र तावद्युगधर्मानाह—कृत इत्यादिना । धर्मसमयेऽस्मिन्नतः प्राक्तनेन । चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् धर्मः तज्जनैः कृतयुगजनैर्धृतः प्रवर्त्तते के पुनस्ते पादाः इत्यत्राह—सत्यमिति । हे नृप विभोः पूर्णस्य धर्मस्य ॥ १८ ॥

कार्तयुगान् जनान् वर्णयति—सन्तुष्टा इति । अत्र दैवाल्लब्धेनैवार्थेन करुणाः परदुःखनिराचिकीर्षवः भूतमैत्रीयुक्ताः तितिक्षवः द्वन्द्वसहिष्णवः समदृशः जातिगुणादितारतम्यानादरेण सर्वस्य श्रीभगवदात्मकत्वदर्शिनः श्रमणाः तपश्चर्यादिप्रयुक्तकायक्लेशयुक्ताः ननु सर्वेऽप्येवंविधाश्चेन्मुक्ता एव स्युरिति न युगान्तरप्रवृत्तिरित्याशङ्कय व्यावृत्तये प्रायश इत्युक्तम् एवंविधा इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्रेतायामिति अधर्मस्य पादैरनृतादिभिर्धर्मस्य पादानां तुर्यांशः शनैर्हीयते प्रतिपादं चतुर्थांशः क्षीयते असन्तोषेति द्वन्द्वः विग्रहः भूतविरोधः क्रमेणैतैः सत्यादीनां तुरीयांशा हीयन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

तात्कालिकान् जनान् आह—तदेति । न अस्पृष्टाः नातीव विषयलोलुपाः अग्र्योत्तराः ब्राह्मणाधिकाः त्रयीवृद्धाः वैदिककर्मवृद्धाः ॥ २१ ॥

द्वापरे युगे अधर्मस्य लक्षणैश्चिह्नैः पादैरिति यावत् हिंसादिभिश्चतुर्भिर्धर्मस्य पादेषु पादार्धक्षयेण अर्धं ह्रसति हिंसा तुष्ट्यनृतद्वेषैरिति क्रमो न विवक्षितः अनृतेन सत्यं हिंसया दया असन्तोषेण तपः विग्रहेण दानम् इति यथार्हं योज्यम् ॥ २२ ॥

तात्कालिकजनानाह—यशस्विन इति । महाशीलाः महायज्ञानुष्ठानशीलाः महाश्रोत्रियाः क्षत्रद्विजोत्तमाः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः ॥ २३ ॥

कलाविति । एवमग्रेऽप्युक्तमप्यवगन्तव्यं धर्महेतूनां धर्मपादानां तुर्यांशः कलाववशिष्यते सोऽप्येधमानैर्वर्धमानैरधर्मस्य हेतुभिः पादैरुद्दहः क्षीयमाणोऽन्ते सावशेषं विनङ्क्ष्यति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कालस्य विष्णोर्गतिं गमनप्रकारं च ॥ १७ ॥

सूचीकटाहन्यायेन युगधर्मस्वरूपमादौ वक्ति—कृत इति । तज्जनैः कृतयुगजनैः के चत्वारः पादाः ? इत्यत्राह—सत्यमिति । विभोर्धर्मस्य ते पादाः ॥ १८ ॥

तत्राश्रमिणां स्वभावमाह—सन्तुष्टा इतिसमदृशः वस्तुयाथार्थ्यज्ञानिनः करुणावन्तीति करुणाः आश्रमिण इत्यनेन आबाधवियोगमाह—नित्यगृहत्या इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तुर्यांशश्चतुर्थांशो दानलक्षणः पादो हीयते ह्रसति पादहानौ प्रतिपक्षमाह—अधर्मेति, ॥ २० ॥

तदा त्रेतायां यज्ञादिक्रिया तपोनिष्ठा भवन्ति न अस्पृष्टा विषयरागिणो न भवन्ति त्रैवर्गिकाः त्रिवर्गसहिताः त्रयीवृद्धाः वेदविद्यायां विशारदा त्रैविद्या इत्यर्थः अग्र्योत्तराः ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

अधर्मलक्षणैः अधर्मस्वरूपपादैः हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैः हिंसातुष्ट्यनृतलक्षणद्वेषैः छिन्नं येषां ते तथा तैः अतुष्टियुतमनृतमतुष्ट्यनृतं धर्मस्य तपःसत्यदयादानेषु पादेष्वर्धं ह्रसति अनेन द्वापरशब्दो निरुक्तः ॥ २२ ॥

महाशाला इत्यनेन यज्ञकर्तारः ॥ २३ ॥

पर्याप्तो निराशः सोऽपि सत्यलक्षणोऽपि धर्मो वा ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्रेतायामित्यादिकं प्रथमस्कन्धसन्दर्भोऽनुसारेण सम्यक् ज्ञेयम् ॥ २०-२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

युगानीति ब्रूहीत्यनुषङ्गः प्रलयकल्पयोः संहारस्थितिकालयोः तत्रापि बहिर्मुखः प्रश्न इत्याह—कालस्येति, ॥ १७ ॥

प्रथमयुगधर्मानाह—कृत इति । तज्जनैस्तत्कालमवलोक्यैः भृतो धृतः दानमिति "दैप् शोधने" इत्यस्मात् शौचमित्यर्थः । तथैव प्रथमस्कन्धोक्ते ॥ १८ ॥

श्रमणाः आत्माभ्यासवन्तः ॥ १९ ॥

अनृतेन सत्यम् हिंसया दया असन्तोषेण तपः विग्रहेण शौचम् ॥ २० ॥

अग्र्योत्तराः ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

हिंसेत्यत्र क्रमो न विवक्षितः ॥ २२—२३ ॥

तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ।
दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदाशोत्तराः प्रजाः ॥ २५ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्ते वै परिवर्तन्त आत्मनि ॥ २६ ॥
प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः ॥ २७ ॥
यदा धर्मार्थकामेषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! ॥ २८ ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

धर्महेतूनां सत्यादीनाम् अधर्महेतुभिरनृतादिभिः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युगानि मानतः ब्रूहीत्यनुषङ्गः महात्मनः परमात्मनः ईश्वरान् ब्रह्मादीन् तत्तत्काले तत्तदधिकारे रूपयति निरूपयति तस्य विष्णोः यः शक्तिभूतः कालस्तस्य च गतिं ब्रूहीत्यन्वयः । यद्वा, चेतनेन रूपेण भिन्नोऽपि भगवच्छक्तित्वात्तदभिन्नोऽतस्तानि विशेषणानि कालस्यैव ॥ १७ ॥

तत्र युगधर्मान् तत्तद्युगजनांश्चाह—कृत इत्यादिना । चतुष्पात् चत्वारः पादा यस्य स तथा तज्जनैः कृतजनैः विभोः सम्पूर्णस्य धर्मस्य सत्यादयः पादाः अमणाः तत्स्वभावे कृतभमाः ॥ १८—२० ॥

ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

अधर्मस्य तपआदिषु पादेषु अर्द्धं ह्रसति क्षीयते तत्र असन्तुष्ट्या असन्तोषेण तप अनृतेन सत्यम् हिंसया दया द्वेषशब्देन तत्कार्यभूतो विग्रहो गृह्यते कार्यकारणयोरभेदात् तेन दानमित्यर्थः ॥ २२ ॥

क्षत्रद्विजाः उत्तमाः प्रधानाः येषु ते ॥ २३ ॥

कलौ तु धर्मस्य हेतूनां पादानां तुर्यांश एव शेषः । सोऽपि अधर्मस्य हेतुभिः पादैः प्रत्यहम् एधमानैः क्षीयमाणः अन्ते विनङ्क्ष्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तथा युग और युगन के धर्म, तथा प्रलय और कल्प का प्रमाण, तथा महात्मा परम समर्थ श्रीविष्णु रूप काल की गति को यथावत् निरूपण करिके ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—सतयुग के विषय धर्म चारों चरणों से प्रवृत्त होता हैं, सतयुग के लोग उस धर्म को धारण करते हैं, हे राजन् ! सत्य दया तप और दान यही धर्म के चारों चरण हैं, ॥ १८ ॥

सतयुग में प्राय करके सब जन सन्तुष्ट दयावान् मैत्र शान्त दांत तितिक्षु आत्माराम समदृष्टि और परिश्रमशील होते हैं ॥ १९ ॥

त्रेतायुग में धर्म के चरणों में से धीरे २ चतुर्थांश हीन होजाता है वह भी अधर्म के जो झूंठ हिंसा असन्तोष और विग्रह ये चार चरण हैं तिनसे होता है ॥ २० ॥

हे राजन् ! उस समय मनुष्य क्रिया और तप में निष्ठा वाले तथा न अति हिंसक और न अति लम्पट तथा धर्म अर्थ कामरूप त्रिवर्ग के सेवन करनेवाले वेदत्रयी के जानने वाले ब्राह्मण जिनमें अधिक ऐसे वर्ण होते हैं ॥ २१ ॥

द्वापर में धर्म के जो तप सत्य दया दान ये चार चरण हैं तिनमें से अधर्म के हिंसा असन्तोष अनृत और द्वेष इन चार चरणों से अर्ध अर्थात् दो चरण ह्रास को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

उस समय यशस्वी महाशीलवाले स्वाध्याय अध्ययन में निरत आढ्य कुटुम्बी क्षत्रिय ब्राह्मण प्रधान जिनमें ऐसे चारों वर्ण हर्षित रहते हैं ॥ २३ ॥

और कलियुग में तो अधर्म के हेतु अधर्म के चारों चरणों से क्षीण होता हुआ धर्म के चरणों में चतुर्थांश अवशिष्ट रहता है, सो भी अन्त में अर्थात् घोर कलियुग में नाश को प्राप्त होगा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शूद्रदाशोत्तराः शूद्रकैवर्तादिप्रधानाः ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

युगानामेवम्भूतवैषम्ये कारणमाह—सत्त्वमिति पञ्चभिः ॥ २६ ॥

मनश्च बुद्धिश्चेन्द्रियाणि च सर्वे यदा प्रभवन्त्यतिशयेन वर्तन्ते ॥ २७ ॥

यदा धर्मादिषु भक्तिः प्रीतिस्तदा रजोवृत्तिप्रधानं त्रेतायुगमिति जानीहि ॥ २८ ॥

काम्यानां कर्मणां विषये यदा प्रीतिस्तदा रजस्तमःप्रधानं द्वापरं जानीहीति पूर्वेणानुषङ्गः ॥ २९ ॥

विषादनं दुःखम् ॥ ३० ॥

कलिदोषान् प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिना । यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशो मन्दमतयः क्षुद्रभाग्या अल्पभाग्याः महाशना बह्वाहारा वित्तहीना अपि कामिनश्च स्त्रियः पुंश्चल्यः असतीस्त्रियः ॥ ३१ ॥

दस्यव उत्कृष्टाः प्रचुरा येषु ते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जनानाह—तस्मिन्नित्यादिना । शुष्कवैरिणः निर्हेतुकवैरिणः दुर्भगा भाग्यहीनाः भूरिः तर्षा अर्थकामतृष्णा येषां ते शूद्रदाशोत्तराजनाः शूद्रा दाशाः कैवर्तादयश्च ते उत्तराः प्रधाना येषां ते प्रजा इत्यपि पाठः यद्वा शुष्कवैरिणा इति लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ २५ ॥

किं तर्हि युगेष्वेवंविधवैषम्ये कारणमित्यपेक्षायां "कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे । यस्य चेतसि गोविन्दो हृदि यस्य न केशवः ॥ इत्युक्तरीत्या कालानुगुणसत्त्वादिगुणोल्लासह्रासप्रयुक्तकार्यवैविध्यमेवेत्याह—सत्त्वमिति पञ्चभिः । दृश्यन्तां ततः किमत आह—कालसञ्चोदिता इति । तेवै सत्त्वादयो गुणाः कालेन सञ्चोदिता आत्मनि परिवर्तन्ते ह्रासोल्लासाभ्यां मनसि स्वस्वकार्यकराः प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तत्र मनश्च तद्वश्यानि बुद्धीन्द्रियाणि च यदा सर्वे प्रभवन्त्यतिशयेन वर्तन्ते उद्रिक्तसत्त्वप्रधाना भवन्तीत्यर्थः । तदा कृतयुगं विद्याज्जानीयात् यतः सत्त्वोल्लासकार्ये ज्ञाने तपसि च कार्तयुगधर्मे रुचिः कार्यविशेषेणैव कालविशेषानुमानमिति भावः ॥ २७ ॥

यदा कर्मस्विति भक्तिरभिरुचिः तदा रजोवृत्तिप्रधानं त्रेतायुगमिति जानीहि बुद्धिमन्निति सम्बोधनम् ॥ २८ ॥

यदा लोभ इति मानो गर्वः स्तम्भः स्तब्धमतिः हेतुश्च स्वविकारः कर्मणामिति विषयविषयिभावसम्बन्धे षष्ठी अनुषक्तेन भक्तिपदेन सम्बन्धः काम्यकर्मस्वभिरुचिरित्यर्थः तदा रजस्तमोवृत्तिप्रधानं द्वापरयुगं जानीहि इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २९ ॥

यदेति । माया कापट्यं विषादनमान्तरं दुःखं शोको बाह्याश्रुविमोचनादिरूपं दैन्यं कार्पण्यं तदा तामसः केवलतमोगुणवृत्तिप्रधानः कलिः स्मृतः ॥ ३० ॥

अथ कलिं विशिषंस्तद्दोषान्प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिना । यस्मात् मर्त्या वक्ष्यमाणविधाः स कलिरिति पूर्वेण सम्बन्धः क्षुद्रदृशः मन्दमतयः क्षुद्रभाग्या अल्पभाग्याः असतीस्त्रियः "दुःशीला कर्कशा चण्डी नित्यं कलहकारिणी" इत्युक्तविधाः ॥ ३१ ॥

जनपदाः देशवासिनः दस्युभिश्चोरादिभिरुत्कृष्टाः उपद्रुताः प्रजाभक्षाः प्रजापीडनपराः द्विजास्तु शिश्नोदरपोषणपराः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुष्कवैरिणः निष्प्रयोजनवैरिणः शूद्रदाशोत्तराः प्राधान्येन शूद्राणां दासाः ॥ २५ ॥

सत्त्वादयो गुणा आत्मनि मनसि परिवर्तन्ते पर्यायेण वर्तन्ते ॥ २६ ॥

कथं तत्राह—प्रसीदतीति । यदा सत्त्वं प्रसीदति तदा मन आदीनि प्रसन्नानि भवन्ति लक्षणान्तरमाह—ज्ञान इति । यदा ज्ञानादिरुचिस्तदा कृतं प्रतत्कल्पयेत इत्यत्राह—यदेति । मन आदिप्रसादेन ज्ञानादाभिरुचिर्ज्ञायते इति यद्यस्मात्तस्मात् इति ॥ २७ ॥

देहिनां यदा काम्यन्त इति कामास्तेषु कर्मसु यशसि चापादनीयमिति स्नेहविशेषो भवति तदा बुद्धिमान् रजोवृत्तिस्त्रेतेति जानीत जानातु ॥ २८ ॥

यदा आत्मनि लोभादयो दृश्यन्ते तदा रजस्तमः रजस्तमोगुणवृत्तियुतं द्वापरं जानातु ॥ २९ ॥

यदा मायादयो दृश्यन्ते तत्र स कलिस्तामसस्तमोगुणवृत्तिमानित्युपलक्ष्यते विषादनं विषण्णता ॥ ३० ॥

यस्मात् कलिदोषात् क्षुद्रदृश अल्पज्ञानाः लोकोपद्रवकर्मज्ञाना वा वृत्तिहीना जीवनोपायरहिताः असतीस्त्रियः ॥ ३१ ॥

दस्यूत्कृष्टाः दस्यूपद्रुताः "कृषहिंसायाम्" इति धातुः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दस्यूत्कृष्टा दस्यव एव उत्कृष्टाः प्रधाना येषु ते ॥ ३२—४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शूद्रदाशोत्तराः शूद्रकैवर्तप्रधानाः ॥ २५ ॥

यथा एकस्यापि ग्रहस्य सूर्यादेर्दशायां सर्वेषां ग्रहाणामन्तर्दशा भवन्ति तथैवैकस्यापि युगस्य मध्ये चत्वारि युगानि तिष्ठन्त्यतः कलिमध्येऽपि कदाचित् कदाचिन्न धर्मह्रासतत्राप्येकैकस्मिन् पुंस्यप्येवं द्रष्टव्यमित्याह—सत्त्वमिति । आत्मन्यन्तःकरणे परिवर्तन्ते यातायातं कुर्वन्ति ॥ २६ ॥

एतद्विवृणोति—प्रभवन्तीति । सर्वे निष्कामधर्मे ॥ २७ ॥

काम्येषु सकामधर्मेषु भक्तिः प्रीतिः ॥ २८ ॥

यदा काम्यानां कर्मणां काम्येषु कर्मस्वित्यर्थः । चकारादधर्मेष्वपि प्रीतिस्तदा रजस्तमःप्रधानं द्वापरं जानीहि तत्र लोभादयो भवन्तीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

यदा केवलेष्वधर्मेष्वेव प्रीतिस्तदा तामसः प्रसिद्धः कलिरेव तदा मायाऽनृतादयः विषादनं विषादः ॥ ३० ॥

अथ कलेर्दोषान् प्रपञ्चयति—यस्मादिति यस्मात्कलेर्हेतोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः ॥ ३३ ॥
ह्रस्वकाया महाहारा भूर्यपत्या गतह्रियः ।
शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥ ३४ ॥
पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः ॥
अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्तां साधु जुगुप्सिताम् ॥ ३५ ॥
पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् ।
भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ॥ ३६ ॥
पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः ।
ननान्दृश्यालसम्वादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः ॥ ३७ ॥
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपो वेषोपजीविनः ।
धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शूद्राः दाशाः कैवर्तादयश्च उत्तराः प्रधानाः यासु ताः शूद्रदासा इतिपाठे तु शूद्राः दासाः भृत्यभूताः भार्यापुत्रादय एव प्रधाना यासु न तु गुर्वादयस्ताः ॥ २५ ॥

युगानामुक्तवैषम्ये कारणमाह-सत्त्वमिति । आत्मनि मनसि परिवर्तन्ते अतः पुरुषेऽपि दृश्यन्ते ॥ २६ ॥

प्रभवन्ति प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥

आसक्तिरुचिः ॥ २८ ॥

काम्यानां कर्मणां सदा रुचिः ॥ २९ ॥

माया वञ्चना: तन्द्राऽनवहितता विवादनमन्तर्दुःखित-त्वम ॥ ३० ॥

अथ कलेर्दोषान् विस्तरेणाह-यस्मादित्यादि चतुर्दशभिः । यस्मात् कलेर्हेतोः मर्त्याः वक्ष्यमाणप्रकाराः भविष्यन्ति स कलिः स्मृत इति पूर्वेण सम्बन्धः । क्षुद्राः अधमैकविषया दृक् दृष्टिर्येषां ते क्षुद्रमल्पं भाग्यं येषां ते महदशनं भोजनं येषां ते असतीधर्मवाह्याः स्त्रीः समाश्रित्य सत्योऽपि स्वैरिण्यः स्वेच्छाचारिण्यो भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥

दस्यवः उत्कृष्टाः बलोत्कटाः येषु ते पाषण्डैः स्वच्छकधर्माभासैः दूषिताः अभिभूताः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तिस कलियुग में प्रजा के लोग बड़े लोभी दुराचारी शुष्क वैर करने वाले भाग्यहीन और बहुत तृष्णा वाले होंगे, तथा उन्हीं में शूद्र और कैवर्त इत्यादि लोग प्रधान होंगे ॥ २५ ॥

सत्त्व रज और तम ये तीनों गुण पुरुष में देख पड़ते हैं ये गुण काल से प्रेरित होकर आत्मा में परिवर्त्तन कोप्राप्त हुआ करते हैं ॥ २६ ॥

बस यही पहिचान है, कि-जिस समय मन बुद्धि और इन्द्रियें सत्त्व गुण में वर्त्तती हैं उसी समय में ज्ञान और तप में रुचि होती है, उसी समय सतयुग जानना चाहिये ॥ २७ ॥

हे बुद्धिमन् ! राजन् ! जिस समय पर काम्य कर्मों में रुचि होती है, उस समय रजोगुण की वृत्ति जानना और उसी समय को त्रेताभी जानना चाहिये ॥ २८ ॥

जिस समय लोभ असन्तोष मान दम्भ और मत्सर एवं काम्य कर्मों में रुचि होती है उसी, समय को रजोगुण तमोगुण मिश्रित द्वापर जानना ॥ २९ ॥

और जिस समय में कपट, झूठ, आलस्य, निद्रा, हिंसा दुःख, शोक, मोह, भय, और दीनता होवे; उसी समय में केवल तमोगुण की वृत्ति वाला कलियुग जानना ॥ ३० ॥

जिस कलि के प्रताप से मनुष्य क्षुद्र दृष्टि वाले, क्षुद्र भाग्य वाले, बहुत खाने वाले, कामी और धनहीन होवेंगे और स्त्रियें बड़ी खोटी व्यभिचारिणी होवेंगी ॥ ३१ ॥

देशों में चोर बहुत होजांयगें वेद पाखण्ड से दूषित हो जांयगें, राजा लोग प्रजा को भक्षण करने वाले होवेंगे, ब्राह्मण लोग शिश्नोदर परायण हो जांयगे ॥ ३२ ॥

श्रीवरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अव्रता विहिताचारशून्याः अशौचाः शौचशून्याश्च वटवो ब्रह्मचारिणो भविष्यन्ति कुटुम्बिनश्च गृहस्थाः स्वयं भिक्षाटन-

कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः ।
त्यक्ष्यन्ति च प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥ ४१ ॥
न रक्षिष्यन्ति मनुजा स्थविरौ पितरावपि ।
पुत्रान् सर्वार्थकुशलान् क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः ॥ ४२ ॥
कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥ ४३ ॥
यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन्स्खलन्वा विवशो गृणन् पुमान् ।
विमुक्तकर्मार्गल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किराटा वणिजः कूटकारिणः अधर्मेण कपटं कृत्वा पणायिष्यन्ति व्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ते किञ्च सर्वे एव वर्णाः अनापद्यपि जुगुप्सितां वार्त्तां साधु मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

अखिलोत्तममपि पतिं निर्द्रव्यं भार्यास्तथा भृत्या अपि त्यक्ष्यन्ति पतयश्च विपन्नं रोगादिग्रस्तं भृत्यं कौलं कुलपरम्परागतमपि त्यक्ष्यन्ति गाश्च वृद्धत्वादपयस्विनीस्त्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥

ननान्द्रोऽत्र भार्याभगिन्यः ॥ ३७—४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बटवो ब्रह्मचारिणः अव्रता विहितव्रतहीनाः तत्र नैष्ठिकानामप्याह—अशौचाः बाह्याभ्यन्तरशौचहीनाः कुटुम्बिनो गृहस्थाश्च भिक्षवः तपस्विनो वानप्रस्था ग्रामे वासो येषां ते तथा न्यासिनः संन्यासिनः अर्थेष्विन्द्रियार्थेषु लोलुपाः लम्पटाः भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥

पुनस्त्रीस्वभावमाह—ह्रस्वकाया इति ॥ ३४ ॥

किराटाः वणिजः क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति अनापद्यतिजुगुप्सितां वार्तां वृत्तिं साधु मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

भृत्याः निर्द्रव्यम् अखिलोत्तममपि तत्रापि कौलं परम्पराप्राप्तं पतिं पतयोऽपि विपन्नं वृद्धत्वादिना कार्यानर्हं भृत्यं च त्यक्ष्यन्ति अपयस्विनीः दुग्धदोहाः त्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥

सौरतं सुरतहेतुकं सौहृदं येषां ते ननान्द्रोऽत्र भार्याभगिन्यस्ताभिः श्यालैश्च सम्वादो मन्त्रालोचनं येषां ते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पिशाचानामिव सदृक् सदृशं दर्शनं यासां ताः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मचारि लोग शौच और शास्त्र विहित आचार से शून्य होजावें गे, और कुटुम्बी अर्थात् गृहस्थ लोग भिक्षुक होकर भिक्षाटन करेंगे आप भिक्षा न देवें गे, तपस्विलोग वनवास को छोड कर ग्राम वास करेंगे, एवं संन्यासी लोग धनी और द्रव्य के बडे लोभी हुआ करेंगे ॥ ३३ ॥

और फिर स्त्रियें कैसी होंगी कि—ह्रस्वकाय वाली अर्थात् कद की छोटी पर आहार बहुत करेंगी और उनों के लडके लडकी बहुत होंगे और वे स्त्रियें बडी निर्लज्ज होंगी, सदा कटुभाषण करने वाली तथा चोरी कपट और बडे साहस करने वाली होंगी ॥ ३४ ॥

और कपट करनेवाले क्षुद्र वनिये लोग नये २ क्रय विक्रय के व्यवहारों को प्रवृत्त करेंगे, तथा सब लोग अनापत्ति समय में भी निन्दितवृत्ति को अच्छी समुझेंगे ॥ ३५ ॥

नौकर चाकर लोग अपने उत्तम स्वामी (मालिक) को धन हीन होनेपर त्यागदिया करेंगे, तथा स्वामी लोग भी परम्परा से सदा के काम करनेवाले नौकरों को आपत्तिग्रस्त होनेपर त्यागदिया करेंगे, एवं दुग्ध नहीं देनेवाली गायों को पति लोग त्याग देंगे ॥ ३६ ॥

पिता, भ्राता, सुहृद्, और जाति के लोगों को छोडकर मैथुन के निमित्त सौहृद करेंगे, और कलियुग में मनुष्य स्त्रीपरायण होकर साली और श्याले से सलाह किया करेंगे, और उनके सामने दीन हुआ करेंगे ॥ ३७ ॥

तप के वेष से जीवन करनेवालेशूद्र लोग प्रतिग्रह [दान] लिया करेंगे, और वह शूद्र लोग धर्म को न जानकर भी उत्तम ऊंचे आसन पर बैठ कर धर्म का उपदेश करेंगे ॥ ३८ ॥

प्रजा के लोग दुर्भिक्ष और कर से पीडित होकर नित्य ही उद्विग्न मनवाले रहेंगे, हे राजन् ! भूतल में अन्न तो रहेगा नहीं तब निरन्न भूतल में अनावृष्टि के भय से लोग व्याकुल रहेंगे ॥ ३९ ॥

कलियुग में प्रजा के लोग वस्त्र, अन्न, पान, शयन, विहार मैथुन, स्नान, भूषण, इन सबों से वंचित (हीन) होकर पिशाच के सदृश होजांयगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

काकिणिके विंशतिवराटकामात्रेऽप्यर्थे विषयभूते विगृह्य वैरं कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

महान्तमनर्थमाह द्वाभ्यां—कलाविति । त्रिलोकनाथैरानतं नमस्कृतं पादपङ्कजं यस्य तं न यक्ष्यन्ति न पूजयिष्यन्ति पाषण्डैर्विभिन्नमन्यथा कृतं चेतो येषां ते ॥ ४३ ॥

पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् ।
सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥
श्रुतः सङ्कीर्तितो ध्यातः पूजितश्चाऽऽदृतोऽपि वा ।
नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् ॥ ४६ ॥
यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हन्ति धातुजम् ।
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् ॥ ४७ ॥
विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः ।
नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विवशो गृणन् सन् विमुक्ताः कर्मरूपा अर्गलाः प्रतिबन्धा यस्य सः ॥ ४४ ॥

तदेवं कलिदोषान् प्रपञ्च्य प्रस्तुतं तन्निस्तारोपायमाह, पुंसामिति षड्भिः । द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तान् चित्तस्थश्चित्ते स्फुरितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अयमेवोपायो नान्य इति सदृष्टान्तमाह—यथेति । धातुजं ताम्रादिसंश्लेषजातं हेम्नो दुर्वर्णं मालिन्यं तत्र स्थितो वह्निरेव हन्ति दूरयति, न तु तोयादि एवं योगिनामपि विष्णुरेव न तु योगादिकमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव विवृणोति—विद्येति । विद्या देवतोपासना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विमुक्तकर्माशयः विमुक्तकर्मवासनः ॥ ४४—४६ ॥
दुर्वर्णं रजतम् ॥ ४७—४९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कपर्दिकेति । काकिणिके वराटिकामात्रेऽप्यर्थे विषये विगृह्य विरोधं कृत्वाऽतः त्यक्तं सौहृदं यैः ते ॥ ४१ ॥

नेति । स्थविरौ वृद्धौ अनेन "वृद्धौ च मातापितरौ" इत्यादिशास्त्रोल्लङ्घनं सूचितं सर्वार्थेषु कुशलानपि पुत्रान् रक्षिष्यन्त्यपि तु तेभ्यो विभज्य वर्तिष्यन्त इति भावः ॥ ४२ ॥

महान्तमनर्थमाह—कलौ नेति द्वाभ्यां । हे राजन् ! त्रैलोक्यनाथेन ब्रह्मणा आनतं नमस्कृतं पादपद्मं यस्य तम् अच्युतं न यक्ष्यन्ति नाराधयिष्यन्ति तत्र हेतुः पाषण्डैर्विभिन्नमन्यथा कृतं चेतो येषां ते ॥ ४३ ॥

यन्नामधेयमिति । म्रियमाणाद्यन्यतमः पुमान् यस्य भगवतो नामधेयं गृणन् कीर्तयन्विमुक्ताः कर्मरूपा अर्गलाः प्रतिबन्धाः यस्य सः उत्तमां गतिं मुक्तिं प्राप्नोति तं भगवन्तं न यक्ष्यन्ति अथवाऽऽतुरो रोगादिपीडितः पतन् स्खलितः पतितो विवञ्चितः स्खलनच्छलेन स्ववर्णाश्रमाचारविधुरः तत्र म्रियमाणो मरणातुरस्मैवोत्तमां गतिं प्राप्नुवन्ति इतरेत्वाप्रयाणात् चक्षुत्रे कीर्तनेति भावः ।

यद्वा, आतुराद्यन्यतमोपि म्रियमाणो गृणन् प्राप्नोतीति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

तदेवं कलिदोषान् प्रपञ्च्य तन्निस्तारोपायमाह—पुंसामिति षड्भिःद्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तान् तत्र द्रव्यदेशौ निषिद्धौ आत्मा विषयप्रवणं मनः चित्तस्थः ध्यानेन चित्ते स्थिरीकृतः हरति क्षपयति ॥ ४५ ॥

कथं चित्तस्थो भवतीत्यत आह—श्रुत इति । श्रवणादिविषयः सन् हृत्स्थो भवति ततो जन्मायुतस्यापि अशुभं जन्मायुतार्जितमपि पापमित्यर्थः धुनोति नाशयति ॥ ४६ ॥

तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति । धातुस्ताम्रादिः तत्संश्लेषजातं हेम्नो दुर्वर्णं तत्र स्थितो वह्निर्हरति, एवं योगिनामात्मस्थितो मनसि स्थितो विष्णुरशुभाशयं हन्ति आशयो मनस्तत्स्थं मालिन्यं हन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इतोन्य उपायो नास्ति इत्याह—विद्येति । यथा त्रिविधपरिच्छेदरहिते स्वोपासकानुग्रहार्थं हृदिस्थे सत्यन्तरात्मा मनोत्यन्तशुद्धिं लभते तथा विद्यादिभिर्न लभते तत्र विद्या शास्त्राध्ययनं तपोऽनशनादि वर्णाश्रमधर्मो वा प्राणनिरोधः प्राणजयः मैत्री अहिंसा व्रतम् एकादशीव्रतादि जप्यं मन्त्रजपः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विगृह्य विग्रहं वैरं कृत्वा काकिणिकेऽर्थे अल्पधनविषये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पाषण्डशास्त्रेणाद्भुतविषयेण विभिन्नचेतसः व्यामोहितचित्ताः ॥ ४३ ॥

किं माहात्म्योऽयं भगवान् येन तद्यजनं सप्रयोजनं स्यादिति तत्राह—यन्नामधेयमिति । विमुक्तं कर्मलक्षणमर्गलं तालकीलं यस्य स तथा विध्वस्तकर्मबन्धन इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

केनोपायेनेत्यादिना पृष्टं परिहर्तुमाह—पुंसामित्यादिना । द्रव्यदेशात्मसम्भवान् द्रव्यदेशस्वभावोद्भूतान् किमपि नावशिष्यतेऽतः सर्वमित्युक्तम् ॥ ४५ ॥

चित्तस्थितिमात्रे नानासाधनमाह—श्रुत इत्यादिना । अशुभम्·

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्युपलक्षणं प्रथमकर्मभोगायतनप्रारम्भप्रभृतिसम्पादिताशुभमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

मन्दाधिकारिणः चित्तप्रसवृत्त्यर्थं सदृष्टान्तमाह—यथेति। धात्वोका अष्टावष्टदोषा दुर्वर्णामित्यनेन गृह्यन्ते धातुजं गैरिकसमुद्भवं वा आत्मगतः चित्तगतः अशुभाशयं पापवासि पापसंपृक्तजडमनो वा ॥ ४७ ॥

विद्यादिनान्तःकरणशुद्ध्या श्रेयः क्वापिकिञ्चित्तस्येन हरिणोति तत्राह—विद्येत्यादिना । प्राणनिरोधः प्राणायामः अन्तरात्मा अन्तःकरणं हृदिस्थे सति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदानीं पाषण्डविभिन्नचेतस्त्वेन तद्याजनवैमुख्यं तु तन्नामविमुखानामेव इत्यादिभ्यामभिप्रेत्य प्रायेणेत्येव व्यनक्ति—यन्नामेति । नामान्येवोपसंहरिष्यते—कलेरित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ४४ ॥

यदेव नाम भगवद्रूपेण स्फुरत् तद्विदधातीत्याह—पुंसामिति ॥ ४५ ॥

भगवतः स्वभाव एव तादृश इत्याह—श्रुत इति त्रिभिः ॥ ४६ ॥

तत्स्वभावत्वयं नान्यत्र सम्भवतीत्याह—यथेति द्वाभ्याम् । ॥ ४७—४८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

काकिणिके विंशतिवराटिकामात्रेऽपि अर्थविषये विगृह्य कलहं कृत्वा ॥ ४१—४२ ॥

किञ्च, कलेः सन्ध्यानन्तरं तु महान्तमनर्थमाह—कलाविति । द्वाभ्याम् ॥ ४३—४४ ॥

यदुक्तं केनोपायेन कलिदोषान् नाशयिष्यन्ति तत्रोत्तरमाह—पुंसामिति । द्रव्यदेशमनःशुद्ध्यभावेन सम्भवो येषां तान् चित्तस्थः स्मृतः सन् न केवलमेतानेव दोषान् हरति अपितु प्राचीनार्वाचीनं सर्वमपि पापमित्याह—श्रुत इति ॥ ४५-४६ ॥

किञ्चान्तःकरणशुद्धौ भगवत्स्मरणादितरोपायो नान्य इति सदृष्टान्तमाह—यथेति । धातुजं ताम्रादिसंस्रवजातं हेम्नो दुर्वर्णं मालिन्यं तत्र स्थितो वह्निरेव हरति ननु तोयादि एवं योगिनामपि विष्णुरेव ननु यमनियमादिकम् ॥ ४७ ॥

एतद्विवृणोति—विद्येति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काकिणिके विंशतिवराटिकामात्रे अपर्थे विगृह्य विरोधं कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्रायेणेत्यनेन भगवदनुगृहीताः केचित्समाराधयिष्यन्त्यपीति सूचितम् ॥ ४३ ॥

विमुक्तो निवृत्तः कर्मार्गलः कर्मरूपः अर्गलो यस्य सः ॥ ४४ ॥

अथ कलिदोषनिस्तारोपायं दर्शयति—पुंसामिति षड्भिः । द्रव्यैः अयुक्ताद्यादिभिः देशैरयुक्तस्थलैः आत्मना मलिनेन मनसा सम्भवो येषां तान् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

आत्मगतः मनोगतः अशुभाशयमशुभयुक्तं मनः शोधयतीति शेषः ॥ ४७ ॥

विद्या शास्त्राध्ययनम् तपः वर्णाश्रमधर्मः प्राणनिरोधः प्राणजयः मैत्री सर्वेषु दया अन्तरात्मा मनः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

कलि में एक दमड़ी के वास्ते भी लड़ाई कर अपने सुहृदपने को छोड़ दिया करेंगे। और एक दमड़ी के वास्ते ही प्रियप्राणों को त्याग देवेंगे, और अपने लोगों को भी मारेंगे मरने मारने पर त्यार रहेंगे ॥ ४१ ॥

कलि के मनुष्य अपने माता पिताओं का अति वृद्ध होने पर भी पालन नहीं करेंगे, अपने पुत्र सब कार्य में कुशल होंगे तौ भी उनका पालन नहीं करेंगे। क्योंकि ? जन निशदिन शिश्नोदर परायण होंगे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! एक और बड़ा अनर्थ होगा, कि—कलियुग में जगत् के परम गुरु, और त्रिलोकी के नाथ जो ब्रह्म रुद्र इन्द्रादिक हैं वे भी जिनके श्रीचरणकमल को सदा नमस्कार करें, ऐसे अच्युत भगवान् श्रीविष्णु का मनुष्य लोग पाषण्डसे विभिन्न चित्तवाले होकर प्रायकर नहीं पूजन करेंगे ॥ ४३ ॥

आतुर पुरुष मरते समय, गिरने पर,, खिसलने पर,, विवश होकर भी जिन भगवान् के श्रीनाम का ग्रहण करता हुआ, कर्म की अर्गला (बेड़ी) से छूटकर उत्तम गति को को प्राप्त होता है, कलियुग में उनही श्रीविष्णु भगवान् को मनुष्य नहीं पूजेंगे ॥ ४४ ॥

द्रव्य देश और आत्मा से होने वाले कलिकृत पुरुषों के सम्पूर्ण दोषों को श्रीपुरुषोत्तम भगवान् चित्त में स्थित होकर हरते हैं ॥ ४५ ॥

श्रवण करने से, कीर्तन करने से, ध्यान करने से, पूजन करने से भगवान् हृदय में स्थित होजावें, तब मनुष्यों के कोटी जन्म के पापों का तत्काल में नाश कर देते हैं ॥ ४६ ॥

जैसे कि—अग्नि, स्वर्ण के तपाने से स्वर्ण के भीतर में जाकर अन्य धातु के खोटे वर्ण को नष्ट करता है । उसीप्रकार योगियों के हृदय में स्थित होकर श्रीविष्णु भगवान् योगिजनों के खोटे अन्तःकरण को शुद्ध करते हैं ॥ ४७ ॥

विद्या, तप, प्राणायाम, मैत्री, तीर्थस्नान, व्रत, दान, जप, इन सबों से मन उस प्रकार की शुद्धि को नहीं प्राप्त होता है, जैसा कि—अनन्त भगवान् श्रीविष्णु के हृदय में स्थित होने से शुद्ध होता है ॥ ४८ ॥

तस्मात्सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् ।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम् ॥ ४९ ॥
म्रियमाणैरभिध्येयो भगवान् परमेश्वरः ।
आत्मभावं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥
कलेर्दोषनिधेराजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥ ५१ ॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे युगानुवर्णनं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मभावं स्वस्वरूपम् ॥ ५० ॥
इदानीं कलिं स्तौति द्वाभ्याम्—कलेर्दोषनिधे राजन्निति ॥ ५१ ॥
तत्सर्वं हरिकीर्तनादेव कलौ भवति नान्यस्मिन् युगे उक्तं च—
"ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥"
इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मभावम् आत्मस्वभावं सारूप्यमित्यर्थः । "तद्भावभावमापन्नः" इत्यादिशास्त्रैकार्थ्यात् तत्र हि भावशब्दः स्वभाववाची अन्यथा द्वितीयभावशब्दानन्वयात् ॥ ५०—५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने
शुकपक्षीये द्वादशस्कन्धे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपायोपदेशमुपसंहरति—तस्मादिति । हि यस्मात्ततो हृदयस्थापनादवहितचित्तो म्रियमाणः परां गतिं याति तस्मात्त्वं हृदिस्थं केशवं कुरु इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इममेवार्थं दृढीकर्तुं पुनरप्याह—म्रियमाणैरिति । आत्मभावमात्मस्वभावं सारूप्यमित्यर्थः । "तद्भावभावमापन्नः" इत्यादिशास्त्रैकार्थ्यात् तत्र हि प्रथमभावशब्दः स्वभाववाची अन्यथा द्वितीयभावशब्दानन्वयात् अङ्गेति सम्बोधनद्योतकं आत्मभावं नयतीत्यत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि—सर्वात्मा सर्वेषामात्मनामात्मा आत्मनो हि शरीरं निरतिशयप्रियमतस्तत्कृतमनर्थं दूरीकरोतीति भावः । अनेन प्राप्यत्वोपयुक्तनिरतिशयपुरुषार्थरूपत्वमुक्तम् आत्मा हि निरतिशयप्रीतिविषयः प्रापकत्वोपयुक्तं सौलभ्यमाह—सर्वसंश्रय इति । आत्मत्वादेव सर्वैः संश्रीयते इति संश्रयः स्वात्मा हि स्वस्मिन्नेव सुलभ इति भावः ॥ ५० ॥

अथ बहुदोषाकरोऽयं कलिः सर्वथा भगवत्प्राप्तिं निरुन्ध्यादित्यभिप्रायमाशङ्क्याह—कलेरिति । दोषनिधेरपि कलेः कश्चिदनितरसाधारणो महान् गुणोऽस्ति, कोऽसौ ? भगवतः कीर्तनादेव मुक्तबन्धः निरस्तप्राप्तिप्रतिबन्धकः परं परमपुरुषं व्रजेदित्येषः ॥ ५१ ॥

कृतादिषु ध्यानयागार्चनानां यत्फलं तत्सर्वं कलौ हरिकीर्तनादेव भवति कीर्तनं त्वत्राम्नायानुवृत्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४९ ॥

आत्मभावम् आत्मनि भक्तिं नयति प्रापयति सर्वभावस्य इति सर्वात्मा सर्वस्य सम्भवो यस्मात्स सर्वसम्भवः ॥ ५० ॥

कलिः केवलं न दोषाकर एवापि तु गुणाकरोऽपि भवति सौख्योपचितत्वादित्याह—कलेरिति ॥ ५१ ॥

ध्यानादिप्रधानसाधनमन्तरेण कीर्तनमात्रेण संसारबन्ध-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निर्मोकः कथमित्याशङ्क्य तत्तद्युगेषु भगवत्कॢप्तत्वेन युक्तमित्यभिप्रेत्याह—कृत इति । कृते यत्तस्स्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं तत्पृष्टार्थान् सर्वान् समापयिष्यंस्तत्कर्तव्यमुपदिशति—तस्मादिति । सर्वात्मना सर्वेणैव प्रयत्नेन तत्रैव कैमुत्येन हेतुमाह—म्रियतीति । हि यस्मादन्योऽपि यः कश्चित् म्रियमाणोऽप्यवहितः तस्मिन् कृताऽवधानश्चेत्तत्तन्मात्रादेव परां सर्वोत्कृष्टां गतिं याति त्वं पुनस्तस्य परमान्तरङ्गः किमुतेत्यर्थः ॥ ४९—५० ॥

अत एवान्यैरपि म्रियमाणैरभिध्येयः आत्मभावं परमप्रेम्णा आत्मतुल्यतां कलिदोषप्रशमनत्वेन नामकीर्तनस्मरणमाहात्म्यमुक्त्वोपसंहरति—कलेरिति । स च श्रेयोऽतिक्रमहेतूनां दोषाणां निधेरपि कलेरेको गुणः कीर्तनादरूपो महानेवास्ति कंसादेः श्रीनारदादेर इव अतस्तस्य विध्नोद्गमाभावात् सिद्धत्वेन नाम कीर्तयितेत्याह—कीर्तनादेवेति ॥ ५१ ॥

कीर्तनं हि कलावपि सर्वगुणवारिभिरित्याह—कृत इति । यद्यत् कृतादिषु तेन तेन साधनेन स्यात् तत्त तद्विशेषकथावात्तत्सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एवोक्तमन्यत्र—

"ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यतो म्रियमाणोऽप्यजामिलादिसदृशोऽपि जनः यदवहितः न विद्यते ऽवहितम् अवहितं अवधानं यस्य तथाभूतोऽपि ततः केशवात् यथाकथञ्चिदपि स्मृतात् अभिध्येयः ध्यातुं शक्यश्चेत्तदा आत्मभावम् आत्मनि प्रेमाणां नयतीति तान् प्रापयति ननु तत्समये भगवद्ध्यानं तेषां कथं स्यात्तत्राह—सर्वात्मा लोकान् जानेतुनाम सतु जानाति एवेत्यर्थः । ननु कथं सकृद्ध्यानमात्रादेव प्रेमाणां ददाति तत्राह सर्वेषां आत्मानां च सम्भवो यस्मात् सः महोदारस्य तस्य किमेतावद्भमिति भावः ॥ ४९—५० ॥

इदानीं कलेः सर्वेभ्योऽपि युगेभ्यः श्रैष्ठ्यमाह—कलेरिति द्वाभ्याम् । दोषाणां निधेरपि कलेरेको गुणो राजन्नस्ति विराजमानो राजेवास्ति यथा एक एव राजा असङ्ख्यानपि दस्यून् हन्ति तथैवैक एव गुणः सर्वानप्युक्तलक्षणदोषान् हन्तीति भावः स एव कः? तत्राह—कीर्तनादेवेति । नात्र ध्यानादेरप्यपेक्षेत्यर्थः । यद्वा कीर्तनादेव किमुत कीर्तनसहितध्यानादिभ्यः परं सर्वोत्कृष्टपुरुषार्थं प्रेमाणाम् ॥ ५१ ॥

सर्वयुगगतानि भगवत्प्राप्तिसाधनानि कलिरेक एव ददाति तत्रापि स्वसम्भवादेकस्मात् सर्वसुगमात् कीर्तनादेव ददातीत्याह—कृते इति । तत्सर्वं हरिकीर्तनादेव भवति ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वादशे तृतीयोयं सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मभावं स्वसाम्यम् ॥ ५० ॥

अथ कलेर्महात्म्यं गुणमाह—कलेरिति द्वाभ्याम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
तृतीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! तुम तो अब मरनेवाले हो, तस्मात् सर्व प्रकार से श्रीकेशव को सावधान होकर हृदय में स्थित करो, तिसीसे उत्कृष्ट गति को प्राप्त होवोगे ॥ ४९ ॥

म्रियमाण लोगों को अवश्य ही श्रीविष्णु भगवान् का ध्यान करना चाहिये । हे राजन् ! वे सर्वात्मा और सर्व के आश्रय श्रीविष्णु भगवान् अपने जन को अपने सदृश कर लेते हैं ॥ ५० ॥

हे राजन् ! यह कलियुग दोषों का भण्डार है, परन्तु इसका एक बड़ा ही उत्तम गुण है, कि—पुरुष श्रीकृष्ण के कीर्तन मात्र करने से मुक्तसङ्ग होकर परमात्मा को प्राप्त हो जाता है ॥ ५१ ॥

देखो कृतयुग में जो फल श्रीविष्णु भगवान् के ध्यान करनेवाले को होता रहा, और त्रेतायुग में यज्ञों से श्रीविष्णु भगवान् की पूजा करनेवाले को जो फल होता रहा, और द्वापर युग में जो श्रीहरि की परिचर्या से फल प्राप्त होता रहा, वे तीनों युगों के तीन प्रकार के फल कलियुग में केवल एक श्रीकृष्ण के कीर्तन मात्र से प्राप्त होते हैं ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में तृतीय अध्यायकी,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

कालस्ते परमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप !।
कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि ॥ १ ॥
चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
सकल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशाम्पते !॥ २॥
तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता ।
त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥ ३ ॥
एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।
शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चाऽऽत्मभूः ॥ ४ ॥
द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ॥ ५ ॥
एष प्राकृतिको राजन्! प्रलयो यत्र लीयते ।
आण्डकोशस्तु सङ्घातो विघात उपसादिते ॥ ६ ॥
पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्षति ।
तदा निरन्ने ह्यन्योऽन्यं भक्षमाणाः क्षुधाऽर्दिताः ॥ ७ ॥
क्षयं यास्यन्ति शनकैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः ।
सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं साम्वर्तको रविः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्थे तु चतुर्धोक्ता लया नैमित्तिकादयः ।
तत्र संसारनिस्तारो हरिकीर्त्यैव वर्ण्यते ॥

कलिदोषनिवर्तकं हरिनामसङ्कीर्तनादिकं स एव च कलौ परमो धर्म इति प्रश्नद्वयस्योत्तरमुक्तम् । पश्चान्यत्पृष्टं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तदिदानीं तृतीयस्कन्धोक्तकालमानानुवादपूर्वकं निरूपयति—काल इति । "स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्" इत्यादिना कालः कथितः "चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । सङ्ख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च" इति युगमानं कथितम् ॥ १ ॥

तत्र कल्पमानमाह—चतुर्युगेति । यत्र चतुर्दश मनवः क्रमेण भवन्ति ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यन्तिको नित्यश्चेति तत्र नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह—तदन्त इति द्वाभ्याम् । तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥ ३ ॥

नैमित्तिकत्वं दर्शयति, यत्र यदा विश्वसृक् श्रीनारायणो विश्वमात्मसात्कृत्य स्वस्मिन्नुपसंहृत्य शेते आत्मभूर्ब्रह्मा च तस्मिन् शेते तयोरभेदविवक्षया वा ब्रह्मण एवानन्तासनत्वमुक्तं ब्रह्मणो निद्रां निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह—द्वाभ्याम् । द्विपरार्धे तु ब्रह्मण आयुषि सप्तप्रकृतयो महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि ॥ ५ ॥

सङ्घातो महदादिकार्यभूतः प्रकृतीनां तत्कार्यब्रह्माण्डस्य च प्रलयात्प्राकृतिक इत्यर्थः । विघातं विघातकारणे उपसादिते सति ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवाऽऽह–पर्जन्य इत्यादिना । बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणोक्तत्वात् प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ ७ ॥

सामुद्रादिकं सर्वरसं रविः पिबते आकर्षति ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—३ ॥

आत्मभूशब्दस्य चतुर्मुखपरत्वे तस्यानन्तासनत्वं प्रासादखट्वापर्यङ्कन्यायानुपपद्यते "कृष्णनाभिसूत्रोद्भूतकमलोदरशायिने" इत्यनन्तशयनभगवन्नाभिपद्मशायित्वं स्मर्यते ब्रह्मणः ॥ ४ ॥

सप्तप्रकृतयः महदहङ्काराकाशादयः ॥ ५ ॥

यत्र प्रलये अण्डकोशो लीयत इत्यन्वयः । विघाते शैथिल्ये ॥ ६–६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ यत्पृष्टं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तत्तृतीयस्कन्धोक्तकालस्वरूपानुवादपूर्वकं निरूपयितुमारभते–काल इति । ते तुभ्य कथित इति सम्बन्धः । परमाणुः आदिर्यस्य द्विपरार्धमवधिरुत्तरावधिर्यस्य सः कालः कथितः "स कालःपरमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्" इत्यादिना कथितः तथा "चत्वारि त्रीणि द्वेचैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । सङ्ख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च" इति युगमानं च कथितम् इत्यर्थः । इदानीं कल्पलयावपि शृणु तयोर्मानं शृणु इत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र तावत्कल्पमानमाह–चतुर्युगसहस्रमिति । कल्पो द्विविधः दैनन्दिनो महांश्चेति तत्राद्यो ब्रह्मणो दिनात्मकः एष कल्प इत्यभिधीयते तं विशिनष्टि—हे विशाम्पते ! यत्र कल्पे चतुर्दश मनवः क्रमेण भवन्ति मन्वन्तरमानं तु "स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते युगानामेकसप्ततिम्" इति तृतीयस्कन्धे एवोक्तमत्रानुसन्धेयम् इति ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिको नित्यश्चेति । तत्र नैमित्तिकं प्रलयं निरूपयति—तदन्ते इति सार्धाभ्याम् । तदन्ते चतुर्युगसहस्रान्ते प्रलयस्तावत् चतुर्युगसहस्रपरिमाणः सैव ब्राह्मी रात्रिः विभान्ते चतुर्युगसहस्रान्ते निवृत्तजगद्व्यापारः चतुर्मुखश्चेति स नैमित्तिकः प्रलय इत्यर्थः । तदेवाह–यत्र इति । यत्र रात्रौ इमे भूरादयस्त्रयो लोकाः प्रलयाख्यकल्पान्ते भूमिना भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एष नैमित्तिकः प्रलयः प्रोक्तः तत्र नैमित्तिकशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह—यत्र विश्वसृजमिति । विश्वसृजः शयननिमित्तकत्वादस्य प्रलयस्य नैमित्तिकत्वं कथम्भूतः शेते इत्यत्राह–अनन्तः शेषः आसनं शय्या यस्य सः विश्वमात्मसात्कृत्य आत्मगतं कृत्वा स्वःइमिमुपसंहृत्येति यावत् । अत्र विश्वसृगात्मभूशब्दयोश्चतुर्मुखपरत्वेपि तस्यानन्तशयनत्वं प्रासादखट्वापर्यङ्कन्यायादुपपद्यते "कृष्णनाभिसूत्रोद्भूतकमलोदरशायिनः" इत्यनन्तशयनभगवन्नाभिपद्मशायित्वं ब्रह्मणः स्मर्यते इति ॥ ४ ॥

एवं दैनन्दिनकल्पः नैमित्तिकप्रलयश्च निरूपितः अथ महाकल्पं प्राकृतप्रलयं च निरूपयति–द्विपरार्धे इति । द्विपरार्धे इत्यनेनायमेव महाकल्प इति सूचितम् सप्तप्रकृतयः महदहङ्कारौ भूतपञ्चकञ्चेति सप्त अयं सप्तप्रकृतीनां लयात्मकत्वात् प्राकृतिको लय इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकृतयः सप्त कथं लीयन्ते इत्यत्र तत्प्रकारं वक्तुं प्रस्तौति यत्र लीयते इत्यादिना । विघाते विनाशनिमित्ते उपसादिते उपगते सति सङ्घातः प्रकृतिसप्तकसङ्घातः परिणामरूपोऽण्डकोशः यत्र प्राकृतिके प्रलये लीयते ॥ ६ ॥

कोऽसौ विघात इत्यत आह–पर्जन्य इति । अवर्षतीति सप्तम्यन्तं शतवर्षाणि पर्जन्ये अवर्षति सतीत्यर्थः । निरन्नैरिति विभक्तिव्यत्यय आर्षः अन्योन्यं भक्ष्यमाणाः प्रजा एवमुपद्रुताः कालेन शनैः क्षयं यास्यन्तीति सम्बन्धः । सामुद्रमिति समुद्रादिषु भवं रसं जलं साम्वर्तको रविः प्रलयादित्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवत्कटाक्षप्रेरितपाञ्चितकल्पप्रलयप्रकारं तत्स्वरूपं भागवतप्रवृत्तिं च कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादावुक्तमनूद्य वक्तव्यं प्रतिजानीते—काल इति कथितस्तृतीयस्कन्धे । अथ कल्पप्रलययोरपि कालाधीनत्वेन तत्स्वरूपश्रवणानन्तरम् ॥ १ ॥

यत्र दिने ॥ २ ॥

यस्य दिनस्यान्ते ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी यत्र रात्री ॥ ३ ॥

यत्र प्रलये आत्मसात्कृत्य आत्मनि निधाय ॥ ४ ॥

सप्त प्रकृतयः महदहङ्कारावाकाशादिपञ्चभूतानि ॥ ५ ॥

अत्र प्रकृतिप्रलये सङ्घातश्चतुर्विंशतितत्त्वसमूहात्मकः, प्रलयप्रकारमाह—विघात इति । विघाते प्रलये उपसादिते आसन्ने सति ॥ ६—७ ॥

"कल द्रवणे" इति धातोः कालेन द्रवणहेतुना सामुद्रं समुद्रस्य विद्यमानं रसं जलं दैहिकं देहस्य विद्यमानं रसं रेतोलक्षणं वीर्यं भूमे रसं तिलादिलक्षणम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥

एष नैमित्तिक इत्युपलक्षणं मन्वन्तरनिमित्तस्यापि तदन्तर्भूत ज्ञेयम् ॥ ४—२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नैमित्तिकादीन् प्रलयांश्चतुर्थे चतुरः क्रमात् ।
उक्त्वोपसंजहार श्रीशुकः कृष्णकथामृतम् ॥

यत् पृष्टं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तत्र तृतीयस्कन्धोक्तकालानुवादपूर्वकमाह—काल इति, ॥ १ - २ ॥

तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रलयाश्चत्वारस्तत्रैष प्रलयो नैमित्तिकः प्रथमः विश्वसृक् श्रीनारायणः आत्मसात्कृत्य स्वस्मिन्नुपसंहृत्य शेते आत्मभूर्ब्रह्मा च तस्मिन् प्रविश्य शेते अत एव ब्रह्मणो निद्रां निमित्ती-कृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिकः एष एव दैनन्दिन-शब्दवाच्यश्च ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह—द्विपरार्द्धेति द्वाभ्याम् । आद्यः परार्द्धो-ऽपक्रान्त एव द्वितीयेऽपि परार्द्धे अतिक्रान्ते सति ब्रह्मण आयुः-समाप्तौ सत्यां सप्तप्रकृतयो महदहङ्कारतन्मात्रपञ्चकानि ॥ ५ ॥

प्रकृतेः सकाशादुद्भूतवस्तूनां प्रकृतावेव प्रवेशात् प्राकृतिकः सङ्घातः महदादितत्त्वसमूह एवाण्डकोशः विघाते विघात-काल उपसन्ने सति ॥ ६ ॥

तत्र प्रकारमाह—पर्जन्य इति, ॥ ७–८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं राजेद्दहाद्युपलक्षितं सर्वं प्राकृतं निरोधविषयमुक्त्वाऽथ निरोधं प्रपञ्चयति । चतुर्थाध्यायेन, तत्र तावद् यत्पृष्टं कलिदोष-निवृत्त्युपायादिकं तदुत्तरं दत्त्वा यच्च पृष्टं युगानित्यनेन युग-मानमिति प्रलयकल्पयोर्मानं, कालस्य च गतिं ब्रूहीति, तदुत्तरमाह—काल इति । ते तुभ्यं "सकालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्" इत्यादिना तृतीयस्कन्धे कालः कथितः "चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । संख्या-तानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च" इति युगमानं च कथि-तम् अधुना कल्पलयावपि शृणु तयोर्मानं शृणु इति यावत् ॥१॥

तत्र तावत्कल्पमानमाह—चतुर्युगसहस्रमिति, ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिको नित्यश्च. तत्र तावन्नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह—तदन्त इति । तदन्ते तस्य चतुर्युगसहस्रात्मकस्य ब्रह्मणो दिनस्यान्ते तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः प्रलयः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥ ३ ॥

तत्र विश्वसृक् श्रीनारायणः अनन्तः शेषः आसनं शयनं यस्य सः विश्वं लोकत्रयमात्मसात्कृत्य स्वस्मिन्नुपसंहृत्य शेते आत्मभूः ब्रह्मा च तस्मिन् शेते स च श्रीमन्नारायणो ब्रह्मणो निद्रां निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्य-भिधीयते कल्पान्ते श्रीनारायणे ब्रह्मादीनां प्रवेश उक्तो हरिवंशे

"ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा प्रभवं विश्वतो मुखम् ।
सर्वे देवगणाश्चैव त्रयस्त्रिंशच्च रुद्रजाः ।
प्रविशन्ति महायोगं हरिं नारायणं प्रभुम्" ॥

इति ॥ ४ ॥

अथ प्राकृतिकं प्रलयमाह—द्विपरार्द्धे इत्यष्टाभिः । महदहङ्कारौ पञ्चतन्मात्राणि चेत्येवं सप्त ॥ ५ ॥

एष वक्ष्यमाणकार्यकारणात्मिकायाः प्रकृतेर्लक्षणेन प्रका-रेण परे देवे लयात् प्राकृतिको लय इत्यभिधीयते इत्याह—एष इति विघाते विनाशनिमित्ते उपसादिते कालेन प्रापिते सति सप्तप्रकृतिसङ्घातः अण्डकोशः लीयते मूलप्रकृताविति शेषः ॥६॥

तदेवाह—पर्जन्य इत्यादिना ॥ ७ ॥

पिबते आकर्षति ॥ ८—९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीहरये नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन्! परमाणु से लेकर द्विपरार्द्ध पर्यंत कालका वर्णन तथा युगों का परिमाण हमने तुमारे आगे तृतीय स्कन्ध में वर्णन किया, अब तुम सावधान होकर कल्प और प्रलय को श्रवण करो ॥ १ ॥

एक सहस्र चतुर्युगी को ब्रह्माजी का दिन कहते हैं, और उसी का नाम कल्पभी है, हे राजन्! जिसमें, कि—चतुर्दश १४ मनु राज करते हैं ॥ २ ॥

तिसके अन्त में उतनाही भारी प्रलय होता है, जिसको ब्रह्माजी की रात्रि कहते हैं उस समय में भूलोक भुवर्लोक और स्वर्ग लोक इन तीनों लोकों का प्रलय होजाता है ॥ ३ ॥

यही नैमित्तिक प्रलय कहा जाता है, इसी नैमित्तिक प्रलय में श्रीनारायण सम्पूर्ण विश्वको अपने विषय में उपसंहार करके श्रीशेषभगवान् पर आसन लगा कर शयन करते हैं, और उन श्रीनारायण के विषय ही ब्रह्माजी शयन करते हैं, ब्रह्माकी निद्राको निमित्त मानकर निद्रापर्यन्त वह प्रलय होता है इसी से यह नैमित्तिक प्रलय कहा जाता है ॥ ४ ॥

परमेष्ठी श्रीब्रह्माजी का जब द्विपरार्द्ध अतिक्रान्त हो जाता है तब, अर्थात् ब्रह्मा के आयु पूर्ण होने पर, सातों प्रकृति प्रलय को प्राप्त होती हैं, महत्तत्त्व अहङ्कार और शब्दादि तन्मात्रा ये सातों अपने २ कारणों में लीन होजाते हैं ॥ ५ ॥

हे राजन्! यह सप्त प्रकृतियों के लीन होने से प्राकृतिकप्रलय कहा जाता है, और इस प्रलय में कारणों का नाश प्राप्त होने से ब्रह्माण्ड रूप कार्य का भी प्रलय हो जाता है ॥ ॥

हे राजन्! जब प्रलय होता है तब प्रथम सौ सौ १०० वर्ष तक मेघ नहीं वर्षते हैं, उस समय निरन्न इस संसार में क्षुधासे व्याकुल होकर जन्तु परस्पर में भक्षण करने लगते हैं ७ ॥

उस कालके उपद्रव से प्रजा लोग धीरे २ नाश को प्राप्त होते हैं । उस समय प्रलय कालके सूर्य भी अपनी तीक्ष्ण किरणों से समुद्र सम्बन्धि देह सम्बन्धि भूमि सम्बन्धि तीनों रसों को शोष लेते हैं ॥ ८ ॥

रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुञ्चति ।
ततः सम्वर्तको वह्निः सङ्कर्षणमुखोत्थितः ॥ ९ ॥
दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान्भूविवरानथ ।
उपर्यधः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥ १० ॥
दह्यमानं विभात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ।
ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ११ ॥
परः साम्वर्तको वाति धूम्रं खं रजसाऽऽवृतम् ।
ततो मेघकुलान्यङ्ग ! चित्रवर्णान्यनेकशः ॥ १२ ॥
शतं वर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनैः ।
तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ॥ १३ ॥
तदा भूमेर्गन्धगुणं ग्रसन्त्याप उदप्लवे ।
ग्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥
अपां रसमथो तेजस्ता लीयन्तेऽथ नीरसाः ।
ग्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्रहितं तदा ॥ १५ ॥
लीयते चानिले तेजो वायोः खं ग्रसते गुणम् ।
स वै विशति खं राजंस्ततश्च नभसो गुणम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनिलवेगोत्थो वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगो वा इति पाठे अनिलेन वेगो यस्य सः वा: रविणा रश्मिभिः पीतमुदकं च दहतीत्यर्थः । अनिलवेगो वै इति तु पाठः सुगमः भूविवरान् पातालादीन् शून्यान् रविणा दैहिकरसाकर्षणात्प्राणरहितान् शिखाभिर्ज्वालाभिः ॥ १० ॥

किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतं सम्वर्तकः प्रलयहेतुकः परो वायुर्वाति तदा रजसाऽऽवृतं खं धूम्रं भवति ॥ ११ ॥ १२ ॥

रभसस्वनैस्तीव्रगर्जितैः ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्माण्डविवरमध्यगतं विश्वमेकोदकमेकार्णवोदकव्याप्तं भवति ॥ १३ ॥

उदप्लवे उदकेनाप्लवे सति प्रलयत्वायाभावाय ॥ १४-१६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भूविवराणि पातालादीनि ॥ १०—१४ ॥
तेजः ग्रसतीत्यन्वयः । ता आपः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुःसहैः रश्मिभिः पिबते न त्वघुनेव पीत्वा विमुञ्चतीत्यर्थः । तत इति अनिलवेगोत्थः वायुवेगोत्थः प्रलयाग्निः अनिलवेगो वा इति पाठे वाऽजलं रविणा पीतावशिष्टोदकं च दहतीत्यर्थः । वैकल्पपाठस्तु सुगमः । अनिलेन वेगो यस्य स इति पाठद्वयेऽर्थः । ततः शून्यान् त्रिलोकान् भूविवरान् पातालादीनि च दहतीति सम्बन्धः इत्थमुपर्यधः समन्ताच्च वह्निसूर्ययोः शिखाभिर्ज्वालाभिर्दह्यमानं ब्रह्माण्डं दग्धगोमयपिण्डवद्विभाति वर्तिष्यते तत इति वर्षाणामधिकं शतं किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतमित्यर्थः । प्रचण्डोऽतिनिष्ठुरः ॥ ९—११ ॥

परः बलीयान् सांवर्तकः प्रलयवायुर्वाति तदा रजसावृतं समाकाशं धूम्रं भविष्यति ततो मेघकुलानीति । अङ्ग हे राजन् ! रभसस्वनैः तीव्रगर्जितैर्नदन्ति गर्जितानि करिष्यन्ति चेत्यर्थः । त्वयस्येन तृतीया तदा ब्रह्माण्डविवरं मध्यगतं विश्वम् एकोदकम् एकार्णवोदकव्याप्तं भविष्यति तदेत्यम् उदप्लवे उदकप्लवरूपे सति जगति भूमेर्गन्धगुणमापो ग्रसन्ते(न्ति) सोऽन्तु लीयते इत्यर्थः । ग्रस्तः गन्धो यस्याः सा पृथिवी प्रलयत्वायाभावाय कल्पते ॥ १२—१४ ॥

अपामिति । अथोऽनन्तरमपां रसगुणं तेजो ग्रसतीति वचनविपरिणामेनानुवर्तेन सम्बन्धः । अथ नीरसास्ता आपः लीयन्ते तेजसीति विभक्तिविपरिणामेनान्वयेन सम्बन्धः ततस्तेजसो रूपं वायुर्ग्रसते तदा तद्रहितं तेजः वायौ लीयते

शब्दं ग्रसति भूतादिर्नभस्तमनुलीयते ।
तैजसश्चेन्द्रियाण्यङ्ग ! देवान्वैकारिको गुणैः ॥ १७ ॥
महान् ग्रसत्यहङ्कारं गुणाः सत्त्वादयश्च तम् ।
ग्रसतेऽव्याकृतं राजन्!गुणान्कालेन चोदितम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युत्तरेण सम्बन्धः । वायोर्गुणं स्पर्शं खमाकाशो ग्रसते ॥ स वै स्पर्शरहितो वायुः हे राजन् ! खमाकाशं विशति तत्र लीयत इत्यर्थः । ततश्च नभसो गुणं शब्दं भूतादिस्तामसाहङ्कारो ग्रसति तदनु स्वगुणग्रसनानन्तरं नभस्मिन् भूतादौ लीयते इत्यर्थः ॥ तैजसश्चेति । चशब्दः साहित्यद्योतकः राजसाहङ्कारसहितः वैकारिकः सात्त्विकाहङ्कारः गुणैर्वृत्तिभिः सह देवानिन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ग्रसते ततोऽहङ्कारत्रिविधं महान् ग्रसते ततः सत्त्वादयो गुणाः तं महान्तं ग्रसन्ति गुणा ग्रसन्तीत्युपचारः गुणमयी प्रकृतिरेव महान्तं ग्रसतीत्यर्थः । ग्रसत इति । हे राजन् ! कालेन चोदितम् अव्याकृतं प्रधानं गुणान् ग्रसति विषमान् गुणान् समीकरोति समीकृतगुणं भवतीति यावत् तन्महदादिनामरूपविभागरहितं गुणसाम्यावस्थं प्रधानमव्याकृतशब्देनाभिधीयते ॥ १५—१८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साम्वर्तकः प्रलयकालीनः ॥ ९ ॥

सत्वशून्यान् प्राणिरहितान् भूविवरान् पातालादीन् ॥१०–११॥

रजसावृतं खं धूम्रस्थानं चित्रवर्णानि नीलादिनाना विधानि ॥ १२ ॥

ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्माण्डविलविशेषं ब्रह्माण्डबिलोदरं वा पयोदकम् उदकात्मकं भवति ॥ १३ ॥

पञ्चभूतगुणलयप्रकारमाह—तदेति । उपप्लवे प्रलये ॥ १४ ॥

नीरसाः आपः तद्रहितं रूपरहितम् ॥ १५ ॥

तेजो वायौ लीयते स वायुः खं विशति तदनु शब्दगुणक्षयानन्तरं तैजसानीन्द्रियाणि तैजसाहङ्कारे लीयन्ते इति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पिबते आकर्षति ॥ ९—१० ॥

किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतं व्याप्य वाति तदा रजसाऽऽवृतं खं धूम्रं भवति ॥ ११—१२ ॥

प्रलयत्वाय प्रकृष्टो लयो यस्याः सा प्रलया तस्या भावः प्रलयत्वं तस्मै नाशायेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपां रसं तेजो ग्रसति ॥ १५—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिखाभिः ज्वालाभिः ॥ १०–११ ॥

परः महाबलः रजसाऽऽवृतं खं धूम्रं भवति ॥ १२ ॥

रभसस्वनैस्तीव्रगर्जितैः ॥ १३ ॥

उदप्लवे उदकेन प्लाविते सति प्रलयत्वाय कारणभावाय १४—१५–१६ ॥

भाषा टीका ।

और वर्षा के समय पर उस सर्व रस को नहीं छोडते हैं, किन्तु थोडा २ वर्षते हैं । तब उस समय श्रीसङ्कर्षण देव के मुखसे प्रलय काल का अग्नि प्रकट होता है ॥ ९ ॥

और पवन के वेग से बढा हुआ वह अग्नि शून्य सप्त पातालों को जला देता है, उस समय ऊपर नीचे और चारों तरफ अग्नि और सूर्य की शिखाओं से ॥ १० ॥

जला हुआ यह ब्रह्मांड जले हुये गोबर के कण्डे सदृश देख पडता है, तिसके पश्चात् कुछ अधिक सौ १०० वर्ष तक बडा प्रचण्ड पवन ॥ ११ ॥

अर्थात् प्रलय काल का संवर्त्तक नामक वायु रज से आकाश को धूमल करता हुआ बहता है, तिसके अनन्तर चित्र विचित्र वर्ण वाले अनेक मेघों के समूह ॥ १२ ॥

सौ वर्ष पर्यंत आकाश में घोर शब्द कर वर्षा करते हैं । उस समय में सब विश्व ब्रह्मांड के भीतर और बाहर जलमय होजाता है ॥ १३ ॥

ब्रह्मांड को जल में डूब ने पर पृथिवी के गन्ध रूप गुण को जल ग्रसलेते हैं । जब पृथिवी के गन्ध का ग्रास होजाता है, तब वह पृथिवी अपने कारण में लीन हो जाती है ॥ १४ ॥

ऐसेही जलों के रस को तेज ग्रस लेते हैं तब वे जल भी निरस होकर अपने कारण में लीन होजाता है । इसी प्रकार तेज के रूप को वायु ग्रस लेता है तब वह तेज उस समय रूपसे रहित होजाता है ॥ १५ ॥

और रूप रहित होकर वह तेज अनिल में लीन हो जाता है । तब वायु के स्पर्श गुण को आकाश ग्रस लेता है । हे राजन् ! तब वह वायु आकाश में लीन होजाता है तिसके पश्चात् आकाश का जो शब्द गुण है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः गुणैर्वृत्तिभिः सह ॥ १७ ॥

अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ।
अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥ १९ ॥
न यत्र वाचो न मनो न सत्त्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी ।
न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य तु क्षयो नास्तीत्याह—न तस्येति । कालावयवैरहोरात्रादिभिः गुणा भावविकाराः परिणामो विपरिणामः अव्यक्तमस्तित्वविकारशून्यं नित्यं सर्वदैकरूपं ह्रासवृद्धिरहितमित्यर्थः । अव्ययमपक्षयशून्यं सर्वत्र हेतुः कारणमिति ॥ १९ ॥

किञ्च, वागादिगोचरस्य सविशेषस्य विकारा भवन्तीदं तु न तथेत्याह—न यत्रेति द्वाभ्याम् । लोककल्पो लोकरूपः सन्निवेशो रचनाविशेषो नास्ति ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

देवान् ज्ञानेन्द्रियाणि अहङ्कारो ग्रसतीत्यध्याहारः गुणा ग्रसन्तीत्युपचारः गुणमयी प्रकृतिरेव ग्रसति महान्तमव्याकृतं गुणान् ग्रसतीति विषमान् गुणान् समीकरोतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

परिणामशब्दो वृद्धेः पूर्वावस्थापरः ॥ १९ ॥

न यत्रेति जाग्रत् इत्यादि वचस्तद्गोचरं मनश्च न प्रवर्तत इत्यर्थः । सत्त्वादिशब्दैर्विषमावस्थं गुणत्रयं विवक्षितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, तत्र क्व लीयते ? इत्यभिप्रायमालक्ष्य परस्मिन् देव एवेति वदन् तस्यापि कञ्चिदुपधर्मं धारयितुं परमात्मस्वरूपं शोधयति—न यस्येति त्रिभिः । यच्छब्दस्य "तन्मूलभूतं पदमामनन्ति" इति तृतीयेन सम्बन्धः । पदत्रयेनाऽव्याकृतलयकथनात् विवक्षितम् अव्यक्तस्य लयो नामाऽविभक्तनामरूपतया तमोवस्थापत्तिः यस्य परमात्मस्वरूपस्य कालावयवैरहोरात्रादिभिः परिणामादयो गुणा न सन्ति परिणामशब्दो वृद्धेः पूर्वावस्थापरः तत्र हेतुरनाद्यन्तमाद्यन्तरहितमत एवाऽव्यक्तं व्यक्तैरिन्द्रियैरनुपलभ्यत इति तथा नित्यमित्यनाद्यन्तत्वस्यैव विवरणम् । यद्वा, स्वरूपतः स्वभावतश्च नित्यं कारणमव्यक्तादिपृथिव्यन्तजगत्कारणम् अनेनाऽव्यक्तलयस्थानत्वयोग्यत्वं सूच्यते तथाप्यव्ययं कार्यगतैर्दोषैर्व्येति न वैविध्यं गच्छतीति तथा ॥ १९ ॥

किञ्च, न यत्रेति जायते वर्द्धते इत्यादिवाचः तद्गोचरं मनश्च यत्र न वर्तन्ते यत्र स्वरूपे सत्त्वादयो न सन्ति सत्त्वादिशब्दैः साम्यवैषम्यावस्थं गुणत्रयं विवक्षितम् अनेन गुणत्रयवश्यत्वव्युदासः देवताशब्दो ज्ञानेन्द्रियपरः इन्द्रियशब्दः कर्मेन्द्रियपरः महदादयो न सन्तीत्यनेन कर्मायत्तमहदादिसङ्घातात्मकदेहसम्बन्धव्युदासः करणायत्तज्ञानवत्त्वव्युदासो वा, लोकाः कल्प्यन्ते यत्र स लोककल्पः सन्निवेशः ब्रह्माण्डात्मकः यत्र नेत्यनेन सन्निवेशस्य परमात्मस्वरूपगतत्वव्युदासः । तस्य प्रकृतिस्वरूपगतत्वादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वैकारिका देवाः वैकारिकाहङ्कारे स्वगुणैः सह ॥ १७ ॥

तं महान्तं बीजं व्यञ्जकम् अव्याकृतं मूलप्रकृतिः कालेन हरिणा चोदितं प्रेरितं सत्त्वादिगुणान् ग्रसते ॥ १८ ॥

मूलप्रकृतिस्वरूपं वक्ति—न तस्येति । तस्याऽव्यक्तस्य त्रुटिलवादिकालावयवैः परिणामादयो गुणा न सन्ति तदव्यक्तं मूलप्रकृतिं विश्वसृजां कारणम् आमनन्तीति शेषः इतरविशेषणमुक्तार्थः समभिव्याहारेणाह—अनादीति, ॥ १९ ॥

कालेनेत्युक्तस्य हरेः स्वरूपं दर्शयति—न यत्रेति । वागादयो यत्र कञ्चन विशेषं नापादयन्तीति शेषः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः तैजसोऽहङ्कार इन्द्रियाणि ग्रसति महान् अहङ्कारं गुणैस्तद्वृत्तिभिः सह ग्रसति तं महान्तम् ॥ १७ ॥

अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

तस्य प्रधानस्य कालावयवैरहोरात्रैः परिणामो विपरिणामः चतुर्थो विकारः अनादीति प्रथमो विकारो जन्मनः अनन्तमित्यन्तो न अव्यक्तमित्यस्तित्वलक्षणविकारो न नित्यं सदैकरूपमिति वृद्धिर्न अव्ययमित्यपक्षयो नेति विकारषट्कं निषिद्धम् ॥ १९ ॥

किञ्च, वागादिगोचरस्य सविकारस्य विकारा भवन्ति इदं तु न तथेत्याह—न यत्रेति द्वाभ्याम् । लोककल्पः लोकरूपसन्निवेशो रचनाविशेषः ॥ २०—२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः गुणवृत्तिभिः सह तैजस इन्द्रियाणि ग्रसति अनेनेन्द्रियाणां स्वरूपतोऽणुत्वेऽपि वृत्तितः किञ्चिद्व्यापकत्वमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

अव्याकृतं मूलप्रकृतिः भगवच्छक्तिः गुणान् सत्त्वादीन् ग्रसते समीकरोति अत्र चकारात् पुरुषाव्यक्तयोरिति वक्ष्यमाणत्वात् सामर्थ्यो बोध्यः प्रकृतिः परे देवे लीयते इति तथा चास्य यो सुबालोपनिषदि "पृथिव्यप्सु लीयते आपस्तेजसि तेजो वायौ

न स्वप्नजाग्रन्न च तत्सुषुप्तं न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः ।
संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ २१ ॥
लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा ।
शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुताः ॥ २२ ॥
बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम् ।
दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २३ ॥
दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ।
एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रलीयते वायुराकाशे प्रलीयते आकाश इन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति महानव्यक्ते अव्यक्तमक्षरे अक्षरन्तमसि तमः परे देव एकीभवति” इति । अत्रा-काशान्तः सुगमोऽन्वयः परत्र पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वेन आकाशस्तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ तामसाहङ्कारे इन्द्रियाणी-न्द्रियेषु कार्यकारणयोरभेदात्स्वकारणे राजसाहङ्कारे लीयन्ते इत्य-न्वयः । तत्र तन्मात्रेष्विति बहुवचनं पृथिव्यादीनामपि गन्धादि-द्वारा लयदर्शनार्थम् इन्द्रियेष्विति बहुवचनात् सात्त्विकाहङ्कारे देवताः मनश्च लीयन्ते इति भावः । त्रिविधोऽप्यहङ्कारो महति महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे इत्यत्र गुणसाम्यगुणवैषम्य-कार्योन्मुख्यवस्थाभेदेन तमोऽक्षरमव्यक्तमिति प्रकृतेरवस्थात्रयम् तथाचाव्यक्तमक्षरं लीयते इति कार्योन्मुख्यवस्थां परित्यज्य गुणवैषम्यावस्थां प्राप्नोति प्रकृतिरक्षरं तमभीति गुणवैषम्या-वस्थां परित्यज्य गुणसाम्यावस्थां प्राप्ता सती परे देवे पर-ब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमे एकीभवति सूक्ष्मशक्तिरूपतयाऽवति-ष्ठत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्सर्वकारणं परब्रह्माख्यं तत्त्वं कीदृशमित्याकाङ्क्षायां तत्तत्त्वं निरूपयति—न तस्येति त्रिभिः । अनाद्यन्तमत एव नित्यम् ॥ १९ ॥

वाचो मनश्च इयत्ताबोधकतया यत्र न प्रवर्तन्ते । किञ्च, यत्र सत्त्वादयः सन्निवेशान्ताः प्रातिकूल्येन प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । लोकाः भूरादयः कल्पन्ते यत्र स लोककल्पः सन्निवेशः ब्रह्मा-ण्डात्मकः ॥ २० ॥

———

भाषा टीका ।

उस आकाश के शब्द गुण को तामस अहङ्कार ग्रस लेता है, तब आकाश तामस अहङ्कार में लीन होजाता है हे राजन् ! राजस अहंकार वृत्तियों सहित इन्द्रियों को ग्रस लेता है, तथा इन्द्रियों के अधिष्ठातृ देवताओं को सात्त्विक अहंकार ग्रस लेता है ॥ १७ ॥

उस अहंकार को महत्तत्त्व ग्रस लेता है, तब वह त्रिविध अहंकार महत्तत्त्व में लीन होजाता है, और सत्त्वा-त्मिक जो गुण हैं, वे महत्तत्त्व को ग्रस लेते हैं तब मह-त्तत्त्व गुणत्रय में लीन होजाता है । हे राजन् ! तदनन्तर काल से प्रेरित प्रकृति, तीनों गुणों को ग्रस लेती है, तब तीनों गुण प्रकृति में लीन हो जाते हैं ॥ १८ ॥

अब जिस परमात्मा में प्रकृति लीन होती है वहभी क्या किसी में लीन होता है, कि—नहीं ? इस प्रकार के संशयको दूर करने के लिये, परमात्मा के स्वरूप का निरू-पण करते है, वह परमात्मा का स्वरूप कैसा है, कि—जिस परमात्म स्वरूप के क्षण दिन मास वर्षादि कालके अवयवों से परिणामादिक गुण नहीं हैं, क्योंकि ? वह आदि अन्त शून्य है, और इन्द्रियादि करणों से व्यक्त नहीं होता है, तथा स्वरूप और स्वभाव से नित्य है । और अव्यय है अर्थात् कार्यगत दोषों से विविध भाव को नहीं प्राप्त होता है, ऐसा वह परमात्म स्वरूप है ॥ १९ ॥

फिर वह परमात्म स्वरूप कैसा है, कि—जिसमें जायते वर्द्धते इत्यादि वाणी नहीं वर्तती है, और उस वाणी के गोचर मन भी जहां नहीं वर्तता है । और जिसमें सत्त्व रज तम और महदादि प्रकृति के विकार नहीं हैं, तथा प्राण बुद्धि कर्मेन्द्रिय ज्ञान इन्द्रिय से कुछ नहीं है, और जिसमें इन लोकों की कल्पना है वह ब्रह्मांड भी नहीं है ॥ २० ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वप्नजाग्रत् स्वप्नजागरावस्थायुक्तं सुषुप्तवदिन्द्रियाभावात् शून्य-सादृश्ये हेतुः अप्रतर्क्यं न पुनः शून्यमेवेत्याह—तदिति, ॥ २१ ।

उपसंहरति—लय इति । शक्तयः सत्त्वादयः ॥ २२ ॥

आत्यन्तिकं लयमाह—बुद्धीन्द्रियेति द्वादशभिः । आत्यन्तिक-लयो मोक्षः स च ब्रह्मज्ञानेन सर्वप्रपञ्चलयात्मकः न च प्रपञ्च-स्याऽऽत्मव्यतिरेके लयः सम्भवतीति ज्ञानरूपाद् ब्रह्मणः पृथ-क्त्वाभावं तस्यासत्त्वमुपपादयति—बुद्धिश्चेन्द्रियाणि चार्थाश्चेत्येवं ग्राहककारणग्राह्यरूपेण तेषामाश्रयभूतं ज्ञानमेव भाति न पृथक्

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्र हेतुमाह—दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति । अतो यदाद्यन्तवत्तद्वस्तु अत्रैवं प्रयोगः विमतं सन्न भवति दृश्यत्वात्कारणाव्यतिरेकादाद्यन्तवत्त्वाच्च रज्जुसर्पादिवदिति ॥ २३ ॥

तत्राव्यतिरेकं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति—दीप इति । दीपचक्षूरूपाख्यां तेजोविशेषाणां तेजसो यथा न व्यतिरेकस्तथा धीः कर्त्री खानि करणानि मात्रा विषयाः ऋताद् ब्रह्मणः पृथङ् न स्युर्ब्रह्मकार्यत्वात् नन्वेवं कार्यकारणयोरभेदे कार्यासत्त्वे कारणस्याप्यसत्त्वं प्रसज्येत तत्राऽऽह—अन्यतमादिति । कार्यादत्यन्तव्यतिरेकाद् ब्रह्मणः प्रपञ्चाद् ब्रह्मणोऽस्ति व्यतिरेकः प्रपञ्चस्य तु ततो नास्ति व्यतिरेक इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

एवं लयस्थानम् ॥ २१ ॥

पुरुषस्य लयोऽत्यन्तज्ञानसङ्कोचः अव्यक्तस्य लयो नाम अविभक्ततमोऽवस्थापत्तिः शक्तयः परमात्मनोऽपृथक्सिद्धविशेषणतया शक्तिशब्दवाच्याः सर्वपदार्थाः ॥ २२ ॥

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेत्याविबुद्धीन्द्रियार्थेति पूर्वश्लोके शक्तिशब्देनोक्तसर्वपदार्थानां परमात्मन्यपृथक्सिद्धविशेषणत्वमेव प्रपञ्चयत्यनेन श्लोकेन ज्ञानशब्दः परमात्मवाची "सत्यं ज्ञानम्" इति प्रयोगात् । बुद्ध्यादिसर्ववस्त्वाश्रयः परमात्मा बुद्धीन्द्रियादिसर्ववस्तुशरीरतया भाति प्रामाणिकैस्तथा ज्ञायत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति । परमात्मशरीरत्वेन "यस्य चक्षुः शरीरम्" इत्यादि प्रमाणैर्ज्ञायमानत्वात् अत एव परमात्मानं विना अवस्थानायोगाच्च स एव तच्छरीरको भातीत्यर्थः । परमात्मशरीरत्वेऽपि शरीरशरीरिणोः स्वभावभेदमाह—आद्यन्तवद्वस्तु तदिति । बुद्धीन्द्रियादिकं न परमात्मस्वरूपवासित्वम् अपि त्वाद्यन्तवत् तस्मादचिद्वस्तुसदृश्यन्तर्भूतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं सर्ववस्तुशरीरत्वादपृथक्भाव उक्तः विश्वशरीरस्य तस्य कारणत्वानुपकारकत्वादाधारत्वाच्च अव्यतिरेकमाह—दीप इति । तेजः कार्यं दीपः तेजोऽनुग्राह्यश्चक्षुः इन्द्रियाणि ह्यहङ्कारकाणि तेजस्याश्रितं रूपम् अतो दीपादेर्न तेजो हित्वा वस्थानं बीजशब्दोपलक्षितं बुद्धिरूपान्तःकरणं बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेति पूर्वमुक्तत्वात् एवमिन्द्रियान्तःकरणविषयाणां परमात्मसृष्टत्वात् तदनुग्राह्यत्वात् तदाश्रितत्वाच्च अन्यतमात् बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणतमात् ज्योतिःशब्दवाच्यात् परमात्मनः ऋते तेषां नाऽवस्थानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नेति । स्वप्नजाग्रज्जीववत्स्वप्नजागरादिरूपसङ्कोचविकासादिधर्मभूतज्ञानोऽनाश्रयं नित्यासङ्कुचितज्ञानाश्रयमिति यावत् न च तत् सुषुप्तं सुषुप्त्यवस्थारहितं सामादपि सुषुप्तावत्यन्तज्ञानसङ्कोचस्तद्रहितं चेत्यर्थः । न खम् इत्यादिनाऽऽकाशजलाग्निवाय्वर्कविजातीयत्वं विवक्षितम् अनेन जडप्रकृतिविलक्षणत्वमुक्तम् । न यत्र वाचो न मनश्चेत्यादिना न च तत्सुषुप्तमित्यन्तेन जीववैजात्यमुक्तम् इत्थं जीवजडाभ्यां विलक्षणं परमात्मस्वरूपं शोधितं किं बहुनेत्यभिप्रेत्याह—संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं यथा संसुप्तस्तद्वत् शून्यशब्देनाकाशो विवक्षितः तद्वच्च संसुप्ते हि जीवे देहान्तरसंस्थितेऽपि बाह्याभ्यन्तरब्राह्मणत्वादिविभागसुखदुःखादिविकारानवभासः आकाशस्य सर्वगतत्वेऽपि व्याप्यगतदोषास्पर्शश्च दृष्टः एवं परमात्मस्वरूपमपि चिदचिदात्मकजगदन्तरात्मतयावस्थितमपि बाह्याभ्यन्तरविकारविधुरमाकाशवन्निर्मलञ्चेत्यर्थः । अप्रतर्क्यं जडजीवसजातीयत्वेन तर्कयितुमशक्यं तदेतन्मूलं सर्वकारणं परमात्मस्वरूपं पदमव्यक्तलयस्थानमामनन्ति वेदान्ता इति शेषः । "महानव्यक्ते लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति" इत्याद्या वेदान्ताः उपपादितजडजीववैजात्यस्याप्रतर्क्यमित्युपसंहार इत्यतो न पौनरुक्त्यम् ॥ २१ ॥

प्राकृतिकप्रलयनिरूपणमुपसंहरति—लय इति । यदा पुरुषाव्यक्तयोर्लयः यदा च शक्तयः पृथिव्यादिमहदन्ताः कालेन विद्रुताः चालिताः (चोदिताः) स्वस्वकारणेषु प्रलीयन्ते स एष प्राकृतिको लय इत्यर्थः । तत्र पुरुषस्य लयो नामात्यन्तज्ञानसङ्कोचेन परमात्मसंश्लेषविशेषः अव्यक्तस्य लयस्तु अविभक्ततमोऽवस्थापत्तिरूप इत्युक्त एव लयो नामाविभक्तनामरूपतमोवस्थाप्राप्तिरेवेति तदर्थः । शक्तिशब्देन पृथिव्यादिसर्वपदार्थानां परमात्मानं प्रत्यपृथक्सिद्धविशेषणत्वं सूचितम् कार्योपयुक्तमपृथक्सिद्धविशेषणं शक्तिः ॥ २२ ॥

एतदेव सुस्पष्टं प्रपञ्चयति—बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेति । ज्ञानशब्दः परमात्मवाची "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति प्रयोगात् बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण बुद्ध्यादयो रूपं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया बुद्ध्यादिसर्ववस्तुशरीरकतया एवेत्यर्थः । तदाश्रयं बुद्ध्यादिसर्ववस्त्वाश्रयम् अनेन धारकत्वमुक्तम् पूर्वेण तु नियन्तृत्वं नियाम्यं हि शरीरं भाति प्रामाणिकानामिति शेषः । प्रामाणिकैस्तथा ज्ञायत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति "यस्य चक्षुः शरीरम्" इत्यादिप्रमाणैः परमात्मशरीरत्वेन ज्ञायमानत्वादत एव परमात्मानं विनाऽवस्थानायोगाच्च स एव तच्छरीरको भातीत्यर्थः । परशरीरत्वेऽपि शरीरशरीरिणोः स्वभावभेदमाह—आद्यन्तवद्वस्तु तदिति । बुद्धीन्द्रियादिकं न परमात्मस्वरूपवासित्वमपि त्वाद्यन्तवत् एव तद्वस्तु न परस्येकरूपेणात्यवस्तु सततपरिणामि ॥ २३ ॥

एवं सर्ववस्तुशरीरकत्वादपृथग्भाव उक्तः । अथ विश्वशरीरकस्य तस्य कारणत्वानुपकारकत्वाद्धारकत्वाच्चाव्यतिरेकमाह—दीप इति । तेजःकार्यं हि दीपः तेजोनुग्राह्यं चक्षुः इन्द्रियाणि तेजःकारणभूताहङ्कारकार्याणि इति यस्याश्रितं रूपं तद्धर्मः अतो दीपादेर्न तेजो हित्वाऽवस्थानं बीजशब्दोपलक्षितं बुद्धिरूपान्तःकरणं बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेति पूर्वमुक्तत्वात् एवम् इन्द्रियान्तःकरणविषयाणां परमात्मसृष्टत्वात्तदनुग्राह्यत्वात्तदाश्रितत्वाच्चान्यतमाद् बुद्ध्यादिभ्योऽपि विलक्षणतमाज्ज्ञानशब्दवाच्यात्परमात्मन ऋते तेषां नावस्थानम् इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आकाशाद्यन्यतमवच्च न भवतीत्याह—न खमिति । "स वा एष आत्मा नेति नेति" इति श्रुतेः । सुषुप्तवत्सुखरूपं सुखमस्यास्तीति सुषुप्तिपदेन सुखं लक्ष्यते । शून्यवत्सूक्ष्मम् अत एवाप्रतर्क्यं तर्कागोचरं मूलभूतं सर्वस्य प्रधानकारणं पद्यत इति पदं गम्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

कालाख्यपरमात्मस्वरूपमुक्त्वा लयं निर्दिशति—लय इति । यदा यस्मिन् लये कालविद्रुताः कालेन समाप्तजीवनावधयः अत एव विवशाः तदधीनाः पुरुषाव्यक्तयोर्ब्रह्मप्रकृत्योः शक्तयः पृथिव्यादयः सम्प्रलीयन्ते एष लयः प्राकृतिको हि नामेति शेषः ॥२२॥

चराचरेऽविद्यमाने किमस्ति तत्राह—बुद्धीति । तदा प्रलये आश्रयन्तेऽनेन चराचरेणेत्याश्रयं प्रपञ्चाधारभूतं ज्ञानं नित्यनिर्दोषज्ञानात्मकं ब्रह्म बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण बुद्ध्या ज्ञानात्मिकया लक्ष्यया ज्ञानहेतुत्वेन बुद्धिशब्दवाच्यया श्रव्यया मुक्तभव्यया वा चक्षुरादीन्द्रियविषयसौन्दर्यातिशयेन भाति ज्योतीरूपेण वर्तते कथंकारं वर्तत इति तत्राह—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । प्रपञ्चसद्भावासद्भावाभ्यां कालाभ्यां वर्तत इति । यद्वा, बुद्धीन्द्रियात्मकदेहाकारेण "बुद्धिमान्मनोवान्" इत्यादिश्रुतेः । अनेन "सन्धिदेव परितो विराजते" इति पूर्वाचार्यवचनाज्ज्ञातृज्ञेयविवर्जितज्ञानमिति व्याख्यानं प्रत्युक्तं तादृक्ज्ञानस्य पाषाणकल्पत्वेन हेयत्वात् "नासदासीत्" इतीतरवस्तुनिषेधाज्ज्ञात्रादिसद्भावः कथमत्राह—आद्यन्तवदिति । यच्छरीरयोगवियोगवत्तद्वस्तुस्वातन्त्र्यं यदादावन्ते च वर्तमानं लक्ष्यादितत्त्वं तदस्वतन्त्रं यदादिनिधनयुक्तम् उत्पत्तिनाशवद्वस्तुनो ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं न भवति तदध्यस्तत्वेन तज्ज्ञाने क्षीयत इति यन्मतं तदासुरम् । तदुक्तम्—

"जीवविष्ण्वोरभेदश्च देहयोगवियोजने ।
विष्णोर्दुःखाज्ञत्वादिपराभावस्तथैव च ॥
अस्वातन्त्र्यं च वेदादावुक्तवद्भासते विभोः ।
क्वचित्क्वचिद्विमोहाय दैत्यादीनां दुरात्मनाम् " ॥

इति ॥ २३ ॥

एतमर्थं सोदाहरणमाह—दीप इति । दीपादिकं ज्योतिषस्तेजसस्तत्त्वाभिव्यक्तिमन्तरेण पृथक् स्वातन्त्र्येण प्रकाशकं न भवेत् एवं बुद्ध्यादिकमपि मारुतान्मुख्यप्राणादपि पृथक् ज्ञानजननशक्तिमत्र वायुना वै गौतमसूत्रेण "प्राणेन हीदम्" इत्यादिश्रुतेः । किमुत परब्रह्मणः "एतस्माज्जायते प्राणः" "आत्मन एव प्राणो जायते, ब्रह्मणो वा एतानि करणानि" इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र तदाश्रयत्वतत्प्रकाश्यत्वव्यतिरिक्तत्वेभ्यो बुद्धीन्द्रियादीनां परमात्मस्वभावशक्तिमयत्वमाह—बुद्धीति । अन्तःकरणबहिःकरणविषयरूपेण परमात्मलक्षणं ज्ञानमेव भाति तस्मादनन्यदेव बुद्ध्यादिवस्त्वित्यर्थः । यतस्तदाश्रयं तेषामाश्रयरूपं तज्ज्ञानं कलीवत्त्वमपि तथापि राजभृत्ययोरिवान्यत एव भेदः स्यात् तत्र हेत्वन्तरेऽप्याह—दृश्यत्वं तत्प्रकाश्यत्वम् अव्यतिरेकः तदव्यतिरेके व्यतिरेकस्ताभ्यां तस्मात् "एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा" इत्यादिवत् बुद्ध्यादीनां तत्स्वाभाविकशक्तिमयत्वमेव सेत्स्यतीति भावः । यतश्चाद्यन्तवत् शुक्त्यादौ कदाचिदेवारोपितं रजतं तत् पुनरवस्तु तदाश्रयत्वतत्प्रकाश्यत्वतद्व्यतिरेकाभावात् शुक्त्यादिवस्तु न भवति शुक्त्यादिभ्योऽनन्यच्च भवतीत्यर्थः । ततश्चैकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरुद्ध्येतेति भावः एवमसत्कार्य्यवादान्तरेऽपि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

एकस्यापि वस्तुनोऽशभेदेनाश्रयाश्रयित्वं स्वयमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—दीप इति । दीपचक्षूरूपाणां महाभूतज्योतिरंशरूपत्वात् दीपादिकं न ततः पृथक् एवं धीप्रभृतीनि ऋतात्परमात्मनो न पृथक् तथापि यथा महाभूतज्योतिर्दीपादिदोषेण न लिप्यते तथा बुद्ध्यादिदोषेण परमात्मापि तद्वदस्याप्यन्यतमत्वादित्याह अन्यतमादिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपसंहरति—लय इति । शक्तयः सत्त्वाद्या एव लीयन्ते ननु तयोः कदापि कापि क्षतिरिति भावः ॥ २२ ॥

अथ निर्वाणमोक्षार्थिनां ब्रह्मैक्यभावनामय आत्यन्तिकः प्रलय उच्यते ; तत्र सिषाधयिषितं ब्रह्मैक्यं ब्रह्मकार्य्यस्य द्वैतप्रपञ्चस्यासत्त्वे साधित एव स्यादिति प्रौढिश्चेत्सदाऽसत्त्वमेवैवं कार्य्यजातमित्याह—बुद्धीन्द्रियेति नवभिः । ज्ञानं ब्रह्मैव बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण भाति बुद्ध्यादीनां ब्रह्मशक्तिपरिणामत्वादिति भावः । ज्ञानं कीदृशम् ? तदाश्रयं तस्य बुद्ध्यादिप्रपञ्चस्य कारणत्वादाश्रयः फलीवत्त्वमपि किञ्च, यत् बुद्ध्यादिप्रपञ्चजातं तत् आद्यन्तवत् उत्पत्तिलयविशिष्टम् अतो वस्तुत्वेनाभिज्ञातमपि असार्वकालिकत्वात् परमार्थतोऽवस्त्वेवेत्यर्थः । अपरावपि हेतू आह—दृश्यत्वञ्च अव्यतिरेकः कारणाद्व्यतिरेकाभावश्च ताभ्यामपि अवस्तु अत्रैवं प्रयोगः बुद्ध्यादिप्रपञ्चजातं दृश्यत्वात् कारणाव्यतिरेकादाद्यन्तवत्त्वाच्च कनककुण्डलादिवत् परमार्थतोऽवस्तु अत्र अवस्तु मिथ्यैवेति मतेऽपि व्याख्यास्यमम् आत्मवदित्यग्रिमग्रन्थमनुसृत्य दृश्यत्वादित्यत्र चिद्भिन्नत्वे सतीति विशेषणमवश्यं देयमन्यथाऽस्य हेतौ व्यभिचारः स्यात् "तासां मध्ये साक्षाद् ब्रह्मगोपालपुरी हि" इत्यादिश्रुत्या भक्तिकृतं तु निर्गुणं, 'निर्गुणो मदपाश्रयः" इत्यादिभगवदुक्त्या च दृश्यानामपि भगवद्धामादीनां निर्गुणत्वप्रतिपादनेन नित्यत्वात् ॥ २३ ॥

अत्र दृष्टान्तः, दीप इति, दीपचक्षूरूपाणां तेजोविशेषाणां ते यथा तेजसः कारणादव्यतिरेकः तथा धीः कर्ता ज्ञानीन्द्रियाणि करणानि मात्रा विषयाः ऋतात् ब्रह्मणः पृथक् न स्युः यथा तेजःकार्याणि दीपचक्षूरूपाणि तेजांस्येवोच्यन्ते एवं ब्रह्मकार्य्यं बुद्धीन्द्रियविषयादिकं ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं कार्य्यकारणयोरभेदे कार्य्यस्यासत्त्वे कारणस्याप्यसत्त्वं प्रसज्येत कारणस्यैव कार्य्यरूपेण परिणतत्वात् तत्राह—अन्यतमात् कार्य्येभ्यः स्वरूपतोऽत्यन्तव्यतिरिक्तात् तस्य कारणरूपायाः प्रकृतेरपि परत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ।
मायामात्रमिदं राजन् ! नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मिन् स्वप्नादिकं जीववन्न तथा स्वाद्यो बहिरन्तरूपकारित्वेन नापेक्षिताः किञ्च सर्वनिरपेक्षत्वात् स्वानन्दतृप्तत्वाच्च संसुप्तवत् सर्वाविरोधित्वात्सर्वोपद्रवात्स्पर्शलेशशून्यत्वाच्छून्यवत् यत्तत्त्वं सर्वस्य मूलभूतं वेदाः आमनन्ति ॥ २१ ॥

उपसंहरति—एष इति । यदा पुरुषाव्यक्तयोः उपलक्षणमेतत् तमसोऽपि तथा च पूर्वोक्तानामव्यक्ताक्षरतमःशब्दवाच्यानां प्रकृत्यवस्थानां परे देवे लयः शक्तयश्च पृथिव्यादिमहदन्ता उक्तक्रमेण लीयन्ते तदैष प्राकृतिको लय इत्यभिधीयते यद्वा पुरुषो जीवः तस्य शक्तयो ऽहम्ममादिवृत्तयः ॥ २२ ॥

अथ चेतनाचेतनयोर्ब्रह्मात्मकत्वमवधार्य गेहादौ मदीयत्वाभिमानं देहे आत्मत्वाभिमानं स्वरूपे स्वाधीनत्वाभिमानं च हित्वा ब्रह्मभावापत्तिलक्षणं मोक्षं साधनसम्पत्त्या प्राप्नोति तदेव नित्यप्रलय इति वक्तुं सर्वब्रह्मात्मकत्वपक्षस्य वैदिकस्य विरोधिभूतानां साङ्ख्यवैशेषिकादीनां पक्षाणामप्रामाण्यं द्योतयन् सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वादिना ब्रह्मात्मकत्वमाह—बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेत्यादिना । तत्र साङ्ख्याः अचेतनानां महदहङ्काराकाशादीनामचेतनमब्रह्मात्मकं प्रधानमेव कारणमित्याहुः—तदुक्तं षाष्टिसंहितायाम् "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति तन्मतं निराकरोति बुद्धिश्चेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च अर्थात् शब्दादयश्च तदाश्रयभूताः खादयश्च तेषां रूपेण "एतस्माज्जायते प्राणः" मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" इत्यादिश्रुतिप्रोक्तेन स्वकार्यरूपेण "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इतिश्रुतिप्रोक्तं ज्ञानमेव भाति सर्वस्य विश्वस्य तच्छक्तिपरिणामत्वात् हेतुगर्भं विशेषणं तदाश्रयमिति तेषां बुद्ध्यादीनामाश्रयम् आदौ मध्ये अन्ते च धारकम् अचेतनस्य प्रधानस्य स्वधारकत्वमपि न सम्भवति, कुतः ? एतः परधारकत्वात् प्रयोजनमाह दृश्यत्वाऽव्यतिरेकाऽभ्यामिति । दृश्यत्वाय भोगसुखसिद्ध्यै आ समन्तात् व्यतिरेकः लोकसृष्ट्यादिव्यापाररहितो मोक्षस्तत्सिद्ध्यै च बुद्ध्यादिरूपेण भासि एवम्भूतस्यैव ज्ञानरूपस्य जगत्कारणत्वमपि च "तदैक्षत एकोऽहं बहु स्याम्" इत्यादिश्रुतेः । अतो न प्रधानं जगत्कारणम् एतेन परमाणुकारणवादोऽपि निराकृतः तथाऽऽह भगवान् सूत्रकारः "ईक्षतेर्नाशब्दम्" (१।१।५) इत्यादि केचिद्बाह्याः ब्रह्म मिथ्या जगन्नित्यमित्याहुः तन्मतं निराकरोति—आद्यन्तवदवस्तु सदिति वस्तु कारणं तद्भिन्नमवस्तु कार्यं तदाद्यन्तवदनित्यं भवति अतापि विश्वमावयवात् जगत्कारणं ब्रह्म नित्यं कार्यभूतं जगदनित्यम् शब्दब्रह्मवद्ब्रह्मावमन्तारो बाह्याः श्रेयस्कामैर्मुमुक्षुभिरनवलोक्या इतिभावः । अक्षिमत् मक्रये केचिज्जगत् मिथ्येति प्रलपन्ति ते अप्रमाणिकत्वादुपेक्षणीयाः अध्यासवादस्य भ्रान्तिमूलत्वेनाध्यासगीरिवजू सर्वथा निराकृतत्वादुपरम्यते ॥ २३ ॥

कार्यस्य बुद्ध्यादेः कार्यत्वावच्छिन्न रूपेणानित्यत्वमुक्तम् इदानीं "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इतिश्रुत्युक्तरीत्या नित्यत्वमाह—दीपइति । दीपः कार्यं चक्षुरिन्द्रियमनुग्राह्यं रूपं गुणाः ज्योतिषः कारणादनुग्राहकादुगुणिनः सकाशाद्यथा पृथक् न भवेत् एवम् ऋतात् सत्यात्कारणात् कार्यभूताः धीप्रभृतयः अन्यतमा न स्युः कार्यमनित्यमपि कारणात्मना नित्यमेवेत्यर्थः । कारणात्पृथङ्न विद्यते इति सत्कार्यवादसिद्धिः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

और वह आत्मस्वरूप न सोया है, न जागता है न सुषुप्ति अवस्था वाला है । और वह आकाश, जल, पृथिवी वायु, तेज, सूर्य, इनों में से कोई नहीं है, किन्तु इन सबों से भिन्न है, परन्तु वह सोयासा शून्यसा तर्कना में नहीं आता है, उसी को वेद वेदान्त मूल भूत पद कहते हैं यह सब परमात्मा के स्वरूप मात्र का निरूपण है, विग्रह का नहीं) ॥ २१ ॥

हे राजन् ! यह प्राकृतिक प्रलय का हमने तुम्हारे सामने वर्णन किया, कि—जिसमें पुरुष और प्रकृति का लय होजाता है, और जिसमें काल से प्रेरित पृथिवी से लेकर महत्तत्त्व पर्यन्त सम्पूर्ण कार्य वर्ग अपने कारण में लीन होजाता है । और वह प्रकृति भी पृथिव्यादि विशेष नाम रूप के विभाग रहित होकर, तथा पुरुष भी देव मनुष्यादि नाम रूप विभाग रहित होकर, परमात्मा में लीन रहते हैं यही प्राकृतिक प्रलय कहाता है ॥ २२ ॥

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इस श्रुति में ज्ञान शब्द से कहे हुए जो परमात्मा हैं, वेही बुद्धि इन्द्रिय इत्यादि के शरीरी होकर बुद्ध्यादि कों के धारक होकर प्रामाणिक लोगों को नियन्ता जाने जाते हैं, एसे नियन्ता देख पड़ने से, तथा परमात्मा की सत्ता के विना पदार्थ की स्थिति न होने से, परमात्मा ही बुद्धीन्द्रियार्थशरीरक भान होते हैं । और बुद्धि इन्द्रियादिक आद्यन्त वाले हैं इसीसे वो एक रूप से नहीं किन्तु निरन्तर परिणाम वाले हैं ॥ २३ ॥

जैसे कि दीप चक्षु और रूप इनों की विना तेज के अवस्थिति नहीं, क्योंकि ? ये तेज के ही कार्यादिक हैं । इसी प्रकार बुद्धि इन्द्रियें और तन्मात्रा ये सब भी, इन सबों से भिन्नतम अर्थात् अत्यन्त विलक्षण जो परमात्मा है तिस विना स्थित नहीं होसके हैं, क्योंकि ? परमात्मा के अर्जे हैं उसी से अनुग्रहीत हैं और उसी के आश्रित हैं तस्मात् इनका परमात्मा से व्यतिरेक नहीं है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदा तु बुद्धेरसत्त्वं तदा तदवस्थानां सुतरामसत्त्वमित्याशयेनाऽऽह—बुद्धेरिति । ननु, विश्वतैजसप्राज्ञानामेता अवस्था न

यथा जलधरा व्योम्नि भवन्ति न भवन्ति च ।
ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २६ ॥
सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिह ।
विनाऽर्थेन प्रतीयेरन् पटस्येवाङ्ग ! तन्तवः ॥ २७ ॥
यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत सभ्रमः ।
अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बुद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—मायामात्रमिति । इदं विश्वतैजसप्राज्ञरूपम् ॥ २५ ॥

आद्यन्तवत्त्वादित्यस्य हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य साधयत्वेन साधयति—यथेति । अवयवीति, यत्सावयवं तदाद्यन्तवद् घटादिवदित्यर्थः । अत उदयाप्ययाद्याद्यन्तवत्त्वाद्विश्वं नश्वरं भवतीत्यर्थः । यद्वा, पृथगेवागमापायित्वाद्विश्वं मिथ्या ब्रह्म तु तदवधित्वात् सत्यमित्यनेन साध्यते दृष्टान्तस्तु पूर्वोक्त एव यथा जलधरा व्योम्नीति दृष्टान्तस्त्वागमापायितदवधित्वमात्रे न तु मिथ्यात्वे ॥ २६ ॥

सत्यमात्रत्वादिति प्रतिज्ञातं कारणस्य सत्यत्वमुपपादयति सत्यमिति । "अवयवः कारणं प्रोक्तो, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं, मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिश्रुतिभिः । अत्र युक्तिमपि दर्शयति—विनेति । अङ्ग, हे राजन् ! हि यस्मादर्थेनावयविना पृथगेवावयवाः प्रतीयेरन् यथा पटस्यावयवास्तन्तवः पटात्पृथक् प्रतीयन्ते तद्वदिति ॥ २७ ॥

ननु, कार्याभावे कारणत्वं ब्रह्मणः कुतो घटेत ? सत्यम् तदपि नास्तीव सत्यमित्याह—यदिति । सामान्यं कारणं विशेषः कार्यं तद्रूपेणान्योऽन्यापाश्रयात्परस्परापेक्षत्वेन निरूपणात्तदुत्वादित्यर्थः । अतः कारणत्वमवधित्वं व्यापकत्वमित्यादिकमपि, परस्परापेक्षत्वादाद्यन्तवत्तस्मादसदित्यर्थः । यद्वा, तत्रैव हेत्वन्तरमेतत् यदुपलभ्येत स भ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात्स्वप्नवत् अन्योऽन्यापाश्रयादितीदमपि हेत्वन्तरं गुणगुणिविशेषणविशेष्यव्याप्यव्यापकत्वादिरूपेण परस्पराधीनसिद्धित्वात् तथाभूतस्वप्नवदिति निगमनम् अतो यदाद्यन्तवत्तत्सर्वमवस्त्विति ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

एवं सर्वस्य परमात्माधीनत्वे स्थिते जीवगतावस्थानामपि तथात्वं सिद्धं तत्राधिकविशेषमाह—बुद्धेरिति । अत्र बुद्धिशब्दो जीवात्मधर्मभूतज्ञानपरः । जीवस्य ज्ञानविकाससङ्कोचविशेषरूपज्ञानाद्यवस्थानानात्वं मायामात्रं प्रकृतिसम्बन्धमात्रकृतम् ॥ २५ ॥

एवंविधाः दोषाः स्वाधारस्थापि परमात्मानं न स्पृशन्तीत्याह—यथा जलधरा इति । इदन्तया जलधरा इव इदन्तया भासमानं प्रत्यक्षादि प्रमाणगम्यं विश्वं ह्युत्पत्त्यादीन्प्राप्नोतीत्याद्युक्तेषा योजना ॥ २६ ॥

सत्यमिति । पाणिपादाद्युपलम्भेऽप्यात्मनोऽनुपलम्भस्त्वयुक्त इत्यत्र अवयविनां देवमनुष्यादीनां पाणिपादाद्यवयवाः प्रोक्ताः सन्ति, शास्त्रात् व्यवह्रियन्ते तेतु अर्थेन पुरुषार्थभूतेनात्मस्वरूपेण शेषाविनाभूतधर्मार्पिताः विना प्रतीयेरन् विना प्रतीतिः सर्वथा सम्भवति पटस्येवाङ्ग तन्तव इति जीवानधिष्ठितपटावयववत् जीवाधिष्ठितदेहावयवास्तेतेन विना प्रतीयन्त इत्यर्थः । यद्वा, जगतो ब्रह्मकार्यत्वं पूर्वश्लोकेन प्रकृतं तत्प्रसङ्गेनासत्कार्यवादनिरास उच्यते अवयविनामवयवास्तावत्सन्ति अवयवी न तेभ्योऽतिरिक्तः अतिरेके देवदत्ते न दृश्यावयविनोऽवयवा उपलभ्येरन् तच्च तथोपलभ्यन्ते नहि पटद्रव्यातिरेकेण तन्तव उपलभ्यन्त इत्यर्थः । पूर्वयोजनाऽत्रोपरितनश्लोकसङ्गता ॥ २७ ॥

आत्मनो देहाद्यव्यावृत्ततया प्रतीतिर्भ्रम इत्याह—यत्सामान्येति । साधारणाकाराकारेणारोपितविशेषतया च यदुपलम्भः सम्भ्रमः साधारणाकारस्यारोपितविशेषस्य चान्योन्यापाश्रयात् अन्योन्यसम्बन्धात् अविरोधादित्यर्थः । आत्मस्वरूपादेहस्य व्यावृत्ताकारमाह—सर्वमिति । सर्वशरीरस्याद्यन्तवत्त्वादस्थिरमित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सर्वस्य परमात्मायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिकत्वे स्थिते सति जीवगतावस्थानामपि तथात्वं सिद्धं तत्राधिकं विशेषमाह—बुद्धेरिति । अत्र बुद्धिशब्दो जीवात्मधर्मभूतज्ञानपरः जीवस्य ज्ञानविकाससङ्कोचविशेषरूपजाग्रदादिकमवस्थानानात्वं परमात्मनि जीवे मायामात्रं प्रकृतिसम्बन्धमात्रकृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवंविधा दोषाः स्वाधारमपि परमात्मानं न स्पृशन्तीत्याह—यथेति । इदन्तया भासमानं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं विश्वमवयविनि ब्रह्मणि उदयाद्भवति तस्मिन्नेव क्षयाच्च भवति च शरीरभूतचिदचिद्गता विकाराः स्वरूपस्याकार्यत्वाभिमतमिति भावः ॥ २६ ॥

इत्थं जगतो ब्रह्मकार्यत्वाभिधानात्सत्कार्यवादः फलितः तद्विरुद्धमसत्कार्यवादं निरस्यति—सत्यमिति । अवयविनामवयवाः सन्तावत्सत्यं प्रोक्ताः अबाधिता व्यवह्रियन्त इत्यर्थः । अवयवी तु न तेभ्योऽतिरिक्तः अतिरिक्तत्वे तु पटावयविनः पृथगवयवा उपलभ्येरन् च तथोपलभ्यन्ते न हि पटद्रव्यातिरेकेण तन्तव उपलभ्यन्त इत्यर्थः । तथा सच्चैतन्याच्चिदचिद्ब्रह्मणो न पृथग्भूते

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जगद्रूपं कार्य्यमिति सत्कारणमेव जगदित्यर्थः । अङ्गेति सम्बोधनं द्योतकम् अबाधिततन्त्वात्मकावयवसमुदाय एव व्यातिषङ्गविशेषं गतः पट इत्युच्यते प्रतीयते च तत्र पटरूपं कार्यं न तन्तुभ्योऽतिरिक्तं तथा प्रमाणप्रतिपन्नं चिदचिदीश्वरसमुदायात्मकं "सदेवेदं सौम्येदम्" इत्यादिषु सच्छब्दवाच्यञ्जगद्रूपपरिणामविशेषमापन्नं कार्य्यमित्युच्यते प्रामाणिकैस्तथा तेषां प्रतीयते चातो नासत्कार्य्यत्वमिति भावः । अत्र "पटवच्च"[२।१।१९] इति सूत्रार्थः स्मारितः ॥ २७ ॥

ननु, बुद्धिशब्दान्तरादिभिः कार्य्यकारणयोर्भेद एवेत्यसत्कार्य्यत्वमेवोचितमित्यत आह—यदिति । घटशरावादिषु मृदयं घट इति सामानाधिकरण्येन प्रतीतिविषयं यत्सामान्यशब्देन मृदादिकं कारणं विवक्षितं विशेषशब्देन घटशरावादिविशेषाकारो विवक्षितः स च मृद्गतो विकारः ताभ्यां यदन्यबुद्धिशब्दान्तरादिभिर्द्रव्यान्तरमुपलभ्यते असत्कार्य्यवादिनां सभ्रमः कार्य्यस्य द्रव्यान्तरत्वोपलम्भो भ्रमात्मकः, कुतः ? अन्योन्यापाश्रयत्वात् सामान्यविशेषयोरेव परस्परमाधाराधेयभावेनाश्रितत्वात्सामान्यतस्तद्गतविकारापेक्षया द्रव्यान्तरस्यानुपलम्भाद्बुद्धिशब्दान्तरादीनां विकारनिबन्धनत्वेनाप्युपपत्तेरितिभावः । एवं चिदचिदीश्वरसङ्घातस्य कार्यकारणोभयावस्थत्वं तयोरभेदश्चेत्युपपादितमसत्कार्य्यवादश्च प्रतिक्षिप्तः । अथ कार्यावस्थानामपि चिदचिदीश्वराणां मिथो व्यावृत्ताकारतां विवक्षुस्तावदात्मस्वरूपाद्देहस्य व्यावृत्ताकारमाह—सर्वमिति । यत्सर्वं शरीरमाद्यन्तवद्धातुगर्भमिदमत अवस्त्वनात्मवदित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न स्वप्नेत्यत्र स्वप्नाद्यवस्था अपि न ब्रह्मण इत्युक्तम् । तर्हि कस्य ता इति तत्राह—बुद्धेरिति । बुधं ज्ञानं धीयतेऽस्मिन्निति बुद्धिर्जीवः तस्य जागरणादिकमुच्यते ह "सता सौम्य" इत्यादि श्रुतिसिद्धम् अथ हैं तत्पुरुषः स्वपिति नामेति च अनेन जाग्रदादीनां निरालम्बनतया मिथ्यात्वमपाकृतम् ननु, सु(षु)प्त्याद्यवस्थावद्विश्वादीनामपि नानात्वं सत्यं स्यादिति तत्राह—माया मात्रमिति । प्रत्यगात्मनि परमात्मनि स्थितं नानात्वं मायया स्वेच्छया मात्रं निर्मितं ज्ञातं न स्वाभाविकम् एतेन कृष्णरामादिरूपाणां मिथोमूलरूपेण भेदो निरस्तः । तदुक्तम्—

> "प्रत्येकं विष्णुरूपाणां भ्रान्तिमात्राभिदा मता ।
> जगतश्चैव विष्णोस्तु सत्यो भेदः सदैव तु ॥
> यथाकाशघटौ नित्यं भिन्नावेव परस्परम् ।
> एवमीशो जगच्चैव भिन्नावेव परस्परम् " ॥

इति ॥ २५ ॥

नन्वेवं तर्हि जगद्ब्रह्मणोश्च भेदो न पारमार्थिकः स्यादित्यतः सोदाहरणं भेदस्य सत्यत्वं समर्थयते—यथेति । तदनयोर्मिथो विरुद्धधर्मत्वादेकत्वद्भावः । इदं विश्वं ब्रह्माधारतया सुप्तिसंश्रितौ यानि मगवघनयोराधाराधेययोर्भेदो यथा सत्यस्तथा जगद्ब्रह्मणोरपीति एतदप्युक्तं यथाकाशघनाविष्यादिना ॥ २६ ॥

ननु, जगद्ब्रह्मणोरिवावयवावयविनामपि भेदः सदैव किं न स्यात्पटस्यामी तन्तव इति तत्प्रतीतेरिति ? तत्राह—एत इति । सर्वेषामवयविनां महदादीनां ये अवयवाः प्रोक्ताः खादयः एतेऽर्थेन विना भेदव्यवहारमन्तरेण प्रतीयेरन् हि यस्मात्तस्मादभिन्ना इति शेषः । कथमभेदः ? इत्यत्राह—पटस्येति । पटस्यावयवास्तन्तवो ऽवयविना पटेनाऽभिन्ना इति यथाङ्गीकर्तव्यं तन्तुः पटः मृद्घटः शुक्लः पट इत्याद्यभेदव्यवहारदर्शनात् प्रत्येकं तन्तुना भेदेऽपि समुदायरूपेणाभेद इति प्रकटनाय तन्तव इति बहुवचनम् अत एव—

> अवयव्यवयवाभेदात्कोटयंशो भेद ईरितः ।
> सोपि भेदो न चाभेदात्पृथगेव प्रवर्तते ॥

इति वाक्यमत्र गृहीतम् अनेन कार्यकारणादीनां भेद इति मतमपाकृतं पटस्य तन्तव इति प्रयोगः पटस्य शौक्ल्यमिति वाक्यकर्षणार्थः सोपि श्रीहरिनियत इति न युक्ति विरोधः "अवयव्यवयवानान्तु कार्यकारणवस्तुनाम् । एक एव नियन्ताऽसौ हरिर्नारायणः परः" ॥ इति वाक्यादवगन्तव्यः ॥ २७ ॥

नन्वेवं चेदवयविनि सत्यवयवनाशेतस्यापि तद्भेदः स्यादत्राह—यदिति । यावद्द्रव्यभावि सामान्यमित्युच्यते यदावद्द्रव्यभाविविशेष इति तत्र यद्वस्तु नष्टावयवाभिन्नमित्युपलभ्येत सामान्यावयववत् स बुद्धेर्भ्रमः कुतः अन्योन्यापाश्रयाच्छ्लेषात् तस्मादाद्यन्तवद्वस्त्वेव यद्वा हनुमद्भीमांशानां वाय्वाद्यंशिनां सामान्यविशेषशक्तिदर्शनात्कथमभेदः सङ्गच्छते ? इति तत्राह यदिति । अन्योन्यापाश्रयात् अन्योन्याभेदविषयप्रमाणात् असुरजनमोहाधिकृतत्वेनाद्यन्तवत्त्वाद्वस्तु सर्वमविद्यमानमेव ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं धीप्रभृतीनां परमात्मस्वाभाविकशक्तिमयत्वमुक्त्वा तथापि तेभ्यो बहिरङ्गशक्तिमयेभ्योऽन्तरङ्गशक्तितटस्थशक्तिविशिष्टपरमात्मनोऽन्यतमत्वेन तेषामशुद्धत्वव्यञ्जनया सदोषत्वमुक्त्वा तेषु धीप्रभृतीष्वध्यासं परित्याजयितुं तिसृषु धीवृत्तिषु तावच्छुद्धस्यैव जीवस्य सकारणमध्यासमाह—बुद्धेरिति । बुद्धिवृत्तिरूपं जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिः इतीदं प्रत्यगात्मनि शुद्धजीवे विश्वतैजसप्राज्ञत्वाख्यं नानात्वं मायामात्रं मायाकृताध्यासमात्रेण जातमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ततः परमात्मनि बुद्ध्यादिमयस्य जगतः सतोपि सम्पर्कः सुतरां नास्तीत्याह—यथेति । यथा व्योम्नि व्योमकार्य्यवाय्वग्निज्योतिः सलिलपार्थिवांशधूमपरिणतजलधराः स्वेषामेवावयविनामुदयात् भवन्ति दृश्यन्ते अस्तयात् भवन्ति न दृश्यन्ते तेच तन्न स्पृशन्तीति शेषः तथा ब्रह्मणीदं विश्वमिति योज्यं ततः सूक्ष्मरूपेण तस्य स्थितिरस्त्येव जगच्छक्तिविशिष्टकारणाद्वितत्वात् इत्यमेवोक्तं सतोभिव्यञ्जकः काल इति ॥ २६ ॥

तदेव वक्तुं कारणास्तित्वं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—सत्यमिति । सर्वेषामवयविनां स्थूलवस्तूनाम् अवयवः कारणं सत्यं सत्यो वाऽभिचाररहितः प्रोक्तः लोके तथा दर्शनादित्याह—विनेति । अर्थेन स्थूलरूपेण पटेनापि विना ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मिन् कार्यास्तित्वमपि व्यतिरेकेण प्रतिपादयति—यदिति । अयमर्थः यद्येवमुच्यते पूर्वं सूक्ष्माकारेणापि जगन्नासीत् किन्तु तदेव शक्त्या निमित्तभूतया विशेषाकारेण जगद्रूपेण परिणत-मिति तदसत् यदेवं सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत स भ्रमो विवर्त्तवाद एव तत्र हि शुद्धब्रह्मैवाज्ञानरूपया शक्त्या जग-त्तया विवृतमिति मतं न चास्माकं तदभ्युपपत्तिः परिणाम-वादस्य सत्कार्यतापूर्वकत्वादित्यर्थः । नन्वपूर्वमेव कार्यमारम्भ-विवर्त्तवादिनामिव युष्माकमपि जायतां तत्राह, यदाद्यन्तवत् अपूर्वं कार्यं तत्पुनरवस्तुनिरूपणासहमित्यर्थः । तत्र हेतुः अन्योन्यापाश्रयात् यावत्कार्यं न जायते तावत्कारणत्वं मृच्छु-क्त्यादेर्न सिद्ध्यति कारणत्वासिद्धौ च कार्यं न जायत एवेति परस्य रसापेक्षत्वदोषात् अतः कारणत्वसिद्धये कार्यशक्तिस्तावदवश्यमभ्युपगन्तव्या सा च कार्यसूक्ष्मावस्थैवेति कार्यास्तित्वं सिद्ध्यति तथापि स्थूलरूपतापादकत्वान्मृदादेः कारणत्वमपि सिद्ध्यतीति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यत्तु विश्वस्तैजसः प्राज्ञः इति जीवस्य नानात्वं तत्तु बुद्धि-वृत्तीनां त्रितयत्वात्तस्यापि त्रितयत्वं मिथ्यैवेत्याह—बुद्धेरिति । जागरस्वप्नसुषुप्तयस्तिस्रो वृत्तयो बुद्धेरेवेत्युच्यन्ते अतस्तद-ध्यासात् प्रत्यगात्मनि जीवेऽपि विश्वतैजसप्राज्ञसंज्ञाभिर्नानात्वं मायामात्रं मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

परिणामवादे कार्यकारणाव्यतिरेको दर्शितः अथारम्भ-वादे विश्वस्याद्यन्तवत्त्वं तत्कारणस्य परमेश्वरस्य सत्यत्वं च क्रमेण दर्शयति—यथेति द्वाभ्याम् । भवन्ति नश्यन्ति तथैव ब्रह्मणि विश्वं भवति न भवति च अत्र व्योम्नीति दृष्टान्तेन परमात्मनो निर्लेपता दर्शिता अवयवीति यत्सावयवं तदा-द्यन्तवत् घटादिवदित्यर्थः । अत उदयापयवात् आद्यन्तवद्विश्वं न सर्वदा सत्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च, सर्वेषामवयविनाम् अवयवः कारणं सत्यं लोके तथा दर्शनादित्याह—विनेति । अङ्ग हे राजन् ! हि यस्मात् अर्थेनाव-यविना विनापि पृथगेवावयवाः प्रतीयन्ते यथा वस्त्रावयवाः तन्तवः यस्मात् पृथक् प्रतीयन्ते तद्वत् अत्र "कार्यकारणवस्त्वैक्य-दर्शनं पटतन्तुवत्" इति सप्तमोक्तेः सिषाधयिषितं ब्रह्मैक्यं तु लक्ष्यत एव ॥ २७ ॥

विवर्त्तवादे तु ब्रह्मकार्यं जगदसत्यं यथा तथा ब्रह्मणः कारणत्वादिकमप्यसत्यमित्याह—यदिति । सामान्यं कारणं विशेषः कार्यं ताभ्यां यदुपलभ्यते स भ्रमः कुतः ? अन्योन्यापाश्रयात् परस्परापेक्षत्वेन निरूपणासहत्वादित्यर्थः । अयमर्थः, यथा रज्जु-रेवाज्ञानेन सर्पत्वेन विवर्त्तते तत्र रज्जुः कारणं सर्पः कार्यः स तु मिथ्यैव तथैव सामान्यं ब्रह्मैव अज्ञानेन जगद्रूपतया विवृत्तं तत्र जगतः कार्यस्याभावे तदपेक्षतया सिद्धं ब्रह्मणः कुतः कारणत्वमिति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामाचिदंशस्य ब्रह्मकार्यस्यानित्यत्वं नित्यत्वं च दर्शितमथ चेतनस्यापि कार्ये विश्वस्मिन् स्थितस्य विश्वसृष्ट्यादौ ज्ञानविकाससङ्कोचौ भवतः बन्धनमूलतया न तु तत्स्वरूपे किञ्चिद्विकारादिकमस्तीति जागरणादिप्रदर्शनेन सूच-यति—बुद्धेरिति । नानात्वं जाग्रत्त्वसुप्तत्वादि ॥ २५ ॥

ननु, भवतु जीवो निर्विकारस्वरूपः ब्रह्मणि तु जगत्संसर्गजा दोषा बलादेव भविष्यन्ति जगदुपादाननिमित्तकारणत्वादस्येत्यत आह—यथेति । भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति विलीयन्ते नत्वेतावता दोषभाग्भवति तथा अवयविब्रह्मणः परस्परप्रकृतिद्वयसंयुक्तमिदं विश्वं ब्रह्मणि उदयाद्भवति व्ययाच्च भवति ज्ञानसङ्कोचविकास-बन्धमोक्षादयो धर्माः ब्रह्मांशभूतजीवविषयाः विकारत्वादयो धर्माः ब्रह्मशक्तिरूपप्रकृतिविषयाः विश्वसृजननियमनपालनादयः सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वनिर्विकारत्वादयो धर्माः ब्रह्मविषया इति विवेकः ॥ २६ ॥

अथ सत्कार्यवादं निराचिकीर्षुः ऋतात् धीप्रभृतयोऽन्य-तमाः न स्युरिति प्रागुक्तं सत्कार्यवादं पुनर्दृढयति—सत्यमिति । हे अङ्ग विष्णुदत्त ! सर्वेषामवयविनां रथप्रासादादीनाम् पटस्य तन्तव इव कारणभूताः अवयवाः सत्यं प्रोक्ताः ते एव अवयव्य-वस्थां प्राप्नुवन्ति, तन्निरपेक्षा अवयविनो नोत्पद्यन्ते इति भावः । अन्यथा अर्थेन अवयवभूतेन विनैव रथादयः प्रतीयेरन्नतु निर्बीजाः भवन्ति प्रतीयन्ते वा एवम् इह प्रकृतेऽपि बीजस्य ये सन्मूल-मेव कार्यमुत्पद्यते तथा च श्रुतिः "सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः" इत्यादिः ॥ २७ ॥

ननु, वायवीयतैजसाप्यपार्थिवपरमाणवो यदि श्रुतिबलाज्जगत्-कारणतया नाङ्गीक्रियन्ते किन्तु सर्वात्मत्वद्योतनार्थं ब्रह्मैव जगत्-कारणतयाङ्गीक्रियते तदापि सर्वात्मत्वं ब्रह्मणो नसङ्गच्छते कार्य-कारणयोरत्यन्तभिन्नत्वादित्यत आह—यदीति । अन्योन्यापाश्रयात् परस्पराश्रयात् बुद्धितः शब्दतः व्यवहारादितश्च कार्यकारण-योरितरेतरः आश्रयो नास्ति, नहि घटबुद्धौ मृत्पिण्डः आश्रयः न च मृत्पिण्डबुद्धौ घटः तथा घटशब्दे उच्चार्यमाणे तदर्थतया न मृत्पिण्ड-स्फूर्त्तिरित्यादि ख्यमूह्यम् तस्मादन्योन्यापाश्रयाद्धेतोः सामान्य-विशेषाभ्याम् सामान्यं कारणं मृत्पिण्डादिर्विशेषः कार्यं घटादि ताभ्यां व्यवह्रियमाणाभ्याम् यत् यस्तयोऽत्यन्तभेदबोधः उपलभ्येत स वैशेषिकाणां भ्रमः मृत्पिण्डं विना घटत्वाभासाभावात् अतोऽसत्कार्य-वादो मुमुक्षुभिर्हेय इति भावः । ननु, तर्हि कार्यस्य जगतोऽपि ब्रह्मत्वा-त्तत्परित्यागपूर्वकं ब्रह्मभावापत्तिर्मुक्तिरिति कोऽयं दुराग्रहः ? इत्यत आह, सर्वमाद्यन्तवदस्तु यदिति । वस्तु कारणं तद्भिन्न-मसत्तु कार्यं यत् तत्सर्वमाद्यन्तवद्वतो नित्यब्रह्मभावप्राप्तिरिष्टेति भावः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

बुद्धि अर्थात् जीवात्मा के धर्म भूतज्ञान की जागरण, स्वप्न और सुषुप्ति, ये तीन अवस्था हैं, हे राजन ! सो ये तीन अवस्था प्रत्यगात्मा (जीव) में प्रकृति के सम्बन्ध होने से

विकारः ख्यायमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा।
न निरूप्योऽस्त्यणुरपि स्याच्चेच्चित्सम आत्मवत् ॥ २९ ॥
नहि सत्यस्य नानात्वमविद्वान् यदि मन्यते।
नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वा तयोरिव ॥ ३० ॥
यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु।
एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ३१ ॥
यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुषस्तमः।
एवं त्वहं ब्रह्मगुणास्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्याऽऽत्मन आत्मबन्धनः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

हैं, ये तीनों अवस्था प्रकृति विनिर्मुक्त आत्मा की नहीं हैं ॥ २५ ॥

जैसे, कि—आकाश में जलधर (मेघ) होते हैं, और विलीन होजाते हैं, परन्तु उनके होने न होने से आकाश में कुछ विकार नहीं होता, किन्तु वह स्वरूप से निर्मल ही रहता है। इसी प्रकार अवयवि यह विश्व भी परमात्मा के विषैं उदय होने से होता है, लय होने से नहीं होता है, परन्तु इस विश्व के होने न होने से कुछ परमात्मा के स्वरूप में विकार नहीं होता है, किन्तु विशेषणांशमें ही विकार है, तस्मात् श्रुतिप्रतिपाद्य परमात्मा का स्वरूप निर्मल ही है ॥ २६ ॥

लोक में सब अवयवियों के अवयव कारण होने से सत्य कहलाते हैं, परन्तु वे अवयव अवयविदशापत्ति-काल में अवयविरूप अर्थ के विना प्रतीत नहीं होते हैं। हे राजन्! जैसे, कि—पटके तन्तु पटावस्था को प्राप्त होने पर पट से अलग नहीं देख पड़ते हैं, परन्तु वह पट रूप कार्य कुछ तन्तुओं से पृथक् नहीं है, विलक्षण संस्थान को प्राप्त होने वाले तन्तुओं का नाम ही पट है। उसी प्रकार प्रमाण सिद्ध चेतन अचेतन ईश्वर इन तीनों का समुदाय रूप सत्य पदार्थ ही विलक्षण परिणाम को प्राप्त होकर कार्य रूप होने से जगत् कहाता है। तस्मात् कार्य और कारण दोनो सत्यही है असत्य नहीं ॥ २७ ॥

लोक में घट और मृत्तिका इन दोनों के वाचक शब्द भी भिन्न हैं, और इनकी बुद्धि भी भिन्न भिन्न ही होती है। तस्मात् कार्य कारण का भेद ही सिद्ध है, फिर अभेद कैसा? तहां कहते हैं, कि—सामान्य शब्द हुआ मृत्तिका, और विशेष शब्द हुआ घट, तहां ऐसा व्यवहार होता है, कि—यह घड़ा मिट्टी है, इस में वस्तु का नाम तो मिट्टी हुआ और अवस्था का नाम घड़ा हुआ, अब मिट्टी और उसके विशेषाकार से घड़ा कोई और ही द्रव्यान्तर है, यही बड़ा भ्रम है। क्यों कि? सामान्य और विशेष को अन्योन्याश्रय होने से सामान्य वस्तु गत विकार की अपेक्षा से विशेष कुछ द्रव्यान्तर नहीं हो सकता है, घट ऐसा व्यवहार और बुद्धितो अवस्था को लेकर भी हो सकते हैं। इस प्रकार अवयवि यह शरीर प्रकृति ही ठहरता है, और आदि अन्त वाला है इसी से यह आत्मा नहीं हो सक्ता है किन्तु आत्मा से भिन्न है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तदेवमनेकैर्हेतुभिः प्रपञ्चस्याऽसत्त्वं साधितम्. तत्र शङ्का ननु, प्रपञ्चस्यापि प्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्वं किं न स्यादिति तत्राऽऽह—विकार इति। ख्यायमानः प्रकाशमानोऽपि विकारः प्रपञ्चः प्रत्यगात्मप्रकाशं विनाऽणुमात्रोऽपि न निरूप्योऽस्ति तं विना निरूप्यः स्याच्चेत्तर्हि सोऽपि चित्समः स्याच्चिद्रूपेणाऽऽत्मना समः स्वप्रकाशो भवेत् तथा च सति सोऽप्यात्मवत्स्वात् एकरूपः स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

कुत इत्यत इत्याह—नहीति। ननु, सत्यस्याप्यात्मनो जीव-ब्रह्मरूपं नानात्वमस्त्येव तत्राऽऽह—यद्येवं नानात्वं मन्यते तर्ह्य-विद्वान् कथं तर्हि तयोर्भेदव्यवहारः? उपाधिकृत इत्याह—नानात्व-मिति। तत्र छिद्रयोर्घटाकाशमहाकाशयोरिवेति परिच्छेदा-परिच्छेदे दृष्टान्तः। ज्योतिषोराकाशजलस्थयोः सूर्ययोरिवेत्यु-पाधिकृतविकारसद्भावे वा तयोर्बाह्यशरीरस्थवाय्वोरिवेति क्रियाभेदे ॥ ३० ॥

ब्रह्मण एव प्रपञ्चव्यवहारालम्बनत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति। क्रियाभिस्तत्तद्रचनाभिर्बहुधा कटककुण्डलादिरूपेण लौकिकवैदिकैर्वचोभिः अनेकधाऽऽरोपाहितैः ॥ ३१ ॥

नन्वहङ्कारस्य कथं ब्रह्मस्वरूपावरणेन भेदव्यवहारहेतुत्वम्? तस्य स्वकारणभूतब्रह्मावरकत्वासम्भवादावरणे वा स्वस्यापि प्रकाशासम्भवादित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह—यथेति। अर्करश्मय एव मेघरूपेण परिणता वर्षन्ति—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥"

इत्यादिवचनात्तस्मादर्कप्रभवः अर्केणैव दर्शितः प्रकाशितश्च

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तमः स्वरूपभूतार्कदर्शनप्रतिबन्धको भवति अहमहङ्कारो ब्रह्मगुणः ब्रह्मकार्यभूतस्तदीक्षितस्तेनैव प्रकाशितश्चाऽऽत्मनो जीवस्याऽऽत्मबन्धनो ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबन्धको भवति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

देहाकारा आत्मनि न सन्तीत्याह—विकार इति । जातिगुणक्रियाऽपक्षयजन्मवृद्ध्यादिरूपः अल्पोऽपि विकारो न निरूप्यः आत्मधर्मतया न चिन्त्यः तथा निरूप्यत इति मन्यमानोऽस्मद्बुद्ध्या नात्मविदित्यर्थः ॥ २९ ॥

औपाधिकानां जात्यादिभेदानां जीवात्मन्यविद्यमानत्वमाह—नहीति । सत्यशब्दो जीवपरः "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाऽभवत्, सत्यं चाऽनृतं च सत्यमभवत्" इति प्रयोगात् "प्राणा वै सत्यम्" इति प्रयोगाच्च नहि परिशुद्धजीवात्मस्वरूपस्य देवमनुष्यादिनानात्वमिति मन्यतीति जानन्नविद्वानेव, औपाधिकभेदस्य स्वरूपस्पर्शित्वे तेजोवायुज्योतिश्छिद्राणि दृष्टान्तयति—नानात्वाभाव । पूर्वापरदेहवर्तितयाभिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरात्मनोरभेदे दृष्टान्तः छिद्रयोरिति द्विवचनात् इयान् विशेषः भिन्नकालोपाधिकृतभेदराहित्ये तुल्यकालोपाधिकृतभेदरहितवस्तु दृष्टान्तितमिति केषुचित् कोशेषु दृष्टत्वात् बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेति श्लोकाष्टकं व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

व्यावहारिकेष्वर्थे क्रियार्हपरिणामं दृष्टान्तेन परिहरति—यथा हिरण्यमिति । यथा क्रियार्हत्वात् हिरण्यबहुत्वं सत्यम् एवं प्रमाणिकत्वात्परमात्मबहुत्वमपि सत्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्यन्तिकं प्रलयं वक्तुमुपक्रमते—यथा घन इति । धूमादिमिश्रतमोद्रव्यारब्धत्वात् मेघस्यार्कप्रभवत्वम् आदित्याधिष्ठितत्वात् चक्षुषः आदित्यांशत्वं तम इति तिरोधायकत्वमुच्यते अहंशब्दोऽहमभिमानविषयदेहपरः उत्तरत्राहङ्कारशब्देन निर्देशात् ब्रह्मगुणः परमात्मविशेषणभूतः आत्मबन्धनः ज्ञानप्रतिबन्धकः यथार्कांशस्य चक्षुषोऽर्कदर्शनं तत्प्रभवो मेघः प्रतिबध्नाति एवं परमात्मांशभूतस्य जीवस्य परमात्मदर्शनं तद्गुणभूतो देहः प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च न देहाकारा आत्मनि सन्तीत्याह—विकार इति । विकारः जातिगुणक्रियाजन्मवृद्ध्यादिविकारः ख्यायमानः आत्मनि देहात्माभिमानिनां प्रतीयमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा तं विनैव भवति न तस्मिन्नस्तीत्यर्थः । तदाह—नेति । न तस्मिन् विकारो निरूप्योऽस्तीत्यर्थः । विपर्ययेऽनिष्टमापादयति—स्यादित्यादिना । चेदण्वल्पोऽपि विकारः आत्मनि स्यात्तर्ह्यात्मनान् प्राप्नुयात् मनुष्यमुक्ताऽऽत्मापि तत्समः देहसमः अचिज्जातीय एव स्यादित्यर्थः । चित्समः आत्मवदिति पाठान्तरं तदा विकारोऽप्यात्मस्वरूपवत्स्वैकरूपः चित्समः ज्ञानात्मकात्मस्वरूपतुल्यः तद्वत्स्वयं प्रकाशश्च स्यात् मुक्तावप्येकरूपतया स्वप्रकाशतया च प्रतीयेतेत्यर्थः । न हि तथा प्रतीतिः प्रमितेति भावः ॥ २९ ॥

ननु, ख्यायमानोऽपि विकारः कुत आत्मनि नेत्युच्यते इत्यत्रौपाधिकत्वादित्याह—नहीति । सत्यशब्दोऽत्र जीवपरः "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यानृतं च" इति "प्राणा वै सत्यम्" इति च प्रयोगात् नहि परिशुद्धजीवात्मस्वरूपस्य देवमनुष्यादिनानात्वमस्ति यस्तु यद्येवं नानात्वं मन्यते तर्हि न स विद्वान् देहविलक्षणात्मयाथात्म्यविदपि तु देहात्माभिमानीति भावः । औपाधिकभेदस्य जीवस्वरूपास्पर्शित्वे नभस्तेजो वायवो दृष्टान्ताः इत्यभिप्रायेणाह—छिद्रयोरिति । यद्वा यथा छिद्रयोराकाशयोर्ज्योतिषोर्वातयोर्वायवोश्च यथा न नानात्वं तद्वदात्मनोः पूर्वापरदेहवर्तितयाऽभिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरात्मनोरभेदे दृष्टान्तत्वाभिप्रायेण छिद्रयोरित्यादिद्विवचननिर्देश इयान् विशेषः भिन्नकालोपाधिभेदराहित्ये तुल्यकालोपाधिकृतभेदरहितं वस्तु दृष्टान्तितमिति छिद्रयोरिति द्विवचनान्तेन मेघाद्युपहितावकाशप्रदेशौ विवक्षितौ घटाकाशमहाकाशौ वा ज्योतिश्शब्देन सूर्यादिबिम्बप्रतिबिम्बौ वातशब्देन बाह्यशरीरौ ॥ ३० ॥

एवमात्मनो देहाद्व्यावृत्ताकारत्वप्रतिपादनेनैव देहस्यापि ततो व्यावृत्ताकारत्वमर्थसिद्धं ताभ्यां परमात्मनो व्यावृत्ताकारता तु "न तस्य कालावयवैः" इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रतिपादितैव अथोपपादितं चिदचिद्विशिष्टस्य विचित्रजगद्रूपेण परिणामं कार्यकारणयोरनन्यत्वं चोपसंहरन् कार्यमिथ्यात्वपक्षप्रतिक्षेपाय तत्सत्यताञ्च सदृष्टान्तमाह—यथा हिरण्यमिति । व्यवहारवर्त्मसु व्यवहारमार्गेषु निमित्तभूतेषु व्यवहारशब्दः प्रयोजनव्युत्पत्त्यर्थः कुण्डलमानय कटकमानय बिभृहीत्यादि व्यवहारार्थं धारणादिप्रयोजनार्थेष्वित्यर्थः । क्रियाभिः रचनाविशेषैरेकमेव सुवर्णं बहुधा कुण्डलादिरूपेण (भेदेन) नृभिः समीयते प्रमीयते रचनाविशेषादिक्रियार्हत्वाद्धारणादिप्रयोजनार्हत्वाच्च कटकादिकं सत्यमेव कारणात् सुवर्णात् अनन्यच्च न हि शुक्तिरजतादिकमर्थक्रियार्हमिति भावः एवं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टो भगवानेक एव लौकिकैर्वैदिकैश्च वचोभिर्जनैर्विशिष्टाद्वैतवादिभिश्च व्याख्यायते विविधमाख्यायते विचित्रजगद्रूपेण परिणतः ख्यायते "कटकमुकुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीष्यते यथैकम् । सुरनरपशुपादपादिभेदैर्हरिराजितोऽपि उदीर्यते तथैकः" इत्यादीनि लौकिकवचांसि "यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमणिरित्येव सत्यम्" इत्यादीनि वैदिकानि । भगवानित्यनेन कारणत्वाशङ्कितहेयाकपरत्वव्यावृत्तिः सूच्यते ॥ ३१ ॥

अथ मोक्षापरपर्यायसंसृतिबन्धनिवृत्तिरेवात्यन्तिकः प्रलय इति विवक्षुस्तावत् कोऽसौ देहादव्यावृत्तस्यात्मनो बन्ध इत्यत्राह—यथेति । मेघस्यार्कप्रभवत्वमर्करश्मिभिर्मिश्रधूमादितमोद्रव्यारब्धत्वादवगन्तव्यम् आदित्याधिष्ठितत्वाच्चक्षुषोऽर्कांशत्वं यथा अर्कप्रभवोऽर्केणैव प्रकाशितश्च मेघोऽर्कांशभूतस्य चक्षुषस्तमः तमोवदर्कदर्शनप्रतिबन्धकस्तिरोधायक इति यावत् । अहंशब्दोऽत्र देहात्माभिमानिनामहमभिमानविषयत्वाद्देहपरः ब्रह्मगुणः परमात्मविशेषणभूतः उदीक्षितस्तेन परमात्मना प्रकाशितः ब्रह्मांशकस्यात्मनः जीवस्यात्मबन्धनः ज्ञानप्रतिबन्धकः यथा अर्कांशस्य चक्षुषोऽर्कदर्शने तत्प्रभवो मेघः प्रतिबन्धकः एवं परमात्मशरीरभूतस्य जीवस्य परमात्मदर्शने तद्गुणभूतो देहः प्रतिबध्नातीत्यर्थः । तत्प्रतिबन्ध एव संसृतिप्रतिबन्धो नामेति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथाऽवयव्यवयववादिनाम् अभेदो दुरवबोधः एवं पदार्थाना- मनन्तत्वात्सत्स्वरूपभेदोऽपि परमात्मानमन्तरेण दुर्ज्ञेय इत्याशयेनाह- विकार इति । वि निषेधे पृथग्भाव इत्यतः पृथक्कारो नानाविधो भेदः प्रत्यगात्मानं साक्षीभूतं श्रीनारायणम् अन्तरेणाणुरल्पोऽपि निरूप्यो नास्ति स एव निरूपयितुं शक्तः नासत्त्वाच्चेत्याह- ख्यायमान इति । प्रतीयमानस्यासत्त्वं जुगुप्सितं प्रमाणविरोधा- दित्यपिशब्दः ॥ २९ ॥

नन्वेकस्य प्रतिमानं तु कृतकाश्च विशिष्यत इतिवचनिर्धार- णायोग्य इति तत्राह—नहीति । यद्यविद्वान् ब्रह्मरूपाणां नानात्वं मन्यते तथापि सत्यस्य ब्रह्मणो रूपाणां नानात्वं सत्यं न भवति अविच्छिन्नमतत्वात् । ननु, "युक्ता ह्यस्य हरयः शतादश" इति श्रुतेः । कथं सत्यं नेत्यत्राह—नानात्वमिति । नेत्यनुवर्तते छिद्रयो बाह्यान्तः स्थाकाशयोः यद्वद्यथा नानात्वं नास्ति एक एव महाकाशो घटे जायमाने बहिरन्तश्चेति द्वित्वसंख्यामुपैति उत्पद्यमानो नीलि- माकारोऽप्याकाशो द्वित्वमेति तत्र प्रागुक्तो हरेरुपमितिः यातः पश्चादुक्तो जीवानामित्यर्थविशेषो हिशब्देनोपात्तः । उक्तञ्च—

"महाकाशो बहिस्थश्च घटाद्यन्तःस्थ एव च ।
द्वेधा समुदितोऽस्यौ च द्वावाकाशौ प्रकीर्तितौ ॥
घटरूपस्तदन्यश्च महाकाशात्परो लघुः ।
महाकाशवदेवात्र परमात्मा सनातनः ॥
घटान्तःस्थमहाकाशप्रतिमोऽन्तर्गतो विभुः ।
घटस्यान्तर्गताकाशो महाकाशात्परो मतः ॥
तद्वदेवादयः सर्वे जीवा मुक्त्युपयोगिनः ।
तमोगाश्चैव ये सर्वे घटरूपस्वरूपाः" ॥ इति ।

ज्योतिषोरधिदैवाध्यात्मसञ्ज्ञयोः "सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मय आसु नाडिष्वाततः" इति श्रुतेर्वा तयोर्वा तप्राणसञ्ज्ञयोः "अधिदैव मथाध्यात्मम्" इति श्रुतेश्च । अत्रापि विशेषः पूर्ववदवगन्तव्य इति ॥ ३० ॥

बहुत्वसङ्ख्यावाचिन्याः श्रुतेः किं विनिगमकमत्राह—यथेति । बहुधा कटककुण्डलाद्यात्मना हेम नानासञ्ज्ञाविषयं समीयते तथा भगवानपि देवो नरो वराहः शुक्लः पीतो ह्रस्वोऽणुर्दीर्घो महानिति विविधाकारेण व्याख्यायते प्रकाश्यत इति ॥ ३१ ॥

ईरेकतत्त्वस्वरूपं निरूप्य संसारप्रकारमाह—यथेति । अर्कशब्दे नात्तेजोवायवे लक्ष्यन्ते तेजःसम्बन्धेन धूम उपलक्ष्यते अर्क- प्रभवः धूमतेजोजलमरुद्भ्यः प्रभव उत्पत्तिः यस्य स तथा अर्केण नभसि दर्शितः सूर्यप्रकाशे सत्येव दृश्यते नान्यथा यथा घनः सूर्यदर्शनप्रतिबन्धकः "आपो वा अर्कः" इति श्रुतेः । यथा- कश्चिद्य चक्षुषस्तमः सूर्यदर्शने प्रतिबन्धकम् "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा ऽक्षिणी प्राविशत्" इति श्रुतेः । एवमेवाहङ्कारो ब्रह्मापेक्ष गुणोऽ मुख्यः लक्षितः तेन प्रकाशितः ब्रह्मांशकस्य जीवस्य "पादो- ऽस्य विश्वा भूतानि" इतिश्रुतेः । ब्रह्मणो भिन्नांशस्य आत्मनो जीवस्यात्मानं मतिं ज्ञानं बध्नातीत्यात्मबन्धनः "आत्मा देहे धृतौ जीवे" इत्यादौ यादवप्रकाशेन मतौ प्रयुक्तत्वात् "तद्ब्रह्म वेदाहं ब्रह्माऽस्मि" इति श्रुतेः । ब्रह्मणो विशेषभूत इति वा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं स्वाभाविकशक्तिमयमेव परमात्मनो जगदित्युपसंहरति, विकार इति । यद्यपि ख्यायमानः प्रकाशमान एव, तथापि स्वल्पोऽपि विकारः प्रत्यगात्मानं विना तद्व्यतिरेकेण स्वतन्त्रतया न निरूप्योऽस्ति तदुक्तं तदनन्यत्वाविवरणं एव यदि च तं विनापि स्यात् तदा चित्समः स्यात् चिद्रूपेण समः स्वप्र- काश एवा ऽभविष्यत् आत्मवत् परमात्मवाप्तिश्चैकावस्थश्चा- भविष्यत् ॥ २९ ॥

ननु, यदि परमात्मानं विना विकारो नास्ति तर्हि परमा- त्मनः सोपाधित्वे निरुपाधित्वं न सिद्ध्यति तस्माद् सोपाधे- र्निरुपाधिरन्य एव किमित्यत्राह—नहीति । सत्यस्य परमात्मनो नानात्वं न हि विद्यते यदि तस्य नानात्वं मन्यते तर्ह्यविद्वान् यतस्तस्य निरुपाधित्वसोपाधित्वलक्षणं नानात्वं, महाकाशघटा- काशयोर्यद्वत् तद्वत् गृहाङ्गणगतसर्वव्यापि तेजसोरिव बाह्य- शारीरवाय्वोरिव चेति ॥ ३० ॥

यस्माद्विकारः ख्यायमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा न निरू- प्योऽस्त्यणुरपि तस्मात् सर्वशब्दवाच्योऽपि स एवेति सदृष्टान्त- माह—यथा हिरण्यमिति । क्रियाभिस्तत्तद्वचनाभेदैः बहुधा कटक- कुण्डलादिरूपेण यथा सुवर्णमेव वचोभिस्तत्तन्नामभिः प्रती- यते तथा लौकिकवैदिकैः सर्वैरेव वचोभिर्भगवानेव व्याख्या- यते तदुक्तं "सर्वनामाभिधेयश्च सर्ववेदेडितश्च सः" इति स्कान्दे ॥ ३१ ॥

तदेवं जगतः परमात्मस्वाभाविकशक्तिमयत्वमुक्त्वा तेन च जीवकर्तृकेन ज्ञानेन तन्नाशनासामर्थ्यं व्यज्य मोक्षार्थं तद- ध्यासपरित्यागमुपदेष्टुं परमात्मशक्तिमयस्यापि तस्योपाध्यध्या- सात्मकस्याहङ्कारस्य जीवस्वरूपप्रकाशावरकत्वरूपं दोषं सदृष्टान्त- मुपपादयति—यथा घन इति । अर्करश्मय एव मेघरूपेण परि- णता वर्षन्ति—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" ॥

इत्यादिवचनात्स्मादयमर्थः— यथार्कप्रभवः अर्केणैव प्रदर्शितः प्रकाशितश्च घनो निबिडो मेघः अर्कांशभूतस्य चक्षुषस्तमो दिवि भूमौ च महान्धकाररूपो भवति एवम् अहं प्राकृताहङ्कारः ब्रह्म गुणः परमात्मशक्तिकार्यभूतः तदाश्रितः तेनैव प्रकाशितश्च ब्रह्मांशकस्य तटस्थशक्तिरूपकत्वात् परमात्मनो यो हीनांश- स्तस्य आत्मनो जीवस्या ऽऽत्मबन्धनः स्वरूपप्रकाशावरको भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च विकारः ख्यायमानः विकारत्वेन प्रसिद्ध्यमानः प्रपञ्चः प्रत्यगात्मानं परमात्मानं विना अणुरपि न निरूपणीयः किन्तु सर्वः परमात्मैव परमात्मन्येव प्रपञ्च आरोपितः यथा मरीचिकायां जलत्वेन प्रसिद्धं वस्तु तेजो विना अणुमात्रमपि न निरूप्यं किन्तु सर्वं तेज एव तेजस्येव जलत्वमारोपितं इत्यर्थः । ननु, च काचिद्वि- कारत्वेन प्रसिद्ध्यमानपि पदार्थश्चिदेव सत्य एवेक्ष्यते यथा मौक्तिः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्कारणाधिकरणकर्तादिर्भगवत्पुरी च तथा हि "व्यवगां भक्तियोगस्य निर्गुणस्येत्युदाहृतम्" इति "मत्सेवायां तु निर्गुणाः" इति "मन्निकेतं तु निर्गुणम्" इति "निर्गुणो मदपाश्रयः" इति "मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्" इत्यादिभगवदुक्तेर्भक्त्युपकरणीभूतः पदार्थमात्र एव निर्गुणः तथा "तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरीहि" इति सच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठतीति च गोपालतापनीश्रुतेः । भगवल्लोको भक्तियोगश्च निर्गुण एवातः परमसत्य एवेति तत्राह—स्याश्चेदिति । यदि निर्गुणत्वेन निरूप्यो भवति तर्हि सोऽपि चित्समः "सीतासासीतया समा" इतिवद्भेदे उपमाचिदेवेत्यर्थः ।आत्मवत् परमात्मेव निर्गुणः परमात्मविलासत्वात्परमात्मैव स एक एवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु, केन प्रकारेणैक्यं मन्तव्यम् ? तत्राह—नहीति । सत्यस्य परमसत्यस्य चिद्वस्तुनो नानात्वं नहि नैवास्ति तदपि यदि नानात्वं मन्यते तर्ह्यविद्वान् यथा छिद्रयोर्घटद्वये इवमेकथाकाशमिदमपरमाकाशमिति एवं ज्योतिषोर्दीपद्वयगतयोर्वायोर्देहद्वयगतयोः प्राणयोरिति ॥ ३० ॥

तदेवं सृष्टिसमयेपि प्रपञ्चस्य नानाव्यवहारास्पदत्वे दृष्टव्यैकं ब्रह्मैव जातीयादित्याह—यथेति । क्रियाभिस्तद्रचनाभेदैः बहुधा कटककुण्डलादिरूपेण एवं लौकिकवैदिकैर्वचोभिः ॥ ३१ ॥

ननु, यद्येवं सर्वमेव ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मैव तर्हि ब्रह्मकार्येणाहङ्कारेणास्तत्वेन ब्रह्मांशभूतादिश्चित्कणाः सत्या जीवाः कथमाव्रियन्ते ते वा तदावृताः कथं मुह्यन्तीति तत्र सदृष्टान्तमाह—यथेति । अर्करश्मय एव मेघरूपेण परिणता वर्षन्ति—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" ॥

इत्यादि वचनात् तस्मादर्कप्रभव एव घनः अर्केणैव दर्शितः प्रकाशितश्च अथ चार्कांशभूतस्य चक्षुषस्तमः आवरकः एवमेव अहम् अहङ्कारः आत्मने जीवस्य आत्मबन्धनः आत्मना स्वेनैव जीवं बध्नातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं ज्ञानकर्मादिस्वरूपतः सर्वात्मा सर्वकारणम् भगवान्निष्प्रलयाख्ये मुक्तौ गम्यो निरूपितः अथ बुद्धेर्जागरणादिस्तत्र निरूपितोऽपि गन्ता तार्किकाद्युक्तजीवस्वरूपतद्धर्मभूतज्ञानश्रवणेन मुमुक्षोः—

"अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा" ॥

इति शास्त्रोक्तोऽनर्थोमाभूदिति तं स्वरूपतो धर्मतश्च निरूपयति—विकार इति द्वाभ्याम् । तत्र तार्किकादयः आत्मा जडः ज्ञानगुणकः तज्ज्ञानं च नीलं पीतमित्येवं जायते नश्यति च तन्निराकरोति विकारः ज्ञानविकारः नीलपीताद्याकारैः ख्याप्यमानोऽपि तार्किकादिभिः प्रत्यगात्मान्तरतः जीवमध्ये यत्तु अपि न निरूप्यो भवति स्याच्चेदिति अत्रेदं सन्देहवचनं तार्किकादीनां शनैः प्रबोधनार्थम् "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" इत्यादिश्रुतिप्रोक्तो भगः स्याच्चेत्तर्हि स चित्समः चित् "चेतनश्चेतनानाम्" इति श्रुतिप्रोक्तः ज्ञानस्वरूपप्रत्यगात्मा तत्तुल्यः ज्ञानात्मक एव मन्तव्यः किञ्च, आत्मवत् "नित्यो नित्यानाम्" इति श्रुतिप्रोक्तो नित्यः आत्मा प्रत्यगात्मा तद्वन्नित्य एव मन्तव्यः न तु नीलपीतादिनानाकार इत्यर्थः ॥२९॥

नन्वेकस्यैव ब्रह्मणः किं महाकाशघटाकाशन्यायेन बिम्बप्रतिबिम्बादिन्यायेन वा महावातात्पवातन्यायेन वा नानात्वं नेत्याह—सत्यस्य ब्रह्मणो नानात्वं स्वरूपतो न हि घटेत अभेद्यत्वात् यदि छिद्रयोः महाकाशघटाकाशयोर्यद्वत् नानात्वं तद्वत् यथा ज्योतिषोः सूर्यादिबिम्बप्रतिबिम्बयोरिव वातयोः महावातात्पवातयोरिव नानात्वं मन्यते तदा अविद्वान् स्यात् प्रथमदृष्टान्तेन घटावच्छिन्नाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नब्रह्मप्रदेशभूतजीवस्वीकारे जीवोत्क्रान्त्यादिविधायशास्त्रव्याकोपादिदोषप्रसङ्गात् द्वितीयदृष्टान्तेन सूर्यादिप्रतिबिम्बवत् ब्रह्मप्रतिबिम्बरूपजीवस्वीकारे व्यापकप्रतिबिम्बाऽनुपपत्त्यादिदोषापातात् तृतीयदृष्टान्तेन बृहदल्पवायुभेदवत् परजीवभेदस्वीकारे जलवत्सावयवद्रव्यस्य वायोर्नानात्वं सम्भवति निरवयवे अखण्डैकरूपे नानात्वासम्भवात् अवच्छेदप्रतिबिम्बादौ पराभिमताध्यासगिरिवज्रादौ विस्तारतो निराकृतौ ग्रन्थविस्तरभयादत्रोपरम्यते तस्माज्ज्ञानगुणकः ज्ञानस्वरूपः भगवदंशभूतो जीव इति भावः ॥ ३० ॥

ननु, तर्हि ब्रह्मणः सकाशाज्जीवो भिन्नोऽभिन्नो वेति संशये जीवस्यैव का कथा यथा जलधरा व्योम्नि इत्यत्रोक्तस्य चेतनाचेतनस्य सर्वस्य विश्वस्य ब्रह्मकार्यस्य ब्रह्मभिन्नाऽभिन्नत्वं सर्वशास्त्राचार्यसम्मततया प्रतिपादयति—हिरण्यमिति । यथा व्यवहारवर्त्मसु पदार्थक्रयविक्रयमार्गेषु कारणतया एकमेव हिरण्यं क्रियाभिः कटककुण्डलादिरचनाव्यापारैर्बहुधा नृभिः समीयते एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वकारणो भगवान् विश्वभिन्नाऽभिन्नतया "एकः सन्बहुधा व्यचचार" इत्यादिवैदिकवचोभिः

"अनेकमेकं बहुधावदन्ति श्रुतिस्मृतिन्यायनिविष्टचित्ताः ।
आहुर्यमात्मानमजं पुराविदो द्रष्टुं तमीशं प्रतिसंयतास्म" ॥

एकत्वमेव द्वयमद्वयं च—

इत्यादिभिर्लौकिकैः पौराणैर्वचोभिर्जनैस्तत्त्वविद्भिर्व्याख्यायते इत्यन्वयः सूत्रकृतापि बहूनि सूत्राणि "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्" (३।२।२७) इत्यादीन्युक्तानि ॥ ३१ ॥

एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं विजानतोऽहङ्कारादिदोषापगमे ब्रह्मध्यानेन तद्भावापत्तिलक्षणां नित्यप्रलयापरपर्यायं मोक्षं वक्तुमहङ्कारबन्धनं तन्निवृत्तिप्रकारं चाह—यथेति द्वाभ्याम् । यथा घनः अर्कप्रभवः अर्केण प्रवर्तितः अर्कवर्धितः अर्केणैव दर्शितश्च अर्कांशभूतस्य अर्कदैवतस्य चक्षुषस्तमो भवति अर्कादिदर्शनप्रतिबन्धको भवति एवमहमङ्कारः देहगेहादावहंममाभिमानरूपः अन्तःकरणवृत्तिविशेष इत्यर्थः । ब्रह्मगुणः ब्रह्मशक्तिगुणभवः "तदैक्षत" "तेनैवानादिकर्मप्रवाहेनैवप्रकाशितः एष परस्यांशः "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धस्य ब्रह्मांशकस्यात्मनो जीवस्य आत्मबन्धकः आत्मविषये ब्रह्मभावापत्तौ प्रतिबन्धकः ॥ ३२ ॥

घनो यदाऽर्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ।
यदा ह्यहङ्कार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुस्मरेत् ॥ ३३ ॥
यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाऽहङ्करणात्मबन्धनम् ।
छित्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमङ्ग सम्प्लवम् ॥ ३४ ॥
नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप ! ।
उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥ ३५ ॥
कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा ।
परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जाति गुण क्रिया जन्म वृद्धि इत्यादि जो विकार प्रतीत होते हैं, वे जीवात्मा के नहीं किन्तु देह के हैं, अतएव आत्मा के विकार कोई अणुमात्र भी नहीं निरूपण कर सका है। यदि आत्मा काभी कोई विकार निरूपण करे तो वह विकार भी आत्मा के सदृश स्वयं प्रकाश होगा, सो है नहीं तस्मात् स्वरूप में विकार नहीं है ॥ २९ ॥

सत्यशब्दवाच्य जीवात्मा के देव, तिर्यक्, मनुष्य, स्थावर, इत्यादिक नानाप्रकार के भेद नहीं है, यदि कोई इन भेदों को आत्मा के माने तो वह तत्ववेत्ता नहीं है। देहादिकृत औपाधिक भेद जीवात्मा को स्पर्श नहीं करते हैं इसमें तीन दृष्टान्त हैं। जैसे घट मठ के भेद से वास्तव घटाकाश मठाकाश का भेद नहीं होसका है। जैसे, दीपक और पिसाच के भेदसे अग्निका भेद नहीं होसका है, जैसे वेणु के षड्ज निषादादि भेद से वायु का भेद नहीं होसका है, इसी प्रकार देव मनुष्यादि शरीर भेद होने से आत्म वस्तु का भेद नहीं, किन्तु आत्मा सब एकाकार ही हैं ॥ ३० ॥

जैसे मनुष्य कटक कुण्डलादि रचना विशेष होने से सुवर्ण को व्यवहार के लिये और धारणादि प्रयोजन के लिये, उन २ नामों से पृथक् २ बोलते हैं। इसी प्रकार चेतनाचेतनविशिष्ट एक भगवान् श्रीअधोक्षज कोही लौकिक वैदिक जन तिन तिन नामों से व्यवहृत करते हैं, वास्तव में वही एक विशिष्ट तत्व श्रीविष्णु मात्र ही है ॥ ३१ ॥

परन्तु जैसे सूर्य की किरणों के सहकार से उत्पन्न हुआ, अत एव सूर्य से उत्पन्न भया कही एसा जो मेघ है, वह सूर्य से प्रकाशित होकर सूर्य का अंशभूत जो चक्षु है उस को सूर्य के दर्शन में प्रतिबन्धक होता है। इसी प्रकार अहंशब्दवाच्य यह देहाभिमानी जीव का जो देह है, यह भी परमात्मा का विशेषण होने से ब्रह्म का गुण रूप भया, और यह देह परमात्मा के इच्छा से प्रकाशित हुआ है, तौभी ब्रह्मात्मक इस जीवात्मा के ब्रह्मविषयक ज्ञान का प्रतिबन्धक होता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत एवाहङ्कारनाशे स्वरूपदर्शनं भवतीति तेनैव दृष्टान्तेनाह—घन इति । आत्मन उपाधिः जिज्ञासया विचारेण तर्हि तदाऽनुस्मरेत् ब्रह्माहमिति पश्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सोऽयमात्यन्तिकः प्रलय इत्युपसंहरति—यदैवमिति । विवेकहेतिना ज्ञानशस्त्रेण अहङ्करणमेवाऽऽत्मबन्धनम् अच्युतं परिपूर्णमात्मानमनुभवतीति तथा ॥ ३४ ॥

नित्यप्रलयमाह—नित्यदेति ॥ ३५ ॥

कुत इत्यत आह—कालेति । परिणामिनां नदीप्रवाहप्रदीपज्वालादीनां या उत्पत्त्याद्यवस्थास्ताः कालरूपस्रोतसो वेगेनाऽऽशु ह्रियमाणस्य देहादेर्दृश्यमानास्ता एव नित्यदा जन्मप्रलयहेतवो भवन्ति । ननु, देहः प्रतिक्षणं प्रध्वंसी प्रतिक्षणमवस्थाभेदाक्षपदत्वात्प्रदीपादिवदित्यनुमानम् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मेघविनाशे चक्षुषो रविदर्शनवद्देहतिरोधानविगमे जीवस्य परमात्माऽवलोकनमित्याह—घनोयदेति । यदा ह्यहमिति । अत्राप्यहङ्कारशब्दोऽहम्बुद्धिगोचरदेहपरः "मायामयाहङ्करणात्मबन्धनम्" इत्यनन्तरोक्तेः ॥ ३३ ॥

अच्युतेति अच्युते स्वान्तरात्मनि अनुभवो यस्य सोऽच्युतात्मानुभवः आत्यन्तिकः सम्प्लवः प्रलयः मोक्षः ॥ ३४ ॥

नित्यदेति सूक्ष्मपरिणामयोगः प्रलयो विवक्षितः परिणामित्वेन शरीरं विशेष्यम् ॥ ३५ ॥

अवस्था जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मेघविनाशे चक्षुषो रविदर्शनवद्देहतिरोधानविगमे जीवस्य परमात्मावलोकनमित्याह—घनो यदेति । विदीर्यते वायुना विशीर्यते तदा चक्षुःस्वरूपं रविं पश्यति एवं यदा अहङ्कारः अहङ्कारपरिणामात्मकः अहमभिमानविषयो

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वा देहः स एवोपाधिरात्मनो जिज्ञासया विचारपूर्वकोपासनया नश्यति तदा अनुस्मरेत् परमात्मानं साक्षात्कुर्यादित्यर्थः । यद्वा आत्मनो जिज्ञासया विचारेणानुस्मरेदात्मानमुपासीत तदोपाधिर्नश्यति ततश्च परमात्मानम् ईक्षते इत्यर्थः । "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रुतेः इति भावः ॥ ३३ ॥

एवमुपाधिविलय एवात्यन्तिकः प्रलय इत्याह—यदेवति । एतेन विवेकहेतिना विवेकादिसाधनसप्तकानुगृहीतभगवदुपासनरूपेण खड्गेन माया विकाराहङ्कार परिणाम रूपदेहसम्बन्ध एवात्मनो बन्धस्तं छित्वा अच्युते स्वान्तरात्मनि [स्वान्तर्यामिणि] अनुभवो यस्य स अवतिष्ठत इति यत्तमेव अङ्ग हे राजन् आत्यन्तिकं संप्लवं प्रलयमाहुः तद्याथात्म्यविद इति कर्तृपदाध्याहारः ॥ ३४ ॥

अथ नित्यं प्रलयं निरूपयति—नित्यदेति । हे परन्तप राजन् ब्रह्मादीनां सर्वभूतानां नित्यदा प्रतिक्षणम् उत्पत्तिप्रलयौ प्रचक्षते [पूर्वपूर्वावस्था एके केचित्संप्रचक्षते] ब्रह्मादिसर्वक्षेत्रज्ञशरीराणां सततपरिणामस्वभावत्वात्तत्रोत्तरोत्तरावस्थाप्राप्तिरुत्पत्तिः पूर्वपूर्वावस्थात्यागः प्रलय इत्याचक्षते इमावेव नित्योत्पत्तिप्रलयावितिभावः स्थूलदर्शिभिस्तौ न ज्ञायेते इत्यभिप्रायेण सूक्ष्मज्ञा इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

एतदेवोपपादयति—कालेति । काल एव स्रोतः प्रवाहः तस्य जवेन वेगेनाशु शीघ्रं ह्रियमाणस्येतीवार्थगर्भो विवक्षितः नदीप्रवाहवेगेन ह्रियमाणस्य तृणकाष्ठादेरुत्पत्तिनाशावस्था इवेत्यर्थः । परिणामिनां देहानां नित्यं या या अवस्थाः तास्ताः जन्मप्रलयहेतवः संयोगवियोगविषयतया हेतव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदा घनोऽर्कप्रभया तीव्रया सूर्यप्रभया विदीर्यते नष्टो भवति तदा सूर्यांशं चक्षुः स्वरूपं स्वाविस्वं रविमीक्षते यथा यदा जीवस्यात्मनः परमात्मनो दर्शने उपाधिनिमित्तभूताहङ्कारो जिज्ञासया परमात्मोपासनया यथा नश्यति तर्हि तदा जीवः परं परमात्मानमनुस्मरेत् अनुकूलस्मरणसमर्थो भवतीत्यन्वयः । हिरण्येन "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" इतीदं वाक्यमत्राह ॥ ३३ ॥

असम्प्रज्ञातसमाधिरूपलक्षणमाह-यदेति । एवमुक्तविषयोक्तचेतसा विवेकहेतिना निशितज्ञानायुधेन मायामयाहङ्करणात्मबन्धनं भगवदिच्छानिर्मितं लिङ्गशरीरलक्षणाहङ्कारजनितसंसारहेतुं छित्वा अच्युतात्मानुभवः नित्यमुक्तपरमात्मा ऽपरोक्षदर्शनेनासम्प्रज्ञातसमाधिस्थो निर्मुक्तलिङ्गशरीराभिमानोऽवतिष्ठते एतमङ्ग ! आत्यन्तिकं सम्प्लवप्रलयमाहुः असम्प्रज्ञातसमाधिस्थावस्थायाः नामान्तरमिदम् ॥ ३४ ॥

इदानीं दैनन्दिनजन्मप्रलयावाह—नित्यदेति । दिने दिने ब्रह्मादीनां सर्वभूतानामुत्पत्तिलयावेव इति एके सूक्ष्मज्ञा वदन्तीत्यनेनान्वयः ॥ ३५ ॥

चेतनानां निर्विकारत्वेन जन्माद्यसम्भवात्कथमुच्यते नित्यदा जन्माद्यस्तीति तत्राह—कालेति । कालस्रोतोजवेन कालनदीप्रवाहवेगेन क्षिप्रं ह्रियमाणस्य नीयमानस्य देहस्य ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स चाध्यासपरित्यागः स्वतो न भवति किन्तु परमात्मजिज्ञासया तत्प्रभावेणैवेति वक्तुं पूर्ववदेव दृष्टान्तपरिपाटीमाह—घन इति । अतो यदार्कप्रभवो विदीर्यत इति दृष्टान्तांशे तद्विदारणस्य न चक्षुःशक्तिसाध्यत्वं किन्तु सूर्यप्रभावसाध्यत्वमिति व्यक्तम् अनेन दार्ष्टान्तिकेऽपि आत्मनः परमात्मनो जिज्ञासया जातेन तत्प्रसादेनाहङ्कारो नश्यति पलायत इत्यंशे पुरुषज्ञानसाध्यत्वमहङ्कारनाशस्य खण्डितम् अतो विवर्त्तवादो नाभ्युपगतः अत्र चोपाधिरिति विशेषणेन स्वरूपभूतोऽहङ्कारस्त्वन्य एवेति स्पष्टीभूतम् एवं यथा दृष्टान्तेन घनमयमहान्धकारावरणाभावात्प्रभावेन योग्यतालाभाच्चक्षुः कर्तृभूतं स्वरूपं कर्मभूतमीक्षते स्वस्वरूपप्रकाशमहितत्वेन जानाति स्वशक्तिप्राकट्यं लभत इत्यर्थः । कदाचित् तदीक्षणोन्मुखः सन् रविं चक्षते तथा दार्ष्टान्तिकेऽप्यनुस्मरेत् स्मर्तुमनुसन्धातुं योग्यो भवति आत्मानं परमात्मानं चेति शेषः ॥ ३३ ॥

निगमयति—यदैवेति । एतेन पूर्वोक्तेन विवेकशस्त्रेण मायामयेति विशेषणं स्वरूपभूतव्यवच्छेदार्थम् अवतिष्ठते स्वरूपेणावस्थितो भवति न केवलमेतावदेव अच्युतात्मानुभवः अच्युते अच्युतनाम्नि आत्मनि परमात्मनि अनुभवो यस्य तथाभूत एव सन्नवतिष्ठते ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सद्य एवाहङ्कारस्य नाशे स्वावरणभङ्गो ब्रह्मस्वरूपदर्शनं च भवतीति तेनैव दृष्टान्तेनाह—घन इति । विदीर्यते विनश्यति तदा चक्षुः कर्तृरूपं रविमीक्षते इति मनुष्यादेरेव चक्षुर्न तूलूकादेश्चक्षू रविमीक्षते यथा तथा भक्तिमतामेव ज्ञानिनां न तु भक्तिमकुर्वतामिति "भक्त्याहमेकया ग्राह्यः" इत्याद्युक्तेः अनुस्मरेत् ब्रह्मानुभवति ॥ ३३ ॥

अहङ्कारविदारणे भक्तिमिश्रं ज्ञानं खलु साधनमित्याह यदेति । विवेकहेतिना ज्ञानास्त्रेण अच्युते भगवति आत्मनो मनसोऽनुभवः सुदृढध्यानं यस्य तथाभूतः सन्नवतिष्ठते यदा एवमहङ्कारं छित्वा स्थितस्य योगिनः अच्युतात्मानुभवः पूर्णब्रह्मानुभवः अवतिष्ठते स्थिरीभवति एतम् आत्यन्तिकं संप्लवं प्रलयम् आहुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नित्यप्रलयमाह—नित्यदेति । कुत इत्यत आह ; कालरूपस्रोतसो वेगेन आशु ह्रियमाणस्य एकवचनमार्षं ह्रियमाणानामित्यर्थः परिणामिनां देहादीनाम् अवस्था बाल्यपौगण्डाद्या जन्मप्रलयहेतवः जन्मप्रलययोरनुमापकाः देहाद्याः प्रतिक्षणजन्मप्रलयवन्तः । अवस्थाभेदानां विद्यमानत्वात् प्रदीपादिवदित्यनुमानम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनः जीवस्य उपाधिः अहङ्कारः जन्ममरणप्रवाहावहः जिज्ञासया वेदान्ततत्त्वविचारेण नश्यति तर्हि यानुस्मरेत आत्मपरमात्मयाथात्म्यं पश्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनाद्यन्तवताऽनेन कालेनेश्वरमूर्तिना ।
अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव ॥ ३७ ॥
नित्यनैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः ।
आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥ ३८ ॥
एताः कुरुश्रेष्ठ! जगद्विधातुर्नारायणस्याऽखिलसत्त्वधाम्नः ।
लीलाकथास्ते कथिताः समासतः कार्त्स्न्येन नाजोऽप्यभिधातुमीशः ॥ ३९ ॥
संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।
लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्यन्तिकप्रलयमाह—यदेति । यदा च अहङ्कारनाशानन्तरं एवमुक्तप्रकारेण आत्मपरमात्मयाथात्म्यविवेकशस्त्रेण मायामयं अहङ्कारमेव आत्मबन्धनं यस्मिन् तच्च तच्च तत् कार्यकारणप्रकृतिमण्डलं छित्वाऽतिक्रम्य अच्युतानुभवः अवतिष्ठति हे अङ्ग, विष्णुदत्त ! तं मोक्षमात्यन्तिकसम्प्लवमाहुः ॥ ३४ ॥

अथ नित्यं प्रलयमाह—नित्यदेति । ब्रह्मादीनां चतुर्मुखशरीरादीनाम् नित्यं प्रतिक्षणम् ॥ ३५ ॥

अनुमानेन देहादीनां नित्यं प्रलयं ज्ञापयति, कालेति । परिणामिनां प्रतिक्षणं जन्मप्रलयवतां नदीप्रवाहदीपज्वालादीनां याः प्रत्यक्षाः अवस्थाः ताः कालस्रोतोजवेन ह्रियमाणस्य कालरूपस्रोतोवेगेन चाल्यमानस्य देहादेः प्रतिक्षणं जन्मप्रलययोः साध्ययोर्हेतवः साधका ज्ञेयाः देहादिः सर्वोऽपि प्रपञ्चः प्रतिक्षणमुत्पत्तिसंहारवान् भौतिकत्वात् दीपप्रवाहादिवदनुमानम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जब सूर्य से उत्पन्न होने वाला मेघ विदीर्ण होजाता है, तब चक्षु सूर्य के स्वरूप को देखता है । इसी प्रकार जब अहङ्कार का परिणाम रूप, और अहन्ता के अभिमानका विषय यह देह रूप उपाधि, ब्रह्मकी जिज्ञासा से नष्ट होजाता है । अथवा विशेषण मात्र अहन्ता का नाश होने से देह का नाश जब होजाता है, तब वह आत्मा उसी देह वा देहान्तर से परमात्मा की उपासना कर परमात्माको देखता है ॥ ३३ ॥

इस प्रकार पूर्व श्लोक में संसार का बन्धन रूप इस देह का निरूपण कर अब उक्त देह रूप उपाधि के विलय को अर्थात् मोक्ष को ही आत्यन्तिक प्रलय कहते हैं, यही श्रीशुकदेवजी निरूपण करते हैं, कि—हे राजन् ! जब यह जीव विवेकादि साधन सप्तक से प्राप्त जो भगवदुपासना रूप शस्त्र तिस से देह सम्बन्ध रूप आत्मा के बन्धन का छेदन कर जब अपने अन्तर्यामि के अनुभव में मग्न होकर स्थित रहता है, उसी को यथार्थ ज्ञानीलोग आत्यन्तिक प्रलय कहते हैं ॥ ३४ ॥

अब श्रीशुकदेवजी नित्यप्रलय का निरूपण करते हैं, श्रीशुकदेवजी कहते हैं, कि—हे परन्तप ! हे राजन् ! ब्रह्मादि स्थावरान्त सम्पूर्ण प्राणियों के शरीरों में उनको सततपरिणाम स्वभाव वाले होने से, उत्तरोत्तर अवस्था प्राप्तिरूप उत्पत्ति और पूर्व पूर्व अवस्था का परित्याग रूप प्रलय, ऐसे नित्य उत्पत्ति प्रलय सदा हुआ करते हैं, इस प्रकार कोई सूक्ष्मज्ञ लोग कहते हैं ॥ ३५ ॥

काल के प्रवाह के वेग से सदाचलायमान परिणामि-पदार्थों की तीन २ अवस्था जो हैं वेही जन्म और प्रलय के हेतू होती हैं, नदी के वेग से चलायमान बालु कंकर पत्थर की नीच ऊंच अवस्था की तरह ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, यदि प्रतिक्षणमवस्था भवन्ति तर्हि किं न दृश्यन्ते अतो हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याऽऽह—अनाद्यन्तवता कालेन जायमाना अवस्था नैव लक्ष्यन्ते अकाशे गच्छतां ज्योतिषां चन्द्रादीनां गमनावस्थाविशेषाः यथा नैव लक्ष्यन्ते तद्वत् । अतो यथा तेषां प्रदेशान्तरप्राप्त्या प्रतिक्षणं गत्यवस्थाः कल्प्यन्ते तद्वदत्रापि बाल्यतारुण्यादिदर्शनेन मध्यवर्तिन्योऽवस्थाः कल्प्यन्त इति हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

उपसंहरति—नित्य इति, ॥ ३८ ॥

पुराणार्थमुपसंहरति—एता इति । लीलाविषयाः कथा अजो ब्रह्माऽपि कार्त्स्न्येनाभिधातुं नेशः ॥ ३९ ॥

ननु, यदि साकल्येनाभिधातुं न शक्यन्ते तर्हि किं तदभिधानेन तत्राऽऽह—संसारेति । विविधं दुःखमेव दवो दावानलः तेनार्दितस्य पीडितस्यात उत्तितीर्षोः पुंसो भगवतो याः लीलास्तासां कथास्तासां रसस्तन्निषेवणमन्तरेणान्यः प्लवः तरणसाधनं न भवेत् उपायान्तरासम्भवात्तत्कथाश्रवणमेव यथाशक्ति निषेव्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ईश्वरमूर्तिना ईश्वरमूर्त्या पुल्लिङ्गं आर्षः सूक्ष्मावस्थानां दुर्दर्शत्वे दृष्टान्तमाह—ज्योतिषामिवेति । नक्षत्रादीनां प्रतिक्षणं स्पन्दो यथा दुर्दर्शस्तद्वदित्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥

अजोऽपि ब्रह्माऽपि ॥ ३९—४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि प्रतिक्षणमवस्था भवन्ति तर्हि किं न लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते—इत्यत्राह ? अनाद्यन्तवतेति—नित्येन ईश्वरमूर्त्तिना पुंस्त्वमार्षं ईश्वरमूर्त्तिना [तेन] कालेन या या नित्यमवस्थास्ता नैव दृश्यन्ते दुर्दर्शत्वे दृष्टान्तमाह—वियतीति । यथा वियत्याकाशे चरतां ज्योतिषां सूर्यादीनां प्रति क्षणं देशान्तरप्राप्तिर्न दृश्यते तद्वत् ॥ ३७ ॥

चतुर्विध प्रलयनिरूपणं निगमयति—नित्यइत्यादि ॥ ३८ ॥

"तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छता ऽभयम् ।

इति द्वितीये स्कन्धे मुमुक्षोरवश्यश्रोतव्यतया प्रतिज्ञातभगवत्कथानिरूपणं निगमयति—एता इति । जगद्विधातुः जगत्स्रष्टुः एव नारायणस्य नराणां प्राप्यस्य प्रापकस्याखिलसत्वधाम्नो ऽखिलाधारस्य भगवतः एताः लीलाकथाः लीलारूपाणां चेष्टितानां कथाः ते तुभ्यं समासतः संक्षेपतः कथिताः तर्हि विस्तरतः कथयेत्यत्राह—कार्त्स्न्येनेति । अजो ब्रह्मापि कार्त्स्न्येन विस्तरेणाभिधातुं नेश्वरः न प्रभुः ॥ ३९ ॥

सत्यं कथिताः किमतः इत्यत आह—संसारेति । विविधं दुःखमेव दवो दावानलः तेनार्दितस्य पीडितस्यात एवातिदुस्तरं संसारसागरम् उत्तितीर्षोः [तर्तुमिच्छोः] पुंसो याः भगवतो लीलाकथाः तासां रसस्तन्निषेवणमन्तरेण अन्यः प्लवः उत्तारणोपायः न भवेत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रतिदिनं जीवस्योर्वारुकविकारवत्परिणामाद्यवस्थाः किं न स्युरिति तत्राह—अनाद्यन्तवतेति । आकाशे ज्योतिषां नक्षत्राणां यथा स्थितिलयो नास्ति तथाचेतनस्येति शेषः ॥ ३७ ॥

उक्तमुपसंहरति, नित्य इत्यादिना । कालस्य कालान्तर्यामिणो हरेर्गतिः स्थितिरीदृशी दुरवबोधेति ॥ ३८ ॥

परमप्रमेयमुपसंहरति—एता इति । "यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत्क्रौडीं तनुम्" इत्यारभ्य याः कथा एताः जगद्विधातुर्देवचतुर्मुखस्यासीति मतोऽखिलसत्त्वधाम्न इति सत्त्वगर्भमुदरम्भरत्वमित्यतो नारायणस्येति "नरो जातेषु जीवे" इति यादवः । विस्तरतः कथनं किं न स्यादिति तत्राह, कार्त्स्न्येनेति अजो ब्रह्मा ॥ ३९ ॥

कथाकथनप्रयोजनमाह—संसारेति । प्लवो नौः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एषा च लीला कथा तद्रूपकैकपुरुषार्थिभिरवश्यं श्रोतव्यैव मोक्षार्थिभिरप्यवश्यं श्रोतव्येत्याह—संसारेति । अन्यासामपि भक्तीनां तत्पूर्वकत्वेनैव प्रवृत्तेरुपायान्तरासम्भवत्वं युक्तम् ॥ ४०—४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यदि प्रतिक्षणम् अवस्था भवन्ति तर्हि किम् न दृश्यन्ते ? अतो हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह—अनाद्यन्तवता कालेन प्रतिक्षणम् जन्यानाऽप्यवस्था नैव लक्ष्यन्ते यथा वियत्याकाशे गच्छताम् ज्योतिषां चन्द्रादीनां गमनावस्थाविशेषा नैव लक्ष्यन्ते तद्वत् अतो यथा तेषां देशान्तरप्राप्त्या प्रतिक्षणं गत्यवस्थाः कल्प्यन्ते तद्वदत्रापि बाल्यतारुण्यादि दर्शनेन तन्मध्यवर्त्तिन्यः सूक्ष्मा अप्यवस्थाः कल्प्यन्ते इति नतु हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

उपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥

भगवत्कथाः उपसंहरति, एता इति ॥ ३९ ॥

एता विविधाः कथाः खलु विविधभक्तानां जीवातव एव मोक्षार्थिनामप्येताः कथाविज्ञानादिभिर्न मोक्ष इत्याह, संसारेति द्वाभ्याम् । त्वया यत् प्रथमत एव पृष्टं म्रियमाणस्य किम् कृत्यम् ? तदुत्तरनिष्कर्षोऽयमित्याह, संसारेति । दुःसहायाः क्षुधाया भोजनमन्तरेण नोपशम इति यद् नान्यो ज्ञानादिकप्लवः उत्तरणसाधनम् दुःसहायां क्षुधायां स्रक्चन्दनादिरिव तेनैतदुत्तराध्याये श्रयाद्युपदेष्टव्यं महारहस्यभक्तिरहस्याच्छादनार्थं यज्ज्ञानं तत् त्वया स्वोपादेयत्वेन न प्रत्येतव्यमिति भावः । रसशब्देन लीलाकथानाम् अमृतत्वमारोपितम् अत एव विविधदुःखरूपमहारोगाणां दवा महाज्वालास्तेषां सद्य एवैकममृतं विना नान्यदौषधं प्रयोक्तव्यमिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूक्ष्मत्वाः परिवर्त्तते इत्यनेन स्थूलबुद्धयो न पश्यन्तीति सूचितं तत्र कारणमाह—अनाद्यन्तवतेति । अनाद्यन्तवता नित्येन ईश्वरमूर्तिनेश्वराधिष्ठितेन तच्छक्तिभूतेन ज्योतिषां सूर्यादीनां वियत्याकाशे गच्छताम् अवस्था प्रतिक्षणं गमनावस्था नैव दृश्यन्ते तथा भूतानां प्रतिक्षणमुत्पत्तिप्रलयौ दुर्ज्ञेयावित्यर्थः ॥ ३७ ॥

चतुर्विधप्रलयनिरूपणमुपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥

स्वोपदिष्टं सर्ववेदेतिहासानां सारमुपसंहरति—एता इति । अखिलजगतो विधातुः सृष्ट्यादिकर्तुः नारायणपदनिरुक्तिं सूचयति अखिलानां सत्त्वानां नरादिसमूहानां धाम्नः आश्रयस्य "मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" इति श्रीमुखवचनात् ॥ ३९ ॥

अस्य महापुराणस्य मुक्तिपर्यवसितप्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठ्यमाह—संसारसिन्धुमिति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अनाद्यन्त वाला अर्थात् जिसका आदि न अन्त ऐसे, ईश्वर की मूर्त्ति रूप, इस काल के वेग से परिणामी पदार्थों

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः ।
नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ४१ ॥
सवै मह्यं महाराज! भगवान्बादरायणः ।
इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसम्मिताम् ॥ ४२ ॥
एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये ।
दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ! सम्पृष्टः शौनकादिभिः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

की अवस्था देखने में नहीं आती है। जैसे, कि—आकाश में चन्द्रादि ज्योतिष्मत्पदार्थों का परिस्पन्द अर्थात् किञ्चित् २ चलना नहीं मालूम होता है, परन्तु जब दूर का अन्तर होता है तब गमन का अनुमान होजाता है, कि–यदि सूक्ष्म क्रम से गमन न होता तो यह दूरका अन्तर कैसे होता, इसी प्रकार प्राणियों के देहादिकों का उपचय (वृद्धि) भी क्षण क्षण का नहीं मालूम पडता है, अधिक बढने पर क्षण २ की वृद्धि का अनुमान होजाता है ॥ ३७ ॥

हे राजन्! यह नित्य, नैमित्तिक, प्राकृतिक और आत्यन्तिक चार प्रकार का प्रलय हमने कहा, और कालकी गति ऐसी सूक्ष्म है सो भी कही ॥ ३८ ॥

हे कुरुश्रेष्ठ! राजन्! ये सब जगत् के विधाता अखिल सत्त्व धाम श्रीनारायण की लीला कथा हमने तुमसे संक्षेप वर्णन की है, और पूर्ण रीति से कहने को तो ब्रह्माभी समर्थ नहीं हैं ॥ ३९ ॥

विविधदुःख रूप दवाग्नि से आर्त्त और अति दुस्तर संसार समुद्र को तरने वाले पुरुष को भगवान् श्रीपुरुषोत्तम की लीला कथा के रस का निरन्तर सेवन के विना और कोई प्लव अर्थात् तरने का साधन नहीं होसका है ॥४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रोतृवक्तृद्वाढ्याय सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह–पुराणसंहितामिति-त्रिभिः ॥ ४१ ॥

स वै बादरायणः प्रीतः सन्मह्यमिमां संहितां प्राहेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमङ्गुल्या निर्दिश्याऽऽह–नैमिषालये नैमिषारण्यस्थाने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने
शुकपक्षीये द्वादशस्कन्धे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रोतृवक्तृद्वाढ्याय सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह–त्रिभिः । पुराणसंहितामिति । एतां भागवतीमृषिः सर्वज्ञो नारायणोऽनिरुद्धरूपी नारदाय प्राह चतुर्मुखद्वारा चतुःश्लोकीरूपेण प्राहेत्यर्थः । यद्वा ऋषिश्चतुर्मुखशरीरकः अथवा पूर्वंश्चतुर्मुखेनोपदिष्टां चतुःश्लोकीं बदर्याश्रमवासी नारायणोपि प्राहेत्यर्थः अन्यथा द्वितीयस्कन्धोक्त-सन्दर्भविरोधात्स नारदः कृष्णद्वैपायनाय ॥ ४१ ॥

स कृष्णद्वैपायनः बादरायणो व्यासः इमामष्टादशसहस्रग्रन्थसङ्ख्यां निर्माणविशेषः वेदसम्मितां वेदतुल्यां मह्यं प्राह ॥ ४२ ॥

अथ भाविनीं प्रवृत्तिमाह–एतामिति । असौ सूत इति पुरतः स्थितस्याङ्गुल्या निर्देशः नैमिशालये नैमिषारण्यक्षेत्रे ॥ ४३ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथारसनिषेवणाय भागवतपुराणमेव मुख्यसाधनमित्यभिप्रेत्य तस्यातिमुख्यत्वज्ञापनाय मूलं दर्शयति, पुराणेति ॥ ४० ॥

संहितायाः वेदसंहितात्वज्ञापनाय वेदसम्मितामिति ॥ ४२॥४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥

(* विजयध्वजरीत्यात्राध्यायोनसमाप्यते ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रीगुरुसम्प्रदायं शुद्धमविच्छिन्नमनुसृत्यैवैतत् पठनपाठन श्रवण श्रावणादिकं कार्यमित्यभिप्रायेणाह-पुराणेति । ऋषिर्नारायणो ब्रह्मणे इत्यध्याहार्य्यं स च ब्रह्मा मध्यमः अपराधाभावाद्भक्तिक्षयरहितो नारदाय पुराणसंहितामेतामिति इमां भागवतीमिति वाक्यभेदान्न पौनरुक्त्यम् ॥ ४१—४२ ॥

असौ सूत इति पुरःस्थितमङ्गुल्या निर्दिशति ॥ ४३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
द्वादशस्य चतुर्थोऽपि सतङ्गः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवत्प्रोक्तत्वेन परमं श्रैष्ठ्यमाह—पुराणसंहितामिति ॥ ४१ ॥

वेदसम्मितां वेदतुल्यां स द्वैपायनः मह्यमाह ॥ ४२ ॥

अनयैव सूतशौनकादिद्वारा प्रवृत्तया जनः पवित्रीभविष्यतीत्याशयेनाह-एतामिति । असौ पुरतो विराजमानः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे । चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन्! इस श्रीभागवत पुराण की संहिता को पहिले श्रीनारायण आद्य ऋषि नारद जी को कहते हुए, और वे श्रीनारद जी हमारे पिता श्रीकृष्णद्वैपायन महर्षि को कहते हुए ॥ ४१ ॥

हे राजन्! भगवान् श्रीबादरायण इस वेद समित संहिता को प्रसन्न होकर मेरेलिये पढाते हुए ॥ ४२ ॥

हे कुरुश्रेष्ठ! अब इस आगे संहिता को नैमिषारण्य में शौनकादिक के पूछने पर यह सूत दीर्घसत्र में ऋषियों को इसी भागवत को वर्णन करेगा ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में चतुर्थ अध्यायकी, श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत भाषा टीका समाप्त ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान् हरिः ।
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥
त्वं तु राजन्मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि ।
न जातः प्रागभूतोऽद्य देहवत्त्वं न नङ्क्ष्यसि ॥ २ ॥
न भविष्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् ।
बीजाङ्कुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथाऽनलः ॥ ३ ॥
स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पञ्चत्वाद्यात्मनः स्वयम् ।
यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा ह्यजोऽमरः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

"पञ्चमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशतः ।
राज्ञस्तक्षकसन्दंशान्मृत्युभीतिनिवारणम्" ॥

एतत्पुराणं शृण्वन्नभयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थमनुस्मारयति—अत्रेति । अयं भावः जगतः कर्ता ब्रह्माऽपि यस्य प्रसादजः प्रसादोऽत्र रजोवृत्तिविशेषः ततो जातत्वात्परतन्त्रः सर्वसंहर्ता रुद्रश्च यस्य क्रोधसम्भवो स न तु स्वतन्त्रः स विश्वस्याऽऽत्मा नियन्ता भगवानत्रानुवर्ण्यते अत एवम्भूतं भगवन्तं शृण्वतः कुतोऽन्यस्माद्भयशङ्केति ॥ १ ॥

त्वं पुनः कृतार्थ एवेत्यनुस्मारयति त्वन्त्विति । पशुबुद्धिमविवेकम् यस्मान्न नङ्क्ष्यसि कुत ? इत्यत आह—न जात इति । यथा देहः प्रागभूत एवाद्य जातो नङ्क्ष्यति न चैवं त्वं पूर्वं नाभूर्न चाद्य जातोऽस्यतो न नङ्क्ष्यसि ॥ २ ॥

ननु, बीजादङ्कुरवत्स्वस्मात्पुत्ररूपेणापि स्वयमेव भवति यथाऽऽह श्रुतिः "अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम्" इति अतः पुनरङ्कुराद्बीजमिव पौत्रादिरूपेणापि स्वयमेव भवति "पिता पुत्रेण पितृमान्योनियोनौ" इति श्रुतेः । अतस्तेषु नश्यत्सु कथं न नङ्क्ष्यामीति चेत्तत्राऽऽह, न भविष्यसीति । भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान्बीजाङ्कुरवन्न भविष्यसि यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तस्त्वं यथाऽनलः काष्ठात् देहाद्देही जायते नाऽऽत्मेति भावः ॥ ३ ॥

जन्मादीनां देहधर्मत्वं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति, स्वप्ने यथाऽऽत्मनः शिरश्छेदं स्वयं पश्यति एवं जाग्रत्योऽपि यथा यस्माद्देहस्य पञ्चत्वादिकं पश्यति ततस्तद्द्रष्टाऽऽत्मन इदं भ्रममात्रम् वस्तुतस्त्वाऽऽत्माऽजोऽमरश्चेत्यर्थः तदुक्तम्—

"आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ।
न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वयलक्षणः" ॥

इत्यादि ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—२ ॥

भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् न च भविष्यसि न पुनर्जनने बीजाङ्कुरन्यायेन सन्तानोत्पादकश्च न भविष्यसीत्यर्थः यथाऽनलः काष्ठादिति शेषः ॥ ३ ॥

स्वप्ने देहादप्यात्मा विलक्षण इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भागवतीं संहितां संश्राव्य अथ कर्तव्यं प्रधानेन प्रतिपाद्य निष्कृष्य दर्शयन्देहात्मयाथात्म्यविमर्शनपूर्वकं स्वशरीरकपरब्रह्मानुसन्धाननिष्ठोऽपूर्वलौकिकदुःखो मुक्तो भविष्यसीत्याह पञ्चमेन । अत्रेत्यादिना—अस्यां संहितायां हरिराश्रितबन्धहरो भगवाननुवर्ण्यते ततः किमत इत्यत्र तस्यैव "कार्या तु व्ययः" इत्युक्तरीत्या वश्यव्ययत्वख्यापनाय सर्वकारणत्वमाह—यस्येति । यस्य हरेः सोऽनुवर्ण्यत इतिसम्बन्धः ॥ १ ॥

निष्कृष्य स्वात्मोपादेयविभागमाह—त्वन्त्विति । अनात्मभ्रमरणानां तु सन्त्युपायामासमरणादत्वं इति तु शङ्काभिप्रायः हे राजन् ! मरिष्ये इत्येवंविधां पशुबुद्धिमविवेकं जहि अहं म्रिय यदेहस्यात्मनेतिम्रत्वान्मरणाभावादितिभावः तदाह—न जात इति

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न त्वं देहवत्प्रागभूतो ऽविद्यमानः अद्य न जातः नोत्पन्नः नापि नङ्क्ष्यसि न मरिष्यसीत्यर्थः ॥ २ ॥

भूत्वा उत्पद्य पुनर्बीजाङ्कुरवत्पुत्रपौत्रादिरूपवान्न भविष्यसि तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि-देहाद्व्यतिरिक्त इति । तत्र दृष्टान्तः यथा ऽनलइति काष्ठादितिशेषः । यथा काष्ठादग्निर्व्यतिरिक्त-स्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वप्नदेहादिवज्जाग्रद्देहादप्यात्मा विलक्षणः इत्याह-स्वप्न इति। स्वप्ने यथा आत्मनः शिरश्छेदं स्वयं पश्यत्येवं जागरणेपि तत्र यथा द्रष्टा छिद्यमानाद्देहाद्विलक्षणः एवं जागरेपीति भावः । यस्मात्तु देहस्य पञ्चत्वादिकं मरणादिकं पश्यसि ततः आत्मा देहाद्विलक्षणः (देहाद्व्यतिरिक्तः) अतो न जायत इति तथा ऽमरः मरण रहित श्च ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्याः विषयमाह-अत्रेति । कुतोऽस्या इतरेभ्यः श्रैष्ठ्यं येना-दरेण ग्राह्या स्यादित्यतो वाऽऽह-अत्रेति । विष्णुविभिन्नत्वेन ब्रह्मा-न्यतमः किं न स्यादित्यत्राह-यस्येति । अनेन "आत्मा वै पुत्र-नामासीत्" इति वाक्यप्राप्ता तदात्मत्वशङ्कापि दूरीकृतेति ॥ १ ॥

ननु, जातो मृतोऽहमिति बुद्धेर्विक्रियायाः कथं चेतनस्य परिणामाद्यवस्थाभाव इत्याशङ्क्य सिंहावलोकनन्यायेन तस्या-विकारित्वमाह-त्वञ्चेति । मरिष्यसि सन्निधिमात्रेण घटादिनाश-वैलक्षण्यं देहवियोगस्य दर्शयति वैलक्षण्यमेव दर्शयति-नेति । "न जायते म्रियते वा कदाचित्" इत्यादेः देहवद्विलक्षणप्रत्येक-मभिसम्बद्ध्यते नेति च त्वद्देहवत् न जातः तर्हि प्रागसत्त्वमित्याह, प्रागिति । देहवत्प्रागभूतोऽनुत्पन्न अद्य देहवन्न परिणमसि ॥ २ ॥

देहान्तरवन्न भविष्यसि पुत्रपौत्रादिरूपवान्भूत्वा त्वं देह-वन्न नङ्क्ष्यसि कथमिव पुत्रादिरूपवानिति तत्राह-बीजेति । बीजाङ्कुरपरम्परा यथा तथा कर्मानुगुणभाव इति तत्राह, देहादेरिति । हेतुगर्भं विशेषणम् अत्रापि निदर्शनं यथाऽनल इति दार्वादेरितिशेषः । पुत्रादिरूपत्वे त्वमेकोपि प्राप्त इत्यतो वाऽऽह, यथा बीजाङ्कुरपरम्परायां भेदः प्रमितः तथा प्रकृत इति शेषः प्राग्वत् ॥ ३ ॥

ननु, जातो मृत इत्यभेदप्रतीतिस्तद्व्यतिरेकः कथमनलदृष्टान्तः परमात्मनि सङ्गत इति तत्राह-स्वप्न इति । आत्मनो जीवस्य स्वप्ने-ऽशिरश्छेदो यथा मिथ्या तथा पञ्चत्वादि इदं स्वानुभाव-सिद्धमित्याह, यस्मादिति । त्वं देहस्य पञ्चत्वादि पश्यसीति यस्मात्तत आत्मा अजो न जातोऽमरो न मृतश्चेति तस्मा-द्देहस्यैव जन्मादयो न चेतनस्येति सिद्धम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अत्रानुवर्ण्यत इत्यादि प्राक् लीनसाधकभक्तानुत्पद्यमानाः किन्तु रिष्यन्तीति भागवतान्प्रतिजातान्त्वस्य प्रसादाज्जातास्तेषु मुख्यो ब्रह्मा तथा कालेन तद्विमुखप्राये लोके तद्वैमुख्यहेतुं भावं प्रतिजातान्यस्य क्रोधाज्जातः स्वाभक्तयाहता रुद्र इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रथमस्कन्धान्ते तत्र ध्रियमाणस्य कृत्यम् यत् पृष्टम् तत्तु स्वार्थम् तद्युक्तमित्याभिप्रेत्य प्रत्याचष्टे, त्वन्त्विति । पशुबुद्धि-मिति यतः पशोरेव सा बुद्धिर्युक्ता न तु तवेति भावः । न जात इत्यन्तर्भूतानश्वरभगवत्पार्षददेहत्वादिति भावः व्यति-रेके दृष्टान्तः देहवत् दृश्यमानदेह एव ॥ २ ॥

दृश्यमाने चास्मिन्नावेशाभावान्न भविष्यसीति ॥ ३ ॥

साधारणानामपि तदावेशो ऽभूम एवेत्याह, स्वप्न इति पञ्चभिः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतच्छास्त्रार्थतात्पर्याच्छादनावात्र पञ्चमे ।
ब्रह्मज्ञानोपदेशः श्रीमुनीन्द्रेण नृपे कृतः ॥

शास्त्रार्थमुपसंहृत्य श्रीमन्मुनीन्द्रः किञ्चिदात्मनैव परामर्श, अहो मयाप्यनुष्ठितं यन्महारहस्यरत्नमसमानाधिकं स्वहृदय-सम्पुटादुद्घट्य सर्वलोकदृष्टिगोचरीकृतं यः खलु मत्-प्रभुणा " राजविद्याराजगुह्यम् " इत्यनेन विद्यानां राजेति, गुह्यानां राजेत्युक्तः पुनश्च "सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे" इत्यनेन, सर्वगुह्यशब्देनोक्तः स खलु भक्तियोगोऽत्र शास्त्रे मया परीक्षित, कृपापरवशतया प्रायः प्रकटीकृत्यैवोक्तः तथाहि—

"अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्" ॥

इत्यादिना "मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह" इत्यत्र "य एषां साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् । न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यधः" इत्यादिना चान्वयव्यतिरेकाभ्यां भक्तिरेव सर्वफल-साधनत्वेन प्रतिपादिता स्वर्गादिसाधनानि कर्मादीनि दूरे ताव-दासतां मोक्षसाधनत्वेनातिप्रसिद्धस्यापि ज्ञानस्य मोक्षकारणत्व-परास्तीकृतमेव "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्" इति चतुर्थाश्रमिणो ज्ञानिनोपि "स्थानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यधः" इति "आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृत-युष्मदङ्घ्रयः" इत्याद्युक्तेर्ज्ञानान्वयेऽपि भक्त्या विना मोक्षासिद्धेः—

"यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा" ॥ इति

ज्ञानव्यतिरेकेऽपि भक्त्यैव मोक्षसिद्धेरुक्तत्वात् मोक्षं प्रतिज्ञानं नैवान्वयव्यतिरेकीति तदपि ज्ञानान्मोक्ष इति या प्रसिद्धिस्तत्र ज्ञानगता गुणीभूता भक्तिरेव मोक्षं जनयेत् ज्ञानस्य तु नाम-मात्रेणैव कारणता "भक्त्याहमेकया ग्राह्यः" इति "न तपो नात्म-मीमांसा" इति—

"किम्वा योगेन साङ्ख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि ।
किम्वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः" ॥

इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानस्य सहकारितापि वस्तुतो न प्रतिपादितेति भक्तेरेव साधनत्वमुपक्रमोपसंहाराभ्यामेषु प्रपञ्चितं तदपि यद्यपि ज्ञानयोगादिकमप्युपन्यस्तं तत्र खलु भक्तैकदृष्टं तत्सम्मतानि च भक्तानुभावयितुमेवेति किञ्च "न भक्तैकदृष्टं [illegible]" इति नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रहणात् यत्स्मरणादपि क्वचित्" इति

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

"अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्त्तते नाम तुभ्यम्" इति यन्नाम सकृत् श्रवणात् पुल्कसोऽपि विमुच्यते संसारादित्यादुक्त्या कस्मिन्नप्यात्रापि भक्त्या मोक्ष इति तथा "तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे सन्तप्यमानस्य भवाध्वनीह" पश्यामि नान्यनोपायेन संसारादपि मोक्ष इत्यपि निर्द्धारितम् । किञ्च, "भक्त्या तयैव परया निवृत्त्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितो न एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः" इति "मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते" इति "न पारयन्ति केचिदपवर्गमपि" इति "सा ब्रह्मणि स्वमहिम्न्यपि नाथ माऽभूत्" इति "स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः" इत्यादिवाक्यैश्चतुर्थं पुरुषार्थमपि तिरस्कृत्य भक्तेरेव पुरुषार्थशिरोमणित्वं च मया स्थापितं किञ्च, मुक्त्यन्तरवाक्यस्य प्रामाण्यमापात्तिकमेव भक्तिवाक्यस्य तु प्रामाण्यमात्यन्तिकमेवेति सर्वत्र वैकुण्ठेऽपि प्रसिद्धिर्भूयसी "परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम्" इति भगवदुक्तेर्महारहस्योद्घाटनपटिष्ठा भूत्वा भगवदप्रियकरी त्वहमभूवं तदधुना किं करिष्ये पुराणार्थश्च समाप्तीकृत एव तदधुनापि भक्तेर्महामहिमानं संवरितुं यतिष्ये यथा कश्चिन्महारत्नमतिगोप्यं स्वमसद्यत्नेन सर्वलोकान् सन्दर्श्यापि पुनः किञ्चित्परामृश्य तदच्छिन्नं सम्पुटगतं कृत्वा महाकोषाभ्यन्तरे संस्थाप्य रत्नान्तरं बहिः प्रकाशयन्नेवास्माकं सर्वार्थसिद्धिरिति ब्रूते तथैवाधुना राजानमहं ज्ञानमुपदेक्ष्यामि यथा गमनसमये तु शुकः परीक्षिते ज्ञानमेवोपदिष्टवानिति भगवन्मायाप्रभावाज्ज्ञानमेवोत्कृष्टं भक्तिस्तु तत्साधनमेवेति मंस्यन्ते किञ्च भक्तिमिद्धान् जनान् प्रति प्रादुर्भूय भगवांस्तान् परीक्षमाणो मोक्षं गृहाणेति यथा ब्रूते तथैवानेन ज्ञानोपदेशेनास्य मच्छिष्यस्य परीक्षितो भक्तिमन्तव्युत्पत्तिं च परीक्षिष्ये परीक्षा च सर्वेणापि जगत्यस्मिन् परीक्षिद्भक्तिनिष्ठाख्यापनार्थो ज्ञेया किञ्च भक्तिज्ञानयोः फलमन्तिमो मुक्तिरेव केवलमित्यनभिज्ञव्याख्यानं नैव मदभिप्रायसम्बन्धु ज्ञेयं यतो—

"राजन् ! पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनाम्—
दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किङ्करो वः ॥
अस्त्वेवमङ्ग ! भगवान् भजतां मुकुन्दो—
मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम्" ॥

इत्युक्तवता मया मुक्तेः सकाशादपि भक्तेरुत्कृष्टफलत्वस्य प्रतिपादितत्वात् न चोपदेष्टव्येनानेन ज्ञानेन परीक्षितो निर्वाणमुक्तिप्राप्तिरेवेत्याशङ्कनीयम्—

"स वै महाभागवतः परीक्षि—
येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ॥
ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन—
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्" ॥

इति मदभिप्रायाभिज्ञेनानेन मच्छिष्येण सूतेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् अथापि "राजन् ! पतिर्गुरुरलम्" इत्यत्र भवद्वाक्यस्तु स्वभक्तियोगं ददातीति परीक्षितः प्रेमभक्तिप्राप्तिरसिद्धत्वात्तैव, न चोपदिश्यमानेनानेनैव देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन ब्रह्मानुभवः सिध्येत् किं तस्यापि ज्ञानस्य सत्त्वात् निर्जयेनैव यदुक्तं भगवता

"द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः ।
श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव च ॥
सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ।
दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ! ॥
एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ।
येनेमे निर्जिताः सौम्य ! गुणा जीवेन चित्तजाः ॥
भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते" ॥ इति

किञ्च, भगवद्भक्तस्य मोक्षकामत्वेऽपि नास्ति ज्ञानेन प्रयोजनं यदुक्तं स्वयं भगवता—

"ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्त्तायां दण्डधारणे ।
यावानर्थो नृणां तात ! तावांस्तेऽहं चतुर्विधः" ॥ इति

तस्मादहं तेन सर्वान्ते ज्ञानोपदेशेनास्य शास्त्रस्य स्पष्टतयैव मोहिनीसाधर्म्यं प्रतिपादयिष्ये यथा ह्यसुराः प्रेमसुधया वञ्चिता एव भवेयुरिति अपि च ज्ञानोपदेशात् प्रागेकं वाक्यं पुनर्व्यञ्जनया वृत्त्या भक्तान् प्रीणयितुं भक्तिरसप्रचितमेव करिष्ये, तदनन्तरं ज्ञानोपदेशवाक्यान्यपि यानि भक्तिप्रतिकूलानि वक्ष्ये तान्यप्यन्तर्भूतभक्त्यनुकूलार्थान्येव करिष्ये इत्यादिविचार्याह—अत्रेति । अत्र समासीकृते अस्मिन् पुराणशास्त्रे इत्यर्थः । यस्य हरेः प्रसादजो ब्रह्मेति प्रसादरूप सत्त्वगुणत्वात् ब्रह्मणस्तु रजः सम्भवत्वादेतन्न सङ्गच्छते तथा रुद्रः क्रोधसमुद्भव इति भगवतो निर्गुणत्वात् स्वरूपेण तामसः क्रोधोऽपि न सम्भवेत् यदुद्भवो रुद्रः स्यात्तस्माद्वाक्यमिदमतिशयोक्त्या अर्थान्तरतात्पर्यकं ज्ञेयं तच्चैवं निर्गुणस्य भगवतः स्वभक्तसेविनि जने प्रसादः स्वभक्तद्रोहिणि क्रोधश्च दृष्टौ च भक्तवत्सलस्य तस्य शुद्धसत्त्वस्वरूपावेवेत्यत एवं व्याख्येयं यस्य प्रसादजः यस्य प्रसादोत्थो भाग्यविशेषो ब्रह्मलोकसमस्तसाध्यसाधनोत्पत्तिहेतुरनन्तदर्थमेव भक्तैर्यतनीयं तथैवाकसाध्यसाधनविनाशहेतुर्भगवत्कोप एवेत्यतस्तदनुद्भव एव यतनीयमित्येतत् पुराणतात्पर्यमवध्येयमिति भावः । ननु, यदि श्रीशुकदेवेन श्रीभागवतपुराणमिदमत्र समासीकृतं कथं तर्हि प्रथमस्कन्धस्यावशिष्टद्वादशस्य च श्रीभागवतत्वम् उच्यते ? यज्ञस्य यथा प्रागुत्तरकृत्यकलापयोरपि यज्ञत्वमेव नाटकशास्त्रस्य यथा प्राक् पश्चाद्गतयो प्रस्तावनाशीर्वादयोरपि नाटकत्वमेव तथैव प्रथमद्वादशयोरपि श्रीभागवतत्वं यथा च—

"गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता" ॥

इत्यष्टादशाध्यायगीतायाः सर्वस्या भगवत्प्रोक्तत्वाभावेऽपि भगवत्प्रोक्तत्वमुच्यते तथैवास्य द्वादशस्कन्धस्य श्रीभागवतस्य सर्वस्य शुकप्रोक्तत्वाभावेऽपि शुकप्रोक्तत्वमिति समाधिः ॥ १ ॥

अथ ज्ञानोपदेशः त्वं त्विति तु भिन्नोपक्रमे मरिष्यतीत्यर्थं मरिष्यामीति पशूनामिव बुद्धिं जहि विवेकेन नाथ येति—

"तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्रा—
गङ्गा च देवी धृतचित्तमीशे ।
द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा—
दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः" ॥ इति ।

श्रीभागवतश्रवणात्पूर्वमेव प्रतिज्ञातवतस्तस्य पशुबुद्धेः प्रसक्तिरेव नास्तीत्यतस्तन्निवर्त्तको ज्ञानोपदेशो न राजानं प्रति

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सम्भवेत् किन्तु ये पशुबुद्धयोऽन्ये तानेव प्रति तदपि राजन्निति सम्बोधनं तु तमेव लक्ष्यीकृत्यान्यविषयकस्याप्युपदेशस्य वक्तुमौचित्यात्तस्यैव तच्छिष्यत्वात् यथा सर्वविषयकोऽप्युपदेशो गीतायामर्जुनं लक्ष्यीकृत्यैवोक्तं विवेकमेवाह, न जात इति । यथा देहः प्रागभूत एव इदानीं जातोऽद्य नङ्क्ष्यति न तथा त्वं जातः नापि प्रागभूतः नाप्यनङ्क्ष्यसि त्वं जीवात्मा जडादुपाधेः पृथगेवासीति नायं भक्तिप्रतिकूलोऽर्थः ॥ २ ॥

यथा देहो भूत्वा पुनर्भवति न तथा त्वमात्मा इत्याह—नेति । पुत्रपौत्रादिरूपवानिति यथाह श्रुतिः—

"अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि, सञ्जीव शरदः शतम्" ॥ इति

बीजाङ्कुरवत्स्वयमेव पुत्रो भवति ततः पुनरङ्कुरात् बीजमिव पौत्रोपि स्वयमेव भवति तथात्वं न भविष्यसि यस्माद्देहादेरुपाधेर्जडस्त्वमात्मा व्यतिरिक्तः यथा अनलः काष्ठात् देहादेहो जायते नात्मेति भावः ॥ ३ ॥

जन्ममरणाद्यवस्थावतो देहादात्मनः पार्थक्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति, स्वप्ने इति । नहि स्वस्य शिरश्छेदं स्वयं पश्येत् अत आत्मा ततः पृथगिव न दृष्टा तथैव जागरेपि तस्मात्पृथग्भूत एव आत्मनो देहस्य पञ्चत्वादिपश्यति ततो हेतोरात्मा अजो जन्मरहितः अमरो मृत्युरहितश्च ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत्रेदं बोध्यं निष्कामकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः भगवद्विषयकं ज्ञानं ततो भगवद्भक्तिं तदनन्तरमत्र ब्रह्मसमश्नुते इतिश्रुते श्चरमकलेवरे एव भगवन्तं ध्याने प्राप्नोति चरमकलेवरत्यागानन्तरं च भगवद्भक्त्यैव भगवद्भावापत्तिलक्षणं मोक्षं प्राप्नोति मुमुक्षुः इति श्रीमुखेनैवोक्तम्—

"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचित्" ॥

इति "भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावायोपपद्यते" तत्र देहत्यागानन्तरं भक्त्या भगवद्भावापत्तिः षष्ठेऽध्याये राज्ञः स्फुटीभविष्यति इहतु कथनवलेन निर्भयः सन् अस्मिन्कलेवरे एव श्रीकृष्णं परमात्मानं प्राप्नुहीत्याह राजानं प्रति भगवान् शुकः—अत्रेति अत्रास्मिन् महापुराणे हरिः स्वानन्यभक्तकृपादृक् वर्ण्यते भगवान् स्वाभाविकषडैश्वर्यसम्पन्नः यस्य प्रसादजः ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसमुद्भवः सर्वेश्वरः समानातिशयशून्य इत्यर्थः विश्वात्मा चेतनाचेतनयोरन्तरं वक्ष्यमाणयोः समुदायभूतस्य आत्मा कारणं यद्विज्ञानेन सर्वमात्मानात्मस्वरूपादिकं विज्ञातं भवति सः भगवान् श्रीकृष्णः अभीक्ष्णं पुनः पुनः भवभिन्नचरणैः साक्षात् अनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

तस्यैवांशभूतस्त्वं परमात्मानं बुद्ध्वा तद्विषयकज्ञानभक्तिबलेन तमेव परमात्मानं ध्यानेन प्राप्नुहि तथाभूतं त्वां सर्पस्य तु का कथा मृत्युरपि धर्षयितुं न शक्नुयादित्याह—त्वन्त्विति सार्द्धैर्नवभिः । तुशब्दः प्राप्तविज्ञानस्य राज्ञः अविज्ञेभ्यो वैलक्षण्यं सूचयति इमामनादितः प्रवृत्तामात्मानात्माऽविवेकरूपां सुप्त-
प्रबुद्धस्मरणन्यायेन विवेके जातेपि संस्कारवशात्प्रस्फुरितां मरिष्ये इति पशुबुद्धिमज्ञमतिं जहि त्यज मत्परिहारार्थः । आत्मानात्मविवेकं पूर्वत्र नानाख्यानेषूपदिष्टमनुस्मारयति प्रागभूत्वा अविद्यमानः न जातः नापि देहवत् नङ्क्ष्यसि मरिष्यसि ॥ २ ॥

किञ्च भूत्वा उत्पद्य बीजाङ्कुरवत् पुत्रपौत्रादिरूपवान् त्वं न भविष्यसि यतः यथा दारुभ्यस्तत्प्रकाशकः अनिलो व्यतिरिक्तः तथा देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यस्तेषां प्रकाशकस्त्वं व्यतिरिक्तोसि अयमर्थः आत्माऽविकारी पुत्रादिरूपेण न विक्रियते किन्त्वात्माधिष्ठितो देह एव विक्रियते " अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि सञ्जीव शरदः शतम् " इतिश्रुतेः ॥ ३ ॥

देहादेर्व्यतिरिक्तत्वमेवाह—स्वप्ने इति । स्वप्ने यथा आत्मनः स्वात्मदेहात्पृथग्भूत एव शिरश्छेदं स्वयं पश्यति एवं जागरेपि देहात्पृथग्भूत एव आत्मनो यो देहस्तस्य पञ्चत्वादि पश्यति ततो हेतोरात्मा अजः जन्मशून्य अमरः मृत्युवर्जितश्च ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकउवाच ।

श्री शुकदेवजी बोले, कि—इस भागवत संहिता में निरन्तर विश्वात्मा भगवान् श्री हरि का वर्णन किया है जिन परमात्मा के हर्ष से श्रीब्रह्मा जी उत्पन्न हुए, और जिन के क्रोधसे सर्व संहार करने वाले श्रीरुद्रदेव उत्पन्न हुए हैं ॥ १ ॥

हे राजन् ! तुम तो अब " मैं मरूंगा " इस पशु बुद्धि को छोड दो । जैसे यह देह पहिले कभी न हुआ रहा, और अब उत्पन्न भया है, और नष्ट होजायगा, इसी तरह तू अर्थात् तेरा आत्मा न कभी पहिले उत्पन्न हुआ न अब उत्पन्न हुआ है, और न अब कभी नष्ट होवेगा ॥ २ ॥

हे राजन् ! तुम पुत्र पौत्रादि रूप वाले होकर बीजांकुर की तरह जैसे बीज से अंकुर होता है ऐसे नहीं उत्पन्न होओगे, तुमतो देहादिक से व्यतिरिक्त हो, जैसे—काष्ठ से अग्नि पृथक् है कुछ उत्पन्नही होता है इसी प्रकार देहसे देहही उत्पन्न होता है आत्मा नहीं ॥ ३ ॥

आत्मा तो देहसे भिन्नही है जैसे प्राणी स्वप्न समय में अपने स्वप्न देहका शिर छेदन मरण आपही देखता है तो देखने वाला मरने वाले से अन्य है । इसी प्रकार इस विद्यमान देह से भी आत्मा अन्य है, क्योंकि ? जिसहेतु से इस देह काभी मरणादिक यह देखता है तिसी हेतुसे देह जन्म मरण वाला है और अजन्मा आत्मा अजर अमर है ॥ ४ ॥

घटे भिन्ने यथाऽऽकाश आकाशः स्याद्यथापुरा ।
एवं देहे मृते जीवो ब्रह्मसम्पद्यते पुनः ॥ ५ ॥
मनः सृजति वै देहान् गुणान् कर्माणि चाऽऽत्मनः ।
तन्मनः सृजते माया ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥
स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयोगो यावदीयते ।
ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ।
रजःसत्त्वतमोवृत्त्या जायतेऽथ विनश्यति ॥ ७ ॥
न तत्राऽऽत्मा स्वयञ्ज्योतिर्यो व्यक्ताव्यक्तयोः परः ।
आकाश इव चाधारो ध्रुवोऽनन्तोपमस्ततः ॥ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनो जन्मादिसंसारभ्रमस्तस्मादुपाधिनिवृत्तौ मुच्यत इति सदृष्टान्तमाह–घट इति । यथा पुरा घटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तदन्तवर्त्यवकाश आकाश एव स्याद्यथा एवं देहे मृते तत्त्वज्ञानेन क्षीणे सति ॥ ५ ॥

ज्ञानेन स्वयं भावयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधिसम्बन्धप्रकारमाह—मन इति । मन आत्मनो देहादीन्सृजति तच्च मनो माया सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदायाज्जीवस्य संसृतिर्भवतः ॥ ६ ॥

यस्मादुपाधिनिबन्धनो जीवस्य संसारोऽतस्तन्नाशे जीवत्वं गच्छतीत्येतदेव सदृष्टान्तमाह, सार्द्धेन स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिषो दीपत्वं ज्वालारूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठानस्थानीयं मनः वर्तिस्थानीयो देहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चैतन्याध्यासः दीपस्थानीयः संसार इति योज्यम् देहकृतः देहनिबन्धनः यद्वा, देहकृतो मनसो न त्वात्मनः ॥ ७ ॥

अतो दीपवत्संसार एव नश्यते न त्वात्मा ज्योतिर्वाद्वित्याह, नेति । ननु, तत्र प्रतीयमान आत्मा कुत ? इत्यतआह, य इति । व्यक्ताव्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परोऽन्यः यतः स्वयञ्ज्योतिः परत्वं प्रपञ्चयति, आकाश इवेति । आधारो देहादेः प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्विकारः नास्त्यन्त उपमा च यस्य सोऽनन्तोऽसमः ततो विभुः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यथा पुरा स्यात् निरुपाधिकः स्यात् एवं जीवो ब्रह्म सम्पद्यते परिशुद्धावस्थो भवतीत्यर्थः । ब्रह्मशब्दोऽत्र मुक्तात्मवाची "ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

मनः सृजतीति मनसो देहादिसृष्टिहेतुत्वं पुण्यपापद्वारेणेत्याह–कर्माणि चेति । माया प्रकृतिः ॥ ६ ॥

एवं देहकृतो भव इति कर्मारब्धदेहेन्द्रियावधिको भवति इत्यर्थः । रजः सत्त्वं तमोवृत्त्या गुणत्रयसंसर्गादात्मनो जन्ममरणादिः स्वतस्तु तद्विलक्षणो नित्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

परो जीवादन्यः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्त्वेवं ततः किमित्यत्रैवंविधविवेकयुक्तस्य मुक्तिरेव स्यादित्याह–घट इति । यथाऽऽकाशः घटोपहिताकाशः घटे भिन्ने सति यथापुराऽऽकाशः स्यात्पूर्ववन्निरुपाधिक आकाशः स्यादेवं जीवोऽपि देहे मृते परमात्मोपासनया निरवशेषं प्रकृतिसम्बन्धविगमे सति ब्रह्मसम्पद्यते संशुद्धावस्थो भवतीत्यर्थः । ब्रह्मशब्दोऽत्र मुक्तात्मवाची "ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मणोऽपि प्रतिष्ठाहम्" इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

कथमनादेर्बन्धस्य निवृत्तिरित्यत्रोपाधिकत्वादित्यभिप्रेत्य तमुपपादयति–मन इति । गुणान् सत्त्वादिगुणमयानात्मनो जीवस्य देहान् सृजति मनसो देहसृष्टिहेतुत्वं पुण्यपापद्वारेत्याह, कर्माणीति । तन्मनः कर्म माया सृजति ततो माया मनो देहकर्मरूपः जीवस्य संसृतिर्भवति ॥ ६ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयति सार्द्धेन स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिषः दीपत्वं ज्वालारूपपरिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठानस्थानीयं मनः वर्तिस्थानीयो देहः अग्निसंयोगस्थानीयो देहात्माभिमानः दीपस्थानीयः संसारः इति योज्यम् एवम्भवः संसारः देहकृतः कर्मारब्धदेहेन्द्रियावधिभोग इत्यर्थः । अतो रजस्सत्त्वतमोवृत्त्या गुणत्रयसंसर्गादुपाधेरात्मनो जन्ममरणादि स्वतस्तु तद्रहितोऽस्तीत्यर्थः । तदेवाह नेति तत्र देहे जायमाने नश्यति च स आत्मा न जायते न नश्यति च तत्र हेतुः व्यक्ताव्यक्तयोः परः व्यक्तं शरीरमव्यक्तं मूलप्रकृतिः ताभ्यां परोऽन्यः तत्र हेतुः स्वयञ्ज्योतिः स्वयम्प्रकाशः विजातीयत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अधुना मत्सङ्गत्साम्यविशेषमरणावस्थामाह—घट इति । घटे भिन्ने कपालीभूते घटाकारपरिमितो घटाकाशो नीविमाकारमहदाकाशः स्याद्यथा पुरा तथेत्यर्थः । एवं देहे मृते सति जीवः संसारी ब्रह्मतत्त्वं यथा कर्मस्वर्गनरकादिकं सम्पद्यते घटान्तस्थमहाकाशैकदेशो बहिःस्थव्यापाकाशो भवति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा तथा पुरा जीवः प्राणधारकः परमात्मान्तर्यामी ब्रह्मव्याप्तस्वरूपमाप्नोति घटान्तर्गतभूताकाशः पुरा यथा महाकाशाधीनः पश्चादपि तदधीनतामापद्यते तथा । चरमदेहान्तलिङ्गशरीरे मृते नष्टे जीवो मुक्तियोग्यः । आत्मा परं ज्योतिः सम्पद्यते अयमर्थो "महाकाशो बहिःस्थश्च घटाद्यन्तःस्थ एव च" इति तत्त्वसंहितावचनादवगन्तव्य इति ब्रह्म मोक्षं पुनरावृत्तिशून्यं वा ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण संसारावस्थामाह–मन इति । आत्मनो जीवस्य मनः सुरनरादिदेहान्गुणान्कर्माणि आवृत्तिहेतुभूतानि पुण्यपापलक्षणानि च सृजति आपादयति शब्दादिविषयासक्तिहेतुभूतानि वा एवम्विधं मनः एव किं तत्राह, तदिति । माया जडप्रकृतिः तन्मन उत्पादयति सृजत इत्यात्मनेपदप्रयोगेण चिन्मिश्रं मन इति सूचयति ततो जडमनसो जीवस्य संसारो वर्तत इति शेषः ॥ ६ ॥

कियन्तं कालं जन्मात्मकः संसार इति तत्राह–स्नेहेति । यावद्यावन्तं कालं तैलादिस्नेहद्रव्याधिष्ठानस्थितवर्त्यग्निसंयोगस्तावत्तावन्तं कालं दीपस्य दीपत्वं प्रकाशसामर्थ्यम् एवं देहकृतो देहादिकर्मनिमित्तकृतो भव इत्यन्वयः । तैलाद्यभावेन यथा दीपादेः शून्यता एवं जीवस्यापि देहाद्यभावेन शून्यत्वमायातमत्राह, रज इति । मनसो रज आदिगुणोपजीवनेन देहो जायते (१) इत्यादि ॥ ७ ॥

तत्र तस्यामवस्थायामपि योऽव्यक्ताव्यक्तयोर्देहप्रकृत्योः परो विलक्षणः स आत्मा जीवो न जायते न वर्द्धते न नश्यति कुतः? स्वयञ्ज्योतिर्ज्ञानात्मा इदानीमुपासितप्रकारं विभक्ते, आकाश इति । आकाशवत्ततो व्याप्तो ध्रुवाधारो नित्याधारो ध्रुवो नित्यश्च यः नानामितः तत्तद्वस्तुपरिमाणपरिमितिश्च ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

देह इति देहक्षयम् इत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वं सम्पद्यते यथायथं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

मायादीनां स्रष्टृत्वं खलु किञ्चित्कहेतुत्वात् ॥ ६ ॥

दीपस्य ज्योतिषो दीपत्वं स्नेहाद्यधिष्ठातृत्वेन विकारित्वमित्यर्थः । ततस्तस्मात् स्वयञ्ज्योतिरादिरूपत्वादनन्तोपमः परमात्मसदृशः "सदृशौ सखायौ" इति श्रुतेः ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदप्यात्मनो लिङ्गशरीराध्यासो दुर्जरो यः ज्ञाने सति निवर्तेत इत्यत्रैकात्म्यवादिनां दृष्टान्तमाह–घट इति । भिन्ने विदीर्णे यथापुरेति घटोत्पत्तेः पूर्वं यथा महानेवाकाशस्तथैव घटे भग्नेऽपीत्यर्थः । एवं देहे मृते ज्ञानेन लीने सति अप्रकटौ यथा जीवात्मा तथा परमात्मापि तावुभावपि देहावृत्तौ दृश्येते लिङ्गभङ्गे सत्युभावपि मुक्तौ स्यातामिति कथं नोच्यते तत्र परमात्मन आवरणं कालत्रयेऽपि नास्तीति सदृष्टान्तमाह, घट इति । यथा पुरेति घटे वर्तमानेऽपि आकाश एव यथा अनावृतस्तथैव घटे भग्नेऽपीत्यर्थः । आकाशस्य घटान्तर्बहिर्मध्येऽपि वर्तमानत्वादाकाशं घटः कथमावृणोत्विति भावः । एवं देहे अमृते वर्तमानेऽपि अजीवो जीवभिन्नः परमात्मा ब्रह्म सर्वव्यापकः सन्नेव सम्पद्यते विराजते ॥ ५ ॥

ज्ञानेन लयं सम्भावयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधिसम्बन्धप्रकारमाह—मन आत्मनो देहादीन् सृजति यदुक्तं "यतो यतो धावति दैवचोदितं मनोविकारात्मकम्" इत्यादि तच्च मनो माया सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुत्थानात् ॥ ६ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमाह–सार्द्धेन स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिषः दीपत्वं ज्वालारूपः परिणामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठानस्थानीयं मनः वर्त्तिस्थानीयो देहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चैतन्याध्यासः दीपस्थानीयः संसार इति योज्यं देहकृतो देहसंयोगनिबन्धनोयं भवः संसारः ॥ ७ ॥

अतो दीपवत् संसार एव नश्यति न त्वात्मा ज्योतिर्वेदित्याह–नेति । ननु तत्र प्रतीयमान आत्मा कुतः ? इत्यत आह य इति व्यक्ताव्यक्तयोः परः स्थूलसूक्ष्मदेहाभ्यामन्यः यतः स्वयञ्ज्योतिः त एव हेतोः आधारो देहस्य प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्विकारः नास्त्यन्तः उपमा च यस्य सोऽनन्तोपमः पक्षे यः खलु व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः परः कारणरूपः परमात्मा सतु आकाश इव सर्वाधार इत्यादि ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंभूतात्मानात्मविवेकेन भागवतः प्रथमं निर्बन्धनं स्वरूपं प्राप्नोति पुनः ब्रह्मसम्पद्यतेत्याह–घट इति । घटे भिन्ने सति तदावृतः आकाशः यथा पुरा अनावृतः आकाशः तथैव स्यात् एवं देहे मृते अत्र देहशब्देन तत्कारणभूता प्रकृतिर्गृह्यते तस्यामुपरतायामित्यर्थः ।—

"यदेषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः ।
सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते" ॥

इत्युक्तत्वात् जीवः स्यात् निरावरणः स्यात् पुनः स एव निर्बन्धनो जीवः ब्रह्म ब्रह्मसाम्यं प्राप्नोति "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ उपरतायां स्वस्वरूपं सम्पद्यते इत्युक्तं तत्र प्रकृतिकृतएव जीवस्य संसार इति हेतुमाह—मन इति । यन्मनः मायया एव महदादिद्वारा सृजति तदेव देहसावरकं गुणान् सङ्कल्परूपान् कर्माणि देहांश्च सृजति–

"यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु ।
गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते" ॥

इत्युक्तत्वात् एवं ततो देहशब्देन गृहीतायाः प्रकृतेरेव जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनाह–स्नेहेति । स्नेहादीनां संयोगो यावदीयते तावदेव दीपस्य दीपत्वं संयोगापगमे तु तदभाव एव एवं देहकृतो भवः कार्यकारणरूपः प्रकृतिकृतो भवजन्ममरणप्रवाहरूपः संसारः ॥ ७ ॥

(१) पद्यते नश्यतिचेत्याविशङ्कार्थः ।
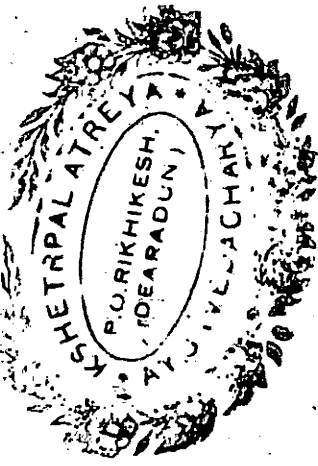
एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवाऽऽमृश प्रभो ! ।
बुद्ध्याऽनुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचिन्तया ॥ ९ ॥
चोदितो विप्रवाक्येन न त्वां धक्ष्यति तक्षकः ।
मृत्यवो नोपधक्ष्यन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् ॥ १० ॥
अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ ११ ॥
दशन्तं तक्षकं पादे लेलिहानं विषाननैः ।
न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स च देहः प्रकृतिरेव मनुष्यदेवतिर्यगादिशरीराकारेण रजःसत्वतमोवृत्त्या जायते विनश्यति च मायामोहितो जीवस्त्वज्ञानात् जातोऽस्मि मरिष्ये इति मन्यते वस्तुतस्तु यः तत्र मनुष्यादि शरीरे आत्मा जीवः स न जायते न विनश्यति मनुष्यादिदेहस्तत्प्रकाशकः स स्वयञ्ज्योतिः यतो व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः शरीरप्रकृत्योः परः ताभ्यामन्यः आकाश इव अदृश्यत्वात् गाधारः देहादिधारकत्वात् ध्रुवो नित्यस्ततो हेतोरनन्त आद्यन्तशून्यः अव्ययः अविकारी ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

अस्तु, देह से आत्मा भिन्नहुआ तिससे क्या हुआ, तहां कहते हैं कि—इसप्रकार के भेदज्ञानवाले विवेकी मुक्त हो जाता है, जैसे कि—घट के भीतर का आकाश घट के फूटने पर निरुपाधिक आकाश हो जाता है, इसी प्रकार परमात्मा की उपासना से अपुनर्भावी देह सम्बन्ध नष्ट होने पर अर्थात् प्रकृति सम्बन्ध छूटने पर वह जीव ब्रह्म हो जाता है, अर्थात् जीव मुक्त हो जाता है इस जगह ब्रह्म शब्द मुक्त का वाचक है जैसे, कि—"ब्रह्म भूयाय कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्,, इन प्रमाणों में है ॥ ५ ॥

सत्वादि गुण सब देहों को मन सृजता है, और अपने कर्मों को सृजता है, और उस मन को माया जो प्रकृति है वह सृजती है, तिन माया मन देह और कर्मों से इस जीव को संसार होता है ॥ ६ ॥

जब तक तैलके अधार दीपक में बत्ती और अग्नि का संयोग रहता है, तबही तक दीपक में दीपपना है, इसी प्रकार यह देह कृत संसार है, इहां पर तैल के ठिकाने पर देह है, अग्नि संयोग के ठिकाने हुए देहात्माभिमान है, दीपक के ठिकाने पर यह संसार है। इस प्रकार जब तक यह कर्मारब्ध देह की प्राप्ति होती रहती है तबहीं तक संसार है इसीसे तीनों गुणों का सम्बन्ध रूप उपाधि से आत्मा का जन्म मरणादिक है स्वतः तो आत्मा जन्ममरणादिक से रहित है गुणाश्रय के सम्बन्ध ही से जन्म लेता है और मरताहै ॥ ७ ॥

इस प्रकार देहके उत्पन्न होनेपर और नष्टहोने पर आत्मा न उत्पन्न होता है न नष्ट होता है, क्योंकि ? यह, व्यक्त शरीर और अव्यक्त मूल प्रकृति इन दोनों से अन्य है। अन्यभी क्योंहै, कि—आत्मा तो स्वयं ज्योति अर्थात् स्वयं प्रकाश है, और शरीर प्रकृति ये दोनो नहीं है। इसमें दृष्टान्त यह है, कि—जैसे घटादि उपाधि का आधार आकाश है उसी तरह यह आत्मा शरीरका धारक है, स्थिर है, अनन्त है अतएव अव्यय अर्थात् स्वरूप से ही विकार रहित है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतस्त्वमेवं चिन्तयेत्याह—एवमिति । आत्मस्थं देहाद्युपाधिष्ठितम् आमृश विचारय अनुमानगर्भिण्या बुद्ध्यन्वयव्यतिरेकयुक्तया ॥ ९ ॥

एवं च सति त्वां तक्षको न धक्ष्यतीत्याह—चोदित इति । तत्र हेतवः मृत्यव इति मृत्युहेतवः ॥ १० ॥

विमर्शप्रकारं दर्शयंस्तक्षकादर्शनं दर्शयति—अहमिति । सोऽहं स ब्रह्मैव यद्ब्रह्म तदहमेवेति समीक्षन् तत्राहं ब्रह्मेति भावनया जीवस्य शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मणः पारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीति व्यतिहारो दर्शितः निष्कले निरुपाधौ आत्मनि ब्रह्मणि ॥ ११ ॥

विषयुक्तैराननैर्दशन्तं ग्रसन्तं तक्षकम् लेलिहानं सर्पम् यद्वा लेलिहानं जिह्वाभिरोष्ठप्रान्तं पुनःपुनरास्वादयन्तम् आत्मनः पृथक् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

परमात्मानं जीवम् आत्मस्थं परमात्मस्थम् ॥ ९ ॥

न त्वां धक्ष्यति तव दाहवेदना भविष्यतीत्यर्थः । मृत्यव इति ईश्वरो मृत्युः मृत्युं तं यथा मृत्युर्धक्ष्यति एवं तक्षकोऽपि नेत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पूर्वोक्तातिदेशेनोपदिशति—एवमिति । आत्मानमन्तर्भूत-भगवत्पार्षदभावात्मकम् आत्मना जीवस्वरूपेण सहात्मस्थं बुद्ध्यामृश कीदृश्या पूर्वोक्तानुमानगर्भिण्या तथा वासुदेव-स्यानुगतचिन्ता यस्यां तया ॥ ९ ॥

त्वां पूर्वोक्तरूपं यतो मृत्यव इति ॥ १० ॥

कुतोऽहमीश्वरः तदेकपालित्वाभिमानेन तच्छक्त्यैव स्वशक्त्य-भिमानेन वा तदभेदाभिमानादित्याह—अहं ब्रह्मेति युग्मकेन। निष्कले मायातीते आत्मनि ब्रह्मणि आधाय निवेद्य आत्मनः पृथक् यच्छरीरं विश्वं च तन्न द्रक्ष्यस्येवेति किमुत तदपकारेण स्वापकारम् मन्यस इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मस्थं देहाद्युपाधिस्थितम् आत्मना मनसा आमृश विचा-रय बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन यदात्मनोऽनुमानं तदेव गर्भस्तः युक्तया बुद्ध्या साध्यवसायवत्या सह वासुदेवस्यानुचिन्ता यस्यां तया त्वामात्मानं देहात्पृथग्भूतं तक्षकस्य का वार्ता स्वयं मृत्यवोऽपि मूर्त्तिमन्तः पक्षे ईश्वरम् उपाधिमुक्तत्वादृहाद्यपर-तन्त्रं मृत्यूनां भक्त्यन्तरायाणां मृत्युं नाशहेतुं त्वां प्राप्य भक्त्यन्तरायो ब्रह्मशापाद्य एव वैयर्थ्यान्नष्टा एव बभूवु-रित्यर्थः ॥ ९—१० ॥

विमर्शप्रकारं दर्शयन् तक्षकादर्शनं दर्शयति—द्वाभ्याम्। योऽहं स ब्रह्मैव ब्रह्मैवाहं न संसारीति भावनया शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माह-मिति अहमेव ब्रह्मेति भावनया च ब्रह्मणः पारोक्ष्यानवृत्तिर्भव-तीति व्यतिहारो दर्शितः निष्कले निरुपाधौ आत्मनि ब्रह्मणि पक्षे अहं धाम सूर्योपमस्य परमेश्वरस्य त्विट् कणाश्रितकणा एवेत्यर्थः । गृहदेहत्विट् प्रभावा धामानि” इत्यमरः कीदृशं ब्रह्म परं “नारायणपरो विप्रः” इतिवत् ब्रह्मोपासकमित्यर्थः । अत एव ब्रह्माहं ब्रह्मणः परमेश्वरस्यैवाहमिति षष्ठीतत्पुरुषः एवं परमं पदं ब्रह्म स्वरूपं चरणारविन्दं वा समीक्ष्य आत्मानं स्वम् आत्मनि परमात्मनि कृष्णे निष्कले निष्को वक्षोऽलङ्कार-स्तस्मिन् ॥ ११ ॥

विषाननैर्विषयुक्तैराननैः दशन्तं लेलिहानं जिह्वा-भिरोष्ठप्रान्तं सनिष्पेषमास्वादयन्तं तक्षकं न द्रक्ष्यसि नापि-तेन दष्टं शरीरं च आत्मनः पृथग्भूतं विश्वं च पक्षे श्रीकृष्ण-चरणारविन्दसाक्षात्कारानन्दमूर्च्छां प्राप्तस्त्वं न द्रक्ष्य-सीति ॥ १२ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, प्रकृतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं निर्बन्धनो ब्रह्म प्राप्नोतीति यदुक्तं तत्प्राप्तये अधुना मया किमनुष्ठेयमत्राह—एवमिति । अनुमीयते अनुभवाविषयीक्रियते वेदार्थभूतो भगवान् येन तदनुमानं वेदः तद्गर्भिण्या तदर्थशीलिन्या बुद्ध्या भगवद्ध्यानेन वासुदेवानुचिन्ता वासुदेवानुरक्तिर्भक्तिस्तया च आत्मनः “एष ते आत्मान्तर्याम्य” इति श्रुतिप्रोक्तमात्मस्थं स्वात्मनि संस्थित-मात्मना निर्मलेन मनसा एव यथोपदिष्टम् आमृश विचारय अत्र “ब्रह्म समश्नुते” इतिश्रुत्युक्तं ब्रह्मप्राप्नुहीति भावः । प्रभो इति सम्बोधनं उक्तार्थं द्योतयति ॥ ९ ॥

एवं कुर्वाणं त्वां न कोपि धर्षयिष्यतीत्याह—चोदित इति । ईश्वरं समर्थम् ॥ १० ॥

ननु, येन सम्बन्धेन स विमर्शनीयः स सम्बन्धो भवता वक्तव्य इत्यतः “आत्मेतितूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” (४।१।३) इति सूत्रकारोक्तम् वेतृवेद्ययोस्तादात्म्यसम्बन्धमाह—अहमिति । अहमणुस्वरूपः जीवः “अणुर्ह्येष आत्मा” एष परस्यांशः “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इति श्रुति-स्मृतिप्रोक्तः। परं पूर्णं ब्रह्मैव अंशस्य स्वरूपतो भिन्नत्वेपि अंशि-व्यतिरिक्तस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावेन तदभिन्नत्वात् अनेन “द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति भयशोकादिनिवृत्तिर्जीवस्य भवति परमं पदं ब्रह्म चाहम् आश्रितः स्वरूपतोऽनन्तत्वेपि सर्वात्मत्वेन अंशवियुक्तत्वा-भावात् अनेन ब्रह्मणः स्वांशे जीवे नित्यप्राप्त्या पारोक्ष्य निवृत्तिर्भवति एष एव जीवब्रह्मणोः भिन्नाभिन्नसम्बन्धः सूत्रकारेण कात्स्न्यैकृष्णोडुलोम्यादिसिद्धान्ततया बहुधा प्रतिपादितः सर्वश्रुति सङ्गत्यर्थम् “अंशो नानाव्यपदेशात् अन्यथा चापि दाशकितवादित्व-मधीयत एके” इत्यत्र स्वमतत्वेन च दृढीकृतः एवं निष्कले निर्मले आत्मनि स्वस्मिन् वेतारि आत्मानं वेद्यम् आधाय समी-क्षन् सन्दधानः तक्षकादीन् न द्रक्ष्यसीत्यग्रिमेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥

लेलिहानं जिह्वाभिरोष्ठप्रान्तं सनिष्पेषमास्वादयन्तम् विषयुक्तै-राननैर्दशन्तं तक्षकम् आत्मनः पृथग्भूतं शरीरं च किं बहुना विश्वं च न द्रक्ष्यसि परमानन्दतादात्म्यं प्राप्तत्वात् ॥ १२ ॥

———

भाषा टीका ॥

हे प्रभो ! शास्त्रानुसारिणी बुद्धिसे और श्रीवासुदेवके अनुचिन्तन से इस प्रकार के शरीरस्थ आत्मा को अपने मनही से विचारो, कि-तुम शरीर हो या शरीर से अन्य हो ॥ ९ ॥

जब तुम वासुदेवका चिंतमन करोगे तब तुमको विप्र-वाक्य से प्रेरित वह तक्षक सर्प नहीं जलावेगा क्योंकि ? ईश्वर तो मृत्युओं का भी मृत्यु है, मृत्युओं के हेतु जोहैं वे ईश्वर को नहीं जला सके हैं, इसी प्रकार ईश्वर में भावना करने वालो को भी नही जला सकें हैं ॥ १० ॥

अहंशब्दवाच्य जीव जो मैं हूं सो ब्रह्मपर हूं अर्थात् ब्रह्म परायण हूं और उत्कृष्ट ब्रह्मका धाम अर्थात् निवास हूं अन्तर्यामि होकर भगवान् मेरे विषैं रहते हैं, अत एव उत्कृष्ट पद नाम स्वरूपवालाहूं इसीसे ब्रह्मका मैं हूं इस प्रकार आत्मा को अच्छी तरह जानकर प्राकृत शरीर सहित परमात्मा के विषैं अपने आत्माको जबतू लगा देगा अर्थात् मैं परमात्मा का ही एक अनन्य सेवक हूं इस प्रकार का जब ध्यान करेगा ॥ ११ ॥

तब विषहरे मुखों से तेरे पाद में डसने वाले सर्पको

एतत्ते कथितं तात ! यथाऽऽत्मा पृष्टवान् नृप ! ।
हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

और आत्मा से पृथक् स्थित शरीर और विश्वको तू नहीं देखेगा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हरेश्चेष्टामात्मा त्वं यत्पृष्टवांस्तदेतत्ते कथितम् । शिष्यस्य कृतार्थतापरीक्षणाय पृच्छति, किमिति ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धीये
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अखिलप्रश्नोत्तरं निगमयति-एतदिति । हे तात ! हे नृप ! हरेश्चेष्टां प्रति यद्यदात्मा त्वं पृष्टवान् तत्सर्वं ते तुभ्यं कथितं कृतार्थता परीक्षायै पृच्छति-किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति । भूयः पुनः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मतान्तरप्रमेयमुपसंहरति-एतदिति । चेष्टेति पाठे सा कथितेति शेषः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
(विजयध्वजरीत्या चतुर्थः ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

लीलाकथैकरसिकस्य तस्य पूर्वोक्ते तु नातिरुचिमालक्ष्य तथोपसंहरति-एतत्त इति । ते तुभ्यमेतत् "त्वं तु राजन् मरिष्येति" इत्यादिना कथितम् । ननु, भगवन्महिमानुपक्रान्तं च तत् कथं कथितं तत्राह—आत्मकस्य चिदात्मनिष्ठस्य मनो यत्पृष्टवान् परीक्षितोऽस्यात्मज्ञानं जातमस्ति नवेति सन्दिह्य स्वगतमेवमपि यज्ज्ञातुमिष्टवानित्यर्थः । अहं त्वत्रानुवर्णयेत इत्यादिनोपक्रान्तं श्रीभगवन्महिमानमेव पुनरपि वर्णयिष्यामीत्याह—हरेरिति । विश्वात्मन इति किं त्वपष्टस्यात्मनः स्वरूपादिवर्णनेनेति भावः । नन्वस्मिन् प्रकरणे श्रीशुकदेवस्योपदेशे भक्तावेव तात्पर्यं ज्ञाने वेति सन्दिहानं प्रति पुनर्विचार्यते तत्र "अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णम्" इत्याद्युपक्रमे "एतत्ते कथितं तात" इत्याद्युपसंहारेऽपि तादृशमहिमत्वेन पूर्वोक्तलीलाकथाश्रवणस्यैव प्राधान्यात् ततोऽनुपक्रमोपसंहारनिर्दिष्टत्वाच्छ्रवणोपलक्षितभक्तेरेवात्रापि प्राधान्यं यस्तु तन्मध्ये "त्वं तु राजन् मरिष्येति" इत्यादिना ज्ञानोपदेशः स च तस्य प्रागेव गता या भक्तिनिष्ठा तस्याः सत्यस्यापि स्थैर्यप्रकटनार्थ एव एकान्तभक्तेषु भगवता मोक्षवच्छन्दनवत् पूर्वमपि तन्निष्ठया स्वत एव मरणभयपरित्यागात् अनन्तरं च श्रुत्वापि तज्ज्ञानोपदेशं स्वस्य भक्तिनिष्ठाया एव स्थैर्यं दर्शयिष्यमाणत्वात् तत्र प्राचीना तन्निष्ठा यथा प्रथमे "कृष्णाङ्घ्रिसेवामधिमन्यमानः" इति "दध्यौ मुकुन्दाङ्घ्रिमनन्यभावः" इत्यादि तन्निष्ठयैव तद्भयपरित्यागो यथा तद्वाक्ये "द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः" इति तज्ज्ञानोपदेशश्रवणानन्तरमपि तादृशस्वनिष्ठायाः स्थैर्यदर्शनं यथा तत्र तावत्पद्यत्रयेण तदा ज्ञानोपदेशं बहु मत्वा श्रवणलक्षणया भक्त्या एव स्वकृतार्थत्वमुक्तं षष्ठाध्यायारम्भे "सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि" इत्यादि "नात्यद्भुतमिदम्मन्ये" इत्यादि "पुराणसंहिताम्" इत्यादि पुनश्चैकेन पद्येन तद्वाक्यगौरवमात्रेणाङ्गीकृतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तक्षकादिभयनिवृत्तिहेतुत्वमुक्त्वाऽन्त्येन तदूर्ध्वमधोक्षज एव वाक्चेतसोस्तन्नामकीर्त्तनध्यानवेशानुज्ञा प्रार्थिता "भगवंस्तक्षकादिभ्यः" इत्यादिना "अनुजानीहि मां ब्रह्मन्" इत्यादिना अथ पुनरन्त्येन पद्येनाज्ञाननिरासज्ञानविज्ञानसिद्धिश्च भगवत्पादारविन्ददर्शनसुखान्तर्भूतैव मम स्फुरतीति ज्ञापितम् "अज्ञानञ्च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया । भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम्" इति अत्र पद्यत्रयस्य चरणारविन्दाभिव्यञ्जकत्वे "ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्" इत्येवाहित प्रथमे साधकं तदेतत्प्रकरणार्थस्तु श्रीसूतेनैव स्पष्टीकृतः—

"ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात् ।
न सम्मुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताऽऽशयः" ॥
नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतम् ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

स्यात्सम्भ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदाम्बुजम्" ॥
इति । तथा पूर्वं द्वादशस्य तृतीये प्रथमस्कन्धान्तस्थस्य—
"अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम् ।
पुरुषस्येह यत्कार्यम्म्रियमाणस्य सर्वथा" ॥
इत्यस्य राजप्रश्नस्योत्तरत्वेन भगवद्गुणानकीर्त्तने एव स्वयं श्रीशुकदेवेनाप्युपदिष्टे—
"तस्मात् सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् ।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याति परां गतिम् ।
म्रियमाणैरभिध्येयो भगवान् परमेश्वरः ।
आत्मभावं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसम्भवः ॥
कलेर्दोषनिधे राजन् !"—
इत्यादिना । ततस्तत्र केशवे अवहितः कृतावधानः आत्मभावं आत्मनो भक्तिम् अस्तु तावदायाससाध्यं ध्यानं हि यस्मादनायास साध्यात् कीर्त्तनादेवेत्यर्थः । द्वितीयस्कन्धेऽपि "नह्यतो ऽन्यः शिवः पन्थाः" इत्यादिना"एवमेतन्निगदितम्"इत्यन्तेन ग्रन्थेन नानाङ्गवान् शुद्धभक्तियोग एव तत्रोत्तरत्वेन पर्य्यवसितः तत्र "पिबन्ति ये भगवतः" इत्यादिना लीलाकथाश्रवण एव तत्पर्य्यवसानं दृश्यते तस्मात् साधूक्तं "त्वन्तु राजन् मरिष्यति"इत्यादिकं तद्भक्तिनिष्ठा-प्रकरणार्थमेवेति अतो भक्तावेव तदुपदेशस्य तात्पर्य्यम् अत एव द्वितीयस्याऽष्टमे राजप्रार्थना च नान्यथा स्यात् "कृष्णे निवेश्य निःसङ्गम्मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम्" ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतत् ब्रह्मज्ञानं त्वया सम्प्रत्यपृष्टमपि ते कथितं यद्धरे-श्चेष्टां लीलाम् आत्मा त्वं पृष्टवान् मां पूर्वमपृच्छः तां तु पूर्व-मेवावोचमिति शेषः । शिष्यस्य तस्य पूर्णत्वज्ञापनाय पृच्छति, किमिति ॥ १३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वादशे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वप्रश्नोत्तरमुपसंहरति-एतदे इति । तन्मुखेनैव तत्कृतार्थतां श्रोतुमाह किम्भूयः श्रोतुमिच्छसीति ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

हे तात ! हे राजन् ! जो तुमने विश्वात्मा श्रीहरिकी लीला का प्रश्न किया रहा, सो हमने तुमारे सामने कहा अब तुम और क्या सुनने की इच्छा करते हो सो कहो ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में पांचमें अध्यायकी,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतन्निशम्य मुनिनाऽभिहितं परीक्षिद्व्यासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन ।
तत्पादमूलमुपसृत्य नतेन मूर्ध्ना बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥ १ ॥

राजोवाच ।

सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ।
श्रावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥ २ ॥
नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनाम् ।
अज्ञेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥
पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयम् ।
यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥
भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥
अनुजानीहि मां ब्रह्मन् वाचं यच्छाम्यधोक्षजे ।
मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसून् ॥ ६ ॥
अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।
भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य भगवान् बादरायणिः ।
जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षष्ठे परीक्षितो मोक्षः सर्पहोमादि तत्सुतात् ।
वेदशाखाविभागोक्तो त्रिवेदिव्यासवर्णनम् ॥

एतत्पुराणं निशम्य निखिलात्मा दृक्त्वं पश्यति निखिलं चाऽऽत्मनि पश्यतीति तथा तेन अतः समेन नतेनाऽवनतेन मूर्ध्ना तत्पादतलमुपसृत्य तत्पादौ शिरसि(नि) विधायेत्यर्थः ॥१॥

सिद्धः कृतार्थोऽस्मि यतोऽनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहमेवाऽऽह- यद्यस्माच्छ्रावितः कथाभ्यासमात्तिमापन्नं च श्रावितम् ॥ २ ॥

करुणात्मतामभिनन्दति-द्वाभ्याम्, नात्यद्भुतमिति ॥ ३ ॥

अश्रौष्म श्रुतवन्तः भवतः सकाशात् ॥ ४ ॥

सिद्धोऽस्मीत्युक्तं तदेवाऽऽविष्करोति, भगवन्निति । यतस्त्वया दर्शितं ब्रह्म प्रविष्टः कथम्भूतम् ? अभयम् यतो निर्वाणं कैवल्यरूपम् ॥ ५ ॥

किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति यदुक्तं तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छामि केवलमनुज्ञां देहीत्याह, अनुजानीहीति । वाचमित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणां वाचं नियम्य किं करिष्यामि तदाह, मुक्ताः कामाशया यस्तदात्मना येन तथाभूतेऽधोक्षजे प्रवेश्याऽसून्विसृजामि ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, किं प्राणत्यागेन किञ्चित्कालं ज्ञाननिष्ठो भवेति चेत्तत्राऽऽह, अज्ञानं चेति । चकारात्तत्संस्कारश्च तच्च त्वत्कृपयैवेत्याह, भवतेति ॥ ७—८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—४ ॥

ब्रह्मनिर्वाणम् आनन्दरूपं ब्रह्म ॥ ५—१० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मनः सिद्धार्थतां कृतज्ञतां चाविष्कुर्वन्नाह राजेत्याह सूतः—एतदिति । मुनिना शुकेनाभिहितम् एतत् किं भूयः श्रोतुमिच्छसीत्यनिशम्य कथम्भूतेन समेनेति भावप्रधानो निर्देशः साम्येन निखिलात्मनः पश्यतीति तथा तेन नतेन नम्रेण मूर्ध्ना तस्य पादपद्ममुपसृत्य संस्पृश्य स विष्णुरातः परीक्षित् तं मुनिं प्रति इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह—सिद्ध इति । सिद्धोऽस्मीति सिद्धार्थोऽस्मि कुतः यतः भवताऽनुगृहीतोऽस्मि कोऽसावनुग्रहः ? मे मह्यमनादिनिधनो हरिः चशब्दात्तत्प्राप्त्युपायश्च आवित इति शेषः ॥ २ ॥

करुणात्मतामाविष्करोति—नेति । अच्युते आत्मा मनो येषां तेषाम् अत एव महतां यत् वात्सल्यसौशील्यादिगुणोत्कर्षाणां भवतामिदं नात्यद्भुतं किन्तद्यदज्ञेष्वत एव तापत्रयतप्तेषु भूतेष्वनुग्रह इत्येतत् ॥ ३ ॥

पुराणसंहितामिति । भवतः सकाशादश्रौष्म श्रुतवन्तः कथम्भूतां भवत्यां संहितायाम् ॥ ४ ॥

सिद्धोऽस्मीत्येतदुपपादयति—भगवन् ! इति । अभयहेतुत्वेनास्मान् विशिनष्टि, त्वया दर्शितमभयं निर्वाणमानन्दरूपं (मात्रं) ब्रह्म प्रविष्टः तदनुभवमग्न इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदुक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छामि किन्त्वनुज्ञां देहीत्याह—अनुजानीहि हे ब्रह्मन् ! वाचं यच्छामि मौनं बिभर्मि मुक्ताः कामाः आशया तत्रासनाश्च यस्मात्सत्त्वेन अधोक्षजे निवेश्यासून् प्राणान् विसृजामि तदर्थं मामनुजानीहि ॥ ६ ॥

पुनस्सिद्धार्थतामेवाविष्करोति—अज्ञानमिति । ज्ञानमुपदेशजन्यं विज्ञानं भगवदनुभवात्मकं तन्निष्ठयाऽज्ञानं देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रममूलं निरस्तं भवतश्चेमं केवलं सुखरूपं भगवतः परं स्वरूपं यतो दर्शितम् ॥ ७ ॥

इतीति । तं राजानमनुज्ञाय तानुज्ञाप्य नरदेवेन राज्ञा पूजितो भिक्षुभिः मुनिभिः सह जगाम ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीनारायणानुग्रहेण परीक्षितो देहवियोगलक्षणं मरणं जनमेजयस्य पितृभक्तिप्रदर्शनाय सर्पयागः शक्रस्य च शक्रस्य स्वविमानपातोपेक्षां कथयत्यस्मिन्नध्याये; तत्रादौ परीक्षितः शुकानुज्ञानदानप्रार्थनाप्रकारं वक्तुमाह—एतदिति । एतत्पुराणं निखिलं पूर्णमात्मानं पश्यतीति निखिलात्मदृक् तेन समस्तस्वामिदृशा वा ॥ १ ॥

सिद्धः सम्पादितपुरुषार्थदेहः ॥ २ ॥

दीनेष्वनुग्रह इति यत्तदिदम् ॥ ३ ॥

कोऽयमनुग्रह इति तमाह—पुराणेति ॥ ४ ॥

भयाभावे निमित्तमाह—प्रविष्ट इति । निर्वाणमानन्दं प्राकृतशरीररहितं वा ॥ ५ ॥

कामानामाशयः शयनं यस्मात्तज्जडचेतो निगृह्याऽधोक्षजे प्रवेक्ष्ये ॥ ६ ॥

क्षेमं मङ्गलं "क्षेमो ना प्रासरक्षायां मोक्षेऽप्यस्त्री तु मङ्गले" इति यादवः ॥ ७—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

सिद्धोऽस्मीत्यादि । किञ्च, अच्युतात्मनाम् अच्युतस्येवात्मा स्वभावो येषां तेषां महतामात्मारामाणामपीति तद्भावभावितत्वादनुग्रहादयो गुणा युक्ता एव तस्मान्नात्यद्भुतमित्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥

यस्मादश्रौष्म तस्मादेव भगवन्निति अधुना तु यदुपविष्टं तच्च मम जातमेवेत्याह—प्रविष्ट इति निर्वाणं परमानन्दस्वरूपं ब्रह्म सर्वतो बृहद्भगवत्स्वरूपं प्रविष्टस्तस्मिन्नाविष्ट इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधोक्षजे श्रीकृष्णे "अधोऽनेन शयानेन" इत्यादि श्रीहरिवंशोक्तेः ॥ ६ ॥

भगवतःपदमित्यत्र पदशब्दस्य चरणारविन्दवाचकत्वं "ध्यानेन वैयासकिशब्दितेन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्" इत्येवाग्रिम प्रथमसार्थकम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षष्ठे कृष्णपदप्राप्तीराज्ञोऽथ जनमेजयात् ।
सर्पहोमस्ततो वेदत्रयशाखोपवर्णनम् ॥

निखिलात्मा श्रीकृष्णस्तं पश्यतीति तेन यद्वा, निखिलानामप्यात्मानं मनः पश्यतीति तेन तात्कालिकेन ब्रह्मज्ञानोपदेशेन तत्रस्थानां केषाञ्चित् ज्ञानिनामपि मनः आनन्दितमिति भावः । अतः समेन ॥ १ ॥

सिद्धोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि मे साक्षादिति, गर्भे बाल्ये च साक्षात्कृतो यो हरिः श्रीकृष्णः स एव आवितस्त्वया स एव मया श्रुतः ॥ २ ॥

अच्युत एव आत्मा मनो येषां तेषाम् ॥ ३ ॥

ननु, मत्तः श्रुतस्यास्य शास्त्रस्य कः खल्वर्थस्त्वया अवधारितः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इत्यपेक्षायामाह-पुराणेति । भगवाननुवर्ण्यते इत्यन्यवर्णनस्यापि तत्पोषणार्थत्वेन तदङ्गत्वात् भगवदनुवर्णनत्वमेवेति भावः ॥ ४ ॥

किन्त्वेकमेव वाक्यं मन्मनोऽभिज्ञेन त्वया मां प्रति नोक्तं यद्यपि तदप्याशङ्कावतो ममैतावदेवासह्यमभूदित्याह-हे भगवन् ! सर्वज्ञ ! मच्चित्तस्य भक्त्येकनिष्ठत्वं जानन्नपि किमेवमुपदिशतीति भावः । तक्षकादिभ्यस्तथा विविधजन्मान्तरप्राप्तेभ्यो मृत्युभ्यः सकाशादहं न बिभेमि किन्तु त्वया दर्शितमभयं ब्रह्म निर्वाणं प्रविष्टः सन्नेव बिभेमीत्यर्थः । यत्र गृहे स्थितो नानोपद्रवेभ्यो न बिभेमि किन्तु वनं प्रविष्टः सन्नेवेति यत् तस्माद्वनं न प्रविशामीति तत्राभिप्रायः तथैवात्रापि तक्षकादिभ्यः पुनः पुनर्मृत्युभ्यश्च सकाशादपि त्वया दर्शिताद्ब्रह्मनिर्वाणान्मम महाभयमिति वाक्यार्थः । तेन पञ्चमस्कन्धवाक्याद्भगवदीयत्वेनैव समाप्तसर्वार्थानां "नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः" इत्युक्तवता भगवता श्रीमन्महारुद्रेणैव प्रकटिताभिप्रायाणामस्माकं भक्तानां निर्वाणमोक्षः खलत्वस्य एव तत्रापि "पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु । महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः" इति प्रायोपवेशारम्भत एव प्रतिज्ञातवन्तं मामपि ब्रह्मनिर्वाणमुपदिशसीति श्रीमुनीन्द्रे ईर्ष्यैव ध्वनिता तथापि तस्य तद्भक्तिनिष्ठां परीक्षमाणस्य सुखमेवाभूत् यथा रासारम्भे आज्ञां लङ्घयन्तीनां व्रजसुन्दरीणामीर्ष्यया कृष्णस्य अत्र किंचित्साक्षेपलभ्यमेव "त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति" इति "आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्" इत्यस्य पूर्वार्द्धान्ते यथा किंचित्साक्षेपलभ्यं काव्यप्रकाशटीकाकाद्भिस्तथा व्याख्यानात् व्याख्यान्तरं तु शास्त्रस्य मोहिनीत्वप्रतिपादकं भक्तैरग्राह्यम् ॥ ५ ॥

तस्मात् कृपया मामेतदेवाज्ञापयन्स्वेतत् प्रतिकूलमित्याह—अनुजानीहि अनुज्ञां देहीत्यर्थः । अधोक्षजे श्रीकृष्णे मुक्तकामाशयं त्यक्तकामवासनम् ॥ ६ ॥

ज्ञानं भगवद्विषयकं विज्ञानं तदैश्वर्यमाधुर्यानुभवः ज्ञानविज्ञाननिष्ठा तव कुतो जातेत्यत आह, भवतेति । परं स्वरूपं चरणकमलं धाम वा ॥ ७ ॥

भिक्षुभिः संन्यासिभिः सर्वमुनीन्द्रैः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षष्ठाध्याये श्रीशुकस्य गमनं राज्ञो मुक्तिः सर्पयज्ञवेदशाखाप्रवृत्तिश्च वर्ण्यते-एतदिति । निखिलात्मानं सर्वात्मानं श्रीकृष्णं पश्यतीति संहतेन ॥ १ ॥

चकारात् तत्प्राप्तिसाधनं च भावितम् ॥ २—३ ॥

अश्रौष्म श्रुतवन्तः ॥ ४

त्वया दर्शितं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं निर्वाणं समानातिशयशून्यस्वरूपम् ॥ ५ ॥

यदुक्तं "किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" इति तत्र ब्रह्मणि प्राप्तनिष्ठत्वान्न किंचिच्छ्रवणेच्छाऽतोऽनुज्ञां देहीत्याह-अनुजानीहीति । वाचं वागिन्द्रियोपलक्षितानि सर्वाणीन्द्रियाणि यच्छामि निवृत्तिकानि करोमि अधोक्षजे श्रीकृष्णे चेतः प्रवेश्य असून् विसृजामि ॥ ६ ॥

भगवतः परं प्रकृतिमण्डलाद्वा हृद्देशीयं पदं स्थानं दर्शमास लोकं स्वं गोपानां तमसः परमित्यादिषु भवतः दर्शितमेव देहं हित्वा तत्र यास्यामीति भावः ॥ ७—८ ॥

भाषा टीका ।

त्रिवेदिव्यासकर्त्रे श्रीकृष्णमुनये नमः ।

सूत उवाच ।

श्रीसूतजी बोले, कि—सब आत्मान को समता से देखने वाले, व्यासनन्दन श्रीशुकदेवजी के कथन को सुनकर विष्णुरात राजा परीक्षित । श्रीशुकदेवजी के चरण कमल के समीप जाकर मस्तक झुकाकर अंजलि जोड़कर ऐसे बोलते हुए ॥ १ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि—हे भगवन् ! करुणा रस परिपूरित हृदय ! आप के अनुग्रह से मैं अब कृतार्थ हुआ । क्योंकि ? जो आपने साक्षात् अनादिनिधन श्रीहरि का श्रवण कराया है ॥ २ ॥

अच्युत श्रीकृष्ण में मन लगाने वाले आप सदृश महात्माजनों की यह बात, कुछ मैं अद्भुत नहीं मानता हूं । जो कि—संसार के तापों से तपे हुए मेरे सदृश अज्ञ प्राणियों पर अनुग्रह करना । यह तो भगवज्जनों का काम ही है ॥ ३ ॥

यह श्रीमद्भागवत महापुराण की संहिता मैंने आप से श्रवण करी, कि—जिसमें उत्तमश्लोक श्रीभगवान् ही का वर्णन किया गया है ॥ ४

हे भगवन् ! मैं तक्षकादि रूप मृत्युओं से नहीं डरता हूं क्योंकि ? मैं आनन्द मात्र ब्रह्म के विषैं प्रविष्ट होगया अर्थात् ब्रह्मानुभव में मग्न होरहा हूं जोकि, अभय ब्रह्म आपने दिखाया है ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मन् ! अब आप मुझे आज्ञा दीजिये मैं अपनी वाणी का उपराम करूं । और सम्पूर्ण कामनाओं से मुक्त ऐसे अपने चित्तको अधोक्षज श्रीकृष्ण में लगा कर प्राणों का त्याग करूं ॥ ६ ॥

और ज्ञान विज्ञान की निष्ठा से मेरा अज्ञान निवृत्त हो गया, आपने परम क्षेम रूप उत्कृष्ट भगवान् का पद दिखा दिया है ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

श्रीसूतजी बोले, कि—हे शौनकादिऋषियो ! जब राजा ने श्रीशुकदेवजी से ऐसी प्रार्थना करी, और विधिपूर्वक पूजन किया, तब भगवान् श्रीव्यासनन्दन नरदेव से पूजित होकर

परीक्षिदपि राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना ।
समाधाय परं दध्यावस्पन्दासुर्यथा तरुः ॥ ९ ॥
प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गङ्गाकूल उदङ्मुखः ।
ब्रह्मभूतो महायोगी निःसङ्गश्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥
तक्षकः प्रहितो विप्राः ! क्रुद्धेन द्विजसूनुना ।
हन्तुकामो नृपं गच्छन् ददर्श पथि कश्यपम् ॥ ११ ॥
तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणम् ।
द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशन्नृपम् ॥ १२ ॥
ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिगरलाग्निना ।
बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १३ ॥
हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दिक्षु सर्वतः ।
विस्मिता ह्यभवन् सर्वे देवासुरनरादयः ॥ १४ ॥
देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः ।
ववृषुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥ १५ ॥
(१)जन्मेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम् ।
यथा जुहाव सङ्क्रुद्धो नागान्सत्रे सहद्विजैः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

राजा की आज्ञा लेकर अनेक सन्यासी विरक्त भागवत पर महर्षों के सहित वहां से विचरते हुये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मन आत्मनि प्रत्यक् प्रकाशे समाधाय परमात्मानं दध्यौ अस्पन्दासुः लीनप्राणः यथा तरुः स्थाणुः ॥ ९ ॥

तमेव विशिनष्टि-प्राक्कूले प्रागग्रे बर्हिषि कुशे ॥ १० ॥

तदेवं ब्रह्मभूते तस्मिंस्तक्षकागमनादिकं पिष्टपेषणमिवासवदिति दर्शयति-तक्षक इति त्रिभिः । हे विप्राः ! ॥ ११ ॥

तं विषचिकित्सया परीक्षिद्रक्षणेन द्रव्यार्जनाय गच्छन्तम् तत्र स्वालीढकटवृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिक्रमेणोत्थापनाद्विषहारिणं तदुपेक्षितद्रविणैः सन्तर्प्य ततो निवर्त्य द्विजरूपेण तिरोहितः सन्नदशत् ॥ १२ ॥

तस्य पुष्पकरूमिव जातमित्याह-ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३ ॥

तत्र पृथ्वी सर्वेषां दुःखं च ततः परमुत्सवं चाऽऽसद, आश्चर्यम् । हाहाकार इति ॥ १४—१५ ॥

प्रासङ्गिकमाह-जन्मेजय इत्यादि । सर्पाभिचारसत्रे द्विजैः सह वर्तमानो यथावदाजुहाव जुहावेति वा सर्वसर्पावाहने कारणमाह-सङ्क्रुद्ध इति ॥ १६—१७—१८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विप्रा इति सम्बोधनम् ॥ ११—२९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परीक्षिदपि इति । आत्मनि परमात्मन्यात्मानमात्मनैव समाधाय परमात्मशेषैकरसं स्वात्मानमेव ध्यातवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

गङ्गातीरे प्रागग्रदर्भेषु उदङ्मुख आसीनः यथा तरुस्तद्वदस्पन्दासुः तिरोहितसर्वेन्द्रियव्यापारः निस्सङ्गः देहतदनुबन्ध्यभिमानरहितः छिन्नाः संशयाः देहात्मजीवपरमात्मभेदाभेदविषयका येन सः महायोगी महासमाधियुक्तः ब्रह्मभूतः संवृत्तावस्थः ब्रह्मभक्तो मुक्तावस्थाजीवपरः मुक्तो ऽभवदिति यावत् ॥ १० ॥

तदा हे विप्राः ! क्रुद्धेन द्विजसूनुना प्रचोदितः तक्षकः नृपं हन्तुकामो गच्छन् पथि काश्यपं ददर्श ॥ ११ ॥

तं विषचिकित्सया परीक्षिद्रक्षणेन [निर्धनं तत्र] द्रव्योपार्जनाय गच्छन्तं स्वालीढस्य वृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिक्रमेणोत्थाप-

(१) जनमेजय इति विज० वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नाद्विषहारिणं तदपेक्षितद्रविणैः सन्तर्प्य निवर्त्य द्विजरूपेण तिरोहितः समदशत् ॥ १२ ॥

निर्जीवस्य शरीरस्य दंशनेन भस्मीकरणं पुत्रकृत्यमिव जातमित्याह--ब्रह्मभूतस्येति । मुक्तावस्थां प्राप्तस्य राजर्षेर्देहः सर्वदेहिनां पश्यतां सतां सद्य एव गरलाग्निना भस्मसादभवत् ॥१३॥

तत्तदा सर्वेषां दुःखं ततः परमुत्सवश्चाह--ब्राह्याम् । हाहाकार इति । भुवि खे आकाशे सर्वतः सर्वासु दिक्षु ॥ १४ ॥

देवदुन्दुभय इति स्वयमेव दध्वनुः ॥ १५ ॥

प्रासङ्गिकमाह--जनमेजय इत्यादिना । तदा सत्रे कौपेन प्रारब्धे सर्पाभिचारयोगे सर्पानाजुहाव मन्त्रैराकर्ष सर्वसर्पाह्वाने कारणं तक्षकमिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्पन्दासुर्निश्चलेन्द्रियः विषयव्यापारशून्येन्द्रिय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मणि भूतः ॥ १० ॥

हे विप्राः ! ॥ ११ ॥ १२ ॥

अहिगरलाग्निना सर्पविषाग्निना ॥ १३--१५ ॥

कथान्तरमारभ्यते--जनमेजय इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परमश्रीमत्वं तदाऽयं श्रीकृष्णमेव दध्यौ ब्रह्मभूतः प्रकृतेत्यादिरीत्या ब्रह्मभूतः ॥ ९--२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मनि श्रीकृष्णम् आत्मनि मनसि परमं अतिशयेन अस्पन्दासुः अतएव लीनप्राणः ॥ ९ ॥

प्राक्कूले बर्हिषि प्रागग्रे दर्भे त्रिगुणातीतत्वाद्ब्रह्मभूतः "तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्म गोपालपुरी हि" इतिवत् ॥ १० ॥

तदैव ब्रह्मभूते तस्मिन् तक्षकागमनादिकं विप्रप्रेषणमभवदिति दर्शयति--तक्षक इति त्रिभिः ॥ ११ ॥

तं विषचिकित्सया परीक्षिद्रक्षणेन द्रव्यार्जनायागच्छन्तं तत्र स्वादितवटवृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकर्मणा तथापनात् विषहारिणं तदपेक्षितद्रविणैः सन्तर्प्य ततो निवर्त्य द्विजरूपेण तिरोहितः समदशत् ॥ १२ ॥

तत्र पुत्रकृत्यमित्याह--ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३--१५ ॥

यथा यथावत् निस्सर्पमिदं जगत् करिष्य इति वदन् क्रुद्धः द्विजैः सह स्थितः सन् ॥ १६--२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्पन्दासुः जितप्राणः ॥ ९ ॥

प्राक्कूले बर्हिषि मार्गे दर्भे ब्रह्मभूतं प्राधान्ये प्राप्त येन सः ॥ १०-११-१२ ॥

प्रकृतेः परं ब्रह्मप्राप्तस्य देहो भस्मसादवभूव राजर्षिस्तु "एतां गतिं भागवतीं गतो यः सवै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्ग" इति श्रीशुकप्रोक्तेन मार्गेण प्रकृतेः परं लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्वयं भागवतप्रधानः इति सर्वज्ञानां महामुनीनां वचनादिन्त्यर्थः ॥ १३--२१ ॥

भाषा टीका ।

राजऋषि परीक्षित जी अपने आप अपने मनको परमात्मा के विषे लगाकर वृक्ष के तरह निस्पन्दश्वास वाले होकर परमात्मा का ध्यान करने लगे ॥ ९ ॥

श्रीविष्णुपदी के पूर्व किनारे पर उत्तर दिशा को मुखकर कुशके आसन पर बैठकर, समस्त संगों को त्यागकर संशय जिनके सब दूर हुए, ऐसे महायोगी राजा परीक्षित ब्रह्मभूत अर्थात् मुक्तप्राय होकर श्रीकृष्ण का ध्यान करते हुए ॥ १० ॥

सूत पौराणिक बोले, कि--हे विप्रहो ! क्रुद्ध ब्राह्मण के पुत्र के शाप से प्रेरित राजा को मारने की कामना वाला तक्षक सर्प राजा को डसने को चला, तहां मार्ग में तक्षक ने कश्यप को देखा ॥ ११ ॥

तक्षक ने ब्राह्मण से पूछा कि--कहां जाते हो विप्र बोला, कि--राजा परीक्षित को सर्प के विष से जिवाकर द्रव्य लाऊंगा, तब तक्षक ने कहा कि--यदि तुमारी इतनी शक्ति है तो मैं इस हरे भरे वट के पौदे को डसता हूं तुम अच्छा करो इतना कहकर तक्षक ने वट के वृक्ष में दंत लगाये कि वट का वृक्ष सूख गया, ब्राह्मण ने अपनी विद्या से वृक्ष को हरा कर दिया । तब तक्षक को यह विश्वास हुआ कि यह ब्राह्मण अवश्य ही राजा को अच्छा कर देगा तब मेरा काटनाही निष्फल होगा, ऐसा विचार तक्षक ने अपेक्षित द्रव्य देकर तृप्त कर उस विषहरने वाले ब्राह्मण को निवृत्त किया । और अभीष्ट रूप धारण करने वाले उस तक्षक ने ब्राह्मण का रूप लेकर राजा के समीप जाकर छिपकर राजा को डस लिया ॥ १२ ॥

उस समय पर मुक्त स्वरूप राजऋषि परीक्षित का देह सर्प के विष की अग्नि से, सब प्राणियों के देखते २ तत्काल भस्म होगया ॥ १३ ॥

उस समय पृथिवी आकाश और सब दिशाओं में बड़ा हा हा कार शब्द मचगया । और देव असुर मनुष्य आदि सब ही लोग विस्मय को प्राप्त होते हुए ॥ १४ ॥

आकाश में देवताओं के दुन्दुभि बाजने लगे, गन्धर्व गान करने लगे, अप्सरा पुष्पों की वर्षा करने लगीं, देव लोग जय जय शब्द करने लगे, ॥ १५ ॥

परीक्षित महाराज के पुत्र राजा जनमेजय ने अपने पिता को तक्षक सर्प से भक्षित सुन कर बड़ा क्रोध किया, और ब्राह्मणों के साथ सर्प यज्ञ में सर्पों का अच्छी तरह हवन करने लगा ॥ १६ ॥

सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान् महोरगान् ।
दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्नस्तक्षकः शरणं ययौ ॥ १७ ॥
अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ।
उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्येतोरगाधमः ॥ १८ ॥
तं गोपायति राजेन्द्र ! शक्रः शरणमागतम् ।
तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मान्नाऽग्नौ पतत्यसौ ॥ १९ ॥
पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहर्त्विज उदारधीः ।
सहेन्द्रस्तक्षको विप्राः ! नाग्नौ किमिति पात्यते ॥ २० ॥
तच्छ्रुत्वाऽऽजुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मखे ।
तक्षकाऽऽशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥ २१ ॥
इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्थानादिन्द्रः प्रचालितः ।
बभूव सम्भ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः ॥ २२ ॥
तं पतन्तं विमानेन सह तक्षकमम्बरात् ।
विलोक्याङ्गिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३ ॥
नैष त्वया मनुष्येन्द्र ! वधमर्हति सर्पराट् ।
अनेन पीतममृतमथवा अजराऽमरः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कस्मात्तक्षको न दह्यतेत्युक्ताः सन्तो द्विजा ऊचुः तमिति तेनेन्द्रेण असौ सर्पः ॥ १९ ॥

ऋत्विजः प्रत्याह—सहेन्द्र इन्द्रसहितः किमिति न पात्यते ॥२०॥

तद्ब्राह्मो वचः श्रुत्वा आजुहुवुः साक्षेपमाह्वानं दर्शयति—तक्षकेति । इहाग्नावाशु पतस्व मरुत्वता मरुद्भ्यावतेन्द्रेण सह ॥ २१ ॥

ब्राह्मणैरुक्तैराक्षेपैः परुषवाक्यैः ॥ २२ ॥

तं तक्षकम् अङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः प्राह ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्पसत्र इति । समिद्धे प्रज्वलिते दह्यमानान्दृष्ट्वा तक्षकाख्यः सर्पः इन्द्रं शरणं ययौ ॥ १७ ॥

अपश्यन्निति । पारीक्षितः परीक्षितः पुत्रः तक्षकमपश्यन् उवाच उक्तिमेवाह तक्षक इति ॥ १८ ॥

इत्थं पृष्टाः प्राहुः विप्राः किमिति हे राजेन्द्र ! तं तक्षकं शरणं गतं शक्र इन्द्रः गोपायति रक्षति तस्मात्तेन शक्रेण संस्तम्भितः निवारितोऽसौ तक्षकः सर्पोऽग्नौ न पतति ॥ १९ ॥

इति विप्रवचः श्रुत्वा पारीक्षित उदारधीः विपुलबुद्धिः पुनः ऋत्विजः प्राह तदेवाह—सहेन्द्र इति । हे विप्राः ! इन्द्रसहितः तक्षकः किमिति न पात्यते ॥ २० ॥

तत्पारीक्षितोक्तं श्रुत्वा विप्राः ऋत्विजः मखे यागे सहेन्द्रं तक्षकमाजुहुवुः आह्वानप्रकारं दर्शयति—तक्षकेति । हे तक्षक मरुत्वता मरुद्भ्यावृतेनेन्द्रेण सहाग्नावाशु पतस्वेति ॥ २१ ॥

इत्थंभूतैः ब्रह्मणोदिताक्षेपैर्ब्राह्मणोक्तपरुषवाक्यैः सविमानः सतक्षकः स्थानात् प्रच्यावितः सम्भ्रान्तमतिर्भीतचित्तो बभूव ॥ २२ ॥

तमिति । तमिन्द्रमम्बरात्पतन्तमविलोक्याङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः राजानं जनमेजयं प्राह ॥ २३ ॥

तदाह चतुर्भिः—नेति । हे मनुष्येन्द्र ! एषः सर्पराट् तक्षकः त्वया वधं नार्हति न वध्य इत्यर्थः । तत्र हेतुः अनेन तक्षकेण ॥२४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र यज्ञे कुण्डाग्नौ ॥ १८ ॥ १९ ॥

हे विप्राः ! पात्यतामिति शेषः ॥ २० ॥

मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन ॥ २१ ॥

ब्रह्मोदिताक्षेपैः ब्राह्मणोत्कर्षणमन्त्रवचनैः ॥ २२ ॥

आङ्गिरसोऽङ्गिरो गोत्रप्रभवः किमित्यत्रेन्द्रस्यापेक्षाकारिस्वपातेन हीन्द्रस्य ब्राह्मणेभ्योऽभिभवो भवेद्देवोत्तमत्वाद्देवि चाद्य न कार्यो जनमेजयस्य स्वसन्तानोद्भवत्वेन तत्प्रीतिकामेनेन्द्रेणोपेक्षा कृता—

जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ।
राजंस्ततोऽन्यो नान्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥ २५ ॥
सर्पचौराग्निविद्युद्भ्यः क्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप ! ।
पञ्चत्वमृच्छते जन्तुर्भुङ्क्त आरब्धकर्म तत् ॥ २६ ॥
तस्मात्सत्रमिदं राजन् ! संस्थीयेताऽऽभिचारिकम् ।
सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते ॥ २७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन् वचः ।
सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"स्वसन्तानोद्भवं कीर्त्या याजयन् जनमेजयम् ।
शक्रोऽप्यशक्तवधस्तु इन्द्र आसीदुपेक्षकः ॥
एवमेव ऋषीणां च कीर्तिं योजयताऽमुना ।
कृतोपेक्षा महेन्द्रेण किमु विष्णुः परात्परः ॥
तस्माद्विष्णोरशक्यं न भूतमन्यमवत्स्वपि ।
तथापि सुगुणैरेव पूर्णो नारायणः सदा" ॥ इति ॥ २३ ॥
अथ तस्मात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मरुत्वतेति । अरे इन्द्र ! तव देवेन्द्रोऽहमिति गर्वोऽस्ति तस्मात्त्वां देवैरपि समं पातयाम इति भावः "मरुतौ पवनामरौ" इत्यमरः ॥ २१ ॥

अद्य प्रायाः खलु गता एवेति सम्भ्रान्ता व्याकुला मतिः यस्य सः ॥ २२ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्र इति गौरवव्यञ्जना एव सतक्षक इन्द्रः ॥ २३ ॥

मनुष्येन्द्रेण त्वया देवेन्द्रस्य वधानौचित्यात् सर्पेण तक्षकेण सह राजत इति सः अथ अत एव वै निश्चितम् अजरामरः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आक्षेदिताक्षेपैः ब्राह्मणोक्तपरुषवाक्यैः ॥ २२ ॥
आङ्गिरसः पुत्रः बृहस्पतिः ॥ २३—२५ ॥

भाषाटीका ।

दीप्ताग्नि वाले सर्पयज्ञ में बड़े २ सर्पों को जलते हुए देखकर तक्षक बड़ा घबड़ाया, और इन्द्र के शरण जाता हुआ ॥ १७ ॥

परीक्षित् के पुत्र राजा जनमेजय उस जगह तक्षक को न देखकर ब्राह्मणों से बोले, कि—सर्पों में अधम वह तक्षक क्यों नहीं जलता है ॥ १८ ॥

तब ब्राह्मण लोग राजा से बोले, कि—हे राजेन्द्र ! वह तक्षक इन्द्र के शरण गया है, इस कारण इन्द्र उसकी रक्षा कर रहा है । इन्द्र के स्तंभन करने से वह अग्नि में नहीं पड़ता है ॥ ॥ १९ ॥

उदार बुद्धि वाले जनमेजय ऐसा सुनकर ऋत्विजों से बोले, कि—हे विप्रो ! तो फिर इन्द्र सहित तक्षक को क्यों नहीं अग्नि में गिराते हो, ऐसा मंत्र पढ़ो कि—जिसमें तक्षक सहित इन्द्र का सिंहासन कुंड में पड़े ॥ २० ॥

राजा के उस वचन को सुन कर ब्राह्मण लोग उस यज्ञ में इन्द्र सहित तक्षक के हवन करने को मंत्र पढ़ते हुए । ब्राह्मण लोग मंत्र में बोले, कि—हे तक्षक ! तू देवताओं के स्वामी इन्द्र सहित शीघ्र पड़ ॥ २१ ॥

इस प्रकार के ब्राह्मणों के परुष (कठिन) वाक्यों से इन्द्र भी विमान और तक्षक सहित चलायमान भया, और घबड़ाया ॥ २२ ॥

इन्द्र को आकाश से तक्षक और विमान सहित गिरते हुए देखकर, अंगिरा के पुत्र बृहस्पतिजी महाराज राजा जनमेजय से कहने लगे ॥ २३ ॥

देवगुरु बृहस्पतिजी बोले, कि—हे मनुष्येन्द्र ! आपको इस सर्प का वध करना उचित नहीं, क्योंकि—इसने अमृत पान किया है इसी से यह अजर अमर हुआ है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भवतु नामाऽजरामरस्तथाऽपि पितृमारकं वध्यामीति चेत्-आऽऽह—जीवितमिति । गतिः परलोकः अतो दुर्मरणनिमित्ता पितुर्दुर्गतिरनेन कृतेऽपि न शङ्कनीयेत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कथमन्यः सुखदुःखप्रदाता नास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमानत्वादिति चेत्तत्राऽऽह—सर्पादिना जन्तुः पञ्चत्वं मृत्युमृच्छति प्राप्नोतीति यत्तदारब्धं कर्मैव भुङ्क्ते स्वकर्मप्रयुक्ता एव सर्पादयो न स्वतन्त्रा इति भावः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यताम् आभिचारिकं हिंसाफलम् दिष्टं प्राचीनं कर्म अतः सर्पास्तत्प्रयुक्तस्य तवाप्ययं नापराध इति भावः ॥ २७ ॥

वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पितृघातकतक्षकविषयक्रोधशान्तये तत्त्वमुपदिशति—जीवितमिति । जन्तोः प्राणिनः गतिः स्वर्गनरकादिगतिश्च अतो हे राजन् ! तेन स्वकर्मणा विना सुखदुःखप्रदः नान्योऽस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

नन्वपरोक्षं तक्षकेण मत्पिता दग्धो दृष्टः नतु कर्मणेत्यत आह—सर्पेति । सर्पादिभिः जन्तुः मरणमृच्छति प्राप्नोति इति यत्तदारब्धं कर्मैव भुङ्क्ते स्वकृतकर्मप्रयुक्ताः सर्पादयो न स्वतन्त्रा इति भावः ॥ २६ ॥

तस्मादिति । यत एवं तस्माद्धे राजन् ! इदमाभिचारिकं सत्रं संस्थीयेत समाप्यतां वृथा निरपराधाः सर्पा दग्धाः, कुतः ? हि यस्माज्जनैर्दिष्टं प्रारब्धमेव भुज्यते ॥ २७ ॥

इतीति स जनमेजयः महर्षेर्बृहस्पतेर्वचो मानयंस्तथेत्याह, सर्पसत्रं समाप्यताम् इत्याह, सर्पसत्रादिति वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥२८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मरणं देहवियोगलक्षणं गतिः परलोकावाप्तिलक्षणा स्वेन स्वतन्त्रेण हरिणैवोद्बोधितेन स्वानुष्ठितेन कर्मणा तेन स्वकर्मोद्बोधकेन हरिणा विना सुखदुःखयोः प्रदाताऽन्यो नास्ति ॥ २५ ॥

कर्मणः कारणत्वे सर्पादिना मृतो विष्णुमित्र इति कथमुपपद्येतेत्याशङ्क्य तेपि कर्म निमित्तीकृत्य कारणमिति भावेनाह—सर्पेति । आदिशब्देन वृक्षादिभ्यः पतनं गृह्यते सुखादिभोगहेतुत्वाच्च कर्मप्रधानकारणमित्याह—भुङ्क इति ॥ २६ ॥

फलितमाह—तस्मादिति । संस्थीयेत समाप्तं भवतु आभिचारिकं जनोपद्रवकारकं कर्म एकस्यापराधेनानपराधिबहुजननाशेन पापमेव स्यादिति भावेनाह—सर्पा इति । ननु, तज्जातित्वात्तक्षकापराध एषामपराधस्तस्मादनागसो न स्युः "एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः" इत्याशङ्क्य तक्षकस्याप्यपराधो नास्ति दैवेन तद्द्वारेण स्वकृतकर्मपूर्वकेण परीक्षितो मरणस्य क्लृप्तत्वादिति भावेनाह, जनैरिति । दिष्टं दैवकृतं कर्म फलम् ॥ २७ ॥

इत्याद्युक्तिपूर्वकेण वचसा वाक्पतिं बृहस्पतिं "वाग्वै बृहती" इतिश्रुतेः तद्बृहतोः करपत्योश्चारद्वेवतयोरिति सुदर्शनोक्तपक्ष ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हे राजन् ! त्वं पितृशोकादेवं यद्व्यवस्यसि तत्र तत्त्वं शृण्वित्याह—जीवितमिति । गतिः स्वर्गादिः जन्तोरिति निकृष्टजीवस्यैवेयं व्यवस्था तव पितुस्तु जीवितमरणभगवद्धामप्राप्तये भगवत्कृता एव तथाहि स्वहस्तेनैव द्रौणयस्त्रात् रक्षणं मुनिशापद्वारा निधनप्रापणं स्वप्रेष्ठशुकोपदेशद्वारा स्वपदप्रापणमिति तस्यैवैतानि कर्माणि तक्षकस्तु नाममात्रेणैव निमित्तमिति भावः ॥ २५ ॥

प्राकृत एव लोकः सर्पादिभिः कर्मवशान्मरणं प्राप्नोति नतु त्वत्पिता महाभक्तराज इत्याह—सर्पेति । जन्तुरिति निकृष्ट जीवः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यतां यत आभिचारिकं निन्द्यं वृथैव एतावन्तः सर्पा दग्धाः तत्रापि तव नापराध इत्याह—जनैरिति । दिष्टं प्राचीनं कर्म सर्पैरपि स्वप्रारब्धफलं भुक्तमिदमिति भावः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चत्वं मरणं सर्पादिभ्यो यत् ऋच्छति प्राप्नोति तत् प्रारब्धं कर्म भुङ्क्ते स्वारब्धं कर्म प्रेरिता एव सर्पादयो मारका इति भावः ॥ २६ ॥

तस्मात्तव पितुर्मरणस्य तत्कर्मफलत्वात् आभिचारिकं हिंसाफलं सत्रं संस्थीयेत समाप्यतां जनैः सर्वैरपि दिष्टं पूर्वकृतं कर्म भुज्यते, सर्पा अपि स्वादिष्टवशान्मृता इति भावः ॥ २७ ॥

वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! जन्तु का जीवन मरण और गति ये सब अपने कर्मसे ही होती हैं तिसी से तुम यह जानो कि—दूसरा दूसरे के सुख दुःख का देने वाला कोई नहीं है ॥ २५ ॥

हे नृप ! सर्प, चोर, अग्नि, बिजुली, क्षुधा, तृषा व्याधि, इत्यादिकों से जो प्राणी मृत्युको प्राप्त होता है, सो तुम यही जानो कि—वह अपने किये हुए प्रारब्ध कर्म कोही भोगता है ॥ २६ ॥

हे राजन् ! तस्मात् अब तुम यह शत्रुओं के मारने वाला यज्ञ समाप्त करो, बहुत से निरपराधी सर्प इसमे जलगये । और जन तो अपने प्रारब्धही को भोगते हैं इसमे इनका कुछ दोष नहीं है ॥ २७ ॥

जब बृहस्पतिजी ने इस प्रकार राजा को समझाया तब राजा जनमेजयभी महर्षि के वचन को मानते हुए यों बोले कि—महाराज ! जो आपकी आज्ञा, हम इस यज्ञ से उपरत हुये ऐसे कहकर राजा सर्पों के यज्ञ से उपराम को प्राप्त होकर बृहस्पति जीका पूजन करते हुए ॥ २८

सैषा विष्णोर्महामायाऽबाध्ययाऽलक्षणा यया ।
मुह्यन्त्यस्यैवाऽऽत्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः ॥ २९ ॥
न यत्र[1] दम्भीत्यभयाविराजिता मायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः ।
न[2] यद्विवादो विविधस्तदाश्रयो मनश्च सङ्कल्पविकल्पवृत्ति यत् ॥ ३० ॥
न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं[3] श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहम् ।
तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकं निषिध्य चोर्मीन्विरमेत्स्वयं[4] मुनिः ॥ ३१ ॥
परम्पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहो यतो ब्रह्मकोपात्परीक्षितो मृत्युः जनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्राऽऽह—सैषेति । तस्या महत्त्वं दर्शयति अलक्षणा न लक्ष्यत इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः । कासावित्यत आह—ययाऽस्य विष्णोरेवाऽऽत्मभूता आत्मांशभूताः प्राणिनो गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिः सह भूतेषु मुह्यन्ति बाध्यबाधकतां व्रजन्तीत्यर्थः । ननु श्रवणादिना बाधितया देहेषु तया कुतो मोहः स्यात्तत्राऽऽह अबाध्यया बाधितुमशक्यया ॥ २९ ॥

कथं तर्हि मायातत्कार्यनिवृत्तिरित्याशङ्क्य श्रीविष्णुस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तद्भजनात्सर्वानर्थनिवृत्तिरिति शास्त्रार्थमुपसंहरति, न यत्रेति पञ्चभिः । दम्भीति मायाकपटवानयं पुमानित्येवं भूमायां बुद्धावसकृदुल्लिख्यमाना या मायेत्यर्थः । सात्मवादे क्रियमाणे आत्मवादिभिर्यत्राभया न विजिता न प्रकाशिता किन्तु भीतेव स्वाकार्यं मोहादिकमकुर्वती कथञ्चिद्वर्तत इति प्रतिपादितेत्यर्थः । तदुक्तम्—

"तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
यन्मायया दुर्जयया मां वदन्ति जगद्गुरुम् ॥
विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया ।
विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः" ॥ इति

किञ्च यस्मिन् तदाश्रयो मायाश्रयो विविधो विवादोऽपि नास्ति विशेषविषयत्वाद्विवादानां तस्य विशेषातीतत्वादिति भावः । सङ्कल्पविकल्पा वृत्तयो यस्य तन्मनोऽपि यत्र नास्ति सङ्कल्पविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् ॥ ३० ॥

किञ्च सृज्यं कर्म सृजता कारकसमेण सहोभयोः सृज्यस्रष्ट्रोः परं साध्यं श्रेयःफलमपि त्रिभिः सृज्यस्रष्टृफलैरन्वितो जीवश्चाहङ्कारात्मको यत्र नास्ति अत एवोत्सादितौ निरस्तौ बाध्यबाधकौ यस्मिन् तदेतत्स्वपरमात्मस्वरूपमित्यर्थः तस्मिन्नूर्मीनहङ्कारादीन्निषिध्य विरमेत् विशेषेण क्रीडेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यतस्तद्वैष्णवं पदमामनन्तीत्याह—परमिति । यदेतत्तदेव परं वैष्णवं पदं स्वरूपमामनन्ति के अतत् आत्मव्यतिरिक्तमुत्सिसृक्षवस्त्यक्तुमिच्छवः यतोऽनन्यसौहृदाः नास्त्यन्यस्मिन् सौहृदं येषां ते कुतः ? दौरात्म्यं देहाद्यहंभावं विसृज्य देहेऽहङ्काराभावादन्यत्र सौहृदं नास्त्यतस्त्यक्तुमिच्छन् इत्यर्थः । कथं नेति नेतीत्येवम् अत्र विद्वदनुभवमपि प्रमाणयति हृदोपगुह्य ध्यानादिना ततः समाहितैरवसितं निश्चितं यद्वा अवसितमवबद्धमात्मतया गृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

गम्भीररया दुर्निरूप्यवेगा आत्मवादे आत्मनिरूपणे दुर्विभाव्या या माया न यत्र यस्मिन् परमात्मनि नास्ति विविधो विवादो न तदाश्रयः परमात्माश्रयः परमात्मा तु साधकबाधका ऽगोचर इत्यर्थः । मनश्च तत्प्रवणं न तदाश्रयमित्यर्थः ॥ ३० ॥

न यत्र सृज्यमिति यत्र परमात्मस्वरूपे सृज्यं शरीरं नास्ति सृजता इति सृज्यशरीरोत्पादकं निमित्तं कर्म च नास्ति उभयोः परं न कर्म तत्कृतदेहाभ्यां जुष्टं यद्वा देवमनुष्यादिशब्दजातं च यत्र न वर्तते त्रिभिरन्वितः गुणत्रयवश्यो जीवश्च यः जीवरूपेणावस्थितो यः तन्मुनिः तादृशपरमात्मरूपमननपरः एवं पृथिव्यादिचिन्तनं निषिध्य ऊर्मीन् अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यूंश्च निषिध्य विरमेत समः समाहितमनस्कतया निवृत्तव्यापारो भवेत् उत्सादितबाध्यबाधकमिति क्रियाविशेषणं परस्परमुद्भवाभिभवहेतुभूतं गुणाश्रयं यथा उत्सादितं स्यात्तथा निषिद्ध्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

समाधिदशायामनुसन्धेयं परस्वरूपमित्याह—परम्पदमिति । पद्यते इति पदं स्वरूपं नेति नेतीति प्राकृतेतर जडाजडवस्तु यादृशं तादृशं भवतीत्याह—आमनन्तीति । सर्वं विद्वांसो विलक्षणत्वात् उत्सिसृक्षवः तद्व्यतिरिक्तं चेतनाचेतनं त्यक्तुमिच्छवः दौरात्म्यं रागद्वेषादि अन्यत्र भगवत्सौहृदव्यतिरिक्ते सौहृदं येषां नास्ति तैः अनन्यसौहृदैः तैः अवसितं निश्चितम् अनुभूतम् ॥ ३२—३३ ॥

---

(१) गम्भीररया इति शुकप० दुर्मोऽवतयेति वीर० विज०पा० (२) यद्विकार इति वीर० पा० । (३) वचश्चेति वीर० पा० (३) विरमेत्तन्मुनिरिति शुकप० पा० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहनं यतो ब्राह्मणक्रोधात्परीक्षितो मृत्युः जनमेजयकोपाच्च सर्पाणामित्यादि तत्राह–सैषेति । बाध्यबाधकेति भावप्रधानो निर्देशः बाध्यत्वबाधकत्वे तत्तयस्थापादयति तथा तत्त्वं न साक्षात्किन्तु जीवमोहनद्वारेत्यभिप्रेत्याह–ययेति । यया मायया निदानभूतया भूतेषु क्रीडाविषयेषु गुणवृत्तिभिः क्रीडादिभिरखावात्मा मुह्यति (ते) ॥ २९ ॥

विष्णोर्महामायेति सम्बन्धोक्त्या तस्यापि तया मोहादिशङ्कां वारयन् समाधिदशायामनुसन्धेयं परमात्मस्वरूपमाह–न यत्रेति । आत्मवादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपकैः सकृदप्यात्मवादे परमात्मस्वरूपनिरूपणे क्रियमाणे दुर्विभाव्यतया दुर्विभाव्यत्वेन न विभाव्यते न स्वकार्यकरणेनावतिष्ठते सा माया यत्र परमात्मस्वरूपे न स्वकार्यक्षमेति किम्पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । किं च यद्यत्र परमात्मनि तदाश्रयः मायाश्रयः मायाप्रयुक्तमोहमूलकः विविधो विकारः कुतर्करूपो नास्ति तस्य तदविषयत्वादिति भावः । यद्यत्र सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्तेत इति तथा तन्मनश्च नास्ति न तद्विषयीकरोति निवृत्तसङ्कल्पविकल्पयोगपरिशुद्धमनोविषयत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

किञ्च नेति सृज्यं शरीरं सृजतीति सृजत् कर्म तेन सह सृज्यं यत्र नास्ति कर्म तदाश्रयं शरीरं च यत्र नास्तीत्यर्थः । उभयोः कर्म तत्कल्पितदेहयोः परं ताभ्यां साध्यं सुखदुःखादिरूपं फलं च यत्र नास्तीत्यर्थः । वचश्च देवमनुष्यादिशब्दजातं च यत्र न वर्तते तद्वितयभूतं परमात्मस्वरूपमित्यर्थः । ततः किमत आह—जीवः स्वयं त्रिभिरन्वितोऽपि गुणत्रयवश्योऽपि तन्मुनिः तादृशपरमात्मस्वरूपमननपरः एतत्पृथिव्याद्यचित्तत्त्वं निषिध्य परिहृत्य ऊर्मीनशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यूंश्च निषिध्य विरमेत् समाहितमनस्कतया निवृत्तव्यापारो भवेत् उत्सादितबाध्यबाधकमिति क्रियाविशेषणं परस्परम् उद्भवाभिभवहेतुभूतं गुणत्रयं यथोत्सादितं स्यात्तथा निषिध्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च तदेव वैष्णवं पदं परमामनन्ति वैष्णवमित्यभेदसम्बन्धे विशेषणं परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परं सर्वोत्कृष्टं पदं पद्यत इति पदं स्वरूपं किं तत् यन्नेतिनेति प्रकृतिप्राकृतजडाजडवस्तु यादृशं तादृशं न भवतीत्यत उत्सिसृक्षवः तद्व्यतिरिक्तचेतनाचेतनं त्यक्तुमिच्छवः दौरात्म्यं रागद्वेषादिकमहं ममाभिमानं वा विसृज्य अनन्यसौहृदाः नान्यस्मिन् भगवद्व्यतिरिक्ते सौहृदं येषां ते हृद्युपगृह्य ध्यानादिना संश्लिष्य समाहितैः समाधिनिष्ठैरवसितं निश्चितम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुखादेर्जीवादृष्टमेव मुख्यं कारणं नान्यदित्याशङ्कां परिहरति—सैषेति । यादृष्टोद्बोधिका सैषा महामाया महदपरिमितं माहात्म्यं तस्य विष्णोस्तस्मात् दुर्गोच्यते बाध्ये स्थितत्वात् बाध्यात्मत्वेन जानाति सत्त्वादिगुणवृत्तिभिः कार्यैः विषयवृत्तिभिर्व्यापारैरिति शेषः ॥ २९ ॥

मुह्यत्यात्मा परमात्मेति शङ्कामपाकरोति–नेति । आत्मवादिभिः उपनिषद्विचारचतुरैः पुरुषैः असकृद्बहुवारमात्मवादे परमात्मविचारे कृते सति मायामोहनशक्तिर्यत्र हरौ न विराजते मोहकत्वेन न प्रवर्तते अन्यैर्दुर्विभाव्यतया स्थिता उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैः क्रियमाण एव विचारो निर्णायको न तु यथा प्रतीतार्थ इत्याह, नेति । त्रिविधो यद्विवादः तदाश्रयो ब्रह्मविषयो न भवति "यद्वाचानभ्युदितम्" इति श्रुतेः । तर्हि मननसमर्थस्य मनसो विषयत्वं स्यादित्याह–मनश्चेति । चोऽप्यर्थः मनोऽपि यद्ब्रह्म न विषयीकरोति "यन्मनसा न मनुत" इति श्रुतेः । सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वृत्तिर्यस्य तत्तथा अनेन मनसोऽस्थिरत्वेन विषयीकरणसामर्थ्यं नास्तीति सूचितं "मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति" इति श्रुतेः । वचो विषयो नेति किं वक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायोऽप्यदर्शि अत्र वागादिशब्देन तदभिमानिदेवता व्यपदिश्यन्ते तासां जडत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ ३० ॥

सृज्यं विश्वं यत्र न वर्तते बाधकतयेति शेषः । उभयोर्देवासुरयोः परं विलक्षणम् आनन्दलक्षणं श्रेयः सृजता ददता येन वैषम्यनैर्घृण्येनाप्यते इति शेषः । त्रिभिः सत्त्वादिगुणैर्धर्मार्थकामैर्वान्विता जीवः स्वयं च यत्र न कञ्चन विशेषमापादयतीति शेषः । यस्तदेतत् ब्रह्म जानाति तन्मुनिः स ज्ञानी षडूर्मीन्निषिध्य विरमेत् कृत्यादिति शेषः कीदृशं ब्रह्म उत्सादितबाध्यबाधकम् उत्सादितौ बाध्यबाधकौ येन तत्तथा ॥ ३१ ॥

किन्नामधेयं ब्रह्मेति तत्राह—परं पदमिति । यन्नेति नेति इत्यनुत्सिसृक्षवो विचक्षणाः यदेवं स्थितं तद्वैष्णवं पदमामनन्ति वदन्तीत्यन्वयः । कीदृशं तदिममेव समाहितैः करणैरवसितं सम्यग्वशीकृतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कथं तर्हि विष्णुदम्भोऽपि न तस्य महामायेत्युच्यते तत्राह–न यत्रेति । यत्र विष्णौ यस्य विष्णोः सन्निधाने निकृष्टा इयं न वृत्ता ... कर्तुं अकिञ्चित् लब्धसामर्थ्यापि स्वस्मीकुरु ... विराजिता ... न भवति किन्तु तस्मिन् स्वसाद्दर्शनात् सा भीयेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तं "विलज्जमानया माया हि स्वरूप एव निरर्गला भवतीति यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया" इति किञ्चात्मवादिभिरात्मवादे कर्तव्ये यत् यत्र तदाश्रयो विविधो विवादो न विद्यते आत्मनः परत्वादिति भावः । अतो मनश्चेति ततस्तु सुतरां विवादाभाव इति भावः । तदेवं तत्सान्निध्यमात्रेण स्थिता न तु तत्सक्तता तस्यामनासक्तत्वात् तस्यैति स्थितम् ॥ ३० ॥

मायाश्रयस्वरूपज्ञानमत्स्वं विवृणोति–न यत्र सृज्यमिति । जीवस्वरूपमित्यन्वयः निगमयति तत्पूर्वनिर्दिष्टमेतत्प्रकारमुत्सादितबाध्यबाधकं विष्णुतत्त्वमिति तदेतन्मननेनोर्मीन् मायादीन्निषिध्य मुनिर्विरमेत तस्मादन्यत्र स्वयमेव विरतो भवति न तु यत्नान्तरेणेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पुनस्तदेव विवृणयति—परम्पदमिति । अतत् विष्णुतत्त्वव्यतिरिक्तं दौरात्म्यं तस्मिन् सौहृदाभावं समाहितैस्तस्मिन् समाहितान्तःकरणैः आत्मारामैरपि वा भवति तमनुभूतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहः ? यतो जनमेजयस्य कोपात् सर्पाणां वधस्तत्सभासदां विदुषामपि विप्राणामाभिचारिके सत्रे प्रवर्त्तनमिति तत्राह—सैषेति । तस्या महत्त्वं दर्शयति, अलक्षणा न लक्ष्यत इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः । यया अबाधया विद्वद्भिरपि बाधितुमशक्यया मुह्यन्ति, के ते ? इत्यत आह, अस्यैव विष्णोरात्मभूता आत्मांशभूताः प्राणिनः भूतेषु प्राणिषु विषयेषु वा गुणवृत्तयः क्रोधद्वेषाद्यास्ताभिर्मुह्यन्ति ॥ २९ ॥

ननु, यदि क्रोधद्वेषादिमत्सु सर्वजीवेष्वेवास्या मायाया मोहनाद्धेतोरधिकारस्तर्हि कुत्र नाधिकार इति चेत् "विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया "विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः" इति ब्रह्मोक्तेर्भगवति विष्णौ भागवते च लोकेऽस्या नैवाधिकारः सत्यं कीदृशं तर्हि विष्णोः स्वरूपमित्यपेक्षायामाह—न यत्रेति त्रिभिः । यत्र विष्णुस्वरूपे माया न प्रभवति कीदृशी इरिमाणि रम्भवति पुरुषे इतौ गमने आक्रम इत्यर्थः अभया निर्भयैव विराजिता "इण् गतौ" कथ्यन्तः विष्णौ तद्भक्ते च दम्भाभावात् तत्र सभयाविराजशून्यैव भवतीति भावः तथा आत्मवादिभिरपि असकृत् पुनः पुनः आत्मवादे प्रवर्तिते सति यत् यत्र विष्णुस्वरूपे स्फुरिते सति विवादो नास्ति कीदृशः तदाश्रयः तां मायामेवाश्रयत इति सः यदुक्तं "यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसम्वादभुवो भवन्ति" इति तथा सङ्कल्पविकल्परूपा मायिक्यो वृत्तयो यस्य तथाभूतं मनोऽपि यत्र नास्ति ॥ ३० ॥

यथा यत्र स्फुरिते सति सृज्यं वस्तु सृजता कारणवर्गेण सह न स्फुरतीत्यर्थः । यतः उभयोः परं सृज्यस्रष्टृभ्यां पृथग्भूतं तच्च रूपं यथा यत्र स्फुरिते सति श्रेयश्च स्वर्गादिफलमपि न स्फुरति तथा त्रिभिर्गुणैर्जागरादिभिर्वा अन्वितो अहङ्कारात्मको जीवोऽपि न तत् तस्मादेतत् विष्णुस्वरूपम् उत्सादिता निरस्ता बाध्या जीवा बाधका गुणाश्च यस्मिंस्तथाभूतम् ननु, तर्हि तत् कः प्रकाशयेत् तत्राह, निषिध्येति स्वभक्तहृद्गतान् ऊर्म्मीन् कामक्रोधादीन् स्वयमेव तत्र विशेषतो रमेत तत्प्रसिद्धम् ॥ ३१ ॥

तद्वैष्णवं पदं विष्णोः स्वरूपम् आमनन्ति भक्ताः पुनः पुनः स्मरणेऽभ्यस्यन्ति कीदृशाः दौरात्म्यम् अहम्ममेति दौर्जन्यं विसृज्य नेति नेति नैतदनुकूलं नैतदनुकूलमिति कृत्वा अतत् तद्व्यतिरिक्तं देहगेहपुत्रकलत्रादिकमहं ममतास्पदं च उत्सिसृक्षवः क्रमेण त्यक्तुमिच्छवः यतोऽनन्येषु एकान्तिकभक्तेष्वेव सौहृदं येषां ते अतः समाहितैरेकाग्रचित्तैस्तैरेव भक्तैर्हृदा मनसा उपगुह्य अवसितं तत् वैष्णवं परमपदं गतं ज्ञानैः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, शृङ्गिक्रोधात् परीक्षितो मृत्युः जनमेजयक्रोधात्सर्पाणां च मृत्युरित्येवम्भूते मोहे को हेतुरत्राह—सैषेति । यथा अस्य विष्णोः आत्मभूताः आत्मन उत्पन्नाः स्वांशभूताः जीवाः गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिः भूतेषु देहेषु मुह्यन्ति बाध्यबाधकतां प्राप्नुवन्ति सा एषा मोहहेतुभूता विष्णोरेव महामाया ननु स्वमोहकरीं सर्वे कुतो न जानन्तीत्यत आह—अलक्षणा शब्दादिरूपेण पृथिव्यादिरूपेण च अनुकूलतया प्रतीयमानापि मोहकतया न लक्ष्यते इत्यलक्षणा । ननु, एवम्भूतामहितकरीं कथञ्चिज्ज्ञात्वा कुतो न निवारयन्त्यत आह—अबाधयेति । विष्णुकृपां विना बाधयेत्यर्थः ॥ २९ ॥

कथं तर्हि महामायातो जीवस्य विमुक्तिरित्यत्र हरौ निष्ठातिशयेनेत्याह—न यत्रेत्यादिना । यत्र जीवे अनादित अभया विराजितापि माया स आत्मवादिभिः सकृदपि आत्मवादे आत्मनः परमात्मनः वादे स्वरूपगुणादिनिर्णये क्रियमाणे इति हेतोः दम्भी न भेयः अयमर्थः यस्य विष्णोः स्वरूपगुणादिनिर्णये क्रियमाणे मायायुक्तोऽपि अवशपरो दम्भी न भवति किन्तु साधुरेव भवति "अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः" इति श्रीमुखवचनात् यत् यस्मिन् परमात्मनि तदाश्रयः मायाश्रयः विविधो विवादोऽपि नास्ति सर्ववेदैकवेद्यत्वात् सङ्कल्पविकल्पवृत्ति अशुद्धं यन्मनस्तदपि यस्मिन् न प्रवर्तते तस्मिन् परमात्मनि विष्णौ यदा जीवो विरमेत् तदा मायाविनिर्मुक्तो भवेदिति द्वयोरन्वयः ॥ ३० ॥

तस्मिन् विष्णौ जीवः ऊर्मीन् शोकमोहादीन् निषिध्य मुनिः मननशीलः सन् विरमेत् विशेषतो रमेत समुपेत इति शेषः । ननु जीवस्येदं देहादिकं प्रियं भवतीत्यत आह—सृजतीति । सृजत् विश्वसृड्गणः तेन सह इदं सृज्यं विश्वं यत्र यस्मिन् चिन्त्यमाने श्रेयो हितं न भवति । किञ्च, तयोः सृज्यस्रष्ट्रोः परं कारणं प्रधानमपि न श्रेयो भवति तदा त्रिभिरन्वितः कफवातपित्तसमन्वितोऽतिमलिनो देहः श्रेयानेति किमु वक्तव्यम् । ननु, स्वस्वरूपानन्देनैव कृतार्थतासिद्धौ किं तत्र रमणेनेत्यत आह—अहमिति । एतत् देवात्मत्वेन प्रसिद्धम् उत्सादितौ बाध्यबाधकभावौ यस्मात् तत् अहम् अस्मच्छब्दार्थभूतं जीवतत्त्वमपि यस्मिन् विचार्यमाणे श्रेयो न "सर्वेषामपि वस्तूनां नृप स्वात्मैव वल्लभः । इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् । कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्" इति श्रीशुकवचनाच्च ॥ ३१ ॥

किं तत्परमात्मस्वरूपमित्यत आह—परमिति । दौरात्म्यं देहादावहम्ममाभिमानं विसृज्य हृदा उपगुह्य ध्यानादिभिराश्लिष्य यत् यैः समाहितैरध्यासितं निश्चितं तत् एव सुज्ञातभगवत्तत्त्वाः नान्यत्र भगवद्व्यतिरिक्ते सौहृदं येषां ते अतत् भगवद्व्यतिरिक्तम् उत्सिसृक्षवः परं क्षराक्षराभ्यां विलक्षणम्—

"यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥

इति स्मृतिगीतं वैष्णवं पदं विष्णुस्वरूपमामनन्तीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्परमं पदम् ।
अहं ममेति दौर्जन्यं न येषां देहगेहजम् ॥ ३३ ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥
नमो भगवते तस्मै कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
यत्पादाम्बुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ।

पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ।
वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ ३६ ॥

सूत उवाच ।

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ ३७ ॥
यदुपासनया ब्रह्मन्! योगिनो मलमात्मनः ।
द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम् ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

यह वही श्रीविष्णु भगवान् की बड़ी भारी अघटकर्ष माया है, कि—जिस माया के प्रभाव से उनही परमात्माके सत्य रूप विचारे जीव, काम क्रोधादिकों से देहों में मोहित होजाते हैं ॥ २९ ॥

तो फिर उस माया की और माया के कार्यों की निवृत्ति किस प्रकार होसकी है ऐसी शंका में श्रीविष्णु भगवान् के भजन से ही सर्व अनर्थों की निवृत्ति होसकी है, इस तरह के सिद्धांत कहने को प्रथम श्रीविष्णु के स्वरूप का निरूपण करते हैं—कि, जिन श्रीविष्णु भगवान् के स्वरूप के विषे आत्मावाद के विषैं अर्थात् आत्मनिरूपण में दुर्विभाव्य जो माया है, वह अभय होकर नहीं विराजती है। क्योंकि ? ब्रह्माजी ने कहा है कि—हे नारद ! उस वासुदेव भगवान् को नमस्कार है, जिसकी दुर्जयमाया से मुझे जगद्गुरु कहते हैं-और जिस माया के विमोहित दुर्बुद्धि लोग मैं मेरा ऐसा प्रलाप करते हैं। वह माया जिन श्रीविष्णु भगवान् की दृष्टि के सामने खड़े होने को भी लज्जित होती है। और जिन परमेश्वर के विषय में मोहकृत विविध प्रकार का विकार नहीं हैं। तथा सङ्कल्प विकल्प रूप वृत्तियों वाला मन भी जिनको नहीं ग्रहण कर सका है ॥ ३० ॥

जिस परमात्म के विषे कर्माधीन देह सहित कर्म नहीं है। और वह कर्म और देह दोनों से पर है, जिसको वाणी भी नहीं ग्रहण करती है कर्म देह वाणी युक्त अहङ्कार प्रधान जीव जिसको नहीं देख सका है, जिस परमात्मस्वरूप से बाध्य बाधक सब दूर हैं। पुरुष मनन शील होकर अहंकारादिकों का निषेध कर उसी परमात्मा में विशेष रमण करै, अर्थात् सर्वदा श्रीविष्णुपरायण हो जावे ॥ ३१ ॥

जिसका यह स्वरूप निरूपण किया परमात्म व्यतिरिक्त वस्तु के परित्याग करने वाले लोग,उसी को विष्णुसम्बन्धि परम पद कहते हैं, क्योंकि—वे महात्माजन दुरात्मता को छोड कर उसी मात्र में मौहृद करने वाले हैं, समाहित अन्तःकरणों से वे साधुजन स्वरूप का निश्चय कर हृदय में छुपा कर उसी तत्त्व का ध्यान करते हैं ॥ ३२ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एतत्प्राप्त्यधिकारिणो दर्शयति—त एतदिति । देहजमहमिति गेहजं ममेति ॥ ३३ ॥

तत्प्राप्त्युपायमाह—अतिवादानिति ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुं प्रणमति—नम इति । कृष्णाय व्यासाय अध्यगामधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगामित्युक्ते तत्र पुराणसंहिताविभागं विशेषतो बुभुत्सुर्वेदविभागमपि प्रसङ्गात्पृथक् पृच्छति—पैलादिभिरिति । हे सौम्य ! ॥ ३६ ॥

तत्र प्रथमं वेदाविर्भावप्रकारमाह—समाहितात्मन इत्यष्टभिः ।

ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ।
यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥
शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ।
येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मात्रादोऽभूत् यः कर्णपुटपिधानेन श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते विभक्षयते ॥ ३७ ॥

प्रसङ्गान्नादोपासकानां मोक्षफलमाह—यस्य नादस्योपासनयाऽऽत्मनो मलं धूत्वाऽपोह्य कथम्भूतं मलं तदाह—द्रव्यमधिभूतम् क्रिया अध्यात्मम् कारकमधिदैवम् एवं त्रिधा भूता आख्या यस्येति तथा मम् ॥ ३८ ॥

त्रिवृत् त्रिमात्रः कण्ठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाणव्योङ्कारस्वाक्षरसमाम्नायान्तर्भावात्सूक्ष्मतया तं विशिनष्टि—अव्यक्तः प्रभवो यस्य सः नदेवाऽऽह—स्वराट् स्वत एव हृदि प्रकाशमानः तमेव कार्येण लक्षयति—यत्तदिति । नपुंसकत्वं लिङ्गशब्दविशेषणत्वात् लिङ्गं गमकम् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मा तमाह—शृणोतीति । इमं स्फोटमव्यक्तमोङ्कारम् । ननु, जीव एव तं शृणोतु नेत्याह सुप्तश्रोत्रे कर्णपिधानादिना ऽवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वान्न सदा श्रोता तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः । ईश्वरस्तु नैवम् यतः शून्यदृक् शून्येष्विन्द्रियेष्वपि दृक् ज्ञानं यस्य तथाहि सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते न तदा जीवः श्रोता लीनेन्द्रियत्वात् अतो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति स यथा परमात्मैव तद्वत् कोऽसावोङ्कारस्तं विशिनष्टि—पादेन । येन वाग्वृत्ती व्यज्यते यस्य च हृदयाकाशे आत्मनः सकाशाद्व्याकृतरभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कृष्णाय व्यासाय अकुण्ठमेधसे अप्रतिहतज्ञानाय ॥ ३५-३६ ॥

नादः आकाशगुणभूतः शब्दः ॥ ३७ ॥

यदुपासनया अपुनर्भवं यान्ति तं नादमुत्पादकमोङ्कारं योगीति भावः । द्रव्यं शरीरं क्रियाकारकशब्दाभ्यां बन्धकं कर्म विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कार इति प्रथमं नादरूपेण प्रतिपन्नः शब्दः प्रणवो व्यक्तोऽभूदित्यर्थः । अव्यक्तप्रभवः अयोगिभिर्ज्ञातुमशक्यप्रभवः स्वयमेव राजत इति स्वराट् लिङ्गं ज्ञापकं वाचकम् ॥ ३९ ॥

इमं स्फोटं प्रणवरूपं यः शून्यदृक् सर्वान्तरस्थानदृक्सन् शृणोतीत्यन्वयः । येनेति । येन परमात्मना विश्वं कार्यं व्यज्यते सृज्यते यस्यात्मनः आकाशो व्यक्तकार्यभूतः आकाशादिप्रपञ्चकारणस्य तस्य ब्रह्मणो वाचक इत्यन्वयः । यद्वा, येन प्रणवेन परमात्मा व्यज्यते यस्य प्रणवस्य व्यक्तिरात्मनः आकाशे परमात्मनः स्थाने हृदयाकाशे ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दौरात्म्यं विसृजेदित्युक्त्या तत्त्यागस्य साधननिष्ठादनद्वारा भगवत्प्राप्तिसाधनत्वं सूचितं तत्स्पष्टमेवाह—एतदिति । येषां देहगेहजं देहगेहविषयम् अहं ममेति दौर्जन्यं नास्ति त एते तद्विष्णोः परमं पदम् अधिगच्छन्ति उपासनया साक्षात्कुर्वन्ति गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः यद्वा प्राप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥

तदेवं वाच्यवाचकभावस्य भगवन्मायाप्रयुक्तत्वमभिधायाप्यनुपलक्षणं परिहृतं तन्मायानितीर्षूणां वृत्तिमाह—अतिवादानिति । अतिक्रान्तवादान्विरुद्धवादान् परुषवचांसीति यावत् इमं मर्त्यं देहमाश्रित्यात्मत्वेन[आत्मीयत्वेन]अभिसन्धाय केनचिदपि वैरं न कुर्यात् ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुनमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरति—नम इति । कृष्णाय कृष्णद्वैपायनायाकुण्ठमेधसे असङ्कुचितबुद्धये अध्यगाम् अधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगाम् इत्युक्तं तत्र पुराणसंहिताविभागं विशृण्वतो मुमुक्षुसाधनभूतवेदविभागं पृच्छति शौनकः—पैलादिभिरिति । वेदाचार्यैः वेदाचारनिरतैः मत्प्रवर्तकैश्च कतिधा व्यस्ताः विभक्ताः एतद्विभागवैविध्यं नोऽस्मभ्यमभिधेहि ॥ ३६ ॥

इत्थम् पृष्टस्त्रिमार्गं विवक्षुस्तावत् (यावत्) वादरायणजन्मविभागेनैव प्रवृत्त इति वक्तुं तावद्वेदाविर्भावक्रममाहाष्टभिः—समाहितेति । हे ब्रह्मन् शौनक ! भगवति समाहितमात्मनो येन तस्य परमेष्ठिनश्चतुर्मुखस्य हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् आकाशसंसृष्टवायुपरिणामात्मकप्राणघोषः अभूत् आविर्बभूव, नादं विशिनष्टि—यो वृत्तिरोधाच्छ्रोत्रवृत्तिनिरोधाद्विभाव्यते श्रोत्रपिधानाच्छ्रूयते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च यस्य नादस्योपासनया योगिनः योगीश्वराः द्रव्यक्रियाकारकाख्यमात्मनो मलं विधूयापुनर्भवं मोक्षं प्राप्नुवन्ति ज्ञानोत्पादकत्वात्तदुपासनायाः इति भावः द्रव्यं शरीरं क्रिया पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कारकम् इन्द्रियम् एवम् त्रिधा रूप्यते इति तथा देहेन्द्रियतदुभयनिष्ठशुभकर्मरूपं मलमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तत इति । ततो नादात् त्रिवृदोङ्कारोऽभवत् प्रथमं साधारणरूपेण प्रतिपन्नः शब्दः प्रणवरूपेण व्यक्तोऽभूदित्यर्थः । त्रिवृत् त्रयाणामकारोकारमकाराणां वृत्तं यस्मिन् सः त्रिमात्रो वा तमेव विशिनष्टि—अव्यक्तप्रभवः अयोगिभिर्ज्ञातुमशक्यप्रभवः स्वयमेव राजत इति स्वराट् यस्तु ब्रह्मणः परमात्मनो लिङ्गं ज्ञापकं वाचकम् यत्तदिति नपुंसकत्वं लिङ्गविशेषणत्वात् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मेत्यतस्तं वदन् प्रणवस्य तद्वाचकतामाह—शृणोतीति सार्धेन । सुप्तश्रोत्रेति समस्तं पदं य इमं स्फोटं प्रणवरूपम् शब्दम् सुप्तश्रोत्रेणापि शृणोति श्रोत्रे पिहिते

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्यपि शृणोतीत्यर्थः । यः श्रोत्रयोरङ्गपिहितयोः सतोरिमं स्फोटम् शृणोति स परमात्मैव न तु जीवस्तस्य करणा-पेक्षज्ञानत्वादिति भावः । परमात्मनस्तत्करणानपेक्षज्ञान इत्याह—शून्यदृगिति । शून्येऽपीन्द्रियवर्गे पश्यतीति शून्यदृक्जीवस्य नाडो-पलब्धिस्तु परमात्मद्वारिकेति भावः । यद्वा प्रणवमत्र विशिनष्टि शृणोतीति । शून्यदृगर्थान्तरज्ञानरहितः पिहितकर्णोऽपि विषयान्तरागोचरतया श्रूयमाण इत्यर्थः । येन वाग्व्यज्यते प्रचोदिता सत्यभिव्यज्यते यस्यात्मनः आकाशो व्यक्तिः शरीरम् [स्वरूपम्] यद्वा येन प्रणवेन वाग्व्यज्यते लौकिकवैदिकाक्षराभिव्यज्यते यस्यात्मनः प्रणवस्वरूपस्याकाशः हृदयाकाशव्यक्तिरभिव्यक्तिस्थानम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र प्रमाणमाह—तदेतदिति ॥ ३३ ॥

अतिवादान् दुष्टवचनानि ॥ ३४ ॥

श्रेयःप्राप्तौ तस्मादिदं प्रकृष्टसाधनमित्याशयेनाह—नम इति । श्रीकृष्णचरणारविन्दप्रणतिस्मरणपूर्वकं भागवतपुराणश्रवण-सहिताश्रवणमननादिकं मुख्यसाधनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(विजयतीर्थध्वजटीकायामत्र पञ्चमोऽध्यायस्समाप्यते)

भगवन्माहात्म्यप्रकटनाय तत्प्रेरितेन चतुर्मुखेन नादादिवेदान्तशब्दराशिमुद्धृत्याध्यापनेन पुत्रेभ्यो विश्राणनं तच्छिष्येभ्यो विभज्य दानमनुयुगं पुनरपि तद्विभागं पुराणप्रवर्तनं च निगदति अनेनाध्यायेन । तत्रादौ शौनकः सूतं वेदविभागं पृच्छति, पैलादिभिरिति । वैपदेन वेदादेरभिव्यक्तिमूलवेदविभक्तिश्च कथ्यतेऽनेनेति सूचयति व्यासशिष्यैरित्यनेन कलिमन्युगे किं विभक्तवेदान्तग्रहणसामर्थ्यवन्तोऽभूवन् इति इति वेदाचार्यैरित्यनेन वेदोपयोगिकल्पप्रणयननिपुणैरिति महात्मभिरित्यनेन तपोबलाद्वेददर्शनसमर्थैरिति अभिप्रेतानेनान्वर्थतामपूर्वकं वदति ॥ ३६ ॥

तत्रादौ सूचितः सूतः प्रश्नं परिहर्तुं कथामाह—समाहितात्मन इति । सं समीचीने निर्दुःखानन्दानुभवे हरावाहित आत्मा मनो यस्य स तथा तस्य ब्रह्मपदस्यानेकार्थे वृत्ते विवक्षितमर्थमाह—परमेष्ठिन इति । शब्दस्याकाशविशेषगुणत्वेन ततोऽभिव्यक्तियुक्तेति सूचयति—हृदाकाशादिति । तत्सत्त्वे किं प्रमाणमत्राह—वृत्तिरोधादिति । स नादः सर्वेन्द्रियवृत्तिस्तम्भाद्वायुवृत्तिनिरोधाच्च विभाव्यते ज्ञायते योगिनेति शेषः ॥ ३७ ॥

किममुना नादेन शून्यकल्पेन फलमिति तत्राह—यदुपासनयेति । यस्य नादस्योपासनया योगिनो द्रव्याणि पञ्चभूतानि तन्निर्मितदेहो वा क्रिया कर्मेन्द्रियं कारकं ज्ञानेन्द्रियम् एभ्य आख्यातं प्रकाशितम् अपत्यमिति यावत् आत्मनो मनसो मलं धूत्वा अपुनर्भवं मोक्षं यान्तीत्यन्वयः—

> "स्त्रीपुम्पुंसकात्मायं नादो ब्रह्मविनिर्मितः ।
> घण्टादिनादसदृशो मुक्तिस्वर्गादिदो विभुः" ॥

इतिवचनादपुनर्भवं तारतम्योपेतं फलमाप्नुवन्तीति भावः ॥ ३८ ॥

ततो नादात् घण्टानादानुकारात् त्रीन् अकारोकारमकाराख्यान् वर्णान् वृणोतीति त्रिवृत् ओङ्कारोऽभूदभिव्यक्तः अव्यक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा "भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव" इति श्रुतिः । वर्णपक्षे अव्यक्तस्य हरेः सकाशात्प्रभवो यस्य स तथा स्वत एव राजतीति स्वराट् स्वयम्प्रकाशमानः स्वयं परमात्मानं राजयतीति वा एतदेवाह—यत्तदिति । यत्तदोकाराख्यं वस्तु हरेर्लिङ्गं ज्ञापकं "ॐ तद्ब्रवाची ह्योङ्कारो वक्तृसौ तद्गुणो ततम्" इतिवचनात् चतुर्मुखस्य वृत्तये परमात्मन इति ॥ ३९ ॥

शम् ऊनं वापयतीति वस्यादेरिति शून्यं परं ब्रह्म पश्यतीति शून्यदृक्, सो ब्रह्मा परोक्षीयश्च स्रुतः ब्रह्मप्राप्तः स इमं स्फोटं प्रणवलक्षणं ध्वनिं शृणोति क इव श्रोतेव भगवानिव "श्रोता मन्ता" इति श्रुतेः । अनेनास्य सत्त्वे प्रमाणमुक्तं भवति । किञ्च, येनोङ्कारेण वाग्वेदलक्षणा व्यज्यते अकारस्य प्रणवात्मकत्वात् "अकारो वै सर्वा वाक्" इति श्रुतेः प्रणवस्य वेदादित्वादकारस्यापि सर्वादित्वावाप्तेरादिमत्त्वाद्वेति श्रुतेः आत्मनः परमात्मनः उत्पन्नमान आकाशो यस्य व्यक्तिः स्थानं "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इति श्रुतिः आकाशात्सर्वमुत्पद्यत इति च ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र पूर्वोक्तमाह—त एतदिति द्वाभ्याम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तदेतच्च श्रीमद्भागवतादेव ज्ञायत इत्यभिप्रेत्य स्वस्मिंस्तदुपदेष्टारं प्रणमति—नम इति । यद्यप्यस्य श्रीशुकदेवोपदेष्टा तथापि श्रीकृष्णद्वैपायननमस्कारस्तत्कृतोपदेशस्यापि तत्प्रसादप्राप्तत्वेन मननात् तदेतदाह—यदिति, ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वृत्तिरोधादिति गुरूपदेशबलेन समाहितेऽन्तःकरणे सतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथा श्रूयमाणस्य तस्योपासनाफलमाह—यदुपासनयेति ॥ ३८ ॥

त्रिवृत् बोधद्वारम् भवयरूपं वा ॥ ३९ ॥

ननु, तस्य शब्दस्य सदास्तित्वे किं प्रमाणं कर्णौ पिहिते श्रवणमेवेति चेत् हुङ्कारादिकमपि श्रूयते तथा सुप्तो जाग्रदेव श्रवणमेवेति चेत् वाऽऽहूतिसहस्रेणाप्यवधारयितुं यो न शक्यते तेन तु जन्मबधिरेणेन्द्रियाभावात् न श्रूयत एव सः तत्राह—शृणोतीति । यः परमात्मा सुप्ते श्रोत्रे बकारात् असुप्तेऽपि शृणोति तस्य जीववदिन्द्रिया (पेक्षा) सत्या नास्तीत्याह—शून्यदृगिति । "अपाणिपाद" इत्यादि "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः । तत्र हेतुमाह—येन वागादीन्द्रियमपि व्यज्यते यस्य चात्मनो व्यक्तिः कार्यरूपेणाविर्भावः शब्दाश्रयः आकाशः किमुत स्पर्शाद्याश्रयो वाय्वादिरित्यर्थः । तस्माज्जीवस्तु तदुपास्युपासनया तदनुग्रहेणैव शृणोतीति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उक्तमर्थं स्पष्टीकृत्य व्याचष्टे—त इति । अधिगच्छन्तीति अवमितमित्यस्यार्थः दौर्जन्यमिति दौरात्म्यपदस्यार्थः ॥ ३३ ॥

किञ्चैतद्विष्णुस्वरूपं कोऽप्यपराधे सति तिरोहितं भवेदतः अपराधानुद्भवे प्रकारं शिक्षयति, अतिवादान् कटूक्तीः तितिक्षेतैव न तु तथैव कटुप्रत्युत्तरं दद्यादित्यर्थः । इमं साधकदेहम् आश्रित्येति साधकदशायामपि स्मर्यमाणां स्वस्य सिद्धदेहं आश्रित्य तु स्मर्यमाणेन स्वविपक्षेण सह वैरं न कुर्यादिति रागानुगीयरसिकभक्ता अभिप्रायमाहुः कश्चन अवमंस्तारमपि ॥ ३४ ॥

शास्त्रं समाप्य स्वेष्टदेवं भगवन्तं प्रणमति, नम इति । अध्यगां श्रीशुकमुखादधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

संहितामध्यगामिति श्रुत्वा संहिताविभागं बुभुत्सते, पैलादिभिरिति ॥ ३६ ॥

वेदकल्पतरोः फलं साधुतया निरूप्य शाखा अपि सङ्क्षेपतो निर्दिशंस्तस्य प्रथममाविर्भावप्रकारमाह—समाहितेत्यष्टभिः । ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यः कर्णपुटपिधानेन श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते ॥ ३७ ॥

यस्य नादस्योपासनया द्रव्यक्रियाकारकाणि अधिभूतादीनि आख्या यस्य तं मलं धूत्वा नाशयित्वा ॥ ३८ ॥

ततो नादात् त्रिवृत् अकारोकारमकारात्मकः अव्यक्तोऽप्रभवः प्रभवो जन्म यस्य सः स्वराट् साक्षात्परमेश्वर एव यत् यो भगवद्विग्रहस्य लिङ्गं गमकं सकलानिर्योगिभिः रूपत्वात् लिङ्गशब्दविशेषणत्वात्तस्यास्य नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

भगवदादिशब्दवाच्यः स परमेश्वर एव कस्तत्राह—शृणोतीति । य इमं स्फोटमव्यक्तं नादात्मकमोङ्कारं शृणोति सः । ननु, जीव एव शृणोति नेत्याह, सुप्तश्रोत्रे कर्णपिधानादिना श्रोत्रे श्रवणेन्द्रिये सुप्ते सति अवृत्तिकेऽपि सति यः शृणोतीत्यर्थः । जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वान्न तदा श्रोता किन्तु परमात्मैव तस्य श्रोता तदपि जीवस्य या तदुपलब्धिः सा परमात्मद्वारिकैवेति ज्ञेयम् । यतः स परमेश्वरः शून्यदृक् शून्येऽपीन्द्रिये वर्गे दृक् ज्ञानं यस्य सः यथाहि सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते न तदा जीवः श्रोता लीनेन्द्रियत्वात् अतो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति स परमात्मैव कोऽसावोङ्कारस्तं विशिनष्टि, यद्येन । येन वाक् वेदलक्षणा बृहती व्यज्यते यस्य च हृदयाकाशे आत्मनः सकाशादभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते एव पदं शास्त्रप्रसिद्धं विष्णुस्वरूपं गच्छन्ति ॥ ३३ ॥

प्राप्तिसाधनविशेषमाह—अतिवादानिति ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुप्रणामात्मकमङ्गलमाचरति—नम इति । अध्यगामधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगामिति श्रुत्वा पुराणसंहिताविभागं श्रोतुं तावन्मूलभूतस्य वेदस्य विभागं पृच्छति शौनकः—पैलादिभिरिति ॥ ३६ ॥

वेदविभागं वक्तुं वेदाविर्भावप्रकारमाह—समाहितात्मन इत्यष्टभिः । परमेष्ठिनः चतुर्मुखस्य हृदि य आकाशस्तस्मान्नादः अभूत् यः वृत्तिरोधात् श्रोत्रवृत्तिनिरोधात् अधुनापि विभाव्यते श्रूयते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदुपासनया यस्य नादस्योपासनया परब्रह्मविषयकज्ञानभक्त्युदयं सम्भील्यध्याहारो बोध्यः । द्रव्यक्रियाकारकाणि आधिभूताध्यात्माधिदैवतानि आख्या यस्य तं मलं धूत्वा अपनोद्य अपुनर्भवं मोक्षम् ॥ ३८ ॥

ततो नादतः त्रिवृत् त्रयाणामकारोकारमकाराणां वृत्तं यस्मिन् सः ओङ्कारः अभवत् तस्य पूर्वसिद्धत्वमाह—अव्यक्तात् सर्वकारणकारणात् भगवतः प्रभवः प्रादुर्भावो यस्य सः अप्रपञ्चस्मिन् कारणे वाचकतया राजते इति स्वराट् यत् यतः परमे प्रकृतितः परलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी श्रीपुरुषोत्तमस्तस्य भगवतः तत् लिङ्गं ज्ञापकं लिङ्गशब्दविशेषणत्वादित्यस्य नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

कथम्भूतस्य य इमं स्फोटमव्यक्तमोङ्कारं शृणोति तस्य । ननु, जीवोऽपि कर्णपुटपिधाने शृणोति सत्यं स तु कर्णपुटपिधानेऽपि असुप्तेनैव श्रोत्रेण शृणोति भगवांस्तु सुप्तश्रोत्रे च शृणोति यतः शून्यदृक् शून्येऽपीन्द्रियवर्गे ज्ञानं यस्य सः कथंभूतः स ॐकारः येनोङ्कारेण वाक् बृहती व्यज्यते यस्य चाकाशे हृदयाकाशे आत्मनः परमात्मनः सकाशात् व्यक्तिरभिव्यक्तिः सः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जो यह श्रीविष्णु का उत्कृष्ट पद है तिसको वही लोग प्राप्त होते हैं, जोकि—देह गेहादिको में, मैं मेरा पने रूप दुर्जनता का स्पर्श भी नहीं करते हैं ॥ ३३ ॥

जो उस पद को चाहै तो जनों के खोटे वाक्यों को सुन कर सहन करै, किसी का अवमान न करै, और इस प्राकृत देह को पाकर किसी से वैर न करे ॥ ३४ ॥

उस अकुण्ठ बुद्धि वाले श्रीकृष्ण मुनि व्यास भगवान् को नमस्कार है जिनके चरण कमलके ध्यान से मैंने इस संहिता का अध्ययन किया है ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ॥

शौनक महर्षि बोले, कि-श्रीव्यासजी महाराज के शिष्य वेदाचार्य्य पैलादिक महात्माओं ने वेदों के कितने प्रकार के विभाग किये । हे सौम्य ! यह हमारे लिये कथन कीजिये ॥ ३६ ॥

सूत उवाच ।

श्रीसूत पौराणिक बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! हे श्रीशौनकजी ! परमेष्ठी श्रीब्रह्माजी ने जब मन का समाधान किया, तब उनके हृदयाकाश से नाद उत्पन्न हुआ । जो कि-कान बंद करने पर हम लोगों को भी मालूम होता है ॥ ३७ ॥

हे शौनक ! जिसकी उपासना से योगीजन द्रव्य क्रिया कारक नाम वाले अपने आत्माके मलको दूरकर मोक्षको प्राप्त होते हैं ॥ ३८ ॥

स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।
स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ ४१ ॥
तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह ! ।
धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥ ४२ ॥
ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ।
अन्तस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥
तेनाऽसौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ।
सव्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥ ४४ ॥
पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।
ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।
चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥
क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य कालतः ।
वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदिस्थाऽच्युतचोदिताः ॥ ४७ ॥
अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मा भगवाँल्लोकभावनः ।
ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

इस नाद से तीन मात्रा का (अ उ म्) इन तीन अक्षरों के विभाग वाला ॐकार प्रकट हुआ । जो कि—अव्यक्त से प्रकट होता है, वह कैसा है, कि—हृदय में स्वयं प्रकाशमान है, और परब्रह्म परमात्मा श्रीभगवान् का वाचक है ॥ ३९ ॥

वह परमात्मा कौन है ? कि—जो इस स्फोट शब्द को श्रोत्र इन्द्रिय के नहीं बंद करने पर भी सुनता है । क्योंकि उसका ज्ञान तो इन्द्रियों के सापेक्ष नहीं है । वह ओंकार भी कौन है ? तहां कहते हैं, कि–जिससे वाणी व्यञ्जित होती है, और जिसका प्राकट्य हृदयाकाश में आत्मा से होता है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च, स्वधाम्नः स्वस्याऽऽश्रयः कारणं यद्ब्रह्म तस्य । किञ्च, परमात्मनोऽद्भुतसमस्तदेवताद्याचकोऽपीत्याशयेनाह—स इति । सर्वमन्त्राणामुपनिषद्रहस्यम् सूक्ष्मरूपमित्यर्थः । तत्र हेतुः वेदानां बीजं कारणम् बीजत्वेऽप्यविकारितामाह—सनातनं सदैकरूपम् तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

इदानीं ततः सर्वप्रपञ्चोत्पत्तिप्रकारमाह—तस्य इति । त्रयस्त्रिसंख्यायुक्ता भावा यैरकारोकारमकारैर्धार्यन्ते तत्कारणत्वात् तानेवाऽऽह—गुणाः सत्त्वादयः नामानि ऋग्यजुःसामानि अर्थाः भूर्भुवःस्वर्लोकाः, वृत्तयो जाग्रदाद्याः ॥ ४२ ॥

ततस्तेभ्यो वर्णेभ्यः अक्षराणां समाम्नायं समाहारं तमेवाऽऽह—अन्तस्था यरलवाः ऊष्माणः शषसहाः स्वरा अकारादयः स्पर्शाः कादयः ह्रस्वदीर्घौ च आदिशब्दाज्जिह्वामूलीयादयः त एव लक्षणं स्वरूपम् यस्य तम् ॥ ४३ ॥

विभुश्चतुर्मुखस्वरूपो भगवान् असृजदिति पूर्वस्यैवाऽनुषङ्गः चातुर्होत्रविवक्षया चत्वारो होत्रोपलक्षिता ऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयम् होत्राध्वर्यवादिकं कर्म चातुर्होत्रं तद्विवक्षया ॥ ४४ ॥

पुत्रान् मरीच्यादीन् तान्वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादिनिपुणान् ॥ ४५ ॥

एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः द्वापरादौ द्वापरमादिर्यस्य तदन्त्यांशलक्षणस्य कालस्य तस्मिन् द्वापरान्ते वेदविभागप्रसिद्धेः शन्तनुसमकालं व्यासावतारप्रसिद्धेश्च व्यस्ता विभक्ताः ॥ ४६ ॥

तत्र हेतुः क्षीणायुषो जनान् तर्हि पुरुषबुद्धिप्रभवत्वेनानादरणीयत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—हृदिस्थेति, ॥ ४७ ॥

एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वैवस्वतमन्वन्तरे विशेषतो निरूपयितुमाह—अस्मिन्नपीति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत इति स्वरा उदात्तादयः ह्रस्वदीर्घादयस्तु संवृता अचः विसर्गादयश्चत्वारश्च सोङ्कारानित्योङ्कारस्य कारणत्वापिकार्येषु पुनरुक्तिर्वैलक्षण्येनस्याभेदेन ॥ ४३—४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च, स्वस्य धाम आश्रयो यत् ब्रह्म तस्य परमात्मनो भगवतश्च वाचकः "ओमित्येतद्ब्रह्मणो नेदिष्ठं नाम" इति श्रुतेः । स प्रणवः सर्वे मन्त्रा उपनिषदश्च यत्र तस्य वेदस्य बीजं कारणं बीजत्वे ऽप्यधिकाऽस्तीत्याह—सनातनं सदैकरूपं तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

तस्य वेदबीजत्वमेव दर्शयति—तस्य प्रणवस्य त्रयः अकारोकारमकाराः यैरेव त्रिभिर्वर्णैस्त्रयोभावा वेदा धार्यन्ते येश्च त्रिभिर्वेदैर्गुणनामार्थवृत्तयो धार्यन्ते तत्र गुणा ओजः प्रसादाद्याः नामानि शब्दाः अर्थो वाच्यलिङ्गव्यङ्ग्यवृत्तयोऽभिधालक्षणा व्यञ्जना यथा वटबीजेनैव वटवृक्षो धार्यते तेन च स्कन्धशाखा पुष्पफलादयः ॥ ४२ ॥

प्रणवाद्वेदोत्पत्तौ क्रमं दर्शयति—ततः ओङ्कारात् अक्षराणां समाम्नायं समाहारः तमेवाह—अन्तस्था यरलवाः ऊष्माणः शषसहाः स्वरा अकाराद्याः स्पर्शाः कादयो मावसानाः ह्रस्वदीर्घाः स्वरभेदाः आदिशब्दाज्जिह्वामूलीयादयः स एव लक्षणं स्वरूपं यस्य तं तेनाक्षरसमाम्नायेन विभुर्विष्णुरूपो ब्रह्मा असृजदिति पूर्वस्यैवानुषङ्गः ॥ ४३-४४ ॥

पुत्रान् मरीच्यादीन् ॥ ४५ ॥

ते वेदाः ॥ ४६—४७ ॥

अन्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुनः कथंभूतः स्वस्य अभिव्यक्तिस्थानतया वाचकत्वेन च धाम आश्रयः यद्ब्रह्म तस्य परमात्मादिपदाभिधेयस्य वाचकः किञ्च, सर्वेषां मन्त्राणामुपनिषदां वेदानां च बीजं कारणम् ॥ ४१ ॥

किञ्च, तस्य ओङ्कारस्य त्रयो वर्णाः अकारोकारमकाराः यैर्वर्णैस्त्रयो भावाः धार्यन्ते तत्राकारेण सर्वमूलभूतं गम्यं परं ब्रह्म धार्यते "स ब्रह्म" इति श्रुतेः "अक्षराणामकारोऽस्मि" इति स्मृतेः उकारेण उन्नयतीति उन्नमयिताचार्यो धार्यते अनेनैव मुक्तिकाले यतः साकृतात् परमं पदं मुमुक्षुर्नीयते तच्चेतन तस्य व्याप्यतम मकारेण "पञ्चविंशोऽयं पुरुषः" इति श्रुतेः । तस्मा जीवो धार्यते साधात् त्रिभिरपि—गुणानामार्थवृत्तयः गुणानां तत्त्वसारगाणां नाम्नां वाचकानामर्थानां वाच्यानां शक्तिविभूत्यादिपदार्थानां वृत्तिः येषु ते तथा एष एव प्रणवार्थस्तत्त्वत्रयात्मकः गायत्रीसहितेषु तन्मूलेषु सर्वेषु वेदेषु तन्मूलेषु शास्त्रेषु च प्रपञ्चितो ज्ञेयः ॥ ४२ ॥

ततः ओङ्कारादेव अक्षराणां समाम्नायं समाहारं भगवानजो ऽसृजत् तदेवाह—अन्तस्था यरलवाः ऊष्माणः शषसहाः स्वराः अकारादयः स्पर्शाः कादयो मावसानाः ह्रस्वदीर्घौ स्वरभेदौ आदिशब्दो ऽनुक्तसमुच्चयार्थः अन्तस्थाद्याः लक्षणं स्वरूपं यस्य तम् ॥ ४३ ॥

तेनाक्षरसमाम्नायेन चतुर्भिर्होतृभिः ऋत्विग्भिरुपलक्षितैः ऋत्विग्भिः अनुष्ठेयं कर्मचातुर्होत्रं तद्विवक्षया चतुर्भिर्वदनैः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इतिश्रुत्यासूचितान् भगवदुपदिष्टानेवस्फुटतया चतुरो वेदानसृजदितिपूर्वेणान्वयः ॥ ४४ ॥

पुत्रान्मरीच्यादीन् स्वपुत्रेभ्यः काश्यपादिभ्यः ॥ ४५ ॥

ते वेदा एवं परम्परया तच्छिष्यैः चतुर्युगेषु प्राप्ताः यथायथं द्वापरादि द्वापरमादिर्यस्य द्वापरान्तस्य तस्मिन् तस्मिन् द्वापरान्ते सामान्यतो महर्षिभिर्व्यस्ता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्र हेतुमाह—क्षीणायुष इति । कालतः क्षीणायुष अल्पायुष्कान् तत्रापि क्षीणसत्वान् रजस्तमोव्याप्तत्वादल्पसत्वान् अत एव दुर्मेधान् वीक्ष्य वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् । ननु वेदानां विभागे तेषां का शक्तिस्तत्राह—अच्युतचोदिता इति ॥ ४७ ॥

वैवस्वतमन्वन्तरगताष्टाविंशतिमद्वापरान्ते तु वेदविभागक्रमं विशेषतो निरूपयति—अस्मिन्निति । अन्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे भगवानवतीर्णः इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

किञ्च वह प्रणव अपने आश्रय परब्रह्म परमात्मा का साक्षात् वाचक है, और वह सम्पूर्ण मन्त्र और उपनिषत् रूप है, और वेदका सनातन बीज है ॥ ४१ ॥

हे भृगूद्वह ! उस ओंकार के अकारादि तीन वर्ण हुए जिनतीनों वर्णोंसे सत्त्वादितीनों गुण ऋगयजुः साम ये तीनों नाम, भूः भुवः स्वः ये तीनों लोक, जाग्रत् स्वप्न सुषुप्ति ये तीनों वृत्ति, धारण की जाती हैं ४२ ॥

भगवान् अज श्रीब्रह्माजी उन तीन वर्णों से ही अन्तःस्थ [यरलव] ऊष्माण [शषसह] स्वर [अकारादि] स्पर्श [क से म तक २५ वर्ण] ह्रस्वदीर्घ जिह्वामूलीयादि स्वरूप इन अक्षरों के समुदाय को रचते हुए ॥ ४३ ॥

फिर उसी अक्षरोंके समुदाय से चातुर्होत्र कर्मके कहने की इच्छा से श्रीब्रह्माजी चारों वदनों से, व्याहृति, प्रणव सहित चारों वेदों को रचते हुए, यहां पर अनादिनिधन वेद की आनुपूर्वी [पूर्वापरभाव) का मुख से उच्चारण करनाही रचना है ॥ ४४ ॥

तदनन्तर ब्रह्माजी ने ब्रह्मर्षि वेदोच्चारण करने में निपुण ऐसे अपने पुत्रों को वेद पढ़ाये, फिर वे धर्मोपदेष्टा ब्रह्मर्षि लोग अपने पुत्रों पढ़ाते हुए ॥ ४५ ॥

भृगुवंश तिन २ महर्षियों के शिष्यों ने चारों युगों में परंपरा से उन वेदों को प्राप्त किये । फिर द्वापर के अन्त में महर्षि श्रीवेदव्यास और उनके शिष्यों ने उन वेदोंका विभाग किया ॥ ४६ ॥

पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः।
अवतीर्णो महाभाग! वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ४९ ॥
ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः।
चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥ ५० ॥
तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः।
एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ५१ ॥
पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह।
वैशम्पायनसञ्ज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥
साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम्।
अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥
पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः।
बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥
चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव!।
पराशरायाग्निमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥
अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम्।
तस्य शिष्यो देवमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥

भाषाटीका।

हृदयमें स्थित श्री अच्युत भगवान् की प्रेरणा से महर्षियों ने जन्तुओं को काल के प्रभाव से क्षीण आयु और क्षीणपराक्रम वाले तथा अल्प बुद्धि वाले देखकर वेदों का विभाग किया ॥ ४७ ॥

हे ब्रह्मन्! इस मन्वतर में भी धर्मकी रक्षा के लिये ब्रह्मरुद्रादि लोकपालों की प्रार्थना से लोक की रक्षा करने वाले भगवान् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अंशो माया तस्या अंशः सत्वं तस्य कलयांऽशेनावतीर्णः सन् ॥ ४९ ॥

चातुर्विध्यमेवाह—ऋगिति। ऋगादिमन्त्राणां राशीन् वर्गश इति तत्तत्प्रकरणभेदेनोद्धृत्य यथाऽनेकविधमणिराशेर्मणिगणाः पद्मरागादयो विविच्योद्ध्रियन्ते तद्वदुद्धृत्य तैर्मन्त्रैश्चतस्रः ऋगादिसंहिताश्चक्रे ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

ऋक्समुदायरूपत्वाद्बह्वृचाख्याम् निगदं प्रश्लेषेण गद्यात्मत्वान्निगदाख्यम् ॥ ५२ ॥

छन्दः सुगीयमानत्वाच्छन्दोगाख्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र ऋग्वेदशाखाविभागमाह-पैल इति। स्वसंहितां द्विधा विभज्य इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय ऊचे, स बाष्कलोऽपि स्वकां संहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्यादिभ्यः शिष्येभ्य आह, हे भार्गव! इन्द्रप्रमितिरपि स्वां संहितां स्वसुतं माण्डूकेयमध्यापयामास तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५४—५५—५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अतः सत्यवत्यामंशांशकलयावतीर्णः हे महाभाग, शौनक! ॥ ४९ ॥

चातुर्विध्यमेवाह-ऋगिति। ऋगादीनां राशीन् स्वयं साक्षात्कृत्येति शेषः। वर्गशः प्रकरणभेदेन राशिशः उद्धृत्य चतस्रः संहिताश्चक्रे राशेरुद्धृत्येति पाठः सुगमः दृष्टान्ते तथा दर्शनात्। यथानेकविधमणिराशेर्मणिगणानुद्धृत्य मालाः कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ५० ॥

अथ तासां संहितानां चतसृणां मध्ये एकैकां संहितां चतुरः शिष्यानुपाहूय तत्रैकैकस्मै एकैकां संहितां महामतिः पाराशर्यः ददौ उपदिष्टवान् ॥ ५१ ॥

कस्मै कां ददौ इत्यत्राह——पैलायेति सार्धेन। अनेकऋक्समुदायरूपत्वाद्बह्वृचाख्याम् "तेषां ऋग्यत्रार्थवशेन पाद-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यवस्था" इति ऋग्लक्षणं तेषां मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदैकदशरूपाणां मध्ये यत्र येष्वर्थभेदेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वेऽप्यवान्तरार्थभेदवशात्पादव्यवस्था सा ऋगिति तदर्थः । यजुर्गणस्य नितरां गद्यमानत्वान्निगदाख्यत्वं यद्यपि ऋक्सामाभ्यामन्यद्यत्प्रश्लिष्टपठितं मन्त्रजातं तदेव यजुस्तथा च सूत्रितम् "शेषे यजुःशब्दः" इति "उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा" इति यजुष उपांशुपाठस्यैव श्रवणान्निगदाख्यसंज्ञाविरोधश्च तथापि निगदत्वमत्र न यजुषः लक्षणम् उच्यते किन्तु यजुस्संज्ञेष्वेव केषुचिन्मन्त्रेषु परसम्बोधनरूपेषु "प्रोक्षणीरासादय" इत्येवमादिषु परसम्बोधनाय नितरां गद्यन्ते इति व्युत्पत्त्या वाचनिकोपांशुत्वबाधेन कार्य्यबलादुच्चैर्धर्मयोग उक्तः ॥ ५२ ॥

साम्नामिति । अत्र गीत्याधारभूता ऋचः सामशब्दविवक्षिताः "गीतिषु सामा" इति गीतिमात्रस्य सामत्वसूत्रणात्साम्नां सम्बन्धिनीं छन्दोगसंहितां छन्दोगाख्यां संहितां जैमिनये प्राह अथर्वाङ्गिरसं नाम शाखां सुमन्तवे पैलादयोऽपि स्वस्वशाखां स्वशिष्येभ्यः ऊचुरित्याह—पैल इति । स्वसंहितां बह्वृचाख्यां द्वेधा विभज्य स्वपुत्राय इन्द्रप्रमितये शिष्याय बाष्कलाय ऊचे स च बाष्कलोऽपि स्विकां संहिताम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

चतुर्द्धा व्यस्य विभज्य हे भार्गव ! बोध्यादिभ्यः चतुर्भ्य आह आत्मवान् धीमानिन्द्रप्रमितिरपि ॥ ५५ ॥

स्वां संहितां स्वसुतं कविं विद्वांसं माण्डूकेयमृषिमध्यापयामास तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो वेदमित्रः सौभर्यादिभ्यः शिष्येभ्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विवृणोति—ऋगिति । ऋगादीनां राशीन्वर्गशो वर्गसञ्चयीकृत्य चतस्रः संहिताश्चक्रे सूत्रैः स्यूतान् ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

एकैकामित्युक्तं विशिनष्टि, पैलायेति ॥ ५२ ॥

तथा साम्नामुकृतां छन्दोगसंहितां जैमिनये प्राह ॥ ५३—५४ ॥

इन्द्रप्रमितिरपि स्वसंहितां चतुर्द्धा व्यस्य विभज्य शिष्यान् नाम्ना निर्दिशति—बोध्यायेति । हे भार्गव ! इन्द्रप्रमितिरपि आत्मवान्परमात्मज्ञानी ॥ ५५ ॥

कविनाम्ना माण्डूकेयमृषिं च स्वसंहिताम् अध्यापयत्तस्य माण्डूकेयस्य ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अंशो महापुरुषः तस्यांशो विष्णुः तस्य कलया अंशेन विभुः भगवान् ४९–६५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, ब्रह्मणैव चतुर्भिर्मुखैश्चत्वारो वेदाः प्रथममेव कृतास्तत् कथमुच्यते वेदं चक्रे चतुर्विधमिति ? तत्राह—ऋगथर्वेति । राशीन् कृत्वा वर्गशस्तत्तत्प्रकरणभेदैर्मणिगणा इवेति यथा मणिक्षेत्रेऽपि पद्मरागहीरकादय उद्धृत्य विविच्य पृथक् पृथक् कूटं क्रियत इति चतस्रः ऋगादिसंहिताः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

बह्वृचाख्याम् ऋक् संहितां नितरां गद्यमानत्वान्निगदाख्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

तत्र ऋग्वेदशाखाविभागमाह—पैल इति । स्वसंहितां द्वेधा विभज्य इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय ऊचे स बाष्कलोऽपि चतुर्द्धा स्वसंहितां व्यस्य बोध्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः स्वशिष्येभ्य आह हे भार्गव ! हे शौनक ! इन्द्रप्रमितिरपि स्वसंहितां स्वसुतं माण्डूकेयमध्यापयामास तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५४—५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवानवतीर्णः इत्यत्र ज्ञापकमाह—अंशांशकलया अंशानां स्वासाधारणधर्मज्ञानवैराग्यादिभगानामंशकलया पलक्षितो विष्णुर्विष्णुरेवावतीर्णः इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

चातुर्विध्यं दर्शयति—ऋगिति । ऋगादिमन्त्राणां राशीन् वर्गशस्तत्प्रकरणभेदैरुद्धृत्य तैः राशिभूतैर्मन्त्रैश्चतस्रः संहिताश्चक्रे यथा मणिगणाः पद्मरागादयः नानाविधमणिमञ्जूषातः उद्धृत्य पृथक् पृथक् क्रियन्ते तद्वत् प्रथमम्भगवतैव सर्ववेदाः बीजान्तर्गतशाखा इव ब्रह्माणं प्रति सूक्ष्मबीजोपदेशेन कथिताः तेन मरीच्यादिभ्यः अङ्कुरवत् किञ्चित्प्राकट्येनोपदिष्टाः भगवता श्रीवेदव्यासेन तु यथेष्टं विभक्ता इत्यर्थः । अतः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति "तेनासौ चतुरो वेदान् चतुर्भिर्वदनैर्विभुः" इति च सङ्गच्छते ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकामेकैकस्मै ददौ ॥ ५१ ॥

तदेवाह—पैलायेति द्वाभ्याम् । ऋक्समुदायरूपत्वाद्बह्वृचाख्यामृक्संहिताम् ऋग्लक्षणम् तेषामृक् यत्रार्थभेदेन पादव्यवस्थेति तेषां वेदवाक्यानां मध्ये यत्रार्थभेदेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वेऽप्यवान्तरार्थभेदवशात्पादव्यवस्थास्ति सा ऋगित्यर्थः । नितरां गद्यमानत्वान्निगदाख्यं यजुर्गणम् अयमर्थः ऋक्सामाभ्यामन्यत् यत् प्रश्लिष्टपठितं मन्त्रजातं तद्यजुः तथाह सूत्रकारः "शेषे यजुःशब्दः" इति तत्र यजुषः उपांशुपाठः उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशुयजुस्संज्ञेषु केषुचिन्मन्त्रेषु प्रोक्षणीः प्रासादयेत्येवम्प्रभृतिषु परसम्बोधनाय वाचनिकोपांशुत्वबाधनार्थं नितरां गद्यत इत्युच्चैरुच्चारणात्मको धर्मयोगो निगदाख्यमिति पदेनोक्तः ॥ ५२ ॥

गीताश्रयः ऋचः सामानि तथाह सूत्रकारः "गीतिषु साम" इति तेषां साम्नां सम्बन्धिनीं छन्दोगाख्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र पैलतच्छिष्यकृतऋग्वेदशाखाविभागमाह—पैल इति । पैलः स्वसंहितायां द्विधा विभज्य इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय च ऊचे सोऽपि बाष्कलोऽपि ॥ ५४—५५ ॥

तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५६ ॥

शाकल्यस्तत्सुतः स्वान्तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।
वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥ ५७ ॥
जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
बलाकपैजवैताल्वविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥
बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् ।
चक्रे बालाय निर्भज्य कासारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥
बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।
श्रुत्वैतच्छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥
वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् ! कियत् ।
चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया ।
विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ६३ ॥
देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

हे महाभाग ! परम समर्थ श्रीनारायण अपने अंशांश० कला करके अर्थात् आवेशावतार लेकर पराशर ऋषिसे सत्यवती देवी के विषें अवतार लेकर एक वेद के चार विभाग करते हुए ॥ ४९ ॥

ऋग्वेद अथर्ववेद, यजुर्वेद, सामवेद, इस प्रकार ऋक् आदि मन्त्रों को प्रकरण भेदों से अलग २ निकाल कर ऋगादि पृथक् २ चार संहिता करदीं । जैसे कि–गानोपयुक्त मंत्रों के समुदाय को एकत्र कर साम संहिता करी इत्यादि ॥ ५० ॥

हे ब्रह्मन् ! तत्पश्चात् व्यासजी ने चार शिष्यों को बुलाकर उन चारों संहिताओं में से एक एक संहिता एक २ शिष्य को पढ़ाई ॥ ५१ ॥

पैल नामक शिष्य को बह्वृच जिसका नाम ऐसी आद्य-संहिता पढ़ाई, और वैशंपायन को निगद जिसका नाम ऐसी यजुर्वेद की संहिता पढ़ाई ॥ ५२ ॥

तथा जैमिनि को छन्दोग जिसका नाम ऐसी सामवेद की संहिता पढ़ाई, और अथर्व की आंगिरसी संहिता अपने शिष्य सुमन्तु को पढ़ाते हुये ॥ ५३ ॥

पैल मुनि ने ऋक् संहिता को दो शाखाकरके अपने शिष्य इन्द्रप्रमिति और बाष्कल को पढ़ाई । बाष्कल ने भी अपनी संहिता को अपने शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५४ ॥

हे भार्गव ! बाष्कलने अपनी संहिता के चार विभाग किये, और बोध्य, याज्ञवल्क्य, पराशर, अग्निमित्र इन चार शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५५ ॥

जितमनस्क इन्द्रप्रमिति ने भी अपनी संहिता को माण्डूकेय ऋषि को पढ़ाई, जो कि–बड़े कवि थे । और मांडूकेय के शिष्य देवमित्र ने सौभरि प्रभृतियों को अध्ययन कराया ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्सुतो माण्डूकेयसुतः शाकल्यो वात्स्यादिषु पञ्चस्वधात् तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः स्वसंहितां त्रेधा विभज्य चतुर्थं वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं च कृत्वा बलाकादिभ्यश्चतुर्भ्यो ददौ ॥ ५८ ॥

बाष्कलिः पूर्वोक्तस्य बाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाऽयं उक्तसर्वशाखाभ्यः बालखिल्याख्यसंहितामुद्धृतवान् ॥ ५९ ॥

ऋक् शाखोपसंहारपूर्वकं तच्छ्रवणफलमाह–बह्वृचा इति । एतच्छन्दसाम्वेतेषां छन्दसाम् ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिप्रस्तावमाह—वैशम्पायनशिष्या इत्यादिना । चरकनामनिरुक्तिमाह—यच्चेरुरिति । यद्यस्माद्ब्रह्महत्यारूपमंहः क्षपयतीति तथा तत्स्वगुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्चरणाच्चरका इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तच्छिष्यो वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां चरितेन कियत् सुदुश्चरमहं चरिष्यामीति ॥ ६२ ॥

विप्राणामवमन्त्राऽवज्ञाकर्त्रा मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो याज्ञवल्क्यः ॥ ६४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

चरकाध्वर्यवः अध्वर्युशाखाध्ययनादध्वर्यवः चरकशब्दनिरुक्तये चेरुरिति ॥ ६१ ॥

अल्पसाराणां अल्पतपसामितरशिष्याणाम् ॥ ६२—६६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्सुतः मण्डूकेयसुतः शाकल्यस्तु स्वां संहितां पञ्चधा विभज्य वात्स्यादिषु पञ्चस्वधात् तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यो जातुकर्ण्यस्तु सनिरुक्तां संहितां विभज्य निरुक्तं नाम वैदिकपदव्याख्यानं तेन साकं चतुर्द्धा विभज्येत्यर्थः । बालाकादिभ्यश्चतुर्भ्यो ददौ ॥ ५८ ॥

बाष्कलिः पूर्वोक्तबाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाभ्य उद्धृत्य सर्वशाखाभ्य उद्धृत्येति शेषः । बालखिल्याख्यां शाखां चक्रे तां वैलायन्यादयः अय आददुः ॥ ५९ ॥

एवमृक्शाखाविभागप्रकारमभिधाय तच्छ्रवणफलमाह—बह्वृच इति । एतच्छन्दसाम् एतेषां छन्दसां व्यासं विभागं श्रुत्वा सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

अथ तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिं प्रस्तौति—वैशम्पायनशिष्या इति । चरकाध्वर्यवः अध्वर्युशाखाध्ययनादध्वर्यवश्चरकाश्चासन् तत्र चरकशब्दं निर्वक्ति—ये चेरुरिति । ब्रह्महत्यारूपम् अंहः पापं क्षपयतीति तथा तत्स्वगुरोरनुष्ठेयं व्रतं चेरुः व्रतचरणाच्चरकसंज्ञाश्चासन् इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्य इति । तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः याज्ञवल्क्यः अयं पूर्वोक्तान्व्यः आह—गुरुमिति शेषः । उक्तिमेवाह—अहो इत्यादिना सुदुष्करम् इत्यन्तेन । हे भगवन् ! अहो अल्पसाराणां अल्पतपसामेतेषां चरितेन कियद्भवतु सुदुष्करं व्रतं चरिष्यामीति ॥ ६२ ॥

इत्युक्त इति । विप्रावमन्त्रा विप्रावमानकर्त्रा इत्युक्तमिदं शिष्येण याज्ञवल्क्येनेत्थमुक्तः कुपितो गुरुरभ्याह, किमिति त्वयाऽलं याहि मदधीतं मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

अथ देवरातसुतो याज्ञवल्क्यः यजुषां गणं छर्दित्वोद्गीर्य ययौ ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य सुतो वेदमित्रस्य पुत्रः वात्स्यादिषु पञ्चसु अधात् अदात् ॥ ५७ ॥

तस्य शाकल्यस्य शिष्यः सनिरुक्तां निरुक्तसहिताम् ॥ ५८ ॥

बाष्कलिः पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रः प्रतिशाखाभ्यः पूर्वोक्तसर्वशाखाभ्यः उद्धृत्य बालखिल्याख्यसंहितां चक्रे तां नाम्ना बालखिल्यसंहितां बालायनिप्रभृतयो दधुः अधीतवन्तः ॥ ५९ ॥

उक्ता एताः संहिता नाम्ना विशिनष्टि—बह्वृचा इति । ऋग्वेद संहिताः किमनेन छन्दसां व्यासेन श्रुतेनाधीतेन निःश्रेयसानुपयुक्तेनेति तत्राह, श्रुत्वेति ॥ ६० ॥

चरकास्तीर्थसेवकाः अध्वर्यवो यज्ञकर्मणि निपुणाः ऋत्विग्विशेषाः ॥ ६१ ॥

तस्य वैशम्पायनस्य शिष्यो याज्ञवल्क्यो गुरुमित्याह—हे भगवन्गुरो ! ब्रह्महत्यांहःक्षपणाय व्रतं चेरुरिति यस्मात्तस्मादहः प्रत्यल्पसाराणामेतेषां चरितेन कियत्किम्प्रयोजनं स्यादहं दुष्करं व्रतं चरिष्ये करिष्यामीति ॥ ६२ ॥

ततो गुरुणा किमुक्तमत्राह—इतीति । विप्रावमन्त्रा ब्राह्मणावज्ञाकर्त्रा शिष्येण त्वयाऽलं इतो याहि किं च मदधीतं आशु त्यज उत्सृजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतः याज्ञवल्क्यः ततो गुरुकुलात ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्सुतः माण्डुकेयसुतः शाकल्यः वात्स्यादिषु पञ्चस्वधात् तान् अध्यापयामास ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः स्वसंहितां त्रेधा विभज्य चतुर्थं वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं च कृत्वा बलाकादिभ्यश्चतुर्भ्यो ददौ ॥ ५८ ॥

बाष्कलिर्बाष्कलपुत्रः प्रतिशाखाभ्यः शाखाभ्यः शाखाभ्यः सङ्गृह्य ॥ ५९ ॥

यजुर्वेदे तैत्तिरीयकशाखोत्पत्तिप्रकारमाह—वैशम्पायनेति । चरकनामनिरुक्तिमाह, यच्चेरुरिति । ब्रह्महत्यारूपमंहः क्षपयतीति तथा तत्स्वगुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्चरणाच्चरकाश्च ते अध्वर्यवश्चेति ते तथा ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेषां चरितेन प्रायश्चित्ताचरणेन कियत् एते सुखं तिष्ठन्तु अहमेक एव तपः समर्थश्चरिष्यामि ॥ ६२ ॥

कुपित इति यतो गर्ववशात् एतान् विनीतानपि अल्पसारानुक्त्वा आक्षिपसि तस्मात् याहि इतोऽपसर त्वया शिष्येण ममालं ततश्च मदत्तं वामीत्युक्त्वा जिगमिषन्तं तं पुनराह—मदधीतमिति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो याज्ञवल्क्यः ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शाकल्यस्तत्सुतः माण्डूकेयसुतः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः जातुकर्ण्यश्च स्वसंहितां चतुर्धा

यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ॥ ६५ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् ! छन्दांस्यधिगवेषयन् ।
गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

ओं नमो भगवते आदित्यायाऽखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण च चतुर्विधभूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥

यदु ह वाव विबुधर्षभ ! सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदुरितवृजिनबीजावभर्जन ! भगवतः समभिधीमहि तपन ! मण्डलम् ॥ ६८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिभक्तां निरुक्तेन वैदिकपदार्थव्याख्यानेन चतुर्थेन संहितायां चतुर्भ्यो बलाकादिभ्यो ददौ ॥ ५८ ॥

बाष्कलिर्बाष्कलस्य पुत्रः बालायनिः भज्यः कासारश्च एते त्रयो दधुः आदधुः अधीतवन्तः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यजुर्वेदं तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिं दर्शयति, वैशम्पायन इत्यादिना । अध्वर्युशाखाध्ययनादध्वर्यवः यत् यस्मात् ब्रह्महत्यारूपमंहः पापं क्षपयतीति ब्रह्महत्यांहःक्षपणं गुरोरनुष्ठेयं व्रतं चेरुस्तस्माच्चरकाः अभवन् तादृशव्रतचरणाच्चरकसंज्ञाश्चाभवन्नित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः याज्ञवल्क्यः आह गुरुमिति शेषः । अल्पसाराणामल्पतपसाम् एतेषां भवच्छिष्याणां चरितेन व्रताचरणेन कियत् अहमेकः सुदुष्करं व्रतं चरिष्ये चरिष्यामि ॥ ६२ ॥

याज्ञवल्क्येन इत्येवमुक्तः गुरुः कुपित आह–विप्रावमन्त्रा-निष्कारणं विप्रावज्ञाकर्त्रा शिष्येण ममाऽलम् मतो मदधीतं मत्तोऽधीतमाशु त्यज याहि आश्रमादपसर ॥ ६३ ॥

देवरातस्य सुतः स याज्ञवल्क्योऽपि यजुषां गणं छर्दित्वा वद्गीर्य ततः आश्रमात् ॥ ६४ ॥

———

भाषाटीका ।

मांडूकेय के पुत्र शाकल्य ने अपनी पठित संहिता के पांच ५ विभाग कर वात्स्य, मुद्गल, शालीय, गोखल्य, और शिशर, इन्हों को पढाई ॥ ५७ ॥

शाकल्य के शिष्य जातूकर्ण्य ने अपनी संहिता के तीन विभाग करे, और वैदिक पदार्थों के व्याख्यान रूप निरुक्त चौथा करके बलाक, पैज, वैताल, विरज, इन चारों शिष्यों को पढाई ॥ ५८ ॥

बाष्कल के पुत्र बाष्कलि जी उक्त सम्पूर्ण शाखाओं से बालखिल्याख्य संहिता करते हुए, जिस संहिता को बालायनि, भज्य और कासार ने धारण करी ॥ ५९

बहुत ऋचाओंवाली इन संहिताओं को इन पूर्वोक्त ब्रह्मऋषिओं ने धारण करी, इस वेदके विभाग को सुनकर पुरुष समस्त पापों से छूटजाता है ॥ ६० ॥

वैशंपायन के शिष्य चरक अध्वर्यु होते हुए, उनका चरक नाम क्यों हुआ, कि—उन्होंने अपने गुरुके ब्रह्महत्याके पाप के छुटाने वाला व्रतका आचरण किया ॥ ६१ ॥

वैशंपायन के शिष्य याज्ञवल्क्य बोले, कि–हे भगवन् ! इन अल्पतप वाले आप के शिष्योंके व्रताचरण से क्या होना है, मैं बड़े दुष्कर व्रतका आचरण करूंगा ॥ ६२ ॥

याज्ञवल्क्य ने ऐसा कहा तब गुरु वैशंपायनजी कुपित होकर बोले, कि—जा ब्राह्मणों के अवमान करने वाले तेरे सरीखे शिष्य से हम को कुछ प्रयोजन नहीं, तूने जो हम से पढा है उसे जल्दी त्यागकर ॥ ६३ ॥

इतनी बात को सुनकर याज्ञवल्क्य ने भी उन यजुर्गणों का छर्दन (वान्ति–उलटी) कर दिया । तदनन्तर मुनि लोगों ने उन यजुर्गणों को देख ॥ ६४ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

छर्दितस्याऽऽदानं विप्ररूपेणानुचितमिति तित्तिराः पक्षिविशेषा भूत्वाऽऽददुः ततश्च तैत्तिरीया इति प्रसिद्धाः सुपेशला अतिरम्याः बहुवचनमवान्तरभेदविवक्षया ॥ ६५ ॥

काण्वमाध्यन्दिनादिशाखाप्रसङ्गमाह–याज्ञवल्क्य इत्यादिना । गुरोर्वैशम्पायनस्य व्यासेन विभज्यानुक्तत्वादविद्यमानान्यधिकानि गवेषयन् मृगयन् सूपतस्थे सम्यक् तुष्टाव ईश्वरमृगादिवेदानां तथा च श्रुतिः "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" इति ॥ ६६ ॥

नमो भगवते तुभ्यमादित्याय यो भवानेक एवेमां लोकयात्रामनुवहतीत्यन्वयः । तदेव दर्शयति–अखिलजगतामात्मस्वरूपे

य इह वाव स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणाननात्मनः स्वयमात्माऽन्तर्यामी प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

य एवेमं लोकमतिकरालवदनान्धकारसञ्ज्ञाजगरग्रहगिलितं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकम्पया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥

परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहृतार्हणः ॥ ७१ ॥

अथ ह भगवंस्तव चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वन्दितमहमयातयामयजुःकाम उपसरामीति ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यान्तर्हृदयेषु कालस्वरूपेण च बहिरपि वर्तमान इति अखिलजगदात्मिकस्य प्रपञ्चः चतुर्विधेति हृदयान्तर्वर्तित्वेऽपि जीववत्तेनोपाधिनाऽनवधीयमानो अनाच्छाद्यमानः । कालस्वरूपेण चेत्यस्य प्रपञ्चः क्षणेति क्षणलवादयो येऽवयवास्तैरुपचिताः संवत्सरास्तेषां गणेन अपामादानं शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ताभ्याम् अनेन गायत्रीप्रथमपादोक्तवरेण्यताऽनुवर्णिता ॥ ६७ ॥

द्वितीयपादार्थानुवर्णनेन स्तौति—यदु हेति । हे विबुधर्षभ ! हे सवितः ! यदसौ भगवतस्तव मण्डलं तपति तत्समभिधीमहीति सम्यगाभिमुख्येन ध्यायेम पुनस्तस्यैव सम्बोधनं प्रत्यहं त्रिषवणं वैदिककर्ममार्गेण स्तुवतां भक्तानां यान्यखिलानि दुरितानि तत्फलानि च वृजिनानि दुःखानि तेषां बीजमज्ञानं च तेषामवभर्जन ! विनाशक ! हे तपन ! इति ॥ ६८ ॥

तृतीयपादेन स्तौति—य इहेति । यो भवान् स्थावरजङ्गमसमूहानां स्वाश्रयाणां जीवानां मनइन्द्रियप्राणगणाननात्मनो जडान् स्वयमात्मैवान्तर्यामी सन् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥

तृतीयपादमेव मण्डलस्थपरतया व्याचक्षाणः स्तौति—य एवेति । य एक एव भगवानतिकरालवदनो योऽन्धकारसञ्ज्ञोऽजगरग्रहस्तेन गिलितमत एव मृतकमिव विचेतनं स्वधर्माख्यं यदात्मावस्थानं प्रत्यक्प्रवणत्वं तदेव श्रेयस्तस्मिन्प्रवर्तयति किञ्च, यो भवानवनिपतिरिवाटति गच्छति ॥ ७० ॥

आशापालैरिन्द्रादिभिः कमलकोशयुक्तैस्तत्तुल्यैर्वाऽञ्जलिभिरुपहृतार्हणो दत्तार्घः ॥ ७१ ॥

यत एवम्भूतस्त्वमथातः ह स्फुटमयातयामान्यन्यैर्यथावदविज्ञातानि यजूंषि तत्कामोऽहमुपसरामि भजामि ॥ ७२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

नम इत्यादि आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिभगवत्स्तुतिः ॥ ६७ ॥

यदु हेति यन्मण्डलं तपति इह स्थितोऽन्तर्यामी देहेन्द्रियासुगणाननात्मनश्च प्रचोदयतीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

स्थिरचरनिकराणामित्यादिरेकमन्वयः य एवेति तस्य तव चरणयुगलमुपसरामीत्यन्वयः ॥ ६९—८० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ मुनयः छर्दितानामादानं विप्ररूपेणाऽनुचितम् इति मन्वानाः तित्तिराख्यपक्षिविशेषा भूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽददुः जगृहुः अतो यजुःशाखाः तैत्तिरीयसंज्ञा आसन् सुपेशला अतिरम्याः बहुवचनमवान्तरभेदविवक्षया ॥ ६५ ॥

याज्ञवल्क्यमाध्यन्दिनशाखाप्रवृत्तिं प्रस्तौति—याज्ञवल्क्य इत्यादिना । हे ब्रह्मन् ! गुरोरधीतानि छन्दांस्यविद्यमानत्वेन पश्यन् छर्दितत्वादिति भावः अर्कमादित्यमण्डलान्तर्वर्तिनमीश्वरम् उपतस्थे तुष्टाव ॥ ६६ ॥

स्तुतिमेवाऽऽह—ॐ नम इत्यादिना । यो लोकयात्रामनुवहति तस्मै भगवते आदित्याय तुभ्यं नमः इति सम्बन्धः । तदेव दर्शयति—अखिलेत्यादिना । अखिलजगदात्मत्वमेव प्रपञ्चयति—चतुर्विधभूतनिकायानां देवमनुष्यपशुपादपभेदेन जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण वा चतुर्विधं भूतसमुदायानां किं बहुना ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेष्वाकाश इव ह्यव्याप्युपाधिना ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेनाऽनवधीयमान अनपोद्यमान अस्पृष्टव्याप्यगतदोष इत्यर्थः । कालरूपतां प्रपञ्चयति—बहिः क्षणादिभिरवयवैरुपचितेन संवत्सरगणेन तोयादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रां लोकवृत्तिमनुवहति निर्वहति ॥ ६७ ॥

अखिलजगदात्मस्वरूपेणोक्त्वाऽनेनान्तःप्रविश्य प्रेरकत्वरूपो गायत्रीप्रथमपादस्य सवितुःशब्दार्थ उक्तः । अथ द्वितीयपादस्य भर्गशब्दार्थवर्णनेन स्तौति—यदुह वेति । उहवावेति प्रसिद्धिद्योतको निपातसमुदायः भगवतस्तव यन्मण्डलमधस्तपति तत्समभिधीमहीति सम्बन्धः । समभिधीमहि सुष्ठु ध्यायेमेत्यर्थः । हे विबुधर्षभ ! हे सवितः ! हे तपनेति त्रीणि सम्बोधनानि मण्डलं विशिनष्टि—अहरहरनुसवनम् त्रिसन्ध्यमाम्नायविधिना वैदिकमार्गेण उपतिष्ठमानानां जनानां यान्यखिलानि दुरितानि पापानि वृजनानि तन्मूलानि दुःखानि च तान्येव बीजानि । यद्वा, दुरितानां बीजमज्ञानं च भर्जयतीति भर्जनं तद्भर्गः तेजो यस्य तत् ॥ ६८ ॥

अथ तृतीयपादार्थं प्रचोदयितृत्वकथनेन स्तौति, य इह वावेति उह वावेति । पूर्ववत् यो भवान्निजनिकेतनानां स्वशरीराणां स्थावरजङ्गमसमूहानां मन इन्द्रियप्राणगणात्मनो जीवांश्च स्वयमात्माधारकोऽन्तर्यामी च सन् प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

छर्दितस्य यजुर्गणस्य विप्ररूपेणादानमयुक्तमतस्तित्तिराः पक्षिविशेषा भूत्वा आददुः जगृहुः, अतो यजुःशाखाः तैत्तिरीयाः इति प्रसिद्धाः सुपेशलाः सुरम्याः बहुवचनमवान्तरभेदाभिप्रायम् ॥ ६५ ॥

काण्वमाध्यन्दिनादिशाखाप्रवृत्तिप्रकारमाह—याज्ञवल्क्य इत्यादिना । ततः गुरोराश्रमान्निर्गमनानन्तरं श्रीव्यासेन विभज्यानुपदिष्टत्वाद्गुरोर्वैशम्पायनस्य अविद्यमानानि अधिगवेषयन् अधिकानि अन्विष्यन् अर्कमीश्वरमिति "एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यकेशः हिरण्यश्मश्रुः आप्रणखात् सुवर्णः" इति श्रुत्युक्तान्तरात्मानं भगवन्तमित्यर्थः । सूपतस्थे सम्यक् तुष्टाव अनेन समर्थो याज्ञवल्क्यः क्रोधामावादिभिर्गुणैर्यातयामयजुरानयने गुरुणैव प्रवर्तित इति ज्ञायते अन्यथा "नारायणोऽपयाति गुरोः प्रच्युतस्य दुर्बुद्धेः । कमलं जलादपेतं संशोषयति रविर्न पोषयति" इत्यादि शास्त्रविरोधः स्यात् ॥ ६६ ॥

यो भगवान् एकः निःसमातिशयः इमां लोकयात्रामनुवहति तस्मै भगवते आदित्याय नमः इत्यन्वयः । आदित्यशब्देनात्र सूर्यमण्डलाभिमानिदेवतान्तरात्मा सर्वशक्तिः सर्वात्मा श्रीवासुदेवो गृह्यते तदेव स्फुटतया दर्शयति—यः चतुर्विधभूतनिकायानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जप्राणिसमुदायानाम् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां किं बहुना निखिलजगतामनेककोटिब्रह्माण्डानाम् अन्तर्हृदयेषु बहिरपि च आत्मस्वरूपेण स्वासाधारणेन रूपेण आकाश इव वर्तमानः उपाधिना चतुर्विधभूतनिकायेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेन चाखिलैर्जगद्भिश्च अव्यवधीयमानः अनाच्छिद्यमानश्च इमां लोकयात्रामनुवहति निर्वहति केनानुवहतीत्यत आह—कालरूपेणेति । तदेव प्रपञ्चयति, लवेति । क्षणलवादिभिरवयवैरुपचितानां संवत्सराणां गणेन प्रत्यब्दम् अपामादानविसर्गाभ्यां जलग्रहणत्यागाभ्याम् अनेन गायत्रीप्रथमपादगतसवितृपदार्थो वर्णितः ॥ ६७ ॥

द्वितीयपादगतभर्गशब्दार्थं दर्शयन् स्तौति—यदुहेति । हे विबुधर्षभ ! सूयते विश्वं यतस्तत्सम्बोधने हे सवितः ! अहरहः प्रतिदिनम् अनुसवनं प्रतिसमयं त्रिकालमित्यर्थः आम्नायविधिना वेदविधिना उपतिष्ठतां स्तुवताम् हे अखिलदुरितवृजिनबीजावभर्जन ! हे सकलपापमूलविनाशक ! हे तपन ! उह वावेति प्रसिद्धिद्योतको निपातसमूहः "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"

"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" ॥

इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं यत् भगवतस्तव मण्डलमदस्तपति तत्समभिध्यामहि सम्यगाभिमुख्येन ध्यायेम ॥ ६८ ॥

तृतीयपादार्थं सर्वधीप्रेरकत्वं दर्शयन् स्तौति, य इति । यो भवान् निजनिकेतनानाम् "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इत्येवं स्वनियम्यानां स्थिरचरनिकराणां स्थावरजङ्गमयूथानां मनइन्द्रियासुगणान् अनात्मनः जडान् स्वयमात्मनैवान्तर्यामी सन् प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

तस्य सवप्रकारकस्य कारुणिकस्य सर्वाभिवन्दितं चरणं यजुःकामः शरणाङ्गतोऽस्मीत्याह—य एवमित्यादिना । उपसरामीत्यनेन यो भवान् अतिकरालवदनेन अन्धकारसञ्ज्ञेन अज्ञानाख्येन अजगरग्रहेण गिलितं कवलीकृतम् अतो मृतकमिव विचेतनं निःसत्त्वम् इमं लोकम् अवलोक्य उत्थाप्य "अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" इति स्वधर्माख्ये आत्मावस्थाने परमात्मप्रवणत्वे श्रेयसि प्रवर्तयसि यश्च भवान् अवनिपतिरिव असाधूनां भयमुदीरयन् अटसि ॥ ७० ॥

यश्च आशापालैः दिक्पालकैरिन्द्रादिभिः कमलकोशाञ्जलिभिः पद्मकोशयुक्ताः तत्तुल्या वा अञ्जलयो येषां तैः उपहृतार्हणः उपहृतं समर्पितमर्हणं यस्य स तथा ॥ ७१ ॥

अथ अतो हेतोः भगवतस्तव चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्ब्रह्मादिभिर्वन्दितम् अयातयामयजुःकामः अन्यैर्यथावदविज्ञाततयाऽगतसाराणि यजूंषि तत्कामोऽहं उपसरामि शरणं व्रजामि ॥ ७२ ॥

भाषा टीका ।

और वे मुनि लोग उन यजुर्वेद के मन्त्रों को उन मन्त्रों के लोभसे तित्तिर पक्षी होकर चुगते हुए, तबसे वे अतिरम्य तैत्तिरीय शाखा होतीं हुई ॥ ६५ ॥

सूतजी बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! उस समय से याज्ञवल्क्य भी उन वेदोंकी तलास में रहे जो कि—गुरुके पास नहीं विद्यमान रहे, ऐसे मन्त्रों को ढूढते हुए सूर्य भगवान् का उपस्थान करते हुए ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच

श्रीसूर्यनारायण की स्तुति करते हुए याज्ञवल्क्य महर्षि बोले, कि—उन श्रीआदित्य भगवान्को नमस्कार है, जो कि—ब्रह्मा से आदि लेकर तृण पर्यन्त चतुर्विध प्राणियों के हृदयमें आत्मस्वरूपसे और बाहर तृण लव निमेष रूप अवयवों से बढ़े हुए सम्वत्सरोंके समुदायात्मक काल रूप से आप एकही उपाधि से रहित आकाश की तरह व्याप्त होकर समय २ पर जलों के सुखाने और वर्षाने से इस लोक की यात्राको चलाते हो ॥ ६७ ॥

हे देवन में श्रेष्ठ ! हे सवितृदेव ! लोग त्रिकाल प्रतिदिन आम्नाय विधि से आप को उपस्थान देते हैं, आप उन्हीं के खोटे कर्म और उनके फल जो दुःख तिन के बीज रूप अज्ञान के नाश करने वाले हो । हे तपन ! यह जो आपका मण्डल तप रहा है, हम उसी का समीचीन प्रकार से ध्यान करते हैं ॥ ६८ ॥

जो श्रीआदित्य भगवान् अपने निवास स्थान रूप स्थावर जङ्गम प्राणि समुदायों के जडरूपी मन इन्द्रिय और प्राणों को स्वयं आत्मा अन्तर्यामी रूप से प्रेरणा कर के चलाते हैं तिन सूर्यनारायण को नमः हो ॥ ६९ ॥

जो सूर्य भगवान् अति करालवदन अन्धकार नामक अजगर से ग्रसित अत एव मृतक विचेतन सदृश इसलोक को

सूत उवाच ।

एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः ।
यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥ ७३ ॥
यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्च शतैर्विभुः ।
जगृहुर्वाज(१)संन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ॥ ७४ ॥
जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः ।
(२)सुन्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम् ॥ ७५ ॥
सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ।
सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो (३)द्विजः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

अवलोकन कर, परम कारुणिक कृपा कर अपनी दृष्टी से सबों को उठाकर निशिदिन नृपति के तरह स्वधर्म स्थितिरूप भेद में प्रवृत्त करते हैं । और दुष्टों को भय दिखाते हुए, राजा के तरह पर्यटन करते हैं ॥ ७० ॥

और जहां २ पर्यटन करते हैं उस २ जगह दिक्पाल लोग कमल के फली सदृश अञ्जलि जोड़कर आप को भेट देकर पूजन करते हैं ॥ ७१ ॥

अब हे भगवन् ! त्रिभुवन गुरुओं से वन्दित आप के दोनों चरण कमलों की, अयातयाम नवीन यजुर्वेद के मन्त्रों की कामना वाला मैं शरण लेता हूं आप मेरा मनोरथ पूर्ण करें ॥ ७२ ॥

यजुर्भिरिति विभुर्याज्ञवल्क्यः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिर्दशपञ्च-पञ्चदश शाखा अकरोत् स तैरिति पाठे तु स विभुस्तैर्वाजि-रूपेण हरिणा दत्तैर्यजुर्भिरकरोत्ता वाजिना संन्यस्ताः सम्य-ग्याज्ञवल्क्ये निहिताः शाखास्ततस्ताः काण्वा माध्यन्दिनाश्च जगृहुरधीतवन्तः ॥ ७४ ॥

जैमिनेः शाखां विभागमाह—जैमिनेरिति । सामगस्य जैमिने मुनेस्तनयः सुमन्तुर्नामासीत्तत्सुतः सुमन्तुसुतः सुन्वांस्ताभ्यां तत्पुत्रपौत्राभ्यां चतुर्थैन्तमिदं द्वेधा विभज्यैकैकां प्राहे-त्यर्थः ॥ ७५ ॥

तस्य जैमिनेः शिष्यः महान् माहात्म्ययुक्तः सुकर्मा नाम सामवेद एव तरुस्तस्मात्साम्नां सहस्रं संहितानां शाखानां भेदं चक्रे हे द्विज ! ॥ ७६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं स्तुतः प्रसादितश्च ॥ ७३ ॥

पञ्चदश शाखाः याः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोत् स तैरिति पाठे स एव याज्ञवल्क्यस्तैर्यजुर्भिरकरोदिति जगृहुरधीतवन्तः रविणाऽश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा संन्य-स्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनीसंज्ञास्ताः शाखा इति वा ॥ ७४ ॥

सामशाखाविभागमाह—जैमिनेरिति । तत्सुतः सुमन्तुसुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यो जैमिनेः शिष्यः महानतिमेधावी सहस्रसंहिता रूपं भेदं चक्रे साम्नां तं संहिताभेदम् ततस्तदनन्तरम् ॥ ७६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति स्तुतः प्रसादितश्च हरिरादित्यशरीरकः भग-वान् वाजिरूपधरोऽश्वरूपधरो मुनये याज्ञवल्क्यायाऽदात् उपदि-देश ॥ ७३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वाजिरूपधरः अश्वरूपधरः अयातयामानि अगतसाराणि वीर्यवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

वाजसनः सूर्यस्तत आगताः शाखा वाजसन्यः ताः शाखाः काण्वादयो माध्यन्दिनादयश्च ॥ ७४ ॥

साम गायतीति सामगः तस्य जैमिनेस्तनयः सुमन्तुर्नाम तस्य सुमन्तोः सुतः सुन्वान्नाम ताभ्यां सुमन्तुसुन्वद्भ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकामेकां प्राह ॥ ७५ ॥

सुकर्मापि तस्य जैमिनेः शिष्यः महानतिप्रधानः सामवे-दाख्यतरोः साम्नां सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे ॥ ७६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वाजसन्यस्ता इत्यत्र प्रथमे व्याख्याने "वा पदान्तस्य" इत्यनु-स्वारस्य नकारः व्याख्यान्तरे "अनाचि च" इति द्वित्वम् ॥ ७४-८० ॥

(१) वाजिसंन्यस्ता इति (२) सुतस्त्वांस्तत्सुत इति च वीर० पा० सुमन्त्वानिति विज० पा० (३) द्विजाः । इति वीर० पा०

हिरण्यनाभः* कौशल्यः* पौष्यञ्जिश्च सुकर्मणः ।
शिष्यो जगृहतुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥
उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन्पञ्च शतानि वै ।
पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि[१] तांश्च प्राच्यान्प्रचक्षते ॥ ७८ ॥
[१]लौगाक्षिर्माङ्गलिः कुल्यः[२] कुशीदः कुक्षिरेव च ।
पौष्यञ्जिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥ ७९ ॥
कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः ।
शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चदश शाखाः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोदिति, स तैरिति वस्य पाठे स विभुर्याज्ञवल्क्यस्तैर्यजुर्भिरकरोत् वाजिभ्यः सूर्याश्व-केशरेभ्यः सम्यक् नयन्तीति वाजसन्यः शाखास्ताः काण्व-माध्यन्दिनाद्यो मुनयो जगृहुरधीतवन्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनेरिति । तत्सुतः सुमन्तुसुतः जैमिनिस्ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सामवेदतरोः सामवेदवृक्षस्य सन्धि-तच्छाखो महानभूदित्यर्थः । अत एव साम्नामेव संहितामेदं चक्रे हिरण्यनाभः कौशल्यः कोशलदेशोद्भवः पौष्यञ्जिश्च सुकर्मणः शिष्यो अन्य आवन्त्यश्च तच्छिष्यः सोऽपि जग्राह ॥ ७६—७७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स प्रपन्नप्रभावो रविः एवं स्तुतः प्रसादितश्च वाजि-रूपधरोऽश्वरूपधरः मुनये याज्ञवल्क्याय यजूंषि अयातयाम-दिष्टवान् ॥ ७३ ॥

वाजिरूपिणा वाजिभ्यः सम्पन्ना याज्ञवल्क्ये गूढतया सम्यगाहिताः विभुः पूर्णज्ञानः याज्ञवल्क्योऽपि प्रकटतया शतैः बहुभिर्यजुर्भिः दशपञ्च पञ्चदश शाखाः अकरोत् । जगृहुः अधी-तवन्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनेरित्यादिना । तत्सुतः सुम-न्तुसुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्याम् ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सुकर्मा सामवेदतरोः सहस्र संहिता रूपं भेदं चक्रे हे द्विजाः । ततो हेतोः साम्नां महान् विस्तर इति शेषः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच

श्री सूतजी बोले, कि—इस प्रकार याज्ञवल्क्य ने स्तुति से जब सूर्यको प्रसन्न किये, तब सूर्य भगवान् वाजि (घोडे) का रूप धारण कर याज्ञवल्क्य को अयातयाम ताजे) यजुर्वेद के मन्त्र देते हुए ॥ ७३ ॥

वे याज्ञवल्क्य उन यजुर्मन्त्रों से पांच शाखा करते हुए उन वाजसनी संहिताओं को काण्व और माध्यन्दिनों ने ग्रहण करीं ॥ ७४ ॥

सामगान वाले जैमिनि के पुत्र सुमन्तु मुनि हुए । सुमन्तु के पुत्र सुन्वान् हुए, इन दोनों पुत्र पौत्रों को जैमिनि ने एक २ संहिता पढाई ॥ ७५ ॥

तिस के अनन्तर जैमिनि के महान् शिष्य सुकर्मा ने साम वेदरूप वृक्ष की सहस्र शाखा, संहिताओं का भेद किया ॥ ७६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुकर्मणः शिष्य एकः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यञ्जिनामैकश्चैतौ जगृहतुः आवन्त्यश्चान्यस्तस्यैव शिष्यः सोऽपि जग्राह ॥ ७७ ॥

पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोरपि चकाराद्धिरण्यनाभस्यापि पञ्चशतानि शिष्या आसन् ते तावतीः शाखा यथायथं जगृहुः तानु-दीच्यान्सतः कालतः कांश्चित्प्राच्यांश्च प्रचक्षत इत्यर्थः । यथोक्तं वैष्णवे—

"उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।
हिरण्यनाभात्तावत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तमैः ॥

*कौशल्यः * पौष्पिञ्जश्चेति वीर० पा० (१)तांश्चाप्युच्यन्त(२)कुलिः इति वीर० विज० पाठ (१) लोकाक्षिर्लौङ्गलिः कल्प इति वीर पाठ ०

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः" ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यान्तरैः शाखाबाहुल्यं दर्शयति-पौष्यञ्जिरिति द्वाभ्याम् ॥ ७९ ॥

कृतो नाम हिरण्यनाभस्य शिष्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषा अन्या अपि याः प्रसिद्धाः शाखास्ता आवन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊच इति ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हिरण्यनाभ इति कौसल्य इति हिरण्यनाभविशेषणं पौष्यञ्जिर्नामैकः तौ सुकर्मणः शिष्यौ जगृहतुः, तथा आवन्त्यश्चान्यस्तस्यैव शिष्यः स च ब्रह्मवित्तमः सोऽपि जग्राहे-त्यर्थः ॥ ७७ ॥

उदीच्या इति पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि अपि शब्दाद्धिरण्यनाभस्यापि पञ्चशतानि शिष्या आसन् तांश्चोदीच्यान् ततः कांश्चन प्राच्यांश्च प्रचक्षत इत्यर्थः यथोक्तं वैष्णवे—

"उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।
हिरण्यनाभश्चावन्त्यः संहिता यैर्द्विजोत्तमैः ॥
गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः" ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्यान्तरैः शाखाबाहुल्यं दर्शयति-लोकाक्षिरिति द्वाभ्याम् । लोकाक्ष्यादयश्चत्वारः पौष्यञ्जिशिष्याः शतं शतं संहिता जगृहुरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

कृतो नाम हिरण्यनाभस्य शिष्यः स च स्वशिष्येभ्यश्चतुर्विंशतिसंहिता ऊचे शेषा अन्या अपि याः प्रसिद्धाः शाखास्ता आवन्त्यः स्वशिष्येभ्यः ऊचे ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कौसल्यः कोसलपुत्रः हिरण्यनाभश्च पौष्यञ्जिश्च सुकर्मणः शिष्यौ जगृहतुः सामशाखामितिशेषः । अन्य आवन्त्य उदीच्यश्च सामशाखां जगृहतुरिति शेषः । पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि सामगाः पञ्चशतानि शिष्या आसन् ॥ ७७—७८ ॥

तेषां समुदितानां मतानां नामानीति पौष्यञ्जिशिष्या लौगाक्ष्यादयः नाम्ना शतं शतं संहिता जगृहुः ॥ ७९ ॥

हिरण्यनाभस्य शिष्यः नाम्ना कृतः चतुर्विंशतिसंहिताः स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषा अन्याः संहिता आत्मज्ञानवानावन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(विजयध्वजतीर्थटीकाऽत्राध्यायो न समाप्यते)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र हिरण्यनाभस्य पञ्चशतानि शिष्या उदीच्या आसन् पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोरपि तावन्त एव शिष्यास्तांस्तु प्राच्यान् प्राच्यसामगान् ते च ते च तावतीः शाखा जगृहुः ॥ ७८—७९ ॥

पुनरपि पौष्यञ्जिशिष्या लोकाक्ष्यादयः पञ्च पुनरपि हिरण्यनाभस्य शिष्यः कृतः शेषा अन्या अपि या शाखा प्रसिद्धास्ता आवन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
षष्ठोऽध्यायो द्वादशस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तमेव महान्तं विस्तरं दर्शयति-हिरण्यनाभ इत्यादिना । सुकर्मणः हिरण्यनाभः पौष्यञ्जिश्चेति द्वौ शिष्यौ कौशल्य इति हिरण्यनाभविशेषणं तौ जगृहतुः सामवेदस्य शाखा इति शेषः । अन्यो ब्रह्मवित्तमः आवन्त्यः सुकर्मणः शिष्यो जग्राह॥७७॥

पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्च कौशल्याद्धिरण्यनाभस्य च पञ्चशतानि शिष्याः आसन् ते तावतीः शाखाः यथायथं जगृहुः तानुदीच्यान् ततः कालयोगात् प्राच्यान् प्रचक्षते यथोक्तं वैष्णवे—

"उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।
हिरण्यनाभात्तावन्त्यः संहितास्तैर्द्विजोत्तमैः ॥
गृहीतास्तेऽपि प्रोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः" ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरपि सुकर्मणः शिष्याणां त्रयाणां शिष्यान्तरैः शाखाबाहुल्यं दर्शयति-लोकाक्षिरिति द्वाभ्याम् ॥ ७९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

शेषाः अन्याः अपि प्रसिद्धाः आवन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षष्ठाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका।

सुकर्मा के हिरण्यनाभ नामक कौसल्य और पौष्यञ्जि ये दोनों शिष्य तथा वेद पढने में कुशल आवन्त्य एक शिष्य, ये तीनों शिष्य उन संहिताओं को पढते हुए ॥ ७७॥

पौष्यञ्जि आवन्त्य और और हिरण्यनाभ के सामगान वाले उदीच्य पांच सौ५००शिष्य हुए, उन्हों ने उन संहिताओं को पढा। फिर उन्ही उदीच्य शिष्यों को प्राच्यभी कहने लगे ॥ ७८॥

लौगाक्षि माङ्गलि कुल्य कुसीद कुक्षि ये पौष्यञ्जि के पांचो शिष्य सौ सौ संहिता ग्रहण करते हुए ॥ ७९ ॥

हिरण्यनाभ का कृत नामक शिष्य चौबीस संहिताओं को अपने शिष्यों को पढाता हुआ। शेष संहिताओं को वशीकृतमनवाले आवन्त्य ने अर्थात् अवंती पुरी के रहनेवाले शिष्य ने अपने शिष्यों को पढाई ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण द्वादशस्कन्ध में षष्ठ अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अथर्ववित्सुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत् (१) स्वकाम् ।
संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥
शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्पलायनिः ।
वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु ।
कुमुदः शुनको ब्रह्मन् ! जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥
बभ्रुः शिष्योऽथाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च ।
अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥
नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः ।
एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ! ॥ ४ ॥
त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः ।
(२) वैशम्पायनहारीतौ षड्वै पौराणिका इमे ॥ ५ ॥
अधीयन्त व्यासशिष्यात् संहितां मत्पितुर्मुखात् ।
एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥ ६ ॥
कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ।
अधीमहि व्यास (३) शिष्याच्चतस्रो मूलसंहिताः ॥ ७ ॥
पुराणलक्षणं ब्रह्मन् ! ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ।
शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्राऽनुसारतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तमेऽथर्वविस्तारः पुराणव्यसनं ततः ।
पुराणलक्षणादीनि फलं भागवतश्रुतेः ॥

क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह—अथर्वविदिति । शिष्यं कबन्धनामानं स्वकां स्वकीयां संहितां सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य तदुक्तं वैष्णवे—

"अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः ।
शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि च द्विधा ॥
कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्" ।

इति ॥ १ ॥

तत्र वेददर्शः स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य चतुरः शिष्यानध्यापयामास पथ्यश्च त्रिधा विभज्य त्रीनित्याह—शौक्लायनिरिति ॥ २ ॥

आङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यो बभ्रुः सैन्धवायनश्च तदुक्तम्—

"शुनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकां तु बभ्रवे ।
द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवायनसंज्ञिने" ॥

इति । सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तम्—

"नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ।
चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः" ॥

---

(१) स्वकामिति वीर० पा० । (२) वैशम्पायनहारीताविति विज० पा० । (३) पुत्रादिति वीर० विज० पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति । नक्षत्रकल्पादीनां कर्तारस्तत्तन्नामाभिरुच्यन्ते ॥ ४—५ ॥

मत्पितुर्मुखादिति प्रथमं व्यासः षट् संहिताः कृत्वा मत्पित्रे रोमहर्षणाय प्रादात् तस्य च मुखादेते अय्यारुण्यादय एकैकां संहितामधीयन्त एतेषां षण्णां शिष्योऽहं ताः सर्वाः समधीतवान् ॥ ६ ॥

रामशिष्यो योऽकृतव्रण एवं चत्वारो वयम् मूलसंहिता इत्यनेन ततः संहिता बाहुल्यं सूचितम् ॥ ७ ॥

शुकपरीक्षित्संवादे निरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्भेदकथनाय दर्शयति, पुराणेति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—१० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभाग माह—अथर्वविदित्यादिना । शिष्यं कबन्धनामानं स्विकां संहितामध्यापयत्सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य तदुक्तं वैष्णवे—

"अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः ।
शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि च द्विधा ॥
कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्" ॥

इति ॥ १ ॥

स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य शौक्लायन्यादींश्चतुरोऽध्यापयामास पथ्यस्तु त्रिधा विभज्य त्रीनित्याह—आर्जुन, शौक्लायनिमिति । हे ब्रह्मन् ! ॥ २ ॥

तत्र शुनकेन द्विधा विभक्तां स्वसंहितां ततो बभ्रुः सैन्धवायनावधीतवन्तो इत्याह—बभ्रुरिति । बभ्रुः सैन्धवायनश्चाङ्गिरस-गोत्रप्रभवः शौनकशिष्याविस्यर्थः । सावर्णाद्याः सैन्धवायनशिष्याः शिष्याः ॥ ३ ॥

आथर्वणविचिताना ह—नक्षत्रकल्प इति । नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तं "नक्षत्रकल्पो वेदश्च शान्तिकल्पस्तथैव च" इति काश्यपाः कश्यपगोत्रोद्भवाः आङ्गिरसाः तद्गोत्रोद्भवाः एते नक्षत्रकल्पादीनां कर्तृत्वात्तत्तन्नामभिरुच्यन्ते ते आथर्वणाचार्या अथर्ववेदशाखाविभागजननेन तत्प्रवर्त्तका इत्यर्थः । इत्थं वेदसंहिताविभागमभिधायाऽथ पुराणसंहिता-प्रपञ्चशुश्रूषामावक्ष्य तावत्प्रवर्तकान् श्रोतुं प्रचोदयति—शृणु पौराणिकान्मुने इति । हे मुने ! ॥ ४ ॥

के पुनस्ते इत्यत्राह—त्रय्यारुणिरिति । त्रय्यारुण्यादय इमे षट् मत्पितुर्मुखादेकैकां संहितां पुराणसंहितामधीयन्त मत्पितुर्मुखादित्यनेन बादरायणः षट् संहिता रोमहर्षणाय प्रोवाच तस्मादेते षडध्यैषत इति सूच्यते अहन्तु एतेषां षण्णां शिष्यो भूत्वा सर्वाः षडपि संहिता अध्यगामधीतवानहम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

किञ्च, काश्यप इति रामस्य भार्गवस्य शिष्यो योऽकृत-व्रणः स एते चत्वारो वयं व्यासपुत्रात् श्रीशुकादिभ्यो मूल-संहिता अधीमहि ॥ ७ ॥

अधीमहि मूलसंहिता इत्यनेन पुराणसंहिताबाहुल्यं सूच्यते तदग्रे स्पष्टीकरिष्यन् तावत् शुकपरीक्षित्संवादनिरूपितमपि पुराण-लक्षणं तद्भेदकथनाय दर्शयति, पुराणेत्यादिना । वेदशास्त्रानुसा-रेण निरूपितं पुराणलक्षणं बुद्धिमाभिश्च शृणु अवहितमनाः शृणु इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोऽपि सुमन्तोः शिष्योऽपि पथ्याय ॥ १ ॥

कुमुदादयः पथ्यशिष्याः ॥ २ ॥

बभ्रुसैन्धवायनौ पथ्यशिष्यस्य अङ्गिरसोऽङ्गिरोगोत्रे विद्य-मानस्य शुनकस्य शिष्यौ अधीयताम् अधीतवन्तौ—

"शुनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे ।
द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवायनसञ्ज्ञिने" ॥

इति । सावर्णाद्याश्च सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

आथर्वणाचार्याः अथर्ववेदाचार्याः पाठतोऽर्थतश्चाथर्ववेद-प्रवर्त्तका इत्यर्थः । पौराणिकान् पुराणाचार्यान् ॥ ४-५ ॥

मत्पितुर्मुखात्पुराणसंहितामधीयन्त त्रय्यारुण्यादयः कथम् एकैकामधीतवन्तः त्वन्तु कथं सर्वानधीतवानिति ? तत्राह, अहमिति । अहमेतेषां शिष्यः सर्वां पुराणसंहितामपठम् ॥ ६ ॥

व्यासपुत्राच्छ्रीशुकात् ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात्पुराणलक्षणं वक्तुं प्रतिजानीते, पुराणेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—३ ।

पञ्चमवेदस्य विभागज्ञापनार्थमाह—शृणु पौराणिकानिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एकैकामिति भिन्नभिन्नैर्मिलित्वैकत्वं त्रिषडिति वक्ष्य-माणात् तत्र आद्यं पाद्मं वैष्णवमिति मिलित्वैकत्वादिक्रमात् अवान्तरसंहिता तु कचिदेका यथा श्रीभागवतस्य परमहंससंहिता-त्वं कचिदेकैकस्यैव विभागशः यथा स्कान्दस्य सनत्कुमार-प्रोक्तसंहितानामादिका श्रीशुकात्तु श्रीभागवतस्य पञ्चाध्यायिकः सूर्यादिव यजुर्भागस्य वाजसनेयस्य श्रेयम् ॥ ६ ॥

मूलसंहिता इति दिव्यतिहासविशेषापेक्षया श्रेयम् बहूनामन्येषाम् इतिहासानां मूलत्वात् मूलम् इदं च परिशेषेण वक्ष्यते "इति-हासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः" इत्युक्तेः ते च महाभारताद्याः शृणु पौराणिकानिति तूपलक्षणतयोक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तेऽपवर्गो व्यासं पुराणस्य च लक्ष्य च ।
लक्षणानि दश प्रोच्य तस्य सङ्ख्या च कथ्यते ॥

शिष्यं विष्णुपुराणोक्तं कबन्धसञ्ज्ञम् ॥ १—२ ॥

आङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यो बभ्रुः सावर्णाद्याः सैन्धवा-यनादीनां शिष्याः ॥ ३—५ ॥

मत्पितुः रोमहर्षणस्य एतेषां षण्णामप्यहं शिष्यः ॥ ६—७ ॥

(१)सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च ।
वंशो वंश्यानुचरितं संस्थाहेतुरपाश्रयः ॥ ९ ॥
दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।
केचित्पञ्चविधं ब्रह्मन् ! महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यासशिष्यात् लोमहर्षणाव ब्रह्मर्षिभिः श्रीशुकचरणोरुप-क्रमे यदुक्तं प्रायेण तदेवोपसंहारेऽप्युच्यते ॥ ८—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्कन्धे क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागं पुराणविभागं तल्लक्षणादिकं चाह—अथर्ववित्सुमन्तुरित्यादिना । सुमन्तुः स्वकां स्वकीयां संहितां शिष्यं कबन्धमध्यापयत् सोऽपि कबन्धोऽपि तां द्विधा विभज्य पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् तथोक्तं विष्णुपुराणे—

"अथर्ववेदं सुमतिः सुमन्तुरमितद्युतिः ।
शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा ॥
कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्" ।

इति ॥ १ ॥

तत्र वेददर्शः संहितां चतुर्धा विभज्य शौक्लायन्यादीन् पथ्यस्तु त्रिधा विभज्य कुमुदादीन् अध्यापयामासेत्याह—शौक्लायनिरिति सार्द्धेन ॥ २ ॥

आङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यः तदुक्तम्—

"शुनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकां तु बभ्रवे ।
द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवायनसंज्ञिने" ।

इति । सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनादिशिष्याः ॥ ३ ॥

आदिशब्देन निर्दिष्टान् स्फुटतया दर्शयति—नक्षत्रकल्प इति ॥ ४—५ ॥

मत्पितुः रोमहर्षणस्य अहं तु एषां षण्णां शिष्यः सर्वाः षडपि संहिताः अध्यगाम् अधीतवान् ॥ ६ ॥

व्यासशिष्यात् रोमहर्षणादेव एतेन संहिताबाहुल्यं सूचितम् ॥ ७ ॥

"अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानपोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः" ॥

इत्यनेन द्वितीयस्कन्धे श्रीशुकपरीक्षित्संवादे निरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्भेदकथनाय पुनरपि निरूपयति—पुराणेत्यादिना ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—अथर्व के वेत्ता सुमंतु ऋषि अपने शिष्य कबन्ध को अपनी संहिता पढाते हुवे, और वे कबन्ध भी अपने शिष्य पथ्य और वेददर्श को विभाग करके संहिता को पढाते हुवे ॥ १ ॥

वेददर्श के शौक्लायनि, ब्रह्मबलि, मोदोष, और पिप्पलायनि, ये चार शिष्य हुए, अर्थात् इन चारों शिष्यों को वेददर्श ने विभाग कर अपनी संहिता पढाई । हे ब्रह्मन् ! अब पथ्य के शिष्यों को सुनो कुमुद शुनक और जाजलि ये तीनों पथ्य के शिष्य अथर्व वेत्ता हुए ॥ २ ॥

शुनक के शिष्य आंगिरस बभ्रु और सैन्धवायन दो हुए उन्होंने दो संहिताओं का अध्ययन किया । और इसी प्रकार सावर्णि प्रभृति और बहुत से सैन्धवायनादि कों के शिष्य हुए ॥ ३ ॥

नक्षत्रकल्प और शांतिकल्प के करने वाले इनहीं नामों से विख्यात कश्यप आंगिरस प्रभृति और भी हुए, ये सब अथर्वण वेद के आचार्य हुए, हे शौनक ! अब तुम पौराणिकों का श्रवण करो ॥ ४ ॥

त्रय्यारुणि, कश्यप, सावर्णि, अकृतव्रण, वैशंपायन, और हारीत, ये छै पौराणिक हुए ॥ ५ ॥

इन छहोंने व्यासजी के शिष्य मेरे पिता रोमहर्षण के मुख से एक २ संहिता का अध्ययन किया, और इन छहों का शिष्य मैं हुआ, मैंने इन्हों से सब ६ संहिताओं का अध्ययन किया है ॥ ६ ॥

कश्यप और मैं तथा सावर्णि और परशुरामजी का शिष्य-अकृतव्रण हम इन चारों ने व्यासजी के शिष्य हमारे पिता के अथवा शुकदेवजी के समीप से चार मूल संहिताओं का अध्ययन किया ॥ ७ ॥

हे ब्रह्मन् ! शुकपरीक्षित के सम्वाद में पुराण का लक्षण ब्रह्मर्षि श्रीशुकदेवजी ने निरूपण किया है । अब तुम बुद्धि का आश्रय लेकर वेद शास्त्र के अनुसार पुराण का लक्षण सुनो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्य विश्वस्य

"अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः" ॥

इत्यत्रोक्ते स्थानपोषणे वृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्येते मन्वन्तराणि मन्वन्तराणि वंश्यानुचरितमितीशानुकथाः संस्था निरोधः अनेनैवाऽऽत्यन्तिकलयरूपा मुक्तिरप्युक्ता । हेतुशब्देन जीवाश्रयाश्रयत्वाद्‌रूपा ऊतयो गृहीताः ॥ ९ ॥

दशभिरेतैर्लक्षणैर्युक्तं महापुराणं विदुः केचित्पञ्चविधम्,

(१) सर्गश्चैव विसर्गश्चेति विज० पा० ।

अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः ।
(१)भूतमात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥
पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।
* विसर्गोऽयं समाहारो(२) बीजाद्बीजं चराचरम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्" ॥
इति महत्पुराणमल्पं चेति व्यवस्थया यत्र दशापि लक्षणानि (पृथक्) पृथङ्निरूप्यन्ते तन्महापुराणम् यत्र त्वन्येषां पञ्चस्वेवान्तर्भावस्य विवक्षा तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

सर्गादिलक्षणानि व्याचष्टे—अव्याकृतेत्यादिना । अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां क्षोभाद्यो महांस्तस्मात्त्रिवृदहङ्कारस्तस्माद्भूतमात्राणां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च तदर्थानां च स्थूलानां देवतानां च सम्भवः सर्गः कारणसृष्टिसर्ग इत्यर्थः । उच्यत इति यथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे—पुरुषेणेश्वरेणानुगृहीतानामेतेषां महदादीनाम् पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयं समाहारः कार्यभूतश्चराचरप्राणिरूपो बीजाद्बीजमिव प्रवाहापन्नो विसर्ग उच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अव्याकृतगुणक्षोभात् मूलप्रकृतेर्गुणक्षोभात् अहमः अहङ्कारस्य ॥ ११ ॥
विसर्गोऽयमिति तत्त्वसमुदायात्मकं बीजात् बीजकारणात् कारणरूपेण सन्तन्यमानं स्थावरजङ्गमात्मकं च यत्कार्यजातं स विसर्ग इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किन्तद्दिशमाह—सर्गश्चैवेति दशभिः । सर्गादिभिर्लक्षणैर्युक्तं तदेव पुराणमिति तद्विदः पुराणलक्षणविदः विदुः अत्र स्थानपोषणे वृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्येते अन्तराणि मन्वन्तराणि वंशो वंश्यानुचरितं च संस्था निरोधः अनेनैवात्यन्तिकप्रलयरूपा मुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देनोतयः पृथग्गृहीताः क्वचिदिति हे ब्रह्मन् ! महदल्पव्यवस्थया क्वचित्पञ्चविधञ्च लक्षणम्, महापुराणस्योक्तानि दशलक्षणानि अल्पपुराणन्तु—
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंश्यानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्" ॥
इत्युक्तविधमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रमेण सर्गादीनां स्वरूपं निरूपयति, अव्याकृतेत्यादिना । अव्याकृतस्य मूलप्रकृतेर्गुणानां सत्त्वरजस्तमसां क्षोभाद्यो महान् गुणत्रयपरिणामरूपः तस्मादहङ्कारः त्रयाभूतः तस्माच्च भूतानामाकाशादीनां तत्सूक्ष्माणां शब्दादीनां इन्द्रियाणां चैतदर्थानां वस्तूनां सम्भवः स सर्ग इत्युच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं निरूपयति—पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण परमपुरुषेणानुगृहीतानामाहितसृष्टिसामर्थ्यानाम् एतेषां महदादितत्त्वानां यः समाहारः सङ्घातपरिणामः स विसर्ग इत्यर्थः कोऽसौ समाहार इत्यतस्तं दर्शयति, चराचरात्मकमिति । चराचरात्मकं जगदेव तत्समाहार इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः बीजाद्बीजमिति । कारणबीजात् कार्यबीजमिव कारणादव्याकृतान्महदादिक्रमेण चराचरात्मकं यत्कार्यजातं स विसर्ग इत्यर्थः । विसर्गस्य जीवकर्मवासनाप्रयुक्तत्वात् वासनामयत्वम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृत्तिश्च रक्षा च अन्तराणि च वृत्तिरक्षान्तराणि ॥ ९ ॥
पुराणस्य महदल्पव्यवस्थया क्वचित्स्थले पञ्चविधं पञ्चलक्षणप्रकारोपेतम् ॥ १० ॥

तत्र सर्गादिकं क्रमेण लक्षयति—अव्याकृतेति । अव्याकृतगुणक्षोभात्प्रकृतिगुणानामन्योन्यसंयोगलक्षणसञ्चलनान्महतः महत्तत्त्वस्य वैकारिकादिभेदेन त्रिवृतोऽहमः अहङ्कारस्य भूतसूक्ष्मेन्द्रियाणां पञ्चभूतसूक्ष्मेन्द्रियविषयाणां सम्भवो जन्म भूतमात्रेन्द्रियार्थानां जन्मेत्यवगन्तव्यम् ॥ ११ ॥

पुरुषेण भगवतानुगृहीतानामनुप्रवेशलक्षणानुग्रहवतामेतेषां तत्त्वानां सकाशाद्वासनामयो यः समाहारस्तत्कर्मवासनानुसृतिः सृष्टिः स विसर्गो जीवः अजीवश्च चेतनाचेतनलक्षणः चराचरः चराचरात्मको ब्रह्माण्डसर्गः "ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः" इति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सर्गोऽस्येत्यादिकं द्वितीयस्कन्ध एव व्याख्यातम् ॥ ९—१५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

केचित् पञ्चविधमिति—
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्" ॥
इति । महत् अल्पं चेति व्यवस्थया यत्र दशापि लक्षणानि पृथङ्निरूप्यन्ते तन्महापुराणं यत्र त्वन्येषां पञ्चस्वेवान्तर्भावो विवक्षितस्तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

(१) भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानामिति * विसर्गो य इति च वीर० विज० पा० । (२) जीवोऽजीवश्चराचर इति विज० पा० ।

वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च ।
[1]कृतास्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयाऽपि वा ॥ १३ ॥
रक्षाऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे ।
तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः ॥ १४ ॥
मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ।
ऋषयोऽंशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥
राज्ञां [2]ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः ।
[3]वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र सर्गं व्याचष्टे—अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां क्षोभात् यो महान् तस्मात् त्रिवृदहङ्कारस्तस्मात् भूतमात्रादीनां सम्भवः सर्गः अत्रार्थशब्देन देवताः ज्ञेयाः कारणसृष्टिः सर्ग इत्यर्थः । उच्यत इति यथापेक्षमुत्तरत्राप्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे, पुरुषेणेश्वरेणानुगृहीतानामेतेषां यः समाहारः कार्यभूतः समष्टिव्यष्टिजीवोपाधिरूपः, कीदृशः ? वासनामयः सदसद्वासनाप्रधानः स विसर्गः तत्र चराचरं जङ्गमस्थावरात्मकं जगदिदं बीजादबीजमिव प्रवाहापन्नं भवति ऊतयः कर्मवासनाः इति पूर्वमुक्तिस्तु या कृतिः साच विसर्ग एवान्तर्भाविता ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्य विश्वस्य सर्गः ॥ १ ॥ विसर्गः ॥ २ ॥ वृत्तिस्थितिः ॥ ३ ॥ रक्षापोषणलक्षणा ॥ ४ ॥ अन्तराणि मन्वन्तराणि ॥ ५ ॥ वंशो वंश्यानुचरितमितीशानुकथा ॥ ६ ॥ संस्था निरोधः ॥ ७ ॥ संस्थाशब्देनात्यन्तिकप्रलयरूपा मुक्तिरप्युक्ता ॥ ८ ॥ हेतुशब्देन जीवाश्रयवासनाशब्दवाच्याः ऊतयो गृहीताः ॥ ९ ॥ अपाश्रयो ब्रह्म ॥ १० ॥ ९ ॥

एतैर्दशभिः सर्गादिभिर्लक्षणैर्युक्तं तद्विदः पुराणलक्षणविदः पुराणं विदुः केचित्तु—
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंश्यानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥"
इति पञ्चविधं पुराणं विदुः एतदुभयं महदल्पविवक्षया बोध्यं दशलक्षणयुक्तं महापुराणं यत्र तु पञ्चैवान्येषां यथायथमन्तर्भावस्तत्पञ्चलक्षणयुक्तमल्पपुराणमित्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गं विवृणोति—अव्याकृतेति । अव्याकृतस्य भगवच्छक्तेः प्रकृतेर्गुणक्षोभात् त्रिवृत् महान् महतः त्रिवृदहं त्रिवृतोऽहमः भूतसूक्ष्मेन्द्रियरूपाणाम् आकाशादिभूतानां सूक्ष्माणां तन्मात्राणामेकादशेन्द्रियाणां च मर्यानां पदार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं विवृणोति—पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण परमेश्वरेण अनुगृहीतानां तत्प्रसादाल्लब्धसृष्टिसामर्थ्यानामेतेषाम् जीवानां वासनामयः पूर्वकर्मवासनाप्रधानः अयं समाहारः कार्यभूतः चराचरं जङ्गमाजङ्गमरूपः बीजाद्बीजमिव प्रवाहरूपो विसर्गो ज्ञेयः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

सर्ग विसर्ग वृत्ति रक्षा मन्वन्तर वंश वंश्यानुचरित संस्था हेतु और आश्रय ॥ ९ ॥

इन दश लक्षणों से युक्त जो होवे पुराणवेत्ता लोग उसको पुराण कहते हैं । हे ब्रह्मन् ! कोई महर्षि लोग कहते हैं, कि—जो दश लक्षण युक्त होवे वह महापुराण है और जो पंच लक्षण युक्त है वह अल्प पुराण है, इस व्यवस्था से कहते हैं ॥ १० ॥

प्रकृति के गुणों के क्षोभ होने से महत्तत्त्व उत्पन्न हुआ तिस से त्रिवृत जो अहंकार उत्पन्न हुआ तिस त्रिगुण विशिष्ट त्रिविध अहंकार से भूतों की सूक्ष्मावस्था तन्मात्रा और पञ्चभूत तथा इन्द्रिय और देवता इन कारणों की सृष्टि का नाम सर्ग है ॥ ११ ॥

ईश्वरसे अनुगृहीत महदादि को का वासनामय अर्थात् पूर्व कर्म प्रधान जैसे बीजसे बीज उत्पन्न होता है इस प्रकार प्रवाह को प्राप्त होनेवाली कार्यभूतचराचर प्राणियों की सृष्टि का नाम विसर्ग है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चराणां भूतानां सामान्यतोऽचराणि चकाराच्चराणि च [कामात्] वृत्तिः तत्र नृणां स्वेन स्वभावेन कामाच्चोदनयाऽपि वा या नियता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु येऽच्युतावतारास्तेषामीहा लीला सा विश्वस्य रक्षोच्यत इत्यर्थः । यैरवतारैरिति समासान्निष्कृष्य कथं चित्सम्बन्धः त्रयीद्विषो दैत्याः ॥ १४ ॥

षड्विधं मन्वन्तरमुच्यते ; षड्विधत्वमेवाह—मनुरिति । मन्वादयः षडेते वर्गाः स्वस्वाधिकारेण यदा प्रवर्तन्ते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

(१) कृतेष्वनेति (२) मनुप्रसूतानामिति विज० पा० (३) वंश्यानुचरितमिति पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वंशमाह—राज्ञामिति । ब्रह्मणः सकाशात्प्रसूतिर्येषां शुद्धानामित्यर्थः । तेषामन्वयो वंशः [तत्र भवा वंश्याः] तेषां वृत्तम् ये च तद्वंशधरास्तेषां च वृत्तं वंशा [श्या] नुचरितम् उच्यते ॥ १६ ॥

—

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वृत्तिरिति । चराणां भूतानाम् अचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोपाय इत्यर्थः । कृतेति सा च वृत्तिः केवलं रागप्राप्ता शास्त्राविरुद्धा चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अवतारेहा अवतारचेष्टा यैः अवतारैः ॥ १४ ॥

मन्वन्तरमेव मन्वादिभिः षड्विधं वंशधराः पुत्रपौत्रादयः ॥ १५—१८ ॥

—

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वृत्तिं निरूपयति——वृत्तिरिति । चराणां भूतानामचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोपाय इत्यर्थः । सा चशेनेश्वरेण कृता सा च नृणां कामाद्रागात्तत्रापि चोदनया विधिना न केवलं रागप्राप्ता शास्त्राविरुद्धा चेत्यर्थः । कृताच्येनेतिपाठे स्वेनेश्वरेणैव कृतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ रक्षामाह—प्रतियुगं तिर्यगादिष्वच्युतस्यावतारास्तच्चेष्टा विश्वस्य रक्षेत्यर्थः । अवतारतच्चेष्टितानां विश्वरक्षारूपत्वं दर्शयति, हन्यन्त इति । यैरवतारचेष्टितैस्त्रयीद्विषः वैदिकधर्मविरोधिनः हन्यन्ते ॥ १४ ॥

अन्तराणि लक्षयति, मन्वन्तरमिति । षड्विधं मन्वन्तरमुच्यते इति सम्बन्धः मन्वादयः षडेते यत्र तन्मन्वन्तरम् उच्यतेत्यर्थः । षड्विधत्वमेवाह, मनुरिति । हरेरंशावताराश्चेति सम्बन्धः सुरेश्वरा इन्द्राः ॥ १५ ॥

वंशमाह-राज्ञामित्यर्द्धेन । मनोः प्रसूतानां राज्ञां यः त्रैकालिकः कालत्रयगोचरोऽन्वयः स वंश इत्यर्थः । तदनुचरितमेवाह, वंशानुचरितमिति । ये च वंशधराः वंशनिर्वाहकाः तेषां वृत्तं वंशानुचरितम् उच्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

—

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पञ्चानां भूतानां पञ्चभूतान्येवान्योन्यं वृत्तिर्जीवनमन्नमित्यर्थः । तेजोवृत्तिः पार्थिवानि दारूणीत्यादि । यद्वा, भूतानां पिशाचानां भूतानि मनुष्यलोकस्थानि शरीररुधिराणि "पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" इत्यमरः । चराणां गतिमताम् अचराणि स्थावरतुल्यानि व्रीह्यादीनि वृत्तिः ईशेन हरिणा कृता कल्पिता

"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
अणूनि तात ! महतां जीवो जीवस्य जीवनम्" ॥

इत्युक्तम् । तत्रैव स्थितिर्नृणां वृत्तिः कामादिच्छातः फलमूलादीनि चोदनया विधिना तत्तत्क्रियानुसारेण विहिता चरुपुरोडाशादिलक्षणा ॥ १३ ॥

युगेयुगे विश्वस्य अनुयोग्या अच्युतावतारेहा हरेरवतारेण चेष्टापरिरक्षणं रक्षा "यदा यदा हि धर्मस्य" इति गीतायां कुत्रेति तत्राह—तिर्यगिति । यैरवतारैस्त्रयीद्विषः वेदवैरिणोऽसुरा हन्यन्ते तेषां चरितवर्णनं रक्षणमित्यर्थः । "स्थितिर्वैकुण्ठविजयः" इति पोषणं तदनुग्रह इति च ॥ १४ ॥

एतन्मन्वन्तरं षड्विधमुच्यते षण्णां कथाकथनं मन्वन्तरमित्यर्थः । तत्राधिकानामिति शेषः । मन्वन्तरेषु तद्धर्मा इति मन्वादिधर्मकथनमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मनुप्रसूतानां राज्ञामन्वयो वंश इत्युच्यते कीदृशस्त्रैकालिको भूतभविष्यद्वर्तमानविषयः एतत्कथनमत्रेति वंशस्यानुचरितं नाम तेषां राज्ञां वृत्तिकथनं ये वंशधरा उत्सन्नवंशं धृतवन्तस्तेषां च वृत्तम् ॥ १६ ॥

—

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्मप्रसूतानां ब्रह्मत आरब्धानामित्यर्थः ॥ १६ ॥

—

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पूर्वोक्तं स्थानं पालनमेवात्र वृत्तिशब्देनोच्यते तां व्याचष्टे—वृत्तिरिति । चराणां भूतानां सामान्यतोऽचराणि चकाराच्चराणि च कामाद्वृत्तिः तत्र नृणां स्वेन स्वभावेन कामात् चोदनयापि वा या नियता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः । तेषां चराचराणामाश्रयः सर्वैव पृथ्वीति वृत्तिप्रसङ्ग एव भूगोलचक्रं पञ्चमस्कन्धे निरूपितम् ॥ १३ ॥

"पोषणं तदनुग्रहः" इति पूर्वलक्षितं पोषणमेवात्र रक्षाशब्देनोच्यते तां व्याचष्टे—रक्षेति । तिर्यगादिषु या अच्युतस्यावतारेहा अवतारकरणं सैव रक्षा कुत इत्यत आह, यैरवतारैस्त्रयीद्विषो हन्यन्ते इत्यतो दुष्टनिग्रहात् स्वभक्तरक्षणमेव रक्षेत्यर्थ आयातः । उपलक्षणमेतदन्यदापि महाभयात् स्वभक्तरक्षणं रक्षोच्यते अत एव षष्ठे अजामिलादिभक्तानां रक्षोक्ता ॥ १४ ॥

मन्वन्तराणि सद्धर्म इति पूर्वलक्षितं मन्वन्तरं व्याचष्टे—मन्वन्तरमिति । विदधाति स्वस्वकृत्यं कुर्वन्तीति विधा मन्वादयस्ते षट् यत्र तत् षड्विधं षडङ्गमित्यर्थः । मन्वादयः षडेते स्वस्वाधिकारेण यत्र प्रवर्तन्ते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

वंशं व्याचष्टे—राज्ञामिति । ब्रह्मणः सकाशात् प्रसूतिर्येषां तेषामन्वयो वंशः वंशानुचरितं व्याचष्टे—तेषां मध्ये ये वंशधराः प्रसिद्धाः प्रियव्रतध्रुवपृथ्वादयस्तेषां वृत्तं चरितं वंशानुचरितमुच्यते एतद्द्वयं पूर्वमीशानुकथापाठेनापि वित्तम् ॥ १६ ॥

—

नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ।
संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य स्वभावतः ॥ १७ ॥
हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।
यं [1]चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे ॥ १८ ॥
[2]व्यतिरेकान्वयो यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
[3]मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः ॥ १९ ॥
पदार्थेषु यथा द्रव्यं [4]तन्मात्रं रूपनामसु ।
बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वृत्तिं विवृणोति—वृत्तिरिति । चराणामचराणि चकाराच्चराः, यद्यपि स्वेन स्वकीयेन कर्मफलत्वेन कृता वृत्तिर्या तत्र नृणां कामात् रागतः चोदनयापि वा प्रवृत्तिरिति शेषः ॥ १३ ॥

रक्षां विवृणोति—रक्षेति । अच्युतावतारश्चेहास्येत्यादिशब्देन समासः छन्दोभङ्गभयात्कृतः पदयोजनायान्तु समासो विवक्षितः तथाच अनु युगेयुगे प्रतियुगं तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु वर्तमानैः यैरच्युतावतारैः त्रयीद्विषः हन्यन्ते तेषामच्युतावताराणां ईहा लीला अस्य विश्वस्य रक्षेति पदयोजना ॥ १४ ॥

अन्तराणि एकमन्वन्तरकथनेन विवृणोति—मन्वन्तरमिति ॥ १५ ॥

वंशं वंशानुचरितं च विवृणोति—राज्ञामिति । ब्रह्मणः सकाशात् प्रसूतिर्येषां तेषां राज्ञां त्रैकालिकोऽन्वयः वंशः तत्र भवा वंशधराः वंश्याः तेषां वृत्तं वंशानुचरितम् एतदुभयमीशानुकथेत्युक्ते ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

चर भूत प्राणियों की जीविका सामान्य रीति से अचर है और चर जो है वह जीविका कामना से है परञ्च मनुष्योंकी स्वभाव से कामना से अथवा विधि से जो नियत जीविका है, उसीको वृत्ति कहते है ॥ १३ ॥

युग २ में तिर्यङ् मनुष्य ऋषि और देवताओं में विश्वके पालन करने के लिये श्रीहरि जो अवतार लेने की चेष्टा है, उसीको रक्षा कहते हैं। जिन अवतारों को धारण कर वेद त्रयी के द्वेषियों को भगवान् मारते है ॥ १४ ॥

मनु, देवता, मनुपुत्र, इन्द्र, ऋषि, और श्रीहरि के अंशावतार यह छै प्रकार का मन्वन्तर कहा जाता हैं ॥ १५

ब्रह्माजीसे उत्पन्न होने वाले राजाओं की सर्व कालकी वंश परंपरा का नाम वंश है। और उन राजाओं के तथा उन के वंश धारण करने वाले पीछे के राजाओं के जो चरित्र हैं उनको वंश्यानु चरित कहते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्य विश्वस्य स्वभावतो मायातो निष्पन्नस्य यद्वा, मायातो यश्चतुर्विधो लय इति ॥ १७ ॥

अस्य जगतः सर्गादिहेतुर्निमित्तं जीवः सोऽत्र हेतुरुच्यत इत्यर्थः । तस्य निमित्ततामाह—अविद्यया कर्मकारकः कर्मकर्ता जीवादृष्टप्रयुक्तत्वाद्विश्वसर्गादेः स तु तत्र हेतुरित्यर्थः । नन्वनुशयी निमित्तमिति केचित् अव्याकृतमित्यपरे तत्राह, यमिति । चैतन्यप्राधान्येनानुशयिनमुपाधिप्राधान्यविवक्षयाऽव्याकृतम् ॥ १८ ॥

अपाश्रयमाह—व्यतिरेकेति । जाग्रदादिष्ववस्थासु जीवतया वर्तन्त इति जीववृत्तयो विश्वतैजसप्राज्ञाख्येषु मायामयेषु साक्षितयाऽन्वयः समाध्यादौ च व्यतिरेको यस्य तद् ब्रह्म संसारप्रतीतिबाधयोरधिष्ठानावधिभूतमपाश्रय उच्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदेव सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि यथा युतमन्वितमयुतं च बहिरप्यवस्थानात् रूपनामसु च तन्मात्रं सत्तामात्रं यथा एवं बीजं गर्भाधानमादिर्यासां पञ्चताऽन्तो यासां तासु देहावस्थासु तदध्यधिष्ठानत्वेन साक्षित्वेन च युतमयुतं च यत्तदपाश्रय इति ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

व्यतिरेकेति । मायामयेषु प्रकृतिसम्बन्धः कार्येषु जाग्रदाद्यवस्थाविशेषेषु यस्य ब्रह्मणो जीववृत्त्या अन्वयव्यतिरेकौ अवस्थानिर्वाहकतया अवस्थानादन्वयः अवस्थाभिरस्पृष्टत्वात् व्यतिरेकः सर्वाधारत्वात् व्यपाश्रय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणस्तत्तदवस्थाविशिष्टस्वरूपेण सर्वावस्थान्वयः । स्वेन रूपेण ताभ्यो व्यतिरेकश्चेत्युक्तं भवति । पदार्थेष्विति बीजादिपञ्चान्तासु जन्मादिविनाशान्तास्ववस्थानामरूपान्वितेषु घटपटादिपदार्थेषु द्रव्यमात्रं जन्माद्यवस्थाभिः युतायुतं द्रव्यं घटत्वादिविशिष्टरूपेण जन्मादियुतं तद्विभागदशायां विद्यमानरूपेण जन्मादिरहितत्वं तद्वदित्यर्थः । नहि कटकविनाशे कनकस्यापि विनाशः ॥ २० ॥

(१) अनुशायिन मिति । (२) व्यतिरेकान्वयाविति । (४) तन्मात्रमिति च वीर० विज० पा० । (३) मायामयास्विति विज० पा० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संस्थामाह, नैमित्तिक इति । स्वभावतः कालकर्मस्वभावादस्य विश्वस्य सर्गादेः चतुर्द्धा चतुर्विधः नैमित्तिकादिरूपो लयः संस्थेति कविभिः प्रोक्तः ॥ १७ ॥

हेतुं निरूपयति, हेतुरिति । अविद्याकर्मकारकः अज्ञानमूलकं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म करोतीति तथा स जीवः एकत्र जात्यभिप्रायकम् अस्य विश्वस्य सर्गादेर्हेतुर्जीवस्य कर्मफलानुभावार्थत्वात्सर्गादेस्तन्निमित्तत्वं तस्मातः स हेतुरित्यर्थः । हेतुत्वव्यपनाय जीवं विशिनष्टि, यमिति । अनुशयो भुक्तफलकर्मावशेषः सोऽस्यास्तीति अनुशयी तथाभूतं यं जीवं प्राहुः भुक्तावशेषकर्मवासनाप्रयुक्तं प्राहुः उतापि चापरेयमव्याकृतं देवादिनामरूपरहितं प्राहुः सृष्टेः पूर्वं देवादि[वासना]नामरूपरहितं प्राहुः सृष्टेः पूर्वं देवादिनामरूपरहिता वासनायुक्ताः जीवा अस्य सर्गादेर्निमित्तामिति स हेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथापाश्रयमाह—व्यतिरेकान्वयाभ्याम् । व्यतिरेकान्वयाति मायामयेषु प्रकृतिकार्येषु शरीरेषु जाग्रदादिषु जीवस्य वृत्तिषु यस्यान्वयव्यतिरेकौ तद्ब्रह्मापाश्रयः सर्वाधारत्वादपाश्रय इत्युच्यत इत्यर्थः ब्रह्मणो जीववृत्तिनिर्वाहकतयाऽवस्थानाशस्यान्वयः । अवस्थाभिरस्पृष्टत्वाद्व्यतिरेकश्च भवति, ब्रह्मणस्तत्तत्सविदवच्छिन्नविशिष्टतारूपेण सर्वावस्थान्वयः स्वेन रूपेण ताभिर्व्यतिरेकश्चेत्युक्तं भवति ॥ १९ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—पदार्थेष्विति । बीजादिपञ्चत्वान्तास्ववस्थासु जन्मादिविनाशान्तासु अवस्थासु रूपनामसु नामरूपवत्सुपदार्थेषु घटपटादिषु यद्द्रव्यं तन्मात्रं तद्द्रव्यमात्रं जन्माद्यवस्थाभिर्युतायुतं तत्वादिविशिष्टतारूपेण जन्मादियुतं तत्प्रहाणादशाय विशेष्यमात्ररूपेण जन्मादिरहितं च तद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्य जगतः स्वभावतश्चतुर्धा लयः संस्थेति कविभिः प्रोक्ता ॥ १७ ॥

यं च प्रलये परमात्मानमनुविश्य शायिनं स्वपन्तमाहुः अपरे अव्याकृतम् अव्याकृताकाशवदविकारं प्राहुः सोऽविद्यया कर्मकारकः कर्मकर्ता अस्य जगतः सर्गादिनिमित्तभूतो जीवो हेतुरित्युच्यते जीवसमुदायः सुखदुःखप्राप्तये तं हेतुं कृत्वा जगतः सृष्ट्यादिकं प्रवर्तत इति "निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः" इति ॥ १८ ॥

अपाश्रयं लक्षयति—व्यतिरेकान्वयाविति । अपगत आश्रयो यस्य स तथा अद्वितीय इत्यर्थः । अद्वितीयत्वं कथमुच्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञायत इति यस्य हरेर्जीववृत्तिषु जीवानां जीवनोपायभूतासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु व्यतिरेकान्वयौ स्तः जाग्रदाद्यभावेऽपि विद्यत इति व्यतिरेकः तद्भावेऽप्यवर्तीत्यन्वयः मायामयासु श्रीहरीच्छारचितासु तद्ब्रह्मापाश्रय इत्युच्यते ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरेण आश्रयं प्रचष्टे—पदार्थेष्विति । रूपनामयुक्तेषु पदार्थेषु यद्द्रव्यमुपादानादिकारणभूतं प्रकृत्याख्यं तन्मात्रं पदार्थस्वरूपं तद्वित् द्रव्यं बीजादिपञ्चतान्तासु जन्मादिमरणाव-

स्थानास्ववस्थासु युतायुतम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यद्वर्तते तद्ब्रह्मापाश्रयम् यद्वा, रूपनामप्रपञ्चपदार्थेषु युतायुतमन्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानेन यत्तन्मात्रं विज्ञानानन्दमात्रं द्रव्यं द्रुतं ज्ञेयं यत् बीजत्वाद्यवस्थासु वस्तुनः पञ्चत्वावसानलक्षणावस्थासु युतायुतं वर्तते तद्ब्रह्मेति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वभावतो मायाख्यस्वाभाविकशक्तितः ॥ १७-२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पूर्वोक्तनिरोधशब्दवाच्यां संस्थां व्याचष्टे—नैमित्तिक इति । अस्य विश्वस्य स्वभावतः स्वस्य भावेषु कारणेषु पृथिव्यादितत्त्वेषु क्रमेण लयः संस्थोच्यते ॥ १७ ॥

हेतु व्याचष्टे—अस्य जगतः सर्गादेर्हेतुर्निमित्तं जीवः स च अविद्याकर्मकारकः अविद्यया कर्मकर्ता जीवार्थमेव भगवता विश्वस्य सर्गादेः कृतत्वात् जीवो निमित्तमिति भावः । अत एव यम् अनुशयिनं मायिकोपाधिमनुशयानं मायिकशरीरवन्तमेवैके प्राहुः अपरे भक्तास्तु आविद्यककर्मकर्तारं जीवं साधुसङ्गवशाद्भक्तिमार्गस्थे सति अव्याकृतम् अप्राकृतं चिन्मयपार्षदशरीरवन्तमपि प्राहुः अत्रैव उदाहरणं यदुक्तं नारदेन—

> "प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् ।
> आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः" ॥ इति ॥

अत एवोक्तं वेदस्तवारम्भे—

> बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।
> मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च ॥ इति ॥

आत्मने कल्पनाय बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् स प्रापयितुमिति तत्रार्थः एतन्मत एव नवमं लक्षणं पूर्वोक्तं "मुक्तिर्हित्वाऽन्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः" इति विशेषेण चिद्घनशरीरत्वेनावस्थितिरिति तत्र व्याख्या ॥ १८ ॥

अपाश्रयं व्याचष्टे—व्यतिरेकेति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्ववस्थासु तथा मायामयेषु सर्वेष्वेव पदार्थेषु यस्य हेतुतया अन्वयः तेभ्यो व्यतिरेकश्च तद्ब्रह्माऽपाश्रय उच्यते ॥ १९ ॥

एतदेव सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादिकं युतम् अन्वितम् अयुतं च व्यतिरिक्तं यथा रूपनामसु वाच्यवाचकवस्तुषु यथा तन्मात्रं [गर्भादिकञ्च] तन्मात्रकारणं तामसाहङ्कारश्च तथैव बीजादिपञ्चतान्तासु बीजक्षेत्राधानमादियां पञ्चता अन्तो यासां तासु देहावस्थासु अधिष्ठितत्वेन साक्षित्वेन च युतमयुतं च यत्तदपाश्रयः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संस्थां विवृणोति—नैमित्तिक इति । स्वभावतः स्वकीयो यो भावः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिषु सदादिशब्दनिर्दिष्टः परमकारणभूतः परमात्मा तस्माद्धेतुभूतात् अस्य कार्यजातस्य चतुर्धा लयः कविभिः संस्था प्रोक्ता ॥ १७ ॥

विरमेत यदा चित्तं हित्वा[१]वृत्तित्रयं स्वयम् ।
योगेन वा तदाऽऽत्मानं [२]वेदेहाया निवर्तते ॥ २१ ॥
एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ।
मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च ॥ २२ ॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लैङ्गं सगारुडम् ।
नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दसञ्ज्ञितम् ॥ २३ ॥
भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनम् ।
वाराहं [३]मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हेतुर्विवृणोति—हेतुरिति । अस्य विश्वस्य सर्गादेः जीवो हेतुर्निमित्तम्—

"बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।
मात्रार्थं च भवार्थञ्च आत्मने कल्पनाय च"

इत्यादौ जीवानामेवोपकारार्थं भगवान् विश्वं करोतीति प्रपञ्चितम् जीव इत्यत्र एकवचनं जातौ "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इत्यादि बहुत्वश्रवणात् जीवस्य सर्गादिनिमित्तत्वं हेतुगर्भेण विशेषणेन दर्शयति, अविद्याकर्मकारक इति । विशेषणेन भद्रूपो मुमुक्षुः सूचितस्तम् अविद्याकर्मकारक इति अविद्यया अज्ञानेन पुनः पुनर्जन्ममरणप्रदानि कर्माणि करोतीति तथा अज्ञानमूलकर्मकर्तृत्वेन हेतुमाह—यमनुशयिनं प्राहुरिति । अनुशयशब्देन जीवविमोहहेतुभूता नानावासनाप्रदा अनाद्यविद्योच्यते तद्वन्तं यं बद्धजीवम् 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः' इत्यादिना प्राहुः अविद्याकर्मकारकविशेषणेन तद्भिन्नो मुमुक्षुः सूचितस्तम् अपरे अव्याकृतं प्राकृतप्रपञ्चरहितं "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इत्यादिना प्राहुः बुभुक्षुर्मुमुक्षुश्च विश्वसर्गादौ हेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथाश्रयमाह—व्यतिरेकान्वयाविति आभ्याम् । यस्य जाग्रदादिषु जीववृत्तिषु जीवविषयावस्थासु जीवाश्रयत्वेनाः मायामयेषु महदादितत्स्थपर्यन्तेषु च मायाख्यवस्त्वान्वयः स्वरूपेण व्यतिरेकोऽन्वयश्च तद्ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणाश्रयाश्रयो भगवान् श्रीपुरुषोत्तमः अपाश्रयः स्वयं सर्वाश्रयः आश्रयान्तरशून्यः स्वाश्रय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उक्तार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—पदार्थेष्विति । यथा पदार्थेषु वृक्षादिषु बीजादिभस्मान्तासु तत्तदवस्थासु च तन्मात्रं तत्तत्पदार्थमात्रं द्रव्यं महदादियुतं समन्वितम् अयुतं च वृक्षे उत्पन्ने विनष्टे च मृदोऽनुत्पन्नत्वादविनष्टत्वात् आधारत्वादिना बहिरव्यवस्थानाच्च तथा रूपनामसु वाच्यवाचकेषु कार्यरूपेषु चिदचिच्छक्तिभ्यां युतमन्वितं स्वरूपेणायुतं तद्विलक्षणं यत्तद्ब्रह्म अपाश्रयः जगद्भिन्नाभिन्नं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं ब्रह्मानन्याश्रयमित्यर्थः २० ॥

भाषा टीका ।

पूर्वोक्त नैमित्तिक, प्राकृतिक, नित्य, और आत्यन्तिक इस चार प्रकार के प्रलय को ही कवि लोग संस्था कहते हैं । यह स्वभाव से चतुर्विध कही गई है ॥ १७ ॥

अज्ञान से पुण्य पाप रूप कर्म करनेवाले जीव को ही इस सृष्ट्यादि का हेतु कहते हैं । जिस अनुशायी को अर्थात् प्रलयकाल में परमात्मा जलशायी के पीछे शयन करनेवाले को कोई लोग अव्याकृत भी कहते हैं अर्थात् देव मनुष्यादि नाम रूप विभाग रहित कहते हैं ॥ १८ ॥

मायामय अर्थात् प्रकृति के कार्यरूप शरीरों में जो जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, ये जीव की वृत्ति हैं । उन वृत्तियों में जिसका अन्वय व्यतिरेक है, वही ब्रह्म सबका आधार होने से आश्रय कहा जाता है । ब्रह्म को जीव की जाग्रदादि अवस्थाओं का निर्वाहक होने से उन अवस्थाओं में ब्रह्म का अन्वय है । और उन अवस्थाओं का ब्रह्म को स्पर्श न होने से व्यतिरेक है ॥ १९ ॥

इसमें यही दृष्टांत है, कि—जैसे नामरूप वाले घटादि पदार्थों में बीज से लेकर अर्थात् उत्पत्ति से नाश पर्यन्त अवस्थाओं में वह मूल सुवर्णादि द्रव्य, नाम रूप के वैलक्षण्य होने से उन अवस्थाओं से युक्त भी है, और अपने स्वरूप से अयुक्त भी है । इसी प्रकार ब्रह्म भी चेतनाचेतन विशिष्ट होने से अन्वित भी है, और स्वरूप से व्यतिरिक्त भी है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं दशापि लक्षणानि व्याख्याय—

"दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महा-

(१) वृत्तित्रयाश्रयमिति वीर० विज० पा० (२) वेदात्मा तन्निवर्तते, वैदेहायनिवर्तते इति वीर० वेदनात्मानिवर्तत इति विज० पा० (३) मात्स्यकौर्मञ्चेति वीर० पा० ।

[१]ब्रह्मन्निदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं [२]मुनेः ।
शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजो [३]विवर्धनम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्मानः" इति यदुक्तं तदाह—विरमेतेति । यदा सर्गादीनां माया-मयत्वानुसन्धानेन वामदेवादेरिव स्वयमेव चित्तं विरमेत इहैवानुष्ठितेन योगेन वा देवहूत्यादिवत् तदा चिद्रूपभावादात्मानं वेद तदा चाविद्यानिवृत्तेरीहायाः संसाररूपाया निवर्तत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुराणविभागप्रस्तावेन तल्लक्षणादिप्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह, एवं विधैर्लक्षणैर्लक्ष्याणि ॥ २२—२३ ॥

त्रिषडष्टादश ॥ २४ ॥

उपसंहरति—ब्रह्मन्निति । मुनेर्व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसं तद्विवर्धनम् श्रोतॄणामिति शेषः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वृत्तित्रयं स्वयम् अयत्नतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन वा वैदेहाय विदेहभावाय मोक्षाय ॥ २१ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं "द्रष्टस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्" इति तदाह—विरमेतेति । वृत्तित्रयात्मकमिति भावप्रधानो निर्देशः यदा चित्तं जाग्रदादिवृत्तित्रयात्मकत्वं हित्वा स्वयमयत्नतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन वा विरमेत विषयेभ्य इति शेषः । तदात्मानमाश्रयाख्यं वेद आत्मा चित्तं तत् ततः निवर्त्तते वेहेहाया निवर्तेत इति पाठान्तरं तदात्मानं वेद ततः ईहायाः संसाररूपायाः निवर्त्तेत इत्यर्थः वैदेहाया निवर्त्तेत इति पाठान्तरं तदा यस्य चित्तं विरमेत स आत्मानं वेदेति शेषः । ततः वैदेहाय विदेहभावाय प्राकृतदेहाभावायेति यावत् निवर्तेत संसारबन्धान्निवर्त्तेत मुच्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तदेवं पुराणसंहिताविभागप्रसङ्गेन तल्लक्षणान्यभिधाय प्रस्तुतमाह—एवमिति । एवंविधैः दशभिः पञ्चभिर्वा लक्षणैः लक्ष्याणि महान्ति क्षुल्लकानि अल्पानि च अष्टादशपुराणानि पुराविदः पूर्वकालाभिज्ञा मुनयो विदुः ॥ २२ ॥

कानि पुनस्तान्यष्टादशेत्यत्राह—ब्राह्ममितिद्वाभ्याम् । मात्स्यकौर्म्यमिति समाहारद्वन्द्वः मात्स्यं कौर्म्यं चेत्यर्थः । इतीत्थं त्रिषडष्टादश ॥ २३—२४ ॥

पुराणवेदसंहिताविभागोपपादनं निगमयति—ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् ! मुनेर्बादरायणस्य शिष्याणां प्रशिष्याणां शाखाप्रणयनं वेदपुराणसंहिताप्रवर्तनं तच्च श्रोतॄणां ब्रह्मतेजसः ब्रह्मवर्चसः विदीपनमुद्दीपनमिति फलकीर्तनमिति ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतादृशब्रह्मप्राप्तिः कदा स्यादिति तत्राह—विरमेतेति । वृत्तित्रयाश्रयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणवृत्तित्रयविरूढं चित्तं हित्वा वृत्तित्रयाद्विरमेत उपरतं भवति तदा योगेन ध्यानलक्षणयोपासनया निरन्तरं श्रीनारायणकथाश्रवणलक्षणोपासनया चात्मानं परमात्मानं वेद जानाति लभते प्राप्नोति च ततः किमत आह—नेति । आत्मा जीवः पुनर्निवर्तते नैव "न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते" इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

उपसंहरन्नेव पुराणानां क्षिप्रप्रवृत्तये संख्यामाह—एवमिति । क्षुल्लकानि लोकसङ्ख्यापरिमितानि ग्रन्थतः कानिचिदर्थतः शब्दतः फलतोऽपि महान्ति ॥ २२ ॥

तानि क्रमेण निर्दिशति—ब्राह्ममित्यादिना ॥ २३ ॥

त्रिषट् अष्टादश ॥ २४ ॥

अथ शिष्यप्रशिष्यैः शाखाप्रणयनं वेदपुराणकर्तृब्रह्मणोऽनभिमतं कृतमिति मा शङ्कीत्याह—ब्रह्मणेति । शिष्यादीनामेतच्छाखाप्रणयनं ब्रह्मणैव समाख्यातं कथितं कीदृशं ब्रह्मतेजो विदीपनं

[१] ब्रह्मन्नेतद्विति [२] मुने ! इति च विज० पा० [३] विदीपनमिति वीर० विज० पा० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मतेजसः प्रकाशकं निरर्थकं प्रणयनं किमर्थं कृतमित्यतो वाह—ब्रह्मेति ब्रह्मणः परमात्मनस्तेजसः प्रभावस्य विद्दीपनं प्रकाशनकरम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
(विजयध्वजरीत्या षष्ठः ॥ ६ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तथाच वाराहे—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।
तथान्यं नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥
आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा ।
दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशं तथा ॥
वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पञ्चदशं तथा ॥
मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डाष्टादशं तथा ॥

शैवपुराणे—

ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहितायां विभूषितम् ।
श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यकथायुतम् ॥
पाद्मं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम् ।
चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायवीयमिति स्मृतम् ॥
ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितम् ।
चतुर्भिः पञ्चभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरम् ॥
मार्कण्डेयमथा ज्ञेयं नारदीयमतः परम् ।
दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
भागद्वयेन लिङ्गं च ततो वाराहमुत्तमम् ।
संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दं चैवात्र विस्तरम् ॥
ततस्तु वामनं कौर्मं भागद्वयविराजितम् ।
मात्स्यं च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च ततः परम् ॥
भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमपि संज्ञितम् ।
इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम् ॥
संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथाश्रयम् ।
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिता ॥

कूर्मपुराणे—

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि ।

मात्स्ये—

अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्प्रदृश्यते ।
विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतः ॥
पञ्चाङ्गवत्पुराणं स्यादाख्यानमितरं स्मृतम् ।
पाद्मे पुराणे या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना ॥
तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ।
नन्दा यत्र च साम्बस्य भविष्येऽपि कथानकम् ॥
प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रतैः ।
एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव परिपठ्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥

शाखाप्रणयनमिति पुराणेतिहासानां शाखास्थानीयत्वादिति अभिप्रायः शिष्याः साक्षादुपदेश्याः शिष्यप्रशिष्याः शिष्याणां शिष्यपरम्पराः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं दशलक्षणानि व्याख्यायेदानीं "दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः" इति यदुक्तं तदाह विरमेतेति "जरयत्याशु या कोषं निगीर्णमनलो यथा" इति न्यायेन केवलया श्रवणकीर्त्तनादिभक्त्यैव स्वयमेव वृत्तित्रयम् हित्वा चित्तं स्वयमेव विरमेत गुणेभ्यो विरतं स्यात् भगवच्चरणारविन्दे विशेषेण रमेत वा योगेनाष्टाङ्गयोगेन वा विरमेत चित्तं निर्वाणं स्यात्तदा आत्मानं वेद परमात्मानमनुभवति तदैव ईहायाः वैषयिकात् कामात् निवर्त्तेत ॥ २१ ॥ २२ ॥

त्रिषट् अष्टादश ॥ २३

मुनेर्व्यासस्य शिष्याणां शिष्यास्तेषामपि प्रशिष्यास्तेषां शाखाप्रणयनं ब्रह्मतेजो विवर्द्धनमिति श्रोतृणामिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वादशे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं दशलक्षणानि व्याख्याय यदुक्तं "दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः" इति तदाह विरमेतेति वाक्यद्वयः एवमर्थं एवमुक्तसर्गादिनवलक्षणानां योगेन चिन्तनेन आत्मानं दशममाश्रयं सकलविवोहकत्वादिना प्रधानभूतं परमात्मानं यदा चित्तं वेद वृत्तित्रयं हित्वा तस्मिन्नेव विशेषतो रमेत च तदा ईहायाः संसाररूपायाः निवर्तते इत्यर्थः सर्गादिश्रवणेन परमात्मज्ञानं तदनन्तरं तस्मिन् रुचिस्तदनन्तरं संसारनिवृत्तिरिति फलितोर्थः ॥ २१ ॥

एवमुक्तप्रकारैर्लक्षणैर्लक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः पुराणज्ञाः अष्टादशसंख्याकान्याहुः ॥ २२ ॥

त्रिषट् अष्टादश ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपसंहरति—ब्रह्मन्निति । मुनेः श्रीवेदव्यासस्य ब्रह्मतेजोविवर्द्धनं श्रोतृश्राव्ययोरिति शेषः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषाटीका ।

जिस समय पुरुष का चित्त जाग्रदादि तीनों वृत्तियों को त्यागकर स्वयं आपही बिना ही यत्न किये किंवा योगाभ्यास के यत्न से जब विषयों से विराम को प्राप्त होता है, तब यह पुरुष दशम लक्षण परमात्मा को जान लेता है। और जानकर सांसारिक चेष्टा से निवृत्त होकर मुक्त होजाता है ॥ २१ ॥

पूर्वकाल के ज्ञाता मुनि लोग इन लक्षणों से लक्षित पुराणों को अठारह कहते हैं। उन अठारहों में कोई अल्प पुराण और कोई महापुराण हैं ॥ २२ ॥

ब्राह्म १ पाद्म २ वैष्णव ३ शैव ४ लैङ्ग ५ गारुड ६ नारदीय ७ भागवत ८ आग्नेय ९ स्कान्द १० ॥ २३ ॥

भविष्य ११ ब्रह्मवैवर्त्त १२ मार्कण्डेय १३ वामन १४ वाराह १५ मात्स्य १६ कौर्म १७ ब्रह्माण्ड १८ ये अठारह पुराण हुए ॥ २४ ॥

हे शौनक ! यह मैने मुनि श्रीव्यासजी के शिष्य प्रशिष्यों के द्वारा ब्रह्म तेज के बढाने वाला वेद की शाखाओं का प्रणयन तुमारे सन्मुख वर्णन किया ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में सातवें अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच ।

सूत ! जीव चिरं साधो ! वद नो वदतांवर ! ।
तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥
आहुश्चिरायुषमृषिं मृकण्डुतनयं जनाः ।
यः कल्पान्ते ह्युर्वरितो येन ग्रस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥
स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः ।
नैवाधुनाऽपि भूतानां सम्प्लवः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥
एक एवार्णवे भ्राम्यन् ददर्श पुरुषं किल ।
वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेक*मद्भुतम् ॥ ४ ॥
एष नः संशयो भूयान् सूत[१] कौतूहलं यतः ।
तं नश्छिन्धि महायोगिन् ! पुराणेष्वपि सम्मतः ॥ ५ ॥

सूत उवाच ।

प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो (२)लोकभ्रमापहः ।
नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥
प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ।
छन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपः स्वाध्यायसंयुतः ॥ ७ ॥
बृहद्व्रतधरः शान्तो जटिलो वल्कलाम्बरः ।
बिभ्रत्कमण्डलुं दण्डमुपवीतं समेखलम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टमे तु तपश्चर्या मार्कण्डेयस्य मोहकैः ।
कामादिभिरसंमोहो नरनारायणस्तुतिः ॥

पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तुर्मार्कण्डेयस्य चरितप्रश्नमाह, सूतेति । त्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह तमसि संसारे भ्रमतां पारदर्शनस्तन्निवर्तकः ॥ १ ॥

वक्तव्यमाह—आहुरिति । उर्वरितोऽवशिष्टः येन कल्पान्तेन एतत्कथं घटते ? इत्येकः प्रश्नः ॥ २ ॥

प्रलयाभावादप्येतन्न घटत इत्याह—स वा इति । यतो भार्गवर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा ॥ ३ ॥

अन्यदप्यघटितमेवेत्याह—एक एवेति । तोकं बालकम् ॥ ४ ॥

कौतूहलमौत्सुक्यम् तं संशयं न केवलं त्वं महायोगी किन्तु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन सम्मतः ॥ ५ ॥

प्रश्नमभिनन्दति, हे महर्षे ! अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणेति यत्र प्रश्नविषये ॥ ६ ॥

तत्र मार्कण्डेयस्तपसा भगवन्तमाराध्य मायाप्रदर्शनं वव्रे ततश्च तेनैव भगवन्मायया सप्तकल्पा दृष्टाः नान्यैरित्युत्तरं वक्तुमादित आरभ्य तस्य चरितमाह—प्राप्त इत्यादिना । मार्कण्डेयो मृत्युं जिग्ये इति पञ्चमश्लोकेनान्वयः । मध्यमग्रन्थेन तस्य धर्मः कथ्यते प्राप्तो द्विजातिसंस्कार उपनयनाख्यो येन सः पितुः सकाशाद्वेदाध्ययनादिक्रमात् छन्दांसि वेदान् ॥ ७ ॥

---

* अमर्भकम् इति वीर० पा० । [१] जातः कौतूहलमिति विज० पा० । (२) लोकमलापहः इति वीर० पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बृहद्व्रतधरो नैष्ठिको ब्रह्मचारी सन् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मार्कण्डेयस्य एतत्कुलप्रसूतत्वे शास्त्रान्तरे परिहारो द्रष्टव्यः एतत्कल्पप्रसूतो मार्कण्डेयोऽन्यो वा इत्यादिस्वविरोधः इर्वरितः आपदो निर्मुक्तः ॥ १—१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुराणगणनायां मार्कण्डेयपुराणमित्युक्तं तत्र तत्पुराणकर्तुः मार्कण्डेयस्य मुनेश्चरितं बुभुत्सुस्तत्कथनाय सूतं स्तौति शौनकः—सूतेति । हे सूत ! हे साधो ! हे वदतांवर ! चिरञ्जीव नोऽस्मभ्यं वद यदन्यत्शुश्रूषितं तद्वदेत्यर्थः । यतस्त्वमपारे तमसि अज्ञाने तत्कार्ये संसारे वा भ्रमतां जनानां नृणां तत्पारं दर्शयतीति तथाभूतस्त्वमेवातो वदेत्यर्थः ॥ १ ॥

किं तच्छुश्रूषितमित्यत्राह—आहुरिति । चिरायुषमेव दर्शयितुं विशिनष्टि—यः कल्पान्तेऽप्युर्वरितः अवशिष्टः येन भगवतेदं जगद्ग्रस्तं तं च ददर्शेति शेषः । यद्वा, येनेदं जगत्कल्पान्ते ग्रस्तं तेनोर्वरितो ऽवशेषितो च इति सम्बन्धः । मार्कण्डेयस्य एतत्कल्पप्रसूतत्वे शास्त्रान्तरविरोधपरिहारो द्रष्टव्यः एतत्कल्पप्रसूतो मार्कण्डेयोऽन्यो वास्यादित्यविरोधः ॥ २ ॥

तत्र आत्मनः संशयमुद्घाटयति—सवा इति । हे भार्गवर्षभ सवै मार्कण्डेयः अस्मिन्नेव कल्पे(एव)अस्मत्कुलोत्पन्नः ततः किमत आह, नैवेति । अधुनापि भूतानां सम्प्लवः प्रलयः कोपि नैव जायते अस्मिन्नेव कल्पे जातः कथमसञ्जातं सम्प्लवमद्राक्षीदिति संशय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उर्वरितमेव प्रपञ्चयति—एक एवेति । अर्णवे एकार्णवे भ्राम्यन् वटपत्रस्य पुटे तल्पे शयानं तोकम् अर्भकं बालकं पुरुषं ददर्श बालस्यात्यल्पत्वसूचनाय तोकमित्युक्तमतो न पौनरुक्त्यम् ॥ ४ ॥

इत्थं संशयमाविष्कृत्य तन्निरासाय चोदयति—एष इति । एषः "स वा आत्मकुलोत्पन्नः" इत्यादिनोक्तः यतः संशयान्महत्कौतूहलं तत्कथाश्रवणौत्सुक्यं भवति तस्मादस्माकं संशयं छिन्धि न केवलं त्वं योगी किन्तु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन सम्मतः ॥ ५ ॥

इत्थमापृष्टस्तच्चरित्रं विस्तरतो विवक्षुस्तावत्प्रश्नमभिनन्दति, सूत—प्रश्न इति । हे महर्षे ! त्वया कृतोऽयं प्रश्नः लोकस्य भवमपहन्तीति तथा तत्र हेतुः यत्र यत्प्रसङ्गे कलिमलं कलियुगप्रयुक्तं मलमपहन्तीति तथाभूता नारायणकथा गीता भविष्यति ॥ ६ ॥

आदितस्तच्चरित्रं वर्णयति—प्राप्तेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । मार्कण्डेयो मृत्युं विजिग्ये इति पञ्चमेनान्वयः क्रमाद्गर्भाधानादिसंस्कारक्रमात्प्राप्तः द्विजातिसंस्कारः उपनयनसंस्कारो येन सः छन्दांसि शास्त्रोक्तविधिना छन्दांसि वेदानधीत्य तपसा स्ववर्णाश्रमोचितेन स्वाध्यायेन वेदेन च संयुक्तः ॥ ७ ॥

बृहद्व्रतधरः नैष्ठिकब्रह्मचर्यव्रतधरः नियमकैः नियमस्य स्वधर्मस्य वृद्धिस्तस्यै कमण्डल्वादिकं बिभ्राणः सन्ध्ययोः सायम्प्रातः सन्ध्ययोरग्न्यादिषु हरिमर्चयन् तत्रात्मा स्वहृदयं गुरुं भैक्ष्यमाहृत्य तेनानुज्ञातश्चेत्तर्हि बुभुजे सकृदेकवारं नो चेदननुज्ञातश्चेदुपोषितो भवति ॥ ८—१० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्याये मार्कण्डेयकथाव्याजेन हरेर्निरतिशयमाहात्म्यं ब्रूते पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तुर्मार्कण्डेयस्य चरितं तत्र शौनकः सूतं पृच्छति—सूतेति । यद् भगवत्कथाद्योतिनीं कथामिति शेषः ॥ १ ॥

येन कल्पान्तेन इदं जगद्ग्रस्तं तस्मिन् कल्पान्तेऽप्युर्वरितः अवशिष्टः ॥ २ ॥

अस्मत्कुलसम्बन्धित्वात्तच्चरितमवश्यं श्रवणार्हमित्याशयवानाह—सवा इति । तस्य भूतानां मध्ये कोपि सम्प्लवो लयो न जायते लुङर्थे लट् पञ्चभूतानां कोपि सम्प्लवो नाश इति वा ॥ ३ ॥

तस्यामवस्थायां प्रलय इवार्णवे पुरुषं ददर्श किलेति वा ॥ ४ ॥

यतः संशयान्महाकौतूहलविषयोऽर्थः मम संशयच्छेदनं कथमुपपद्यत इति तत्राह—पुराणेष्विति । ज्ञातृत्वेन सम्मतो भवानिति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेयकथाया लोकाज्ञाननिवारणसामर्थ्यं कुतः ? इत्यत्राह, नारायणेति । अत्र मार्कण्डेयकथायां तत्कथाविषयः प्रश्न ॥ ६ ॥

पितुर्मृकण्डोः प्राप्तद्विजातिसंस्कारः अन्नप्राशनोपनयनान्तब्राह्मणसंस्कारान्प्राप्तः ॥ ७ ॥

बृहद्व्रतधरः ब्रह्मचारिव्रतधरः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं नानाप्रमाणानां कथामयं पुराणमिदं समाप्यमानं वितत्य तत्र निजकुलावतंसतादृशमार्कण्डेयकथाप्रस्तुतां प्रस्तावयति—सूतजीवेत्यादिना ॥ १ ॥

कल्पस्यान्ते उर्वरितः अवशिष्टत्वेन दृष्टः ॥ २ ॥

कल्पान्तत्वं न घटत इत्याह—स वा इति । कथमस्मिन्नेव कल्प इति श्रूयते तत्राह—नैवेति । कल्पान्ते सम्प्लवस्यावश्यं भावित्वाद्भूतपरम्पराविच्छेदेन सम्प्रति प्राप्तत्वाविति भावः ॥ ३ ॥

कल्पान्ते उर्वरितत्वे किं प्रमाणं तत्राह—एक एवार्णव इति । किन्न प्रसिद्धौ ॥ ४—५ ॥

इह खलु कल्पे मन्वन्तराण्येवोच्यन्ते सम्प्लवश्च तदन्ते प्रक्षालनमेव यत्तु एक एवार्णवे भ्राम्यन्नित्यादि भवता पृष्टं तत्खलु मायिकमेव सप्तानामपि कल्पानां मायिकत्वे तु क्षणमात्रत्वेन सम्भवाच्चिरजीवित्वविघातः इत्यादिरयुत्तरयितुमाह—प्रश्न इति ॥ ६ ॥

प्राप्तेति पञ्चकम् ॥ ७—९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टमेऽत्र तपोभङ्गाशक्तिः स्वर्पौषितोच्यते ।
मार्कण्डेयस्य तेनाऽथ नरनारायणस्तुतिः ॥

मार्कण्डेयं सनातनमिति मार्कण्डेयपुराणश्रुत्यैव स्मृति-

कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च [१]नियमर्द्धये ।
अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन् सन्ध्ययोर्हरिम् ॥ ९ ॥
सायम्प्रातः स गुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः ।
बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः ॥ १० ॥
एवं तपः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ।
आराधयन् हृषीकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पथमारूढस्य मार्कण्डेयस्य चरितं प्रष्टुमाह—सूतेति । तमसि संसारे ॥ १ ॥

उर्वरितः अवशिष्टः येन कल्पान्तेन ॥ २ ॥

स कल्पान्ते उर्वरित इति प्रसिद्धिः किन्तु अधुनापि सम्प्लवः प्रलयो नास्तीति संशयः ॥ ३ ॥

अत्यद्भुतघटितमाह—एक एवेति ॥ ४ ॥

यतः संशयादेव कौतूहलं कौतुकं तम् संशयं छिन्धि न केवलं त्वं महायोगी किन्तु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन सम्मतः॥५-१२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः॥

मार्कण्डेयं सवामनामिति मार्कण्डेयपुराणाचार्यताश्रवणेन स्वकुलोत्पन्नत्वेन च तच्चरितश्रवणे जातश्रद्धः शौनकस्तच्चरितं पृच्छति—सूतेति । नोऽस्मभ्यं वद ॥ १ ॥

वक्तव्यमेवाह—आहुरिति । येन कल्पान्तेन इदं जगत् ग्रस्तं तस्मिन् कल्पान्ते यः उर्वरितः एतत् कथं घटते । इत्येकः संशयः ॥ २ ॥

स अस्मिन् कल्पे ऽस्मत्कुले भृगुवंशे उत्पन्नः सम्प्लवस्तु अस्मिन् कल्पे कोपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा नैवातः कथं प्रासं सम्प्लवमद्राक्षीदिति द्वितीयः संशयः उत्पत्तिस्तु भृगुपुत्रो धाता तत्पुत्रो मृकण्डुस्तत्पुत्रो मार्कण्डेयः तथा भृगुपुत्रश्च्यवनस्तत्पुत्रः प्रमतिस्ततो रुरुशुनकादिक्रमेण शौनक इति ॥ ३ ॥

अत्यद्भुतमाश्चर्यमस्तीत्याह—एक एवेति । यतः संशयतः कौतूहलमौत्सुक्यं तत्संशयं छिन्धि ॥ ४—५ ॥

तत्प्रार्थितेन भगवता स्वयोगमायां तस्मै दर्शयता प्रलयः प्रकाशितस्ततो रक्षितश्च शिववरेण अजरामरत्वादिकं च तस्य जातमित्युत्तरं विवक्षुः प्रश्नमभिनन्दति—प्रश्न इति । तत्र तु का कथा लोकानामप्यन्येषां भ्रममपहन्तीति स तथा प्रश्नः कृतः किञ्च यत्र प्रश्नविषये कलिमलापहा नारायणकथा गीता भविष्यतीति शेषः ॥ ६ ॥

तच्चरितमाह—यावदध्यायसमाप्ति, प्राप्तेत्यादिना । मार्कण्डेयः मृत्युं जिग्ये इति पञ्चमेन सम्बन्धः ॥ ७ ॥

बृहद्व्रतधरो नैष्ठिकव्रतधरः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

ॐ नरनारायणात्मकाय नमः ।

शौनक उवाच

शौनक ऋषिबोले, कि—हे सूतजी ! हे साधो ! आप बहुत काल पर्यन्त जिओ, हे कहने वालों में श्रेष्ठ ! आपजो हम पूछें सो कहो । क्योंकि ! इस अपार अज्ञान रूप अन्धकारमें भ्रमने वाले मनुष्यों को तुमही पार दिखाने वाले हो ॥ १ ॥

मनुष्य, मृकण्ड के पुत्र मार्कण्डेय को बड़े चिरायु कहते हैं जो प्रलय इस जगत् को ग्रस लेता है उस प्रलय के अन्त में भी वो अवशिष्ट रहते हैं । प्रलय में उनका नाश नहीं होता है, यह बातभी कैसे घटती है ॥ २ ॥

वह भार्गव श्रेष्ठ मार्कण्डेय इस कल्प में हमारे कुल में उत्पन्न हुएहैं । और भूत प्राणियोंके मध्य में उनका अबभी किसी प्रकार का नैमित्तिक वा प्राकृतिक प्रलय नहीं होता है ॥ ३ ॥

जो मार्कण्डेय समुद्र में एकही भ्रमते हुए, वट पत्रके पुटमें शयन किये हुए परमपुरुष को एक अद्भुतबालक रूप में देखते हुए ॥ ४ ॥

हे सूत जी ! यह हमको बड़ा संशय है, जिस संशय से यह कौतूहल होरहा है । हे महा योगिन् ! आप हमारे इस संशय को दूरकरो, क्योंकि—आप केवल योगी ही नहीं किन्तु पुराणोंके भी एकही ज्ञाता हो ॥ ५ ॥

सूत उवाच

सूतजी बोले, कि—हे महर्षे ! यह प्रश्न तुमने लोकों के भ्रम को दूर करने वाला किया है । क्योंकि ! जिसमें कलिमल को दूर करने वाली नारायण की कथा गाई गई है ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय क्रम से अपने पिता से द्विजातियों के उचित संस्कार को प्राप्त होकर, धर्म से वेदों का अध्ययन कर, तप और स्वाध्याय संयुक्त हुए ॥ ७ ॥

नैष्ठिक ब्रह्मचारी होकर शान्त स्वरूप जटाओं को धारण किये वल्कलाम्बरों को पहने, दंड कमण्डलु और मेखला सहित उपवीत को धारण किये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नियमर्द्धये धर्मवृद्धये अग्न्यादिषु पञ्चसु हरिमर्चयन् ॥ ९ ॥

[१] नियमैर्युत इति विज० पा०

ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो ब्रह्मपुत्राश्च येऽपरे ।
नृदेवपितृभूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥
इत्थं बृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
दध्यावधोक्षजं[1] योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना ॥ १३ ॥
तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ।
व्यतीयाय महान् कालो मन्वन्तरषडात्मकः ॥ १४ ॥
एतत्पुरन्दरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन् किलान्तरे ।
तपोविशङ्कितो ब्रह्मन्नारेभे तद्विघातनम् ॥ १५ ॥
गन्धर्वाप्सरसः कामं वसन्तमलयानिलौ ।
मुनये प्रेषयामास [2]रजस्तोकमदौ तथा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भैक्ष्यं गुर्वर्थमाहृत्य तेनानुज्ञातश्चेत्सकृद् बुभुजे नोचेत्सकृत्कदाचिदुपोषितो भवति ॥ १०—११ ॥

तेन मृत्युजयेन ॥ १२ ॥

ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना प्रत्याहृतमनसा ॥ १३—१४ ॥

तस्य तपोनिष्ठामितिहासेन वर्णयति—एतदित्यादिना । अस्मिन् सप्तमे मन्वन्तरे तपसा मत्पदं ग्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥

मुनये मुनिं धर्षयितुम् रजस्तोकमतिप्रबलमपत्यं लोभो मदश्च तौ ॥ १६—१७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

रजस्तोक इति कस्यचिन्नाम ॥ १६—२६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति सुदुर्जयं सुतरां दुःखेनापि जेतुमशक्यं मृत्युं जिग्ये जितवानित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥

इत्थमिति । योगेन ध्वस्ताः क्लेशाः रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना प्रत्याहृतेन मनसाऽधोक्षजं दध्यौ ध्यातवान् ॥ १३ ॥

तस्येति । युञ्जतः समादधतः सतः महान्भूयान् तदेवाह मन्वन्तरषडात्मकः व्यतीयाय व्यतिक्रान्तोऽभूत् ॥ १४ ॥

तस्य तपोनिष्ठादार्ढ्यम् इतिहासेन वर्णयति—एतदित्यादिना । पुरन्दर इन्द्रः एतत्तपश्चर्यां ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्मन्वन्तरे वैवस्वत मन्वन्तरे हे ब्रह्मन् तपसा विशङ्कितः किं वायं मत्पदं जिघृक्षेदिति संशयं प्राप्तः तद्विघातनं तपोविघातमारब्धवान् ॥ १५ ॥

गन्धर्वाश्चाप्सरसश्च ताः मुनये मुनिं धर्षयितुं गन्धर्वादीन् प्रेषयामास स्वयं रजस्तोकमदौ रजस्तोको लोभस्तस्य रजोगुणप्रभवत्वात्तेन मदं च तौ च प्रेषयामास ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरिं स्मरन्निति शेषः ॥ ९ ॥

नोचेदनुज्ञाभावे ॥ १०—११ ॥

तेन कर्मणा ॥ १२ ॥

मनोयोगादन्तरात्मनान्तर्यामिणा ध्वस्तक्लेशः ॥ १३—१४ ॥

अस्मिन् सप्तमे मन्वन्तरे तपसो विशङ्कितस्तद्विघातनं तस्य तपसो विघ्नम् ॥ १५ ॥

रजोगुणं लोभमदौ स्वधर्मकर्मदर्पौ च अत्र कामादयो मूर्तिमन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ १६—१७—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सायं प्रातरिति समावर्तनात् पूर्वावस्थायामेव ज्ञेयं वर्षाणामयुतायुतमिति कल्पाभिप्रायेण कल्पजीवित्वात् यावज्जीवमेवाराधयतस्तस्य मृत्युर्न किन्तु प्राप्तेत्यर्थः । तस्यैवं युञ्जत इति वक्ष्यमाणपद्यद्वयात् ॥ १०—२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेन अन्तरात्मना मनसा ॥ १३ ॥ १४ ॥

तपसा मत्पदं ग्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥

रजस्तोकमपत्यं लोभश्च मदश्च तौ ॥ १६—२० ॥

(१) योगादिति । (२) रजस्तोमसदाविति च विज० पा० ।

ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे।
पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्राख्या च शिला विभो! ॥ १७ ॥
तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमलताऽञ्चितम्।
पुण्यद्विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयम् ॥ १८ ॥
मत्तभ्रमरसङ्गीतं मत्तकोकिलकूजितम्।
मत्तबर्हिनटाटोपं मत्तद्विजकुलाकुलम् ॥ १९ ॥
वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्झरशीकरान्।
सुमनोभिः परिष्वक्तो ववावुत्तम्भयन् स्मरम् ॥ २० ॥
उद्यच्चन्द्रनिशावक्त्रः प्रवालस्तबकादिभिः।
(१)गोपद्रुमलताजालैस्तत्राऽऽसीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥
अन्वीयमानो गन्धर्वैर्गीतवादित्रयूथकैः।
अदृश्यतात्तचापेषुः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

नियमर्द्धये धर्मवृद्धये अग्न्यादिषु हरिमर्चयन् ॥ ९ ॥

सायं प्रातश्च भैक्ष्यं गुरवे गुर्वर्थमाहृत्य गुर्वनुज्ञातश्चेत्तर्हि बुभुजे सकृदेकदा नो चेदनुज्ञातस्तदोपोषितो भवति ॥ १० ॥

एवमिति इत्थं तपःस्वाध्यायप्रधानः दुर्जयमपि मृत्युं जिग्ये जितवान् ॥ ११ ॥

तेन मृत्युजयेन ॥ १२ ॥

ध्वस्ताः क्लेशा यस्य तेनान्तरात्मना निर्जितेनान्तःकरणेन ॥१३॥

व्यतीयाय व्यतिक्रान्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥

तपसा मदीयं पदं ग्रहीष्यतीत्येवं विशङ्कितः अतस्त-द्विघातेन तपसो विघ्नमारेभे आरब्धवान् ॥ १५ ॥

रजस्तस्तोकमपत्यं लोभः स च मदश्च तौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषा-टीका।

और धर्म की वृद्धि के लिये काले मृगचर्म को लिये पश्चात् माला धारण किये, कुश मुष्टि हस्त में लिये, दोनों सन्ध्याओं में अग्नि सूर्य गुरु विप्र और आत्मा में श्रीहरि का पूजन करते हुए ॥ ९ ॥

सायंकाल और प्रातःकाल मौन धारणकर ग्राम से भिक्षा लाकर गुरु को निवेदन करते रहे, और गुरु की आज्ञा से एकबार भोजन करते थे, यदि गुरु आज्ञा न दें तो उपवास करके रहते थे ॥ १० ॥

इस प्रकार तप और स्वाध्यायपरायण होकर लाखों वर्ष तक श्रीहृषीकेश भगवान् का आराधन करते हुए दुर्जय मृत्यु को मार्कण्डेय जी जीत गये ॥ ११ ॥

ब्रह्मा जी भृगु महादेवजी दक्षप्रजापति तथा और सब ब्रह्मा जी के पुत्र एवं नरदेव पितृलोग और समस्त भूत प्राणि उस मृत्यु के जीतने से बड़े विस्मय को प्राप्त होते हुए ॥ १२ ॥

इस प्रकार नैष्ठिक ब्रह्मचर्य व्रत को धारणकर तप स्वाध्याय और संयमों से वह योगी मार्कण्डेय मुनि नष्ट क्लेश वाले अन्तःकरण से अधोक्षज श्रीनारायण का ध्यान करते हुए ॥ १३ ॥

इस तरह उस योगी मार्कण्डेय को महायोग करके श्रीहरि में चित्त लगाते २ इतना भारी काल बीत गया, कि जिसमें छै मन्वन्तर बीत चुके ॥ १४ ॥

तब इस सातवें मन्वन्तर में इन्द्रने इस बात को जान कर उन मार्कण्डेय के तप से बड़ी शंका करी। हे ब्रह्मन्! और इनके तपके विघात करने का प्रारंभ किया ॥ १५ ॥

तब उसी समय इन्द्रने गंधर्व, अप्सरा, कामदेव वसंत-ऋतु, मलयानिल, लोभ, और मद इन सबों को मुनि के समीप भेजे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तदाश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्ववाविति तृतीयेनान्वयः। पुण्यैर्द्रुमै-र्लताभिश्चाञ्चितं पूजितम् पुण्यद्विजानामृषीणां कुलैराकीर्णम् पुण्या अमला जलाशया यस्मिन् ॥ १८ ॥

मत्तभ्रमराणां सङ्गीतं यस्मिन् मत्तकोकिलानां कूजितं यस्मिन् मत्ता बर्हिण एव नटास्तेषामाटोपो नृत्यसम्भ्रमो यस्मिन् मत्तानां द्विजानां पक्षिणां कुलैराकुलं व्याप्तम् ॥ १९ ॥

(१) गोपद्रुमेत्यादि विज० पा०।

हुत्वाऽग्निं समुपासीनं ददृशुः शक्रकिङ्कराः ।
मीलिताक्षं दुराधर्षं मूर्तिमन्तमिवानलम् ॥ २३ ॥
ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियोऽथो गायका जगुः ।
मृदङ्गवीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरमम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवम्भूतं तदाश्रमपदं प्रविष्टः सन् वायुर्मलयानिलो ववौ प्रससार उत्तम्भयन्नुद्दीपयन् तत्र वृक्षेषु प्रवेशात्मान्द्यं हिमनिर्झरकणानामादानाच्छैत्यं पुष्पपरिष्वङ्गात्सौगन्ध्यं चोक्तम् ॥२०॥

किञ्च, उद्यंश्चन्द्रो यस्मिंस्तन्निशायाश्चक्रं रजनीमुखं यस्मिन्स्तः प्रवालस्तवकानामालयः श्रेण्यो येषु तैः गुल्मन्ति विटपैः संश्लिष्यन्तीति गोपाः द्रुमा लताश्च तेषां जालैः समूहैरुपलाञ्छित आविर्बभूव ॥ २१ ॥

किञ्च, तदा गीतवादित्रयूथकैर्गायकादिसमुदायैर्गन्धर्वैरन्वीयमानः तथा स्वःस्त्रियोऽप्सरसस्तासां यूथस्य पतिः स्मरः चापमिषुश्च येन सन्धानम् तत्राऽऽदृश्यत ॥ २२ ॥

दुराधर्षमभिभवितुमशक्यम् ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते वा इति । गन्धर्वादयः हिमाचलस्योत्तरे पार्श्वे तत्रापि यत्र पुष्पभद्रा नाम नदी तत्रापि यत्र च चित्राख्या शिला तत्र तदाश्रमं मार्कण्डेयाश्रमं जग्मुः हे विभो ! इति सम्बोधनम् ॥ १७ ॥

गत्वेति । तस्य मार्कण्डेयस्याश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्ववाविति तृतीयेनान्वयः । आश्रमपदं विशिनष्टि—पुण्यं पुण्यावहं पुण्यैर्द्रुमैर्लतादिभिश्चाञ्चितं पूजितम् आकुलमिति पाठान्तरं पुण्यानां द्विजानामृषीणां कुलैः समूहैराकीर्णं पुण्या अमलाश्च जलाशया यस्मिंस्तत् ॥ १८ ॥

मधुपानमत्तानां भ्रमराणां सङ्गीतं यस्मिन् मत्तकोकिलानां कूजितं यस्मिन् मत्ता बर्हिणो मयूरा एव नटास्तेषामाटोपः सम्भ्रमो यस्मिन् मत्तानां द्विजानां पक्षिणां कुलैः आकुलं व्याप्तम् ॥ १९ ॥

इत्थम्भूतं तदाश्रमपदं मलयानिलः शीतलगिरिनदीशीकराणां नेता सुमनोभिः कुसुमैः परिष्वक्तः स्मरं काममुत्तम्भयन्नुद्दीपयन् ववौ प्रससार एवं मलयानिलस्य व्यापार उक्तः ॥ २० ॥

अथ वसन्तस्य तमाह-उद्यदिति । उद्यंश्चन्द्रो यस्मिंस्तन्निशायाश्चक्रं रजनीमुखं यस्मिन् प्रवालानां पल्लवानां स्तबकानां गुच्छानां चालयः श्रेण्यो येषु तैः गोपद्रुमलताजालैः गुप्यन्ते विटपैः संश्लिष्यन्ते इति गोपाः द्रुमाः लताश्चेति तेषां जालैः समूहैरुपलक्षितः कुसुमाकरो वसन्तः तत्र प्रादुर्बभूव ॥ २१ ॥

अथ कामस्य तमाह—अन्वीयमान इति । गीतवादित्राणां मृदङ्गादीनां यूथं येषामस्तीति तथा तैः गन्धर्वीयप्रवृन् गन्धर्वैरन्वीयमानः युज्यमानः गृहीतधनुर्बाणः स्वर्गस्त्रीणाम् अप्सरसां यूथस्य पतिः स्मरः काम अदृश्यताऽदृश्यत ॥ २२ ॥

हुत्वेति । उपासीनं तं मार्कण्डेयं मूर्तिमन्तं पुंविग्रहधारिणम् अनलमिव स्थितं ददृशुः ॥ २३ ॥

ननृतुरिति तस्य मार्कण्डेयस्य अग्रे अथ वाद्यं स्तुतिसूचकं ध्वनिं चक्रुः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आटोपं सविलासनृत्यम् ॥ १९ ॥

उत्तम्भयन्वर्धयन् ॥ २० ॥

उद्यंश्चन्द्रो यस्य स तथा स च निशावक्त्रः प्रदोषो यस्य स तथा कुसुमाकरः वसन्तः प्रवालस्तबकालिभिः भृङ्गैर्गायन् द्रुमलतामुकुलैः सहाविरासीदिति शेषः ॥ २१ ॥

आत्तचापेषुर्धनुर्ज्यासहितबाणः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्वर्गस्त्रीगणनाथः ॥ २२ ॥

अग्निं हुत्वोपासीनमग्निसमीपे तिष्ठन्तं दुराधर्षं चलितेन्द्रियं कर्तुमशक्यम् ॥ २३—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उद्यदिति । गां पृथ्वीं फलपुष्पादिभिः पान्तीति गोपाः सर्वसम्पत्पूर्णका ये द्रुमा इत्यर्थः ॥ २१—२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उद्यंश्चन्द्रो यस्मिंस्तादृशं निशावक्त्रं निशामुखं यस्मिन् सः प्रवालानां स्तबकानामालयो यत्र तैः गाः किरणान् पान्ति रक्षन्ति ये द्रुमा लताश्च तेषां जालैः सह कुसुमाकरो वसन्तः ॥२१॥

गीतवादित्रयूथकैः गीतवादित्रयूथवद्भिः मदङ्ग्यत मुनिमनासि स्वयमेव किञ्चिदन्यभूयतेति व्यकम्पयामासेति प्रबोध्यादिभिरिति चर्चितोपीत्यग्रिमवाक्यादवगम्यते मन्वर्थीयपदत् ॥ २२ ॥

समुपासीनं मुनिम् ॥ २३—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदाश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्ववौ इति तृतीयेन सम्बन्धः पुण्यैर्द्रुमैर्लताभिश्च अञ्चितं पूजितम् ॥ १८ ॥

मत्ता बर्हिण एव नटाः तेषामाटोपः सम्भ्रमो यत्र ॥ १९ ॥२०॥

उद्यच्चन्द्रो यस्मिन् तादृक् निशामुखं यस्मिन् सः प्रवालानां पल्लवानां स्तबकानां गुच्छानामालयो येषु तैः गाः भ्रमरादिवाणीरूपाः प्रतिध्वनिरूपाश्च पान्तीति गोपाः द्रुमाः लताश्च तेषां जालैः समूहैरुपलक्षितः कुसुमाकरो वसन्तः आसीदाविर्बभूव ॥ २१ ॥

सन्दधेऽस्त्रं स्वधनुषि कामः पञ्चमुखं तदा ।
(१)मधुर्मनो रजस्तोक इन्द्रभृत्या व्यकम्पयन् ॥ २५ ॥
क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थल्याः कन्दुकैस्तनगौरवात् ।
भृशमुद्विग्नमध्यायाः केशविस्रंसितस्रजः ॥ २६ ॥
इतस्ततो भ्रमद्दृष्टेश्चलन्त्या अनुकन्दुकम् ।
वायुर्जहार तद्वासः सूक्ष्मं त्रुटितमेखलम् ॥ २७ ॥
विससर्ज (२)तदा बाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः ।
सर्वं तत्राऽभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः ॥ २८ ॥
त इत्थमपकुर्वन्तो मुनेस्तत्तेजसा मुने ।
दह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः ॥ २९ ॥
इतीन्द्रानुचरैर्ब्रह्मन् धर्षितोऽपि महामुनिः ।
यन्नागादहमो भावं न तच्चित्रं महत्सु हि ॥ ३० ॥
दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान् स्वराट् ।
श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ॥ ३१ ॥
तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
अनुग्रहायाऽऽविरासीन्नरनारायणो हरिः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गीतवादित्रयूथकैः गीतवादित्रसमूहवद्भिः ॥ २२—३४ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रके भेजे हुए वे सब हिमाद्रिके उत्तर तरफ जहां पुष्पभद्रा नदी और चित्रशिला नामक शिला है, उस जगह मार्कण्डेयके आश्रम को जाते हुए ॥ १७ ॥

महर्षि मार्कण्डेय का वह आश्रम बड़ा रमणीय और रमणीय लताओं से सुशोभित हो रहा, रमणीय पक्षि समूहों से व्याप्त और रमणीय निर्मल जलाशय जिसमें भरे हुए हैं ॥ १८ ॥

मत्त भ्रमर जिसमें गान कर रहे हैं, मत्त कोकिल जहां पञ्चम स्वरसे कूज रहे हैं, मत्त मयूर जहां नृत्य कर रहे हैं इस प्रकार मत्त पक्षियों के समुदायों से वह आश्रम कूज रहा है ॥ १९ ॥

जिस जगह झिरनेके झिरनाओं के छोटे२ जलकणों को लेकर पुष्पों से आलिंगन करता हुआ वायु आकर काम का उद्दीपन करता हुआ बह रहा है ॥ २० ॥

इस प्रकार के उस आश्रम में रात्रि के आरम्भ समय की शोभा देखो तो चन्द्रमा की चांदिनी न्यारी खिल रही है बड़े छोटे वृक्षों की शाखा परस्पर आलिङ्गन कर रहीं हैं उन वृक्ष और लताओं के जालों के साथ अर्थात लताओं के समूहों सहित वसन्त ऋतु वहां प्रकट होता हुआ ॥२१॥

तथा उसी समय पर गाने बजानेवालों के यूथों सहित गन्धर्व लोग जिसके साथ में ऐसा अप्सराओं का यूथपति कामदेव हाथ में धनुष बाण लिये हुए देख पड़ता भया ॥२२॥

इस प्रकार इन्द्र के किंकरों ने वहां जाकर मार्कण्डेय जी को देखा, कि—वे मुनि अग्नि में हवन करके नेत्र बन्द कर श्रीहरि की उपासना कर रहे हैं । और देखने में बड़े दुर्धर्ष मानों मूर्त्तिमान् अग्नि बैठा हो ऐसे देख पड़ते हैं ॥२३॥

उन मुनि के आगे जाकर अप्सरा लोग नृत्य करने लगीं, और गायक गन्धर्व लोग गान करने लगे । बाजे बजानेवाले मृदंग वीणा पणव इत्यादि बाजों को बहुत ही मनोहर बजाने लगे ॥ २४ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शोषणदीपनसम्मोहनतापनोन्मादनाख्यानि पञ्चमुखानि यस्य तदस्त्रं सन्दधे तदैव मधुर्वसन्तः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमात्रेण अन्ये चेन्द्रभृत्यास्तस्य मनो व्यकम्पयन् ॥ २५—२६ ॥

किञ्च, वायुर्मलयानिलः पुञ्जिकस्थल्याः सूक्ष्मं वासो जहार ॥२७

(१) मधुर्मनोरजस्तोम इति (२) तत आत्त च विस० पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वं तेषां कर्म तत्र तस्मिन् मोघं व्यर्थम् असौम्यस्य निर्दैवस्य ॥ २८ ॥

मुनेरपकुर्वन्तः प्रतिकूलमाचरन्तः हे मुने ! ॥ २९ ॥

महमोऽहङ्कारस्य भावं विकारम् ॥ ३० ॥

निस्तेजसं म्लानवदनं स्वराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरनारायणरूपो हरिः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

महमो भावं महङ्कारं रागात् न प्राप्तः ॥ ३०—३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सन्दध इति । पञ्चारविन्दादीनि मुखानि यस्य तदस्त्रं स्वे धनुषि सन्दधे मधुर्वसन्तः रजस्तोको लोभो मदश्चेति एते इन्द्रभृत्याः व्यकम्पयन्नक्षोभयन् ॥ २५ ॥

क्रीडन्त्या इति पुञ्जिकस्थलीनामाप्सराः तस्याः कन्दुकैः क्रीडन्त्याः स्तनभाराक्रान्तमुद्भिन्नमध्यायाः चलन्त्याश्च केशेभ्यो विस्रंसिता स्रग्यस्यास्तस्याः ॥ २६ ॥

कन्दुकमनुसृत्य इतस्ततो भ्रमन्त्यौ दृष्टी यस्याश्चलन्त्याः अतएव त्रुटिता मेखला यस्मिन् तत्सूक्ष्मं वासो वस्त्रं वायुर्जहार ॥ २७ ॥

विससर्जेति । तदा पुञ्जिकस्थल्याः नग्नतादशायां तत्र तस्मिन् मुनौ सर्वमेतत्कृत्यं मोघं व्यर्थमभवत् यथाऽनीशस्य निर्धनस्योद्यमस्तद्वत् ॥ २८ ॥

त इति । हे मुने मुनेः मुनये इत्थमपकुर्वन्तस्तस्य मुनेस्तेजसा दह्यमाना निवृत्तुर्निवृत्ता बभूवुः यथार्भकोऽहिं सर्पं प्रबोध्य ततो निवर्तते तद्वत् ॥ २९ ॥

चित्रमेतदहो तस्य जितेन्द्रियत्वमिति विस्मयमानमाशौनकाह—इतीति । हे ब्रह्मन् धर्षितः प्रक्षोभितोपि महमोऽहङ्कारस्य भावं विकारं मोहं नागाद्विति तत्रापेक्षतन्महत्सु न चित्रम् ॥ ३० ॥

दृष्ट्वेति । स्वराडिन्द्रः निस्तेजसं परिम्लानवदनं कामं दृष्ट्वा ब्रह्मर्षेः मार्कण्डेयस्य प्रभावं श्रुत्वा च परं भृशं विस्मयमगात् ॥ ३१ ॥

तस्येति नरनारायणौ नरसहितः श्रीनारायणः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुञ्जिकस्थल्याः अप्सरसां प्रधानायाः कबर्याश्चिद्रप्रसरः केशविस्रंसितस्रजः केशभागात् विस्रंसिता विभ्रष्टा स्रक् यस्याः सा तथा तस्याः ॥ २६ ॥

अनुकन्दुकम् उत्पतत् कन्दुकानुकूलं यथा भवति तथा चलन्त्याः सूक्ष्मपणुतरं त्रुटितमेखलं त्रुटिता छिन्ना मेखला काञ्ची यस्याः तत्तथा तत् ॥ २७ ॥

स्वेनात्मना जितम् ॥ २८ ॥

अर्भका माहिं प्रबोध्येव ॥ २९ ॥

महमोऽहङ्कारस्य भावं नागात् कपालमुकनारिकेलफलवद्दाहाभिमानरहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

निस्तेजसं दुर्बलं स्वराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरेण युक्तो नारायणः नरनारायणः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

व्यकम्पयन् विकम्पयितुमारब्धाः ॥ २५ ॥

पुञ्जिकस्थल्याख्यस्तत्राकन्याः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनीशस्य अनीश्वरवादिनः उद्यमः पारलौकिकप्रयत्नः ॥ २८ ॥ २९ ॥

धर्षितोपि धर्षितुमारब्धोपि ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शोषणमोहनसन्दीपनतापनमादनाख्यानि पञ्चमुखानि यस्य तत् मधुर्वसन्तः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमार्षं व्यकम्पयन् मनश्चालयामासुः ॥ २५—२७ ॥

अनीशस्य भाग्यरहितस्य ॥ २८ ॥

प्रबोध्याहिमिति न जानीमहे अद्य किं भविष्यतीति भीताः अत्राहिदृष्टान्तेन प्रथमं किञ्चिदुद्भूतं कामं प्रति क्रोधोऽभूत् पश्चाद्विवेकेन कामक्रोधयोरुभयोरप्युपशमः कृत इत्यवसीयते ॥ २९ ॥

महमोऽहङ्कारस्य ॥ ३० ॥

स्वराट् इन्द्रः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शोषणदीपनवशमोहनतापनोन्मादनानि पञ्चमुखानि यस्य तत्पञ्चमुखम् तस्य मनः व्यकम्पयन् मधुर्वसन्तः रजस्तोकश्च पुंस्त्वमार्षम् आत्मइन्द्रभृत्याः मदादयः ॥ २५-२९ ॥

महमः महङ्कारस्य भावं विकारं मोहम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नरनारायणो नरेण सहितो नारायणः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

उसी समय कामदेव ने भी अपने धनुष पर पंचमुख का बाण धारण किया, वसन्त और लोभ तथा अन्य इन्द्र के किंकर मुनि के मन को कंपाने लगे ॥ २५ ॥

उसी समय ऋषि के आगे पुञ्जिकस्थली अप्सरा गेंद हाथ में लेकर खेल रही थी, तब उसके स्तनों के भारीपने से उसका सूक्ष्म कटिभाग टूटा सा जाता जिसकी शोभा न्यारी हो रही, और उसके गेंद के खेल के आवेग में केशों से माला खुल २ कर न्यारी पृथिवी पर गिरने लगी ॥ २६ ॥

गेंद के पटकने पर जहां २ गेंद जाती थी उसी गेंद के पीछे जानेवाली उस पुंजिकस्थली अप्सरा की दृष्टि गेंद

तौ शुक्लकृष्णौ नवकञ्जलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलाम्बरौ ।
पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमण्डलुं दण्डमृजुं च वैणवम् ॥ ३३ ॥
पद्माक्षमालामुत जन्तुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप [1] एव रूपिणौ ।
तपत्तडिद्वर्णपिशङ्गरोचिषा प्रांशू दधानौ विबुधर्षभार्चितौ ॥ ३४ ॥
ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी ।
दृष्ट्वोत्थायादरेणोच्चैर्ननामाङ्गेन दण्डवत् ॥ ३५ ॥
स तत्सन्दर्शनानन्दनिर्वृतात्मेन्द्रियाशयः ।
हृष्टरोमाऽश्रुपूर्णाक्षो न सेहे तावुदीक्षितुम् ॥ ३६ ॥
उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्वः औत्सुक्यादाश्लिषन्निव ।
नमो नम इतीशानौ बभाषे गद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥
तयोरासनमादाय पादयोरवनिज्य च ।
अर्हणेनानुलेपेन धूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥
सुखमासनमासीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी ।
पुनरानम्य पादाभ्यां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

किं वर्णये तव विभो ! यदुदीरितोऽसुः संस्पन्दते तमनु वाङ्मन इन्द्रियाणि ।
स्पन्दन्ति वै तनुभृतामजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजतामसि [2] भावबन्धुः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

के पीछे भ्रमती रही इतने में कटि से अति सूक्ष्म कटि सूत्र के टूटने से अति सूक्ष्म वस्त्र की साड़ी पहिने थी वह शिथिल हुई और कन्दुक क्रीड़ा के आवेश में उस अप्सरा को खबर नहीं पड़ी इतने में ही मलयगिरि के पवन ने उस सूक्ष्म साड़ी को पुञ्जिकस्थली के शरीर से उड़ाकर पृथक् करदी ॥ २७ ॥

काम ने जाना कि मैंने अपने कर्त्तव्य से अब ऋषि को जीत लिया, ऐसा मानकर ऋषि के ऊपर अपना बाण छोड़ दिया, परन्तु उन ऋषि के ऊपर तो इनका सब ही प्रयोग निष्फल होगया, जैसे, कि—असमर्थ का उद्यम व्यर्थ हो जाता है ॥ २८ ॥

सूत जी कहने लगे, कि—हे शौनक ! वे इन्द्र के किंकर मुनि का इस प्रकार अपराध करके जब उनके तेज से जलने लगे, तब वहां से निवृत्त हुए । जैसे, कि छोटे २ बालक सर्प को चैतन्य करके दूर होजावें ॥ २९ ॥

हे ब्रह्मन् ! इस तरह इन्द्र के अनुचरों ने महामुनि श्रीमार्कण्डेय का अपराध भी किया, तौ भी जो उनको अहंकार नहीं हुआ यह बात हरिभक्त महात्माओं में कुछ बड़ी विचित्र नहीं है ॥ ३० ॥

इन्द्र भी परिकर सहित कामदेव को बिना तेज का फीका देखकर ब्रह्मर्षि के प्रभाव को सुनकर बड़े विस्मय को प्राप्त होता हुआ ॥ ३१ ॥

तप स्वाध्याय और संयमों से इस प्रकार श्रीहरि में चित्त लगानेवाले उन मार्कण्डेय ऋषि के ऊपर अनुग्रह करने को सर्व दुःख हरन करनेवाले श्रीनरनारायण भगवान् आकर ऋषि को दर्शन देते हुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तावनुवर्णयति द्वाभ्याम्–ताविति । रौरवं कृष्णाजिनं वल्कलं चाम्बरं ययोस्तौ पवित्रे पाण्योर्ययोस्तौ त्रिवृत्त्रिगुणं नवतन्तुकमिति वा त्रिवृद्बर्हिः पवमानमित्यादौ नवके प्रयोगात् उपवीतकादीन्दधानौ ॥ ३३ ॥

(१) एकरूपिणाविति वीर०विज० पा० (२) भावबद्ध इति विज० पा० ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति मन्दाशङ्कां परिहरति-त्वदृत्येति । त्वदुपेन्द्रियाण्यपि त्वत्प्रेरितानि यद्यप्येवं स्वतन्त्रोऽसि स त्वमथापि भजतां पुंसां भाववद्धोऽसि भक्तिबद्धोऽसि तस्मात्परतन्त्र इव । प्रतीयसे मादृशानामित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उपवीतादिकं दधानौ ॥ ३३—३९ ॥

किं वर्णये इति । तथापि भावेन भक्त्या बन्धुः स्निग्धोऽसि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रौरवं कृष्णाजिनं वल्कलम् अम्बरं ययोस्तौ त्रिवृत् त्रिगुणं नवतन्तुकम् उपवीतं दधानौ कमण्डल्वादिकं हस्तेषु दधानौ वद वेदयास्त्रं जन्तूनां मार्जनं शुचिवंतस्त्वं वेदं दर्भमुष्टिमिति केचित् तप एव रूपिणौ तपोमूर्ती इत्यर्थः । तपसाऽद्भुतौ दीप्यमानविद्युत्सदृशा यत् पिशङ्गं रोचिस्तेन प्रांशु अत्युच्चौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

न सेह न शशाक ॥ ३६ ॥

प्रह्वो नम्रः ॥ ३७—३९ ॥

येन त्वयैव उदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणः स्पन्दते प्रवर्तते तमनु च वागादीनि स्पन्दन्ते "श्रोत्रस्य श्रोत्रम्" इत्यादिश्रुतिभिर्वै निश्चितमेवेत्यर्थः । न केवलं प्राकृतानां तनुभृतामपि त्वजादीनां च अतः अस्य ममापि यद्यप्येवम् अथापि भजतां जनानां भावेन प्रेम्णा बन्धुर्बन्धुरिव वद्योऽपि प्राणबुद्धीन्द्रियादिभिः कायमेव स्वभजनं कारयसि पुनस्तादृशभजनस्य प्रत्युपकारे असमर्थो ऋणीव भूत्वा तत्प्रेमवश्यो भवसीत्यद्भुतं तव कृपावैभवमिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नरः शुक्लः श्रीनारायणः कृष्णः रौरवं कृष्णाजिनं ते अम्बरे ययोस्तौ त्रिवृत् त्रिगुणं नवतन्तुकं वा उपवीतकं कमण्डल्वादिकं च दधानावित्युत्तरेणान्वयः ऋजुमवक्रं दण्डम् ॥ ३३ ॥

जन्तुमार्जनं पिपीलिकामशकादिजन्त्वपनोदकम् तपत् दीप्यमानं तडिद्वर्णसदृशं यत्पिशङ्गरोचिस्तेन साक्षात्तप एव रूपिणौ मूर्तिमन्तौ ॥ ३४ ॥

उद्वीक्षितः आदरेण ॥ ३५ ॥

तयोः सन्दर्शनानन्देन निर्वृताः आनन्दिताः आत्मेन्द्रियाशयाः देहेन्द्रियमनांसि यस्य सः ॥ ३६ ॥

आश्लिषन् आलिङ्गयन् इव ॥ ३७—३९ ॥

सर्वचेतनाचेतननियन्तारं भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्तस्तत्स्तुतौ आत्मनः सामर्थ्याभावं प्रथमं दर्शयति—किमिति । हे विभो ! सर्वव्यापक । तव अहं किं वर्णये न किमपि वर्णयितुं शक्नोमीत्यर्थः । यथा व्यापकस्य वह्न्यादेः सकाशात् जातो विस्फुलिङ्गादिः किमपि न कर्तुं शक्नोति तद्वदिति भावः किञ्च अस्य मम तथाऽन्येषामपि तनुभृतां किम्बहुना अजभवयोश्च असुः यमनु वाङ्मनइन्द्रियाणि स्पन्दन्ति एवम्भूतः सर्वेन्द्रियनायकः प्राणः येन त्वयैवोदीरितः स्पन्दते प्रवर्तते अथापि अगाधत्वविवर्तितमायाविभवां भवत्स्वरूपाज्ञानभूतानां भजतामस्माकं भावबन्धुः भावेन स्वपादारविन्दे भक्तिप्रवणभावेनैव बन्धुर्भवस्यपि ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

वे दोनों नर और नारायण कैसे हैं, कि—एक शुक्ल और एक कृष्ण वर्ण हैं, दोनों नवीन कमल सदृश विशाल लोचनवारे हैं, चार जिनके भुजा, मृगचर्म और वल्कलों के वस्त्र धारण किये, कुशाओं के पवित्रों (पहितियों) को हाथों में धारण किये । त्रिगुण यज्ञोपवीत कमंडलु और सरल वेणु का दण्ड इनको भी दोनों स्वरूप धारण किये ॥ ३३ ॥

तथा कमलाक्ष की माला, जन्तु मार्जन और दर्भ की मुष्टि इनको भी धारण किये दोनों साक्षात् तप की मूर्ति दीप्यमान विद्युत्सदृश जो कान्ति तिससे तपायमान और बड़े ऊंचे, तथा बड़े २ देवताओं में श्रेष्ठ जो ब्रह्मरुद्रादि तिनसे पूजित ऐसे उन दोनों को मार्कण्डेय ने देखा ॥ ३४ ॥

मानो ऋषी नर नारायण दोनों उन भगवत्स्वरूपों को देखकर बड़े आदर पूर्वक उठकर मार्कण्डेय महर्षि साष्टांग दण्डवत करतेहुए ॥ ३५ ॥

भगवान् के दर्शन से उन मार्कण्डेय ऋषि का आत्मा, इन्द्रिये, और अन्तःकरण तीनों आनन्द में निमग्न होगये, उस समय महर्षि को आनन्द से रोमाञ्च हो आये तथा नेत्र आनन्दाश्रुवों से पूरित होगये कि—जिससे यथावत् भगवान् के दर्शन करने को भी मुनि समर्थ न हुए ॥ ३६ ॥

फिर साष्टांग दण्डवत् से उठकर हाथ जोड़ नम्र होकर उत्सुकता के मारे जानों कि भगवान् को आलिंगन ही कर लेवेंगे इस प्रकार प्रेम से गद्गदस्वर होकर दोनों जगत् के नियन्ताओं से ऋषि नमो नमः ऐसे बोलते हुए ॥ ३७ ॥

ऋषि दोनों को आसन देकर दोनों के चरणारविन्दों का प्रक्षालनकर अर्घ चन्दन धूप दीप मालाओं से पूजन करते हुए ॥ ३८ ॥

सुख पूर्वक आसनों पर विराजमान अपने ऊपर अति प्रसन्न दोनों आदि मुनियों के चरण कमलों को फिर नमस्कार करके परमपूज्य अपने दोनों प्रभुओं से मुनि इस प्रकार बोलते हुए ॥ ३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वस्यैकस्यैव सृष्टत्वं पुनरसृष्टत्वं दृष्टम् इत्यतो दृष्टान्तमाह—ऊर्णनाभिरिति ऊर्णनाभिरिवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यतः सर्वजगत्कारणभूतोऽतस्त्वामेव "कारणं तु ध्येयः" इत्यादि वेदार्थतात्पर्यज्ञा ध्यायन्तीत्याह—तस्येति । तस्य सृष्टिसंहारकर्तुरवितुः स्वावतारैः रक्षितुः चराचराणामन्तः प्रविश्य धारणेन नियन्तुश्च तव यत्पादमूलं तदेव भजामीत्युपरिष्टात् सम्बन्धः कथम्भूतं यस्माद्यदुपासनादित्यर्थः न कर्मगुणकालरजः स्पृशन्ति कर्मगुणकालानां रजोमलं यदुपासकान् न स्पृशन्ति रुज इति पाठे तथा कर्मादयो यदुपासकं न स्पृशन्ति यदुपासका कर्मादीन्न स्पृशन्तीति वा तत्र कर्म पुण्यपापात्मकं तस्य कर्मणो रजः रजोवद् ज्ञानावारकत्वात्सुखदुःखे गुणरजःशब्देन रजआदि गुणकार्यं कामक्रोधादिकं विवक्षितं कालशब्देन तत्प्रयुक्तशीतातपवर्षादयो विवक्षिताः रुज इति पाठे रुजो रोगाः किञ्च वेदहृदयाः वेदा हृदये येषां ते वेदतात्पर्यविद् मुनयः इत्यर्थः । यजन्त्याराधयन्ति तदाप्त्यै तत्पादमूलप्राप्त्यै ॥ ४२ ॥

किं तदाप्त्येत्यतः तस्या एव निरतिशयपुरुषार्थरूपतामाह, नान्यमिति । अभिय इति छेदः हे अपवर्गमूर्ते ! निरतिशयपुरुषार्थरूप ! हे ईश ! परितो न भीमेयं यस्मात्त्वदङ्घ्र्युपनयात्त्वदङ्घ्रिप्राप्तेरन्यं क्षेमं श्रेयो न विद्मः भिय इति छेदः परितोभियः इति समस्तं पदं जनस्य विशेषणं ननु, चतुर्मुखलोकप्राप्तेरपि क्षेमं प्रेक्ष्यत आह—आब्रह्मेति । अजं नितरां कालरूपस्य ते स्वसः बिभेति कुतः यतः सोऽपि द्विपरार्द्धधिष्ण्यः द्विपरार्द्धकालावस्थायिलोकः अतो बिभेतीति सम्बन्धः । यतो ब्रह्मण एवं भयं किमुत तत्कृतानां तत्सृष्टानां भौतिकानां भूतपरिणामरूपदेहभाजाम् ॥ ४३ ॥

यतस्त्वदङ्घ्र्युपनय एव क्षेमः अतस्त्वत्पादमूलमेव तत्प्राप्तये भजामीत्याह—तद्वा इति । कृतधियः सत्यसङ्कल्पस्य परमात्मनो गुरोश्च परस्य सर्वस्मात्परस्य च भवात्महितं तदेतत्पादमूलं भजामि कुतो नाभिय इत्यनेन "तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्" इत्युक्तविधसत्यसङ्कल्पत्वं विवक्षितम् आत्मगुरोरित्यनेनान्तः प्रविश्य नियमनेन साधुकर्मकारयितृत्वं ज्ञानोपदेशेन उपकर्तृत्वं च प्राप्यत्वोपयुक्ततयोक्तम् "हित्वेतरान्प्रभवतो भवितात्मगुरोः परस्य देहाद्यपार्थमसदन्त्यमभिज्ञमात्रम्" इति पाठे अत्यसदन्त्यमसदुष्टमपार्थं निष्फलं च देहादि हित्वा अपारयात्महितं पादमूलं भजामीति सम्बन्धः । हित्वेदमात्मच्छदिमात्मगुरोरिति पाठे तु आत्मच्छदिमात्मज्ञानावरकं देहादि हित्वा भजामीत्यर्थः । देहाद्यपार्थमसदन्त्यमभिज्ञमात्रमिति च क्वचित्पाठः तदा अपार्थमसदन्ति स न भवत्यभिज्ञमात्रम् यस्मात्सदेहादि हित्वेत्यर्थः ज्ञानशक्त्यादयो इत्यः यथैव नेत्रा यो भजेदिति शेषः । तर्हि स एव सर्वं मनीषितार्थमभिमतं सर्वं पुरुषार्थं विन्देत लभेत आद्यपाठे तु यस्येति शेषः । यस्य ते अभिज्ञमात्रं त्वत्पादमूलविषयकज्ञानमात्रमस्ति तर्हि स एव सर्वमनीषितार्थं विन्देत "विन्दन्ति ते सर्वमनीषितार्थम्" इति च पाठो दृश्यते तदाभिज्ञमात्रमित्युक्त्या वेदाभिज्ञा इत्यादिः ते विन्दन्ति सर्वम् इति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आविष्कृतत्वं दर्शयति—मूर्त्तीति । हे भगवन् ! भक्तवत्सलस्य भगवत इमे मूर्त्तयो नरनारायणसंज्ञे त्रिलोक्याः क्षेमाय रक्षायै शत्रुकृतसन्तापनाशाय मृत्युजित्यै, संसाराख्यशत्रुजयाय भवतः किञ्च, त्वं नाना अनुपमान्यतनूर्नानाविधा अनुपमा असदृशीस्तन्वा अन्योन्यविराजत्तनूर्मूर्त्तीर्बिभर्षि त्रिलोकीक्षेमादिकार्यार्थेति शेषः । किञ्च, ऊर्णनाभिरिव इदं सर्वं यथापूर्वं सृष्ट्वा पुनर्यथापूर्वं ग्रससि अनेन मायाविकृतबहुरूपग्रहणं न चित्रं स्यादिति शङ्का परिहृता सत्यप्रपञ्चस्रष्टुरीश्वरस्य तन्नियमनार्थं तावद्रूपग्रहणोपपत्तेः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेः । यद्वा, अतनूरप्राकृतशरीरस्त्वं यथा सर्वमिदं सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि तथानुपमानि नानाविधानि शरीराणि बिभर्षि ग्रससि अन्तर्गतानि करोषि । त्रिलोकीक्षेमोदये भरणं क्षेमाद्यनन्तरमेकीकरणमिति विशेषः भगवत इमे मूर्त्तीश्च तथेति ॥ ४१ ॥

एतमर्थं प्रमाणयति—तस्येति । यत्र यस्मिन्पादमूले स्थितं पुरुषं कर्मगुणकालरजः दुष्कर्मगुणाः सत्त्वादयः कालो जन्मादिहेतुः रजः आर्त्तवम् शुक्रशोणिताख्यम् एकवद्भावविवक्षयैकवचनं न स्पृशन्ति नोत्पादयन्ति न दुःखमापादयन्ति वेदस्य हृदयम् येषां ते वेदहृदयाः वेदतात्पर्यज्ञा मुनयो ब्रह्मादयः स्थिरचरेशितुरवितुः पालकस्य तव पद्धिमूले स्तुवन्ति "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति नितरां नमन्ति नमो विष्णवे महते करोमीति यजन्ति "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्" इति ध्यायन्त्यात्मानमेव लोकमुपासीत इति यद्यस्मात्त्वदङ्घ्रिसपर्या तदेवमानं वा इत्यर्थः । तस्य यदङ्घ्रिमूलं यत्र कर्मादयो न स्पृशन्ति तत्तव पादमूलं भजामीत्येकवाक्यं वा ॥ ४२ ॥

किमर्थमेतदेव स्तुवन्ति निर्दुःखसुखावाप्तये अन्यत्किं न स्यादिति तत्राह—नेति । हे ईश ! अपवर्गमूर्त्ते ! पुरुषार्थस्वरूप ! यस्त्वं परितोऽभयः सर्वस्मादभयः जनस्य त्वदङ्घ्र्युपनयात्त्वदङ्घ्रिशरणप्राप्तेरन्यत् क्षेमं न विद्मः परितो भिय इति वा पाठः जनस्येति विशेषणं सर्वस्माद्भीर्भयम् यस्य स तथा तस्य । ननु, स्वस्त्यः क्षेमकर्त्ता ब्रह्मास्ति "प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः" इति श्रुतेः । तत्राह ब्रह्मेति यतः परितोभयः अतो द्विपरार्द्धसङ्ख्याधिष्ण्यं यस्य स तथा स ब्रह्मा कालरूपस्य ते तव सकाशाद्बिभेति "यन्मां निशम्य सदनादुरुकम्पमानम्, यो मत्कमात्तुरसं सभयं विलक्षमाणेषु" इति श्रुतेः । भूतग्रामस्य विचित्रसृष्टत्वात्कस्यचिन्निर्भयत्वोपपत्तेर्ब्रह्मणस्तु लोकविडम्बनत्वेन तथाभावः किं नस्यादिति मन्दाशङ्कां कैमुत्यन्यायेन परिहरति, किमुतेति । अत इत्युत्तरत्रापि सम्बध्यते ब्रह्माप्येवं बिभेति यतोऽत्यन्तकृतभौतिकानां तेन ब्रह्मणा कृतानि भौतिकानि शरीराणि येषां ते तथा तेषां प्राणिनां भयमस्तीति किमुतेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

सेवायामित्थं भावमाह—तद्वै इति । कृतधियः एकप्रकारबुद्धेर्निश्चलबुद्धेरित्यर्थः आत्मगुरोः जीवगुरोः परस्य परमात्मनस्तव पादमूलमनहंदेहाद्यभिमानं हित्वा यदि भजामि तर्हि ते तव प्रसादात्सर्वं मनीषितार्थं विन्देय इत्यन्वयः । कीदृशम्

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मच्छिदम् आत्मनाशहेतुम् अत एवापार्थं पुरुषार्थलक्षण- प्रयोजनशून्यम् असदभद्रम् मनाभिज्ञमात्रं केवलाज्ञाननिर्मितं केवलाविद्याकृतं वा अनेन देहेऽहंभावो भवहेतुस्तदभावो मुक्ति- हेतुरिति कथितं भवति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तद्वै इति तैः अभिज्ञमात्रमित्यस्य टीकायामात्ममात्रमिति आत्म- न्यधिष्ठाने भ्रमादेव प्रतीतिर्यस्य तदित्यर्थः ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मात् स्वभजनं कारयितुं भजनपरिपाके च तद्भक्त- प्रेमवशो भवितुं च तवावतारः न केवलमेतदेव निमित्तं जगत्पाल- नार्थमपीत्याह—मूर्ती इमे इति । मृत्युजित्यै मोक्षाय च यथा नाना ऽन्यतनूर्मत्स्यकूर्माद्या बिभर्षि तथेमामपि तनूं बिभर्षि किञ्च सृष्टा यस्य पालनार्थं तनूं बिभर्षि तत्सर्वं पुनर्ग्रससि च ऊर्णनाभि- रिवेत्यद्भुतं तव लीलावैभवमपीति भावः ॥ ४१ ॥

तस्य तवाङ्घ्रिमूलं भजामीति तृतीयश्लोकस्यस्यानुषङ्गः यत्स्थं यदङ्घ्रितलस्थं भक्तजनं कर्मगुणकालाः रजः दुराचार- त्वादिमयं मालिन्यं च न स्पृशन्तीति अद्भुतं तव भक्तिवैभव- मिति कर्मेति दुष्कृतं सुकृतं प्राचीनमर्वाचीनं वा कृतमपि न स्पृशतीति पुष्करपलाशे जलमिवेति भावः । बहुत्वमार्षं यद्भक्ता अभीक्ष्णं स्तुवन्ति मुनयो मौनशीला वेदहृदया वेदार्थतात्पर्यज्ञाः तत्प्राप्त्यर्थं ध्यायन्ति ॥ ४२ ॥

अङ्घ्र्युपनयात् चरणप्राप्तेरन्यत् क्षेमं कुशलं परितो भियः संसाराद्बिभ्यतो जनस्य न विद्मः यतो ब्रह्मेत्यादि ते कालस्य कालस्वरूपत्वात् इतः अस्मात् किमुत वक्तव्यं तत् कृतानां अब्जकृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥ ४३ ॥

ऋतधियः सत्यज्ञानस्य आत्मच्छिदि हित्वा आत्माच्छादकं देहादि देहगेहादिममत्वं त्यक्त्वा अपार्थं निष्फलम् असत् तुच्छं अन्त्यं नश्वरम् एवमन्योपि यो भजति स ते त्वामभिज्ञमात्रं भक्त- सेवाभिज्ञमेव प्राप्नोति । ननु, तर्हि निष्काम एव मां भजतु सकाम- स्त्वन्यं तत्राह—तर्हीति । यदि त्वां विन्देत तर्हि सर्वमनीषितार्थं वाञ्छितार्थं विन्देतैव ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, प्राणप्रवर्तको भगवानास्तु तापसा किमत आह—मूर्ती इति । हे भगवन् ! नारायण ! इमे नरनारायणाख्ये मूर्ती भगवन् त्वाविर्हिते आविर्भावप्रयोजनमाह, त्रिलोक्याः क्षेमाय रक्षार्थं तापविरमाय त्रिविधतापनिवृत्त्यै मृत्युजित्यै संसारनिवृत्तये च अत्र दृष्टान्तमाह, यथैव विश्वमवितुमन्यतनूः मत्स्यकूर्मादिरूपाः भाव्याः बिभर्षि तद्वत् विश्वनिर्गमनप्रवेशस्थानत्वप्रतिपादनेन भग- वत्तां दर्शयति, सर्वं विश्वं सृष्ट्वा पुनर्ग्रससीति जगत्कारणत्वेपि निर्विकारित्वं दृष्टान्तेन द्योतयति ऊर्णनाभिरिति ॥ ४१ ॥

एवम्भूतस्य तवाङ्घ्रिं भजामीत्याह—तस्येति । तस्य अङ्घ्रिमूलं भजामीति तृतीयश्लोकादानीतेनाध्याहृतेन वा क्रियापदेनान्वयः तदाप्त्यै अङ्घ्रिमूलप्राप्तये ॥ ४२ ॥

अङ्घ्रिप्राप्तेरन्यत्क्षेमं नेत्याह—नान्यमिति । परितो भीर्यस्य तस्य जनस्य यद्वा, परितः सर्वत्र नास्ति भीर्यस्मात्तस्य तव अङ्घ्र्युप- नयात् श्रीमत्पादपद्मप्राप्तेः अन्यत्क्षेमं न विद्मः भगवच्चरणप्राप्ति- रेवोपादेयपदार्थ इति द्रढयितुं सर्वं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं काल- ग्रस्तत्वादनुपादेयमित्याह, ब्रह्मेति । द्विपरार्धकालरूपायिधिष्ण्यं स्थानं यस्य सोपि ते तव शक्तिरूपस्य कालस्य वेगादिति- शेषः । अलं नितरां बिभेति तत्कृतभौतिकानां तेन कृतानां भौति- कानां प्राणिनां भयमिति का कथा ॥ ४३ ॥

तत्तस्मात् पादमूलप्राप्त्यर्थं ऋता धीर्यस्मात्तस्य तव धीप्रेर- कस्य वेदमात्रार्थभूतस्य आत्मनां ब्रह्मादिसर्वजीवानां गुरोः परस्य पूर्णस्य तव पादमूलं भजामि नन्वन्यासक्तस्य नो भजने- ऽधिकार इत्यत आह, हित्वेति । इदं दृश्यमानमैहिकम् अन्त्यं- पारलौकिकम् असदयुक्तम् अत एवापार्थं निष्फलम् आत्मच्छिदि आत्माच्छादकं हित्वा उपेक्ष्येत्यर्थः । भगवत्प्राप्तिकामो भग- वन्तं भजेदिति फलितोर्थः यदि क्षेत्रज्ञस्वरूपमात्रप्राप्तिकामः अर्थ- प्राप्तिकामो वा तर्हि ते त्वत्त एव अभिज्ञमात्रं क्षेत्रज्ञस्वरूप- मात्रं मनीषितार्थं वा विन्देतैव तद्दातापि त्वमेव नान्यः क्षेत्र- ज्ञस्य त्वदंशत्वात् अर्थस्य सर्वस्य त्वदचिच्छक्तिमयत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! आप इन दोनों मूर्त्तियों को इस त्रिलोकी के मंगल के लिये, और दुःख दूर करनेके लिये, तथा मोक्ष के लिये, धारण करते हो। तथा इस जगत् की रक्षार्थ और भी नानाप्रकार की मूर्त्तियों को धारण करते हो। और इस जगत् को रचकर ऊर्णनाभि (मकरी) की तरह फिर सबको ग्रस लेते हो ॥ ४१ ॥

जगत् के पालन करनेवाले स्थिर चरों के नियंता ऐसे आप के चरणकमल को मैं भजता हूं । जिस चरणकमल के समीप स्थित रहनेवाले पुरुष को कर्म गुण काल और रजो- गुण ये सब स्पर्श नहीं कर सके हैं । और वेद के अभिप्राय जाननेवाले मुनि लोग जिन आप के चरणकमलों की प्राप्ति के अर्थ उनही चरणकमलों की स्तुति करते हैं, नमस्कार करते हैं, पूजन करते हैं, और निरन्तर ध्यान करते हैं ॥ ४२ ॥

हे ईश ! अपवर्ग मूर्त्ति जो आप हो तिन आप के चरणार- विंद की प्राप्ति को छोड़कर सर्वत्र भयभीत इस जन को और भी कोई क्षेम है इस बात को मैं नहीं जानता हूं । द्विप- रार्द्ध पर्यंत स्थित रहनेवाले ब्रह्माजी भी जिन आप के भृकुटी विलासरूप काल से अत्यन्तही डरते हैं । और जो विचारे ब्रह्मा की सृष्टि के प्राणी हैं उनको भय होवे इसमें क्या आश्चर्य है ॥ ४३ ॥

सत्त्वं रजस्तम इतीश ! तवात्मबन्धो ! मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवोऽस्य ।
लीलाधृता यदपि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै नान्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च याभ्याम् ॥ ४५ ॥
तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं स्वदयितां कुशला भजन्ति ।
यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं लोको यतोऽभयमुतात्मसुखं न चान्यत् ॥ ४६ ॥
तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वगुरवे [१]परदैवताय ।
नारायणाय ऋषये च नरोत्तमाय हंसाय संयतगिरे निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥
यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्भ्रमद्धीः सन्तं स्वखेष्वसुषु हृद्यपि दृक्पथेषु ।
[२]तन्माययाऽऽवृतमतिः स उ एव[३]साक्षादाद्यस्तवाऽखिलगुरो[४]रुपसाद्य वेदम् ॥ ४८ ॥
यद्दर्शनं निगम आत्मरहः प्रकाशं मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्तः ।
तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं [५]वन्दे महापुरुषमात्मनि गूढबोधम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे नारायणस्तवो नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

आत्मा के आवरण करनेवाले तुच्छ नाशवान् इस देहादि में आसक्ति छोड़कर, सत्य संकल्प आत्मा के अज्ञान को दूर करनेवाले, ज्ञान स्वरूप परात्पर ऐसे आप के चरणकमल को मैं भजता हूं ॥ यदि पुरुष आप का भजन करता है तब वह आपही से संपूर्ण वांछितार्थ को प्राप्त हो जाता है ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, ब्रह्मरुद्रावपि ममैव मूर्ती अतो मामेव किमत्यन्तमाश्रियसे तत्राऽऽह—सत्त्वमिति । यद्यपि यद्यपि तवैव मायया कृता एता लीलास्त्वयैव धृतास्तथापि या सत्त्वमयी सैव प्रशान्त्यै मोक्षाय न केवलमस्य प्रशान्त्यभावमात्रमन्यभजने किन्त्वनिष्टं च भवेदित्याह—व्यसनेति ॥ ४५ ॥

तदेव सदाचारेण द्रढयति—तस्मादिति । हे भगवन् ! तव शुक्लां तनुं श्रीनारायणाख्याम् अथ तावकानां च शुक्लां तनुं नराख्याम् यस्मात्सात्वताः सत्त्वमेव पुरुषस्येश्वरस्य रूपमुशन्ति मन्यन्ते न त्वन्यत्रजस्तमश्चेति अत्र हेतुः यतः सत्त्वाल्लोको वैकुण्ठाख्यः लोकत्वे सत्यभयम च मोक्षे सत्यभयमात्मसुखं च ॥ ४६ ॥

अतस्तं प्रणमति—तस्मै नम इति । हंसाय शुद्धाय संयतगिरे नियतवाचे अथ च निगमेश्वराय वेदमार्गप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥

वेदार्थसम्प्रदायप्रवर्तने हेतुत्वं वदन्स्तौति—यमिति । वितथाक्षपथैः कपटेन्द्रियमार्गैर्भ्रमन्ती विक्षिप्ता बुद्धिः पुमान् स्वेन्द्रियादिषु नियन्तृत्वेन सन्तमपि यं त्वां न वेद दृक्पथेषु विषयेषु बुद्धिविक्षेपे हेतुः तन्मायया तस्य तवैव मायया आवृता आत्मनिष्ठा मतिर्यस्य स उ सोऽपि आद्य एव पूर्वमविज्ञानेऽखिलगुरोस्तव त्वत्प्रवर्तितं वेदमुपसाद्य प्राप्य तं त्वां साक्षाद्वेद ॥ ४८ ॥

वेदेनैव त्वज्ज्ञानमित्युपपादयन्प्रणमति—यस्य तव दर्शनं निगमे भवति कथम्भूतम् ? आत्मनस्तव रहः रहस्यं तस्य प्रकाशकम् अन्यथा दुर्बोधतामाह—अजपरा ब्रह्ममुख्याः कवयोऽपि साङ्ख्ययोगादिभिर्यतमाना यत्र त्वयि मुह्यन्ति कुतः ? इत्यत आह, सर्वेषां साङ्ख्यादिवादिनां ये वादास्तेषां विषया भेदाद्वयस्तेषां प्रतिरूपं तत्तदनुसारि शीलं स्वभावो यस्य तम् । कुतः ? आत्मना देहादिसङ्घातेन निगूढो बोधो यस्य तम् एवम्भूतं महापुरुषं त्वां वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मायामयाः प्रकृतिसम्बन्धिन्यस्तनव इत्यध्याहारः शुक्लां तनुमित्यनन्तरश्लोके । लीलाधृता लीलया धृता अन्ये रजस्तमसी न प्रशान्त्यै याभ्यां व्यसनादिः स्यात् ॥ ४५ ॥

यत्सत्त्वं ते रूपं सात्वता उशन्ति तल्लोकाय आत्मज्ञानाय ज्ञानप्रदमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

---

(१) परदेवताये (२) त्वन्मायया (३) साक्षाद्य: (४) उपपद्य (५) वन्दामहे इति विज० पा० ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मसुखम् आत्मानुभवमेव चाभयं नान्यत् अन्यत् सुखं सर्वाभयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यं वै इति वितथाल्पथैः भ्रमद्भिः धीभिरिन्द्रियैः विषयेषु भ्रान्तमनाः जन्तुः सर्वपदार्थेषु सन्तमपि न वेद तं त्वामन्यो विलक्षणाधिकारी तवाङ्घ्रिमुपसाद्य त्वां वेद भजाङ्घ्रिमित्यध्याहारेण योजना । यद्वा, अखिलगुरोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ ४८ ॥

यद्दर्शनमिति यस्य दर्शनोपायभूतो वेदः आत्मरहः प्रकाशमिति निगमविशेषणम् अजो ब्रह्मा येषां परस्तेऽजपराः निगूढबोधं अपरिच्छेद्यज्ञानवैभवम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, ब्रह्मरुद्रावपि ममैव मूर्ती अतस्तौ हित्वा मामेव किमिति भजसि इत्यत आह—सत्त्वमिति । हे ईश ! हे आत्मबन्धो ! जीवसख ! यदपि यद्यपि अस्य जगतः स्थितिलयोदयहेतवः तव विष्णुरुद्रब्रह्मतनव इति विशेष्यमध्याहर्तव्यं शुक्लां तनुम् इत्यग्रे दर्शनाच्चाश्च सत्त्वं रजस्तम इति या तव माया तयैव कृताः लीलाधृताः लीलयैव धृता लीलापदेन विष्णवाख्यतनुसम्बन्धस्य कर्ममूलत्वव्यावृत्तिः तथापि तत्र सत्त्वमयी या तनुः सैव नृणामुपास्यमाना शान्त्यै मोक्षोपयुक्तशान्तये भवति नान्येऽन्ये ब्रह्मरुद्राख्ये तन्वौ न प्रशान्त्यै भवतः प्रत्युत ताभ्याम् उपास्यव्यसनमोहभियो भवेयुः व्यसनं दुःखं भीभयं यद्यप्यत्र स्थितिहेतुभूताया विष्ण्वाख्यतनोरपि मायाकृतत्वोक्त्याऽप्राकृतसत्त्वगुणपरिणामरूपत्वमवगम्यते तथ "सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः" इति भगवद्विग्रहे प्रतिषिद्धं तथाप्यत्र सत्त्वमिति या माया रजस्तमश्चेति च या माया ताभ्यां मायाभ्यां कृता इति योज्यम् तत्र सत्त्वशब्देन स्वसत्तामात्रं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणमित्युक्तं शुद्धसत्त्वमयं त्रिगुणात्मकप्रकृतिद्रव्यविलक्षणं विवक्षितम् इत्थं योजनार्थमेव सत्त्वं रजस्तम इति व्यस्तनिर्देशः कृतः अन्यथैकमेव "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते" इत्यत्रापमेवार्थः रजस्तमःशब्दाभ्यां सत्त्वमिश्रौ तौ विवक्षितौ ॥ ४५ ॥

यतः सत्त्वमय्येव प्रशान्त्यै न त्वन्ये तस्मात्त्रिगुणत्वपरतामेव उपासते तस्मादिति । अथ ननु, हे भगवस्तावकानां त्वद्भक्तानां स्वकीया स्वस्य तव च दयिता शुक्लां शुद्धसत्त्वमयीं तनुं कुतया भजन्ति कासौ शुक्ला तव तनुरित्यत्राह, धरत्वात्वताः पुरुषरूपमुपासते सत्त्वं लोका इति सात्वताः पञ्चरात्रसिद्धान्ततत्त्वाभिज्ञा लोका जना नरनारायणाख्यं यत्पुरुषरूपं पुरुषाकृत्यावस्थितं रूपं पुरुषस्य तव रूपं वा सत्त्वं विशुद्धसत्त्वमुपासते उपास्यत्वेनेच्छन्ति सैव शुक्ला तनुरित्यर्थः । तद्धि- धितर्हि—यतः पुरुषरूपात्सत्त्वादुपास्यमानादभयं सम्भूतिमयाभावः

उतापि चात्मसुखम् आत्मानुभवसुखं न चान्यदन्यद्भयमिश्रसुखं नास्ति ॥ ४६ ॥

इत्थमनन्तकल्याणगुणगणं स्तोतुमहं न शक्नोमीत्यभिप्रेत्योपस्थितैर्गुणैर्विशिषन् प्रणमति—तस्मा इति । पुरुषाय पुरुषिणोसि ददासीति तथा चतुर्विधपुरुषार्थप्रदायेत्यर्थः । भूम्ने सर्वान्तरात्मत्वेन भूमगुणविशिष्टाय त एव विश्वाय विश्वरूपेणावस्थिताय अत एव विश्वगुरवे विश्वस्य हितकराय आत्मनः शरीरिहिताचरणशीलत्वादिति भावः । परदेवतायै इत्यनेन ततोऽधिकदेवतान्तरव्यावृत्तिः नारायणायेत्यनेन प्राबल्यं प्रापकत्वं च विवक्षितम् ऋषय इत्यनेन सर्वज्ञत्वं नारायणपदसमभिव्याहृतनरोत्तमशब्देन शिष्याचार्यरूपेणाखिलाध्यात्मविद्याप्रवर्तनद्वारा जगदुज्जीवयितृत्वं विवक्षितम् । हंसायेत्यनेन अशेषनिराकर्तृत्वं संयतगिर इत्यनेन "सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर" इत्यत्रैव परिपूर्णताप्रयुक्तमजल्पाकत्वं निगमेश्वरायेत्यनेन वेदाऽऽचार्यत्वं च विवक्षितमिति ॥ ४७ ॥

ननु, त्वम् इव माम् इत्थं भूतं सर्वेऽपि किं न विदन्ति अतआह यं वा इति । त्वन्माययाऽऽवृता धृतिर्यस्यात एव वितथैर्निरर्थकैरल्पथैरिन्द्रियमार्गैर्भ्रमन्ती धीर्यस्य सः देहात्माभिमानिनी धीर्यस्येत्यर्थः भ्रमद्भिरिति पाठे विषयप्रावण्येन चलद्भिर्वितथाल्पथैः त्वां न वेद कथम्भूतमपि स्वकेषु स्वेन्द्रियादिषु स्वकेष्वसुषु प्राणेषु हृदि हृदये स्वकपथेषु विषयेषु नियन्तृतया सन्तमपि तर्हि न कोऽपि वेदेत्यत आह—यं त्वखिलगुरोराद्यः प्रथमं त्वत्प्रवर्त्तितः यः तं वेदमुपसाद्य स्थितः इति शेषः स तु एव साक्षात् त्वां साक्षाद्वेद वेदान्तविहितोपासनाविशुद्धमनसा वेदेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

वेदेनैव ज्ञानमित्युपपादयन्प्रणमति—यद्दिति । यस्य दर्शनोपायभूतो निगमो वेद आत्मरहस्यप्रकाशकः अन्यथा दुर्दर्शनमाह—अजपरा इति । अजो ब्रह्मा परः उत्कृष्टः प्रधानो येषां ते ब्रह्ममुख्याः कवयो यत्नतः साङ्ख्ययोगाद्भिर्यतमाना अपि । यद्वा, हिरण्यगर्भकपिलादयः योगसाङ्ख्ययोर्विज्ञप्रणयनेन स्वस्वरूपावमर्शनाय यतमाना अपि यत्र त्वयि विषयभूते मुह्यन्ति तमित्थंभूतं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं सर्वेषां वादा योगसाङ्ख्यादिवादाः प्रकृत्युपादानत्वपुरुषनिमित्तत्वादिवादास्तेषां प्रतिक्षेपकं रूपं स्वरूपं शीलं स्वभावः सार्वज्ञसर्वशक्तित्वादिः प्रकृतिपुरुषाद्विलक्षणमिति यस्य तमात्मनि स्वस्मिन् गूढस्तैरविज्ञातः बोधः अपरिच्छेद्यज्ञानवैभवो यस्य तं महापुरुषं वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बद्धहंभावस्य निमित्ते रजस्तमसी तदभावस्य सत्त्वं त्वं भजतामिति भावेनाह—सत्त्वमिति । हे ईश ! आत्मबन्धो ! सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्त्वया लीला धृताः जगन्निर्माणक्रीडायै धृताः अङ्गीकृताः । ननु, जीववल्लिङ्गं किं कुर्वन्ति यैन धार्याः स्युरिति तत्राह, स्थितीति । अस्य जगतः स्थित्यादिहेतवः किमात्मका इति तत्राह, मायामया इति । इच्छात्मकाः यद्यपि यद्यपि

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तथापि सत्त्वमयः सात्त्विकः प्रशान्त्यै मुक्तये भवति अन्ये राजसतामसाः प्रशान्त्यै न स्युः किन्तु देहाहंभावेन संसाराय स्युरित्यर्थः । यद्वा, सत्त्ववदन्ये रजस्तमसी शान्त्यै न स्यातां पुनः कस्मै भवत इति तत्राह, नृणामिति । याभ्यां रजस्तमोभ्यां नृणां व्यसनादयः स्युः च एवार्थे त्रिविधानां नृणां मध्ये सत्त्वमय एव इति वा ॥ ४५ ॥

उपसंहरन्नेव सत्त्वं स्तौति—तस्मादिति । यस्मात्सत्त्वमेव निःश्रेयसहेतुस्तस्मादिह कुशलाः भगवतः कल्याणानां तावकानाम् उपासायोग्यां सतो दयितां शुक्लां तव तनुं भजन्ति तावकानामिति किं विशिष्योच्यत इति तत्राह, सात्वता इति सात्वताः साधुगुणयुक्ताः पुरुषाः सत्त्वं सत्त्वगुणप्रवर्तकं पुरुष इति रूपं शब्दो यस्य तत्तथा पुरुषशब्दवाच्यमित्यर्थः उशन्ति कामयन्त इति यद्यस्मात्तस्माद्विशेषवचनम् यतः पुरुषरूपात् लोकोऽभयं विन्दति आत्मसुखमपि लभते तस्मादन्यदभयादिह न बद्धा, यतः सत्त्वाल्लोको रक्षितो भवति अभयमृतात्मसुखमाप्नोति अन्यद्रजस्तम इति यद्वक्ष्य. स्वरूपसुखादिहेतुर्न भवति ॥ ४६ ॥

निरन्तरध्यानासमर्थस्योपास्तिप्रकारमाह—तस्मा इति । विश्वाय विश्वनाम्ने अस्य सर्वनामसंज्ञा नास्ति अर्थान्तरत्वात्प्रेक्षया धीरत्वेन संयतगिरे मितभाषणाय ॥ ४७ ॥

भवत्साक्षात्कारो भवत्प्रसादायत्तो न स्वप्रयत्नसाध्य इत्याह, यमिति । हे वितत ! यः पुरुषोऽक्षपथैः शब्दादिभिः भ्रमद्धीः त्वां न वेद कीदृशं स्वखेषु स्वेन्द्रियेषु असुषु प्राणेषु हृद्यपि दृक्पथेषु इन्द्रियविषयेषु चरन्तं निर्दोषत्वेन वर्तमानं ज्ञापकाभावात्र जानन्तीति नेत्याह, तवेति । अखिलगुरोस्तव वेदं ज्ञापकप्रमाणम् उपपद्यापि सः सांसारिकः(?) अदृष्टयोग्यः विषयभोगशीलः अस्य तव मायया बन्धकशक्त्या आवृतमतिः आच्छादितज्ञानकलकः(?) स्वत्प्रसादेन त्वज्ज्ञानसुखमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

त्वज्ज्ञानस्य किं माहात्म्यं येन त्वदनुग्रहेण लभ्यमानं(?) स्यादिति तत्राह—यद्दर्शनमिति । यस्य तव दर्शनं ज्ञानं निगमे सर्वनिर्णायके वेदे प्रतिपादितम् आत्मरहःप्रकाशो यस्मात्तथा तत्र भजपराः विष्णुपरायणाः यतन्तः कृताधिकप्रयत्नाः कवयो यत्र परमात्मरहस्ये मुह्यन्ति इदमित्थमिति ज्ञातुम् उपदेष्टुं च न शक्नुवन्ति तं भगवन्तं वन्दामहे इत्यन्वयः । सर्ववादानां सर्वसिद्धान्तानां विषयाणां प्रतिपाद्यानाम् अर्थानां प्रतिरूपशीलं(?) विरुद्धस्वभावं तदुक्तान्यथास्थितस्वभावमित्यर्थः आत्मनि जीवविषये गूढवान् जीवेनाज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । आत्मना स्वेनेति वा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
(विजयध्वजतीर्थीयटीका समाप्ता)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सत्त्वं रज इति द्वयम् ॥ ४५–४७ ॥

यं वै इति । स्वखेषु स्वेन्द्रियेषु सन्तमपि एषामेव विवरणम् असुषु कर्मेन्द्रियेषु दृक्पथेषु ज्ञानेन्द्रियेषु हृदुभयात्मके "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति श्रीगीतोपनिषद्वचः ॥ ४८—४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, सकामत्वे सति कथं नारायणमपि भजतु तत्भजनमपि भजनमेव यतो देवा मन्मूर्तय एव ते इति तत्राह—सत्त्वमिति । आत्मबन्धो ! हे प्राणनाथ! अस्य इन्द्रचन्द्रादि देवमनुष्यादिमयस्य जगतः स्थित्यादिहेतवः सत्त्वादयो गुणास्तेऽपि मायामया एव किं पुनस्तत्कार्याणि इन्द्रादयो नश्वरास्तेषां भजने मायातीतं त्वां कथं विन्दतीति भावः । भवत्यासु लीलासु मध्ये सत्त्वमयी लीला प्रशान्त्यै भूता न त्वन्ये रजस्तमोमय्यौ याभ्यां व्यसनमोहभियो भवन्ति तदप्येतास्तिस्रोऽपि लीला मायामय्य एवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

अतस्तव मायामयीमिन्द्रादिमूर्तिमशुद्धां विहाय शुद्धसत्त्वस्वरूपा एव तव तद्भक्तानां च मूर्तीरभिज्ञा उपासते इत्याह, तस्मादिति यत् यतः सात्वता नारदाद्याः पुरुषरूपं विष्णुस्वरूपं सत्त्वम् उशन्ति । ननु, कीदृशं सत्त्वं तत्राह, यतो लोकः किं स्वर्गादिकः न यत्र अभयं पातहेतुकभयाभावः आत्मसुखम् आत्मभूतं सुखं च ननु कर्मफलं स लोको वैकुण्ठो यतस्तत् शुद्धसत्त्वं न त्वन्यत् प्राकृतं सत्त्वम् ॥ ४६ ॥

पुरुषाय पुरुषाकारत्वेऽपि भूम्ने सर्वव्यापकाय तदपि विश्वाय देवमनुष्यतिर्यगादिसर्वरूपाय आविर्भावप्रयोजनमाह—विश्वगुरवे भक्तिज्ञानवैराग्याण्युपदेष्ट्रे न केवलमुपदेष्टा स्वयमपि तु भजनीयश्चेत्याह, परदेवतायै अभीष्टदेवाय आश्रयभक्तवत्सलत्वमाह, ऋषये ऋषिस्वरूपनारायणाय ऋषिस्वरूपनरोत्तमाय च स्वकपरिग्रहत्वमाह हंसाय मौनशालित्वमाह संयतगिरे तदपि निगमेश्वराय वेदप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥

सर्वदुर्ज्ञेयत्वमाह—यं वै इति । वितथाक्षपथैः कपटेन्द्रियमार्गैः भ्रमद्धीः भ्रान्तबुद्धिः पुमान् स्वखेषु स्वेन्द्रियेषु असुषु प्राणेषु हृद्यपि नियन्तृत्वेन सन्तमपि यं त्वां न वेद सर्वप्रत्यक्षात्मनय दृक्पथेषु सन्तमपि त्वां तन्मायया तव प्रसिद्धया मायया आवृतमतिर्न वेद अन्येषां का वार्ता ? स उ प्रसिद्धः आद्यो ब्रह्मापि तेऽखिलगुरोः साक्षाद्वेदमुपसाद्य प्राप्यापि त्वां नैव वेद ॥ ४८ ॥

वेदप्राप्तत्वेऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह—यस्य तव दर्शनं ज्ञानं निगमे वेदशास्त्र एव, कीदृशम् आत्मनस्तव रहस्यस्य प्रकाशकं

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, तर्हि वेददर्शिन एव मां जानन्तु, तत्र नेत्याह, मुह्यन्तीति । यत्र वेदे अजपराः अजो ब्रह्मा परः श्रेष्ठो येषां ते मुनयोपि यजन्तोपि भवत्तत्त्वाज्ञानान्मुह्यन्ति निगमस्य परोक्षवादित्वाद्दुर्बोधत्वमिति भावः । अत एव हेतुगर्भं विशिनष्टि–सर्वे वादा विवादादयो निगमोक्तास्तेषां विषयाश्च तेषां प्रतिरूपमेव नत्वनुरूपं शीलं चरित्रं यस्य तम् अत एवा त्मन्येव गूढो गुप्तीकृतो बोधः स्वतत्त्वं येन तम् ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

द्वादशेऽत्राष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, ब्रह्मशिवयोरपि भवन्मूर्तितया भजनीयत्वे सत्यहमेवैको भजनीयः कुतः ? इत्यत्राह–सत्त्वमिति । ईश ! हे सर्वनियन्तः! आत्मबन्धो ! आत्मनां ब्रह्मादीनामंशभूतानां बन्धुः आश्रयः असि तस्य सम्बोधने हे आत्मबन्धो ! अस्य विश्वस्य यथायथं इतवः सत्त्वं रजस्तम इति यद्यपि तव मायामय्यः लीलाः लीलोपात्तया मूर्तयः मायामयः यद्यपि यद्यपि तवैव त्वयैवांशाभ्यां स्वतश्च धृताः तथापि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै मुक्तये भवति, नान्ये रजस्तमोमय्यौ शान्त्यै न भवत इत्यर्थः । प्रत्युत याभ्यां नृणां व्यसनादयो भवन्ति सत्त्वमयीत्यनेन स्थित्यर्थं सत्त्वगुणप्रवर्तनपरा अप्राकृतसत्त्वमयी बोध्या ननु प्राकृतसत्त्वगुणकार्यभूतेति बोध्यम् "सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः" इत्यादि वचनात् माया मया इति श्रियो यान्तीतिवदुक्तम् ॥ ४५ ॥

यस्मादेवं तस्मात् हे भगवन् ! इह भजनभूमौ स्वदयिता भगवत्प्रियाः तावकानां भवदीयानां च दयिता शुक्लां शुद्धां तमःशब्दवाच्यप्रधानविलक्षणां तव तनुं कुशलाः भजन्ति, यत् यतः सात्वताः सत्त्वं शुद्धमप्राकृतं सत्त्वं पुरुषस्य परमपुरुषस्य रूपं विग्रहम् उशन्ति मन्यन्ते भजनफलमाह यतः शुक्लतनुभजनतः भजनकाले एव आत्मसुखम् अत्र "ब्रह्मसमश्नुते" इति ध्येयप्राप्तिसुखम् अभयं सर्वतो हि भयाभावः चरमकलेवरत्यागानन्तरं लोको भगवल्लोको लभ्यते अन्यत्संसारो नेत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

नमस्करोति–तस्मायेति ॥ ४७ ॥

नन्वेवम्भूतमन्यः कुतो न जानातीत्यत आह–यमिति । वितथाक्षपथैर्निरर्थकैरिन्द्रियमार्गैर्भ्रमन्ती भ्रमन्ती धीर्यस्य सः यत्तवन्मायया आवृता मतिर्यस्य सः सदेहात्माभिमानीयं स्वकेषु स्वेन्द्रियेषु असुषु प्राणेषु हृद्यपि नियन्तृतया प्रवर्तमानं त्वां हृत्पद्मेऽपि सन्तं न वेद किं बहुना उ प्रसिद्धो यः स आद्यो ब्रह्मापि साक्षात्स्वातन्त्र्येण नैव वेद पुनः अखिलगुरोस्तव वेदमासाद्य वेदेति योजना ॥ ४८ ॥

वेदद्वारा यत्किञ्चिद्ब्रह्मापि जानातीत्युक्तमिदमवच्छिन्नतया तु ब्रह्मादयो नैव त्वां जानन्ति तं त्वां वन्दे इत्याह–यदिति । यस्य तव दर्शनं ज्ञानं निगमे एव कीदृशम् आत्मरहः प्रकाशम् आत्मनः परमात्मनस्तव रहस्यप्रकाशकम् यत्र दर्शने त्वयि वा अजपराः ब्रह्मप्रधानाः यतन्तोपि मुह्यन्ति अत एव सर्वे विवादाः हैरण्यगर्भपाशुपतादयस्तेषां ये विषयास्तत्प्रतिरूपं प्रतिकूलं नत्वनुकूलं शीलं यस्य तत्त्वम् आत्मन्येव गूढो बोध इत्यवानवच्छिन्नज्ञानवैभवलक्षणः प्रबोधो यस्य तं महापुरुषं वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे ईश ! हे आत्मा के सखा ! इस जगत् के पालन संहार और उत्पत्ति करने वाली अपनी इच्छामय सत्त्व रज और तम ये तीन प्रकार की तनुओं को आप लीला से ही धारण करते हो, परन्तु उनके मध्य में सत्त्वमयी जो विष्णुतनु है वही मोक्ष देने के लिये समर्थ है, और जो रजोगुणी तमोगुणी ब्रह्मा महादेव रूप दो तनू हैं, वे नहीं । सो इतना ही मात्र नहीं, कि–उन दोनों के भजने से शांति मात्र का अभाव है, किंतु उनके भजने से अनिष्ट भी होता है, क्योंकि ? व्यसन मोह और भय ये भी उनही के भजने का फल होता है ॥ ४५ ॥

तस्मात् हे भगवन् ! इस संसार में जो कुशल जन हैं वे आप की जो शुद्ध सात्त्विक नारायणाख्य तनु है, और भवदीयन के मध्य में जो शुद्ध सात्त्विक नराख्य तनु है तिन ही का भजन करते हैं, क्योंकि–वो ही उनको प्रिय लगती है । और उसमें कारण यह भी है, कि–जो सात्वत (पंचरात्र) निष्ठ भागवत हैं, वे सत्त्व को ही परम पुरुष का रूप मानते हैं और रज तम को नहीं । क्यों कि ? जिस सत्त्व से वैकुण्ठ लोक की प्राप्ति और अभय तथा आत्मसुख की भी प्राप्ति होती है ॥ ४६ ॥

षड्गुण परिपूर्ण, भूमा पुरुष, विश्वरूप, विश्व के गुरु, परम देवत, शुद्धस्वरूप, नियतवाणी वाले, निगमके ईश्वर, ऐसे श्रीनारायण और नरोत्तम जो आद्यऋषी दोनों आप हैं, तिन आप को नमस्कार हो ॥ ४७ ॥

असत् इन्द्रियों के मार्गों से विक्षिप्त बुद्धि वाले, और आप की माया से आवृत मति वाले, पुरुष अपने हृदयाकाश में, प्राणों में नेत्रों में आप के वर्तमान होने पर भी जिन आप को नहीं जानते हैं । तथा आपकी माया से विमोहित बुद्धिवाले साक्षात् ब्रह्माजी भी अखिल गुरु जो आप ही तिन से वेदों को प्राप्त होकर के ही ज्ञाता हुए हैं ॥ ४८ ॥

बड़े २ यत्न करने वाले ब्रह्मा प्रभृति ज्ञानी लोग जिस वेद के विषय में मोह को प्राप्त होते हैं वही वेद जिन

भाषा टीका।

आपके रहस्य का प्रकाश करने वाला और जिन आपके यथार्थ ज्ञान कराने वाला है, तिन महापुरुषों को मैं वन्दन करता हूं । आप कैसे हैं ? कि—सर्व वाद के विषय के अनुकूल स्वभाव वाले हैं अर्थात् जो जैसे निरूपण करें उसको उसी के अनुकूल भान होने वाले हो, फिर आप कैसे हैं, कि ? आप ने ही अपने बोध को अर्थात् स्वविषयक ज्ञान को नितराम् अत्यंत गूढ करके रखा है, कि—जिसमें आसुर प्रकृति वाले आपको न जान सकें ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में आठवें अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

—:o:—

सूत उवाच ।

संस्तुतो भगवानित्थं मार्कण्डेयेन धीमता ।
नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूद्वहम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भो भो *ब्रह्मर्षिवर्योसि सिद्ध आत्मसमाधिना ।
मयि भक्त्याऽनपायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २ ॥
वयं ते परितुष्टाः स्म त्वद्बृहद्व्रतचर्यया ।
वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशादभीप्सितम् ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

जितं ते देवदेवेश! प्रपन्नार्तिहराच्युत! ।
वरेणैतावताऽलं नो यद्भवान् समदृश्यत ॥ ४ ॥
गृहीत्वाऽजादयो यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ।
मनसा योगपक्वेन स भवान् मेऽक्षगोचरः ॥ ५ ॥
अथाप्यम्बुजपत्राक्ष ! पुण्यश्लोकशिखामणे ! ।
द्रक्ष्ये मायां यया लोकः सपालो वेदसद्भिदाम् ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

(१)इतीडितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान् मुने! ।
तथेति स स्मयन् प्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ॥ ७ ॥
तमेव चिन्तयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ।
वसन्नग्न्यर्कसोमाम्बुभूवायुवियदात्मसु ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नवमे भगवन्मायां दिदृक्षोर्दर्शने मुहुः ।
मायाशिशोर्वपुष्यब्धौ च मुनेर्निर्वेशनिर्गमौ ॥

भगवतः परितोषपूर्वकं तदपेक्षितवरदानं कथयितुमाह, संस्तुत इत्यादिना ॥ १ ॥

आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण ॥ २ ॥

वयं ते परितुष्टाः स्मेति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायेण वरदेशादित्येकवचनं द्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३ ॥

वरेण छन्दयता त्वया जितमुत्कर्षो दर्शितः मम तु वराकाङ्क्षा नास्तीत्याह, वरेणेति ॥ ४ ॥

यस्य तव श्रीमत्पादाब्जदर्शनं मनसापि गृहीत्वा प्राप्य कृतार्था अजादयो भवन्ति स भवान्मेऽक्षगोचरो जातोऽस्ति किमतः परं वरेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितोऽयं लोको जनो यया सद्भिदां सति वस्तुनि भेदम् ॥ ६ ॥

---

*ब्रह्मर्षिवर्योऽसीति वीर० विज० पा० (१) इतीरित इति वि० पा०

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथेति द्रक्ष्यसीति स ईश्वरः स्मयन् प्रागात् पाठान्तरे क्रियाविशेषणम् ॥ ७ ॥

तमेवार्थं मायादर्शनरूपम् अन्वाविमृशंस्तु ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—५ ॥

मायाम् आश्चर्यशक्तिम् ॥ ६—१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं संस्तुतस्तदभिमतं पप्रच्छेत्याह—संस्तुत इत्यादिना । हे भृगूद्वह ! द्वितीयान्तपाठे भृगूद्वहं मार्कण्डेयमित्याह ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह—भोभो इति द्वाभ्याम् । आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येणानपायिन्याऽविच्छिन्नया मयि भक्त्या च तप आदिभिश्च सिद्धो ब्रह्मर्षिश्रेष्ठश्चासि ॥ २ ॥

तव बृहद्व्रतचर्यया नैष्ठिकाकामधर्मचर्यया वयं परितुष्टाः स्मः वयमिति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायकं वरदानामीशानस्त्वं वरं प्रतीच्छ वृणीहि ते तुभ्यं भद्रं शुभमस्तु ॥ ३ ॥

इत्थं स्वराट् प्रचोदितः प्राह—जितं त इति त्रिभिः । देवदेवो ब्रह्मा तस्यापीश ! प्रपन्नानामार्तिं क्लेशं हरतीति तथाभूत ! आश्रितान् ध्यापयतीति तथा नोऽस्माकं भवान् सम्यगदृश्यतेति यदेतावतैव वरेणालम् ॥ ४ ॥

तत्र हेतुतया तद्दर्शनस्य दुर्लभतामाह—वाञ्छन्तीति । अजादयो ब्रह्मादयः योगपक्वेन योगविशुद्धेन मनसा यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनं केवलं वाञ्छन्ति नतु पश्यन्ति स भवान् ममाक्षिगोचरोऽसि ॥ ५ ॥

अथापीति । यद्यपि त्वद्दर्शनमेव वरस्तथापि तव मायामाश्चर्यशक्तिं द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि इत्यर्थः । तां विशिनष्टि यया मायया लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितो लोको जनः सहितां वस्तुत्वाद्ये त्वयि भिदां भेदं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरभेदं वेद यया कृतां भिदां वेद तां मायामित्यर्थः ॥ ६ ॥

इतीति । ईडित उक्तोऽर्चितश्च भगवान् हे मुने ! स्मयो मन्दहासस्तेन सहितं यथा तथा तथेति द्रक्ष्यसीत्यनुगृह्य बदर्याश्रमं प्रति प्रागात् ॥ ७ ॥

तमेवेति । तमेवार्थं मायादर्शनरूपमर्थं चिन्तयन् कदा द्रक्ष्यामीति चिन्तयन्नित्यर्थः । अग्न्यादिष्वप्सु तदात्मबुद्ध्या ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

संस्तुत इति ॥ १ ॥

आत्मनो हरेः समाधिनोपासनाऽव्यभिचारेण सिद्धः कृतकृत्यः ॥ २ ॥

प्रतीच्छ स्वीकुरु ॥ ३ ॥

भवन्माहात्म्यप्रकटनं वरं वरयित्वत्यपि भगवद्दर्शनादितरो वरोऽनभीष्टो मुमुक्षोरिति हृदि कृत्वा प्रतिवक्ति—जितमिति ॥ ४ ॥

यदाकाङ्क्षापूरकं प्रायस्तदेव साध्यमस्य तदभावात्पथि तृणमिवेदमपि वन्द्यमिति तत्राह—वाञ्छन्तीति । भक्तियोगपक्वेन भक्त्युपासनाङ्गयोः परिपाकं प्राप्तेन वाऽक्षगोचरोऽभूरिति शेषः ॥ ५ ॥

ननूक्तं सत्यं तथापि भवत्समाधेरेतदेव फलं नान्यदस्तीति किमत्राह—अथापीति । मायाघटमानघटकशक्तिलक्षणां लोकोपकारकयथार्थज्ञानजनकत्वेनेन्द्रजाललक्षणां नेति भावेनाह, ययेति सतः परब्रह्मणः सर्वस्मात् भिदां वैलक्षण्यं वेद तादृशीं द्रष्टुमिच्छामि नेन्द्रजाललक्षणामित्यर्थः ॥ ६ ॥

सस्मयं सस्मितं तथा द्रक्ष्यसीत्युक्त्वा ॥ ७ ॥

आत्मनि स्वस्मिन् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥१॥

तपस्स्वाध्यायसंयमैरेवं आत्मसमाधिश्चैकाग्र्यं तेन या अनपायिनी भक्तिः तया सिद्धोऽसीत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

एतावता वरेणैवालं पर्याप्तिर्जाता किं तव वद्धवानिति ॥ ४ ॥

यतो गृहीत्वेति । अजाद्योऽपि कृतार्थो भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥

अथापि प्रारब्धभक्तकौतुकवशतयेति भावः । ननु जगत्पश्यन्, मम मायां पश्यन्नेवासि, तत्राह ययेति । अन्तः सतो बहिर्भिदां विदारयां प्रलयं यया भिदितया सत्या मद्भक्तः अन्योऽपि सपालो लोको वेद जानीयात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

तमेव श्रीहरिमेव अर्थं परमार्थरूपं चिन्तयन् नतु मायादर्शनमित्यर्थः । स्वकर्मफलनिर्दिष्टमिति न्यायेन ॥ ८—१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मायादर्शनजं दुःखं नवमे तु मुनेः शिशोः ।
प्रवेशो निष्क्रमः पातो वटाब्धौ वर्ण्यते मुहुः ॥१॥२॥

वयमिति बहुवचनमत्र प्रस्तोऽप्युमायाशिवोमाभिप्रायेण ॥ ३ ॥

जितन्ते तव सर्वोत्कर्षोऽस्त्वेव ॥ ४ ॥

गृहीत्वा कृतार्थी भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥

द्रक्ष्ये दिदृक्षे सतः कारणस्य भिदां कार्याकारेण नानाभेदं यद्वा सतो द्वैतप्रपञ्चस्य भिदां प्रलये सति विदारणम् ॥ ६ ॥

स्मयन्निति । मायादर्शनं दुःखानुभवहेतुरेव केवलं स एव वरो व्रियते त्वदृश एव वरस्यायोग्यत्वात् किन्तु मायादर्शनकौतुकं मायानास्वादितमित्यन्यथाऽस्य तदनुभूषा नैव निवर्त्स्यते तस्माद्दुःखमनुभूयैव ततो निवर्त्स्यामि यथा मधुरहितापि कश्चित् कटुफलसम्भावे इति बालके निवर्तयितुमसमर्थस्य पितुरप्युपदेशानपेक्षते किन्तु तत्कटुत्वस्य निश्चयार्थं

ध्यायन् सर्वत्र च हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् ।
क्वचित्पूजां विसस्मार प्रेमप्रसरसम्प्लुतः ॥ ९ ॥
तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ ! पुष्पभद्रातटे मुनेः ।
उपासीनस्य सन्ध्यायां ब्रह्मन् ! वायुरभून्महान् ॥ १० ॥
तं चण्डशब्दं समुदीरयन्तं बलाहका अन्वभवन्कराला: ।
अक्षस्थविष्ठा मुमुचुस्तडिद्भिः स्वनन्त उच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥
ततो व्यदृश्यन्त चतुःसमुद्राः समन्ततः क्ष्मातलमाग्रसन्तः ।
समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमहाभयावर्त्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शिशुरूपेण तन्मध्येपि स्वदर्शनानन्दो दास्यत एवेत्यभिप्रायव्यञ्जकं स्मितम् ॥ ७ ॥

तमेवार्थं मायादर्शनरूपम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं संस्तुताद्भगवतः सकाशात् मायादर्शनविषयकं वरं लब्ध्वा मुनिना यदनुभूतं तदथमे वर्ण्यते—संस्तुत इति । भृगूद्वहं मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥

आत्मसमाधिनाऽऽत्मविषयकसमाधिना ॥ २ ॥

प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३ ॥

ते तव जितमुत्कर्षो वर्त्तते ॥ ४ ॥

यस्य तव श्रीमत्पादाब्जदर्शनं मनसापि गृहीत्वा ब्रह्माद्यो भवन्ति चतुर्मुखत्वादिमाधं प्राप्नुवन्ति यद्वा, ब्रह्माद्यः कृतार्था भवन्तीत्यध्याहारः स भवान् मे अक्षगोचरः प्रत्यक्षो जातः किमतः परं वरेणार्थः ॥ ५ ॥

यद्यपि भवदीयं दर्शनमेव वरः अथापि तव मायामाश्चर्यरूपां शक्तिं द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि यया स पाशो लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितो लोको जनः सद्भिर्दां मतः कारणस्य नानावस्थारूपं भेदं वेद तां तव मायावैभवदर्शनेन स्वच्छतयो भावियामीति भावः—

"स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितम् ।
वैभवं योगमायायाः तमेव शरणं ययुः" ।

इतिवक्ष्यमाणात् ॥ ६ ॥

स भगवान् स्मयन् मन्दहासं कुर्वन् तथेतिस्वीकृत्य प्रागात् ॥ ७।८ ॥

भाषा टीका ।

ॐ वटरकपुटशायिने नमः ।

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—बुद्धिमान् मार्कण्डेय ने जब भगवान् की इस प्रकार स्तुति करी, तब नरके सखा श्रीनारायण भगवान्, भृगुकुलोत्पन्न मार्कण्डेय ऋषि पर प्रसन्न होकर बोलते हुए ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवान् बोले, कि—हे ब्रह्मर्षिवर्य ! तुम चित्त के एकाग्रपने से और मेरे विषै निर्विघ्न भक्तिसे तथा तप स्वाध्याय और संयमों से सिद्ध हुए ॥ २ ॥

हे महर्षे ! हम तुम्हारे नैष्ठिक ब्रह्मचर्यसे अत्यन्त सन्तुष्ट हुए, हम वर देने वालों के ईश हैं, तस्मात् जो तुमको इच्छित वर हो उसे मांग लो तुमारा मङ्गल हो ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

मार्कण्डेय ऋषि बोले, कि—हे देवदेवेश ! हे प्रपन्नार्तिहर ! हे अच्युत ! बस हम इतने ही वरसे परिपूर्ण हैं, कि—जो साक्षात् आपने दर्शन दिये ॥ ४ ॥

हे भगवान् ! ब्रह्मादिक भी समाधिके बीच में परिपक्व मनसे जिन आपके श्रीयुक्त चरणारविन्दों के मानसिक दर्शन कोभी प्राप्त होकर कृतार्थ हो जाते हैं, वही साक्षात् आप मेरे नेत्रों के सन्मुख दर्शन दे रहे हो ॥ ५ ॥

हे कमलदल लोचन ! हे पुण्यश्लोकशिखामणे ! तथापि इतना वर मुझे दीजिये, कि—मैं आपकी उसमाया को देखूं, कि—जिस से लोकपालों सहित सम्पूर्ण लोक सत्पदार्थ में भेद अथवा कपट जानते हैं ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—हे मुने ! हे शौनक ! ऋषिने जब भगवान् की इस प्रकार स्तुति और पूजा करी तब भगवान् भी "तथास्तु" ऐसा कह सुन्दर हंसते हुए बदरिकाश्रमको जाते हुए । कहाभी है, कि—"हासो जनोन्मादकरी च माया" अर्थात् भगवान का हंसनाही तो माया का प्रसार है सो आप हँसकर गये ॥ ७ ॥

ऋषिभी अपने आश्रम में बैठे हुए उसी विचार में रहे, कि—माया कब देखूंगा । आश्रम में बसते हुए, अग्नि, सूर्य, चन्द्र, जल, पृथिवी, वायु, आकाश, आत्मा, इन सबों में ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः क्वचित्कदाचित्प्रेमप्रसरसम्प्लुतः प्रेमोद्रेके प्राप्ते ॥ ९ ॥

अन्तर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिः खरैः शतह्रदाभिरुपतापितं जगत् ।
चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाप्लुतां क्ष्मां विमनाः समत्रसत् ॥ १३ ॥
तस्यैवमुद्वीक्षत ऊर्मिभीषणः प्रभञ्जनाऽऽघूर्णितवार्महार्णवः ।
आपूर्यमाणो वरषद्भिरम्बुदैः क्ष्मामप्यधाद्द्वीपवर्षाद्रिभिः समम् ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मायादर्शनमाह--तस्येत्यादिना ॥ १० ॥

तं वायुमनु बलाहका मेघा अभयङ्करा बभूवुः ते च तडिद्भिः सहिता उच्चैः स्वनन्तो गर्जन्तः अक्षो रथाङ्गं तद्वत्स्थविष्ठा अभितो वर्षधारा मुमुचुः ॥ ११ ॥

चतुर्दिक्षु वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगेनोर्मिबहुलैर्भूतलं ग्रसन्तः उग्रा नक्रा येषु महाभया आवर्ता येषु गभीरो घोषो येषु ते च तेच तेच ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वत्र गोविप्रादिषु हरिं ध्यायन् भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैरपूजयत मानसोपचारैः अपूजयदित्यर्थः । क्वचिदिति । भक्तिप्रसरेण प्रीत्यात्मकभक्तिपरीवाहेण सम्प्लुतः व्याप्तः तां पूजामपि विस्मृतवान् ॥ ९ ॥

मायादर्शनमुपवर्णयति—तस्येत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । हे भृगुश्रेष्ठ ! तस्य मुनेः मार्कण्डेयस्य उपासीनस्य सतः हे ब्रह्मन् ! महान् वायुरभूत ॥ १० ॥

तमिति । तं वायुमनु बलाहका मेघाः कराला भयङ्कराः अभयङ्करा बभूवुः ते च तडिद्भिः सहिता उच्चैःस्वनन्तो गर्जन्तः अक्षः शकटाक्षः तद्वत्स्थविष्ठाः अतिस्थूला अभितो वर्षधारा मुमुचुः ॥ ११ ॥

तत इति । चतुर्दिक्षु वर्तमानाः समुद्राः परितः क्ष्मातलं भूमण्डलम् उग्रा नक्रा येषु तैः समीरवेगोत्थितैरूर्मिभिः ग्रसन्तः भयानका आवर्ता येषु गभीरो घोषो येषु ते च व्यदृश्यन्त ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किम्बहुना सर्वत्र च व्याप्तं भावद्रव्यैः मनःकल्प्यपुष्पादिद्रव्यैः अर्हयामासेत्यर्थः । क्वचित्कदाचित् विस्मरणे कारणं भक्तिप्रसरसंप्लुत इति ॥ ९ ॥

अर्चनफलं वक्तुमुपक्रमते—तस्येति । तस्याश्रमे महान् वायुरभूत् ॥ १० ॥

तं वायुमन्वनन्तरं ते बलाहकाः अश्यामितः अक्षस्थविष्ठाः अक्षो रथाङ्गनीपो दण्डस्तद्वत्स्थूलतमा वर्षधारा मुमुचुः तडिद्भिः सह ॥ ११ ॥

समीरवेगेनोन्नतोर्मिभिः सह उग्रनक्रैर्भयानकस्य भयङ्करस्यावर्तस्य गभीरा गम्भीरा घोषा येषां ते तथा ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भावद्रव्यैर्मनोमयैः ॥ ९ ॥
मायादर्शनमाह—तस्येत्यादिना ॥ १० ॥
अक्षो रथाङ्गं तद्वदतिस्थूलाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भावद्रव्यैर्मनोमयद्रव्यैः ॥ ९—१० ॥

तं वायुमनु बलाहकाः मेघा अभवन् ते च तडिद्भिः सहोच्चैर्गर्जन्तः अक्षवद्रथाङ्गवत् स्थविष्ठाः वर्षधाराः मुमुचुः ॥ ११ ॥

उग्रनक्राश्च महाभयावर्ताश्च गभीरघोषाश्च ते तथा चतुर्दिक्षु वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगोर्मिभिः समन्ततः क्ष्मातलमाग्रसन्तो व्यदृश्यन्त ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

तथा अन्यत्र सर्वत्र भी श्रीहरि का ध्यान करते हुए, भावमय द्रव्यों से श्रीहरि का पूजन करते हुए । किसी समय में मार्कंडेय जी प्रेम के प्रवाह में डूबकर पूजा के उपचारों को भूलते लग जाते, इस प्रकार अपने आश्रम में निवास करते रहे ॥ ९ ॥

हे शौनकजी ! एक समय पुष्पभद्रा नदी के तट पर सन्ध्या के समय बैठे हुए, मार्कंडेयजी श्रीहरिकी उपासना करते रहे । हे ब्रह्मन् ! इतने में ही बड़ा भारी पवन चलने लगा ॥ १० ॥

बड़े प्रचंड शब्द करने वाले उस पवन के पीछे ही चारों तरफ से बड़े विकराल मेघ घुमड़ आवे, और (चक्र के बीच का काष्ठ जिसमें अरा पुहे हुए रहते हैं उसका नाम अक्ष है) उस अक्ष के बराबर मोटी धाराओं से बर्षने लगे, बीजलियों के कौंध बड़े जोर शोर से होने लगे, मेघों में कड़कड़ाहट जोर से होने लगा ॥ ११ ॥

तस्के पीछे ऋषि क्या देखते हैं, कि—चारों ओर से चारों समुद्र, पवन के वेग से बढ़ी हुई तरंगोंसे इस भूतल को डुबाते हुए चले आते हैं । जिन समुद्रों में बड़े उग्र मकर मच्छ और बड़े भयंकर भँवर पड़ रहे हैं, और बड़ा ही भारी शब्द हो रहा है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मना सह जरायुजादिचतुर्विधं जगद्बहिश्चोपतापितं वीक्ष्य क्ष्मां च जलाप्लुतां वीक्ष्य मुनिः सन्त्रासं प्राप मनो-

सक्ष्मान्तरिक्षं सदिवं सभागणं त्रैलोक्यमासीत्सह दिग्भिराप्लुतम् ।
स एक एवोर्वरितो महामुनिर्बभ्राम विक्षिप्य जटा जडान्धवत् ॥ १५ ॥
क्षुत्तृट्परीतो मकरैस्तिमिङ्गिलैरुपद्रुतो वीचिनभस्वता हतः ।
तमस्यपारे पतितो भ्रमन् दिशो न वेद खं गां च परिश्रमेषितः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।

पतापितम् अद्भिः कथम्भूताभिः अतिघुभिरतिक्रान्ता द्यौर्याभिः खरैश्च सूर्यरश्मिभिर्वायुभिर्वेति शेषः । शतह्रदाभिश्च विद्युद्भिः दीर्घत्वमार्षं छन्दोऽनुसारेण ॥ १३ ॥

प्रभञ्जनेनाऽघूर्णितं प्रकम्पितं वा उदकं यस्मिन् सः प्रत्यगाच्छादयामास समं सह ॥ १४ ॥

सक्ष्माऽन्तरिक्षं भूम्यन्तरिक्षस्थप्राणिसहितं सदिवं स्वर्गस्थदेवसहितं भागणा ज्योतिर्गणास्तैः सहितं जटा विक्षिप्य विकीर्य ॥ १५ ॥

परिश्रमेण इषितो गतः प्राप्त इत्यर्थः "इषु सर्पणे" इत्यस्मात् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

चतुर्विधं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकं मनाक् ईषत् ॥१३॥
वाताघूर्णितजलमर्त्यं तिरश्चकार ॥ १४ ॥
सभागणं ज्योतिर्गणसहितम् उर्वरितः अवशिष्टः ॥१५–१७॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तप्यमानमिति । खरैरित्यस्य सूर्यरश्मिभिरिति शेषः । शतह्रदाभिर्विद्युद्भिश्छन्दोऽनुसारेण दीर्घत्वमार्षम् अतिघुभिरतिक्रान्ता द्यौर्याभिस्ताभिरद्भिर्जैवेश्चान्तर्बहिश्चपतापितं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकं जगज्जलाप्लुतां क्ष्मां भूमिं च वीक्ष्य मुनिर्विमनाः समत्रसदबिभेत् ॥ १३ ॥

तस्येति । तस्य मुनेरित्थमुद्वीक्षमाणस्य वर्षद्भिरम्बुदैरापूर्यमाणः प्रभञ्जनेन वायुना आघूर्णितं भ्रामितं वाः उदकं यस्मिन् ऊर्मिभिर्भीषणश्चार्णवः द्वीपवर्षाद्रिभिस्समं सह सहितामित्यर्थः क्ष्मामप्यपात् छादयामास ॥ १४ ॥

सक्ष्मान्तरिक्षमिति । भूम्यन्तरिक्षसहितं सदिवं स्वर्गसहितं सभागणं नक्षत्रगणसहितं त्रैलोक्यमद्भिः आप्लुतमासीत्तदा स मुनिरेक एव उर्वरितः अवशेषितः विक्षिप्ताः जटाः येन सः जडान्धवच्च विचचार ॥ १५ ॥

किञ्च क्षुत्तृड्भ्यां परीतो व्याप्तः तृतीयान्तपाठे मकरादीनां विक्षेपकं वीचिभिस्तरङ्गैर्नभस्वता वायुना च हतः ताडितः अत एव परिश्रमेणाभितो व्याप्तः दिवमन्तरिक्षं खमाकाशं गां भूमिं च न वेद ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

घनैर्मेघैरभिवृष्टाभिरद्भिरुपतापितमाप्लावितमभितो द्युतिमतीभिः शतह्रदाभिस्तडिद्भिश्चोपतापितं दृष्टवत्कृतं क्ष्मामब्धिजलाप्लुतां वीक्ष्य ॥ १३ ॥

अप्यधात् छादितवांस्तस्य मुनेरुद्वीक्षतः ॥ १४ ॥

सदिवं स्वर्गेण सहितं सभागणं सनक्षत्रगणं जडवत् अन्धवत् ॥ १५ ॥

वीचिनभस्वता तरङ्गवायुना भ्रमन्त्या दिशो यस्य स तथा वृष्टिमागुरिरल्लोपमिति वचनात् टावन्तो दिशाशब्दः परिश्रमेषितः दुःखसमुद्रवासी ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अतिक्रान्ता द्यौर्याभिस्ताभिरद्भिः खरैः सूर्यरश्मिभिः शतह्रदाभिर्विद्युद्भिः दीर्घत्वमार्षम् ॥ १३ ॥ १४ ॥
सभागणं ज्योतिर्गणसहितम् ॥ १५ ॥
वीचियुक्तेन नभस्वता मारुतः प्राप्तघातः परिश्रमेण इषितः व्याप्तः "इषगतौ" इत्यस्मात् ॥ १६—१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतिघुभिः अतिक्रान्ता द्यौर्याभिस्ताभिरद्भिः खरैर्वायुभिरिति शेषः शतह्रदाभिर्विद्युद्भिः दीर्घत्वं छान्दसं सहात्मना जरायुजादिचतुर्भेदं जगदन्तर्बहिरुपतापितं जलाप्लुतां क्ष्मां च वीक्ष्य विमनाः सन् समत्रसत् ॥ १३ ॥
समं सह अप्यधात् आच्छादयामास ॥ १४ ॥
जटा विक्षिप्य विकीर्य ॥ १५ ॥
परिश्रमेण इषितः व्याप्तः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

स्वर्ग का भी उल्लंघन करने वाले जलों से तथा बड़े तीक्ष्ण पवन और बीजलियों से भाप सहित जरायुजादि चार प्रकार के प्राणियों वाले जगत् को ताप युक्त देखकर, तथा पृथिवी को जल में डूबी हुई देखकर, ऋषि बड़े दुःखित हुए और त्रास को प्राप्त होते हुए ॥ १३ ॥

उन ऋषि के इस प्रकार देखते २ तरंगों से भयंकर और पवन से घूम रहे जल जिसमें ऐसा वह महासमुद्र, क्या

क्वचिद्गतो महावर्त्ते तरलैस्ताडितः क्वचित् ।
यादोभिर्भक्ष्यते क्वापि स्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १७ ॥
क्वचिच्छोकं क्वचिन्मोहं क्वचिद्दुःखं सुखं भयम् ।
क्वचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरुतार्दितः ॥ १८ ॥
अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च ।
व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन् विष्णुमायावृतात्मनः ॥ १९ ॥
स कदाचिद्भ्रमंस्तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि द्विजः ।
न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितम् ॥ २० ॥
प्रागुत्तरस्यां शाखायां तस्याऽपि ददृशे शिशुम् ।
शयानं पर्णपुटके ग्रसन्तं प्रभया तमः ॥ २१ ॥
महामरकतश्यामं श्रीमद्वदनपङ्कजम् ।
कम्बुग्रीवं महोरस्कं सुनासं सुन्दरभ्रुवम् ॥ २२ ॥
श्वासैजदलकाभातं कम्बुश्रीकर्णदाडिमम् ।
विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मितम् ॥ २३ ॥
पद्मगर्भारुणापाङ्गं हृद्यहासावलोकनम् ।
श्वासैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिदलोदरम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

करने वाले मेघों के सहित द्वीप खंड और पर्वतों सहित पृथिवी को डुबा देता भया ॥ १४ ॥

उस समय पृथिवी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, तारागण, और दिशाओं सहित तीनों लोक जल में मग्न हो गये, और वे महामुनि मार्कंडेय जी एकले ही बच रहे, सो वो भी अपने जटाओं को बिखेरे कर जड़ और अन्ध की तरह उस जल में भ्रमते रहे ॥ १५ ॥

भूखे प्यासे, और मकर तिमिंगल इत्यादि नाना प्रकार के जल जंतुओं से उपद्रुत, कभी तरंगों की टक्करों से कभी पवन से ताड़ित होते हुए, उस अपार अंधकार में पड़े हुए मारे परिश्रम के थक गये, और उस समुद्र में भ्रमते २ दिशाओं का ज्ञान न रहा, और न आकाश को जानते हुए न पृथिवी को ॥ ॥ १६ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्योन्यवधाभिभितयूथस्याय परस्परं युध्यद्भिः ॥ १७—१८ ॥
विष्णुमायावृतात्मन इति स तथा दुःखानिष्कर्षः ॥ १९ ॥
ककुदुन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलवटम् ॥ २० ॥
तस्यैशानदिक्शाखायां शिशुमपि ॥ २१ ॥
श्रीमद्रम्यं वदनपङ्कजं यस्य तं कम्बुवत्त्रिरेखाङ्किता ग्रीवा यस्य तं महोरस्कं विशालवक्षसम् सुनासं शोभना नासा यस्य तं सुन्दरे भ्रुवौ यस्य तम् ॥ २२ ॥

श्वासैरेजन्तः कम्पमाना अलकास्तैराभातं शोभितम् कम्बुवत् मन्तर्वलयेन श्रीर्ययोस्तौ कम्बुश्रियौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे यस्य तं विद्रुमतुल्याधरभासा ईषच्छोणायितं सुधातुल्यं स्मितं यस्य तम् ॥२३॥

पद्मगर्भवत् आ ईषदरुणावपाङ्गौ नेत्रप्रान्तौ यस्य तं हृद्यो हासो यस्मिंस्तदवलोकनं यस्य तम् श्वासैरेजन्त्यश्चलन्त्यो वलयः त्रिवलितरङ्गरेखास्ताभिः संविग्ना चञ्चला निम्ना गम्भीरा नाभि-र्यस्मिंस्तद्दलवदश्वत्थपत्रसदृशमुदरं यस्य तम् ॥ २४ ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मृत्युमिव ॥ १८—१९ ॥
पृथिव्याः ककुदि उन्नतस्थले फलपुष्पाकरम् माश्रयमासीनम् ॥ २० ॥

अत्यन्तविदं जगत् अल्पदेशे विपुलदेशान्तर्भावोऽल्पकाले बहुकालान्तर्भावः तद्वितरणनात् तद्व्यतिरिक्तमुक्तपदार्थभेदतत्कालाव-स्थादि सविशादिसृष्टिरीश्वरस्य सर्वशक्तित्वादुपपन्ना ॥ २१—२४ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिदिति । तरलैस्तरङ्गैरन्योन्यघातिभिरन्योन्यं युद्धमानैर्यादोभिः जलजन्तुभिः स्वयम् भक्षितश्च ॥ १७ ॥

कचिन्मोहमिति—मृत्युं मृत्युमिव ॥ १८ ॥

अयुतायुतवर्षाणामिति । विष्णोर्मायया वृतः आत्मा मनो यस्य तस्य मुनेः तस्मिन् जले भ्रमतः सतः महान् कालो व्यतीयायेत्यर्थः ॥ १९ ॥

स इति । पृथिव्याः ककुदि तदुन्नतस्थले फलैः पल्लवैश्च शोभितं न्यग्रोधपोतं कोमलवटवृक्षं ददर्श पश्यति स्म ॥ २० ॥

प्रागिति । तस्य न्यग्रोधपोतस्य प्रागुत्तरस्यामीशान्यां दिशि या शाखा तस्यां शिशुमपि ददर्श, तं विशिनष्टि—शयानमित्यादिना । तमोऽन्धकारं प्रसन्तं तिरस्कुर्वन्तम् ॥ २१ ॥

इन्द्रनीलवच्छ्यामं श्रीमद्रम्यं वदनपङ्कजम् यस्य तं कम्बुवद्धत्त्वत्रिरेखावृता ग्रीवा यस्य तम् महोरस्कं वक्षोलक्षणम् शोभना नासा यस्य तम् सुन्दरे भ्रुवौ यस्य तम् ॥ २२ ॥

निःश्वासैरेजन्तः कम्पमाना ये अलकास्तैराभातम् (शोभमानम्) शोभितं कम्बुवद्वर्त्तुलत्वेन श्रीयँयोस्तौ कम्बुश्रियौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पसदृशमाभरणं यस्य तम् विद्रुमवदोष्ठरक्तस्य भासा ईषच्छोणायितं शुचि शुभ्रं स्मितम् यस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भाविवारुणावपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्य तम् हृद्यम् हासयुक्तम् अवलोकनम् यस्य श्वासैरेजन्त्यश्चलन्त्यः वलयः तिर्यङ्निम्नरेखा यास्ताभिः संविग्ना चञ्चला निम्ना च नाभिर्यस्मिन् तदश्वत्थस्य पत्रवद्भासम् उदरम् यस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तरलैस्तरङ्गैः ॥ १७—१९ ॥

ककुदि उन्नतस्थले ॥ २० ॥

तस्य वटस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्वासेन मुखवायुना एजतां कम्पमानानामलकानां भ्रातेन मिश्रया श्रिया युक्त कर्णावाडिसे कर्णाभरणं यस्य स तथा तम् ईषच्छोणाश्लिष्टा ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् अरुणावपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्य तं श्वासैरेजन्त्यश्चलन्त्यो वलयस्त्रिवलिरेखास्ताभिः संविग्नगम्भीरा नाभिर्यस्य स तथा चलमुदरं यस्य स तथा श्वासैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिश्चासोदरश्च स तथा तं वलोदरमिति वा पाठः दृष्टवदश्वत्थदलवत् पत्रवत् उदरं यस्येति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अयुतायुतवर्षाणामिति तस्य भ्रमं जातमित्यर्थः १९—३३ । तद्यस्तदन्तर्धाने दृष्टान्तः यथेहेति अनीशा ईशायामसमर्थः येन निर्मिता ईहा वाञ्छा यथा सद्योन्तर्धनेतथा तस्मादेषस्तात्वाञ्छाविषयोऽपि भगवानन्तर्दधे इत्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ककुदि उन्नतप्रदेशे ॥ २०—२२ ॥

श्वासैरेजन्तः कम्पमाना अलकास्तैराभातं कम्बुवद्वर्त्तुलत्वेन श्रीर्ययोस्तौ कम्बुश्रियौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे यस्य तम् ॥२३॥

श्वासैरेजन्त्यश्चलन्त्यो वलयस्तिर्यग्निम्नरेखास्ताभिः सह संविग्नं चञ्चलं निम्ननाभिगम्भीरनाभिदलोदरं दलमश्वत्थपत्रं तद्वदुदरं यस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्योन्यघातिभिस्तद्भक्षणार्थं परस्परं युध्यद्भिः ॥ १७ ॥

मृत्युं विस्मृतिम् ॥ १८ ॥

विष्णुमायया आवृतः आत्मा मनो यस्य ॥ १९ ॥

ककुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलं वटम् ॥ २० ॥

तस्य न्यग्रोधपोतस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्वासैरेजद्भिः कम्पमानैरलकैराभातम् शोभितम् कम्बुवत् श्रीर्ययोस्तौ कम्बुश्रियौ तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पे यस्य तं विद्रुमवदोष्ठोऽधरस्तद्भासया शोणायितं सुधासदृशं स्मितं मन्दहसितम् यस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् किञ्चिदरुणौ अपाङ्गौ नयनप्रान्तौ यस्य तम् हृद्ये हृदयप्रिये हासावलोकने यस्य तम् श्वासैजद्वलिभिः प्राणसञ्चारेण कम्पमानाभिर्वलिरेखाभिः संविग्नाऽस्थिरा निम्ना नाभिर्यस्मिन् तदश्वत्थदलनिभमुदरं यस्य तम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

किसी जगह बड़े भँवर में पड़जाते, किसी समय तरंगों से ताड़ित होते, और किसी जगह परस्पर में घातकरने वाले जलजन्तु भी मुनि को भक्षण करने लगते थे ॥ १७ ॥

किसी समय शोक को प्राप्त होते, कभी मोह को, कभी दुःख को कभी सुख को, कभी भय को, और कभी व्याधियों से पीड़ित होकर मृत्यु सदृश दुःख को भी प्राप्त होजाते थे ॥ १८ ॥

इस प्रकार श्रीविष्णुकी माया देखने वाले मुनिको उस समुद्रमें भ्रमते २ लाखों क्रोड़ों वर्ष व्यतीत हो गई, ॥ १९ ॥

वह ऋषि किसी एक समय भ्रमते२ एक पृथिवी के टीले पर अति मनोहर फल और पल्लवों से सुशोभित एक वटके पौदे को देखते हुए ॥ २० ॥

और वटकी ईशान कोणकी एक शाखामें एक पत्रके पुटमें सोये हुए सुन्दर शिशु को देखते हुए, कैसा वह शिशु है, कि—अपनी कान्ति से उस प्रलय कालके अंधेरे को दूर कर रहा है ॥ २१ ॥

चार्वङ्गुलिभ्यां पाणिभ्यामुन्नीय चरणाम्बुजम् ।
मुखे निधाय विप्रेन्द्रो धयन्तं वीक्ष्य विस्मितः ॥ २५ ॥
तद्दर्शनाद्वीतपरिश्रमो मुदा प्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनाम्बुजः ।
प्रहृष्टरोमाऽद्भुतभावशङ्कितः प्रष्टुं पुरस्तं प्रससार बालकम् ॥ २६ ॥
तावच्छिशोर्वै श्वसितेन भार्गवः सोऽन्तश्शरीरं मशको यथाऽऽविशत् ।
तत्राप्यदोन्यस्तमचष्ट कृत्स्नशो यथापुराऽमुह्यदतीव विस्मितः ॥ २७ ॥
खं रोदसी भगणानद्रिसागरान् द्वीपान् सवर्षान् ककुभः सुरासुरान् ।
वनानि देशान् सरितः पुराकरान् खेटान् व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८ ॥
महान्ति भूतान्यथ भौतिकान्यसौ कालं च नाना युगकल्पकल्पनम् ।
यत्किञ्चिदन्यद्व्यवहारकारणं ददर्श विश्वं सदिवावभासितम् ॥ २९ ॥
हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं निजाश्रमं तत्र ऋषीनपश्यत् ।
विश्वं विपश्यन् श्वसिताच्छिशोर्वै बहिर्निरस्तो न्यपतल्लयाब्धौ ॥ ३० ॥
तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि प्ररूढं वटं च तत्पर्णपुटे शयानम् ।
तोकं च तत्प्रेमसुधास्मितेन निरीक्षितोऽपाङ्गनिरीक्षणेन ॥ ३१ ॥
अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि ।
अभ्ययादतिसंक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोक्षजम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

महामरकतमणि के सदृश श्याम और शोभा युक्त वदनकमल जिसका, शङ्ख सरीखा विशाल वक्षःस्थल, सुन्दर नासिका और सुन्दर भृकुटि जिसकी ॥ २२ ॥

श्वास से कम्पित हो रही जो अलकावली तिससे शोभित और शंख के तरह भीतर वलय से शोभा वाले दाडिम के पुष्प सदृश कर्ण हैं जिसके, और प्रवाल (मूंगा) के सदृश ओष्ठ की कान्ति से किञ्चित् ललाई को लिये हुए अमृत सदृश मन्द हंसन जिसकी ॥ २३ ॥

कमल के गाभे के सदृश अरुण अपांग । नेत्र की कोर हैं जिसके, और हृदय ग्राही है हास पूर्वक चितवन जिस की, तथा श्वास से चलायमान जो त्रिवली तिससे चंचल और गंभीर है नाभि जिसमें ऐसा पीपल के दल सदृश है उदर जिसका ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

चार्वोऽङ्गुलयो ययोस्ताभ्यामुन्नीयाऽऽकृष्य धयन्तं पिबन्तम् ॥ २५ ॥

हृत्पद्मं च विलोचनाम्बुजे च प्रोत्फुल्लानि यानि यस्य सः अद्भुतभावाऽस्याश्चर्यरूपं तेन शङ्कितः सन्नपि तं प्रष्टुं पुरः प्रससार समीपं गतः ॥ २६ ॥

अदः इदं जगद्यथा पुरा प्रलयात्पूर्वं न्यस्तं विन्यस्तं दृष्ट्वा चातीव विस्मितः सन्नमुह्यत ॥ २७ ॥

कृत्स्नशो दर्शनं प्रपञ्चयति–खमित्यादिना । ककुभो दिशः पुराण्याकरांश्च खेटान् कर्षकग्रामान् व्रजान् गोकुलानि आश्रमांश्च वर्णांश्च तेषां वृत्तीश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

नानायुगानि कल्पांश्च कल्पयति तैर्वा कल्पयत इति तथा तं कालं च सदिव परमार्थं इवावभासितं तेनैव ॥ २९–३० ॥

वटञ्च तोकञ्च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् अथ तं बालकमधोक्षजं परिष्वक्तुमभ्ययादिति द्वयोरन्वयः कथम्भूतम्? नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितमधिष्ठितम् ॥ ३१–३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

चारवः सुन्दराः अङ्गुलयो ययोस्ताभ्यां पाणिभ्यां चरणाम्बुजमुन्नीय उद्धृत्य मुखे निधाय तदङ्गुष्ठं धयन्तं पिबन्तम् इत्थम्भूतम् शिशुं विलोक्य विस्मितो बभूवेत्यर्थः २५ ॥

तद्दर्शनादिति । तस्य शिशोर्दर्शनाद्वीतो गतः परिश्रमो यस्य सः प्रोत्फुल्लानि हृत्पद्मं विलोचनाम्बुजे च यस्य स अद्भुत-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भावेनात्याश्चर्यरूपेण शङ्कितोपि तं बालकं द्रष्टुं पुरः संसार समीपं गतः इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तावत्तदा हे भार्गव ! स मुनिः शिशोः श्वसितेन मशकवदन्तःशरीरमाविशत् शिशोः श्वासवातेन तच्छरीरान्तः प्राविशदित्यर्थः । तत्रापि तत्कुक्षौ यदोऽन्यम् अमुष्मात् पूर्वं तं तथाविधं शिशुमचष्ट यथा पुरा तच्छरीरान्तःप्रवेशात्पूर्वं यथा कृत्स्नशः कालमाचष्ट तद्वत् एव दृष्ट्वाऽतीव विस्मितो ऽमुह्यत् ॥ २७ ॥

कृत्स्नशो दर्शनं प्रपञ्चयति—खमिति । खम् आन्तरिक्षं रोदसी द्यावापृथिव्यौ भगणानद्रिगणान्नदींश्च सागरांश्च ककुभो दिशः सुरांश्चासुरांश्च तान् पुराणि दृष्टादिर्मानि आकारान् रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि खेटान् कर्षकग्रामान् व्रजान् गोष्ठानि न आश्रमांश्चतुरो वर्णान् तेषां वृत्तीश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

महान्ति भूतान्याकाशादीनि पञ्चभौतिकानि देहमनुष्या दीनसौ मुनिः नानायुगानि कल्पांश्च कल्पयतीति तथा तं कालं च किं बहुना यत्किञ्चिद्व्यवहारकारणं व्यवहारविषयं विषयस्यापि व्यवहारं प्रति कारणत्वात्कारणमित्युक्तम् स त्रिकालविभक्तमज्ञानां नित्यमिव प्रतीयमानं विश्वं तत्सर्वं ददर्श ॥ २९ ॥

किञ्च । हिमालयमिति ॥ ऋषी नरनारायणौ इत्थं विश्वं विपश्यन् शिशोः श्वसितात् श्वासाद्बहिर्निरस्तः निष्कासितः पुनः प्रलयाब्धौ न्यपतत् ॥ ३० ॥

पश्यन्निति । तत्पर्णपुटे शयानम् इति वटपत्रपुटे शयानं तोकं शिशुं च पश्यन् तस्य शिशोः प्रेम्णा सुधास्मितेन च युक्तेनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितो बभूवेति शेषः ॥ ३१ ॥

अथेति । नेत्राभ्यां हृदि वेष्टितमालिङ्गितम् बालकमधोक्षजं पुनर्बहिः परिष्वक्तुमभ्ययादभिमुखं जगाम ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धयन्तं पिबन्तम् ॥ २५ ॥

अद्भुतभावेनाश्चर्यलीलाचेष्टया शङ्कितः सन्नपि पुरः प्रससार समीपङ्गतः ॥ २६ ॥

स भार्गवः मार्कण्डेयः तावत्तदा पूर्वमेव श्वसितेनान्तर्गच्छता सह शिशोरन्तःशरीरं मशको यथा तथाविशदित्यन्वयः । तत्रोदरान्ते विन्यस्तमदो विश्वं कृत्स्नशोऽचष्ट दृष्टवान् दृष्ट्वा च पुरा यथा बहिर्विस्मितो मुह्यत्तथामुह्यदित्यन्वयः । अत्र मोहो नामाश्चर्यबुद्धिरेव नत्वन्यथाज्ञानं तत्रात्वे प्राचीनाचार्यपुराणवचनैर्यद्यपत्तेरिति ॥ २७ ॥

विश्वं विशिनष्टि—खं रोदसी इत्यादिना । चाश्रमवर्णवृत्तयो वार्ताश्च ॥ २८ ॥

महान्ति भूतानि पञ्चभूतानि नानायुगकल्पनं येन स तथा तं कालं च अन्यद्यत्किञ्चिद्व्यवहारकारणं हानोपादानादिसमर्थं तथाद्राक्षीत् सदिवसत्वेन यथार्थत्वेनैवावभासितं प्रकाशितं मिथ्याभूतत्वेन ॥ २९ ॥

पुनः किमभूदत्राह—विश्वमिति । बहिः श्वसतः शिशोः श्वासेन बहिर्निरस्तो पुनः प्रलयाब्धौ न्यपतत् ॥ ३० ॥

वटे च तोकं च वीक्ष्य तस्य शिशोः प्रेमसुधायाः प्रेमामृतादुद्भूतस्मितसहितेनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितो ऽभूदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

अथ तं बालकं परिष्वक्तुमभ्यगात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मच्चरणाम्बुजे कीदृशं मधु वर्तते यत एतदास्वादनार्थं बहवो भक्ता यतन्ते तस्मादिदमहमपरास्वाद्य परिचिन्वे इतीव धयन्तं पिबन्तम् ॥ २५ ॥

अद्भुतभावेन अत्याश्चर्यस्वरूपेण शङ्कितः भायं प्राकृतो बालक इति प्राप्ताशङ्कोऽपि प्रष्टुम् ॥ २६ ॥

अदः जगत् यथा पुरा प्रलयात्पूर्वम् ॥ २७—२८ ॥

स मार्कण्डेयः द्विषा दिवस एव अवभासितं प्रकाशयुक्तं ददर्श पुष्पवद्भ्यां पुष्पभद्राम् ॥ २९ ॥

लयाब्धौ तिपस्य पुनरप्ययुतायुतवर्षपर्यन्तम् कष्टमनुभूय पृथिव्याः ककुदि वटपत्रशायिनं बालं दृष्ट्वा तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् पुनरपि तदीयश्वासेन पूर्ववत् प्रवेशनिर्गमौ पुनरेव समकरवः प्रवेशनिर्गमावप्रिमवाक्यद्वयोः द्वयो ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धयन्तं पिबन्तम् ॥ २५ ॥

प्रोत्फुल्लानि हृत्पद्म विलोचने च यस्य सः अद्भुतेनात्याश्चर्येण भावेन शङ्कितः किमयमीश्वर इति शङ्का प्राप्ता यस्य सः तं प्रष्टुम् पुरः समीपं प्रससार ॥ २६ ॥

तत्रापि तच्छरीरमध्येऽपि अदः इदं विश्वम् यथा पुरा प्रलयात्पूर्वम् तथैवाचष्ट अतोऽतीव विस्मितः ॥ २७—२८ ॥

नानायुगानि कल्पांश्च कल्पयतीति स तथा तं च इत्यादिकः पदार्थ सदेवकारणभूतं सत्त्वेन तत्सदाकारेण च भासितम् ददर्श भगवत्कृतम् सर्वम् सत्यमेव सर्वस्य तदात्मकत्वात् ॥ २९—३० ॥

तस्मिन् लयाब्धौ पृथिव्याः ककुदि वटे तत्पर्णपुटे तोकम् च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेन अपाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् तं बालं नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितमपि पुनर्बहिरपि परिष्वक्तुमभ्ययादिति द्वयोरन्वयः ॥ ३१—३२ ॥

भाषा टीका ।

मुनिने और कैसा उस बालक को देखा, कि सुन्दर मनोहर छोटी २ अंगुलियों वाले दोनों हाथो से अपने चरण कमल को ऊंचा उठाकर मुख में अंगुष्ठ देकर पीरहा है । ऐसे उस अद्भुत बालक को देखकर मार्कंडेय जी बड़े विस्मय को प्राप्त हुए ॥ २५ ॥

मुनि का भी सब परिश्रम उस बालक के दर्शन से

तावत्स भगवान् साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः ।
अन्तर्दध ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्मिता ॥ ३३ ॥
तमन्वथ वटो ब्रह्मन् ! सलिलं लोकसम्प्लवः ।
तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे मार्कण्डेयोपाख्याने भगवन्मायादर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

दूर होगया, तथा हृदय कमल और नेत्र कमल प्रफुल्लित होगये, रोमाञ्च ऱ्यारे हो आये, और आश्चर्य से शङ्कित होकर मुनि उस बालक से पूछने को उसके सन्मुख समीप गये ॥२६॥

इतने में ही भृगु वंशी वह मुनि उस बालक के श्वास के साथ बालक के शरीर में मशक के तरह भीतर चले गये, भीतर भी जाकर इस समग्र जगत को जैसा का तैसा रचा हुआ देखकर बड़े विस्मय को प्राप्त होकर मोहित होते हुए ॥२७॥

मुनिने बालक के उदर में क्या देखा कि—आकाश, द्यावा-पृथिवी, नक्षत्रमण्डल, पर्वत, समुद्र, सप्तद्वीपसहित द्वीप, दिशायें सुर, असुर, वन, देश, सरितायें, पुर, खानें, छोटे२ ग्राम, गोधन के बाड़े, आश्रम और वर्णोंकी जीविकायें ॥ २८ ॥

बड़े २ भूत प्राणी, भौतिक पदार्थ, तथा नाना युग और कल्प जिनमें कल्पना किये जांय इतने बड़े काल को भी बालक के उदर में देखा, अर्थात् उस जगह बहुत काल बीत गया, और भी जो कुछ व्यवहार कारण और ईश्वर सरीखा भान होने वाला विश्व है, तिसको भी देखा ॥ २९ ॥

तिसमें भी हिमालय पर्वत, और पुष्पभद्रा नदी, और उसके तट पर अपना आश्रम भी मार्कण्डेय ऋषि ने देखा, तथा वहां पर रहने वाले ऋषियों को भी देखा, इस प्रकार उस बालक के उदर में विश्व को देख रहे थे, कि—इतने में ही बालक का बाहर को श्वास निकला उसके साथ निकल फिर भी मार्कण्डेय ऋषि उसी प्रलय के समुद्र में गिरे ॥ ३० ॥

वहां फिर भी पृथिवी के एक टीले पर जमे हुए एक छोटे से वट के वृक्ष को देखते हुए, और उसके पत्र के पुट में सोये हुए एक मनोहर बालक को देखते हुए। और ऋषि उस बालक की प्रेम रूप अमृत युक्त मन्द मुसकानि सहित कटाक्षों के निरीक्षण के पात्र हुए ॥ ३१ ॥

जो बालक अन्तर्यामि रूप से हृदय में विराजमान है उसी नेत्रों से बालक को देखकर ऋषि प्रथम बहुत क्लेश को प्राप्त हुए रहे अतएव अधोक्षज के आलिङ्गन करने को उनके समीप गये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तावत्परिष्वङ्गात्पूर्वमेव ऋषेस्तस्यान्तर्हितो बभूव तदुद्यमवैफल्ये दृष्टान्तः, अनीशो निर्धनस्तेन निर्मिता ईहा क्रीडा यथेति ॥ ३३ ॥

अन्तर्हितं भगवन्तमनु वटः सलिलं लोकसम्प्लवश्च तिरोधायान्तर्हितः स च आश्रम एव यथापूर्वं स्थित इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावदिति । तावद्भगवानचिन्त्यविविधविचित्रसत्याश्चि-गुणगणपूर्णः योगाधीशः आश्चर्यशक्तियोगनिर्वाहकः गुहाशयः सर्वान्तरात्मा अन्तर्हितवान् तदा ऋषेरीहा आलिङ्गनेच्छा यथा अनीशनिर्मिता निर्धनेन कृता तद्वद्वार्थीकृत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तमिति । तं तिरोदधतं शिशुमनु लोकसंप्लवं सलिलं तिरोधाय तत्क्षणादस्य मुनेः सकाशाद्वटोऽप्यन्तर्दधे इति पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा, भगवान् सलिलं तिरोधायान्तर्दधे तमनु वटोपि अन्तर्दधे इति सम्बन्धः मुनिस्तु स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः अल्पदेशे विपुलदेशान्तर्भावः अल्पकाले बहुकालान्तर्भावः तदितरजनादृश्यत्वमिति-रिक्तमूर्तामूर्तपदार्थग्रहहेतुतत्कालावस्थायिसलिलादिसृष्टिरिति सर्वमीश्वरस्य सर्वशक्तित्वादुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनीशेनासमर्थेन निर्मिता ईहा मायावसथा चेष्टा यथा विप्रमन्तर्दधाति तथैवमन्तर्धानशैघ्र्यार्थं निदर्शनमिदं न तु मिथ्यार्थे ॥ ३३ ॥

अन्तर्हितं भगवन्तमनु लोकस्य सम्प्लवो यस्मात्तथा तिरोधायि तिरोहितमभूत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
(विजयध्वजतीर्थरीत्याऽष्टमः ॥ ८ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनीशो हरिकृतस्य ईहा धनादिवाञ्छा यथा सद्य एवोत्पद्य सद्य एव लीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

अथाहस्येति । क्षणमात्रकालमध्य एव सप्तकल्पसङ्कुल्पः काव्यः प्रविष्टोऽभूत्तत्कथं भगवच्छक्त्यैवेति भावः । तिरोधायीति कर्मकर्तरि चिण् ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
द्वादशे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यावत्परिष्वङ्क्तुमुद्युक्तस्तावत्तस्य एवान्तर्दधे तदा ऋषेः ईहा परिष्वङ्गचेष्टा यथा अनीशेनासमर्थसङ्कल्पेन जीवेन निर्मिता वृथा भवति तथा जाता ॥ ३३ ॥

तं सर्वशक्तिं भगवन्तं कारणमनु तदुपप्रकाशितं वटादि कार्यजातमन्तर्हितमासीदित्याह—तमन्विति । लोकस्य सम्प्लवः प्रलयश्च ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
नवमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

इतनी ही देर में योगाधीश गुहाशय वे साक्षात् भगवान्, ऋषि के देखते २ तत्काल अन्तर्धान को प्राप्त हो गये, जैसे कि—मन्द भाग्यवाले पुरुष की निष्फल क्रीडा ॥ ३३ ॥

हे शौनक ! तिसके पश्चात् वह वट और जल, और लोकों को जल में डूबना ये सब ऋषि को क्षणमात्र में अन्तर्हित हो गया और ऋषि अपने आश्रम के विषें पूर्ववत् स्थित होगये ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में नवम अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्त ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितम् ।
वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रपन्नोऽस्म्यङ्घ्रिमूलं ते प्रपन्नाभयदं हरे ! ।
यन्माययाऽपि विबुधा [१] मुह्यन्ति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

तमेवं निभृतात्मानं वृषेण दिवि पर्यटन् ।
रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्श स्वगणैर्वृतः ॥ ३ ॥
अथोमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ।
*पश्येमं भगवन् ! विप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥ ४ ॥
[२]निभृतोदझषव्रातं वातापाये यथाऽर्णवम् ।
कुर्वस्य तपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवान् ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नैवेच्छत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ।
भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये ॥ ६ ॥
अथाऽपि संवदिष्यामो भवान्येतेन साधुना ।
अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवान् स सतां गतिः ।
ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनाम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दशमे शिव आगत्य मुनेस्तुष्टो वरानदात् ।
तेन साकमतिप्रीत्या समाभाष्य समाजयत् ॥
॥ १ ॥

ज्ञानकाश्यया ज्ञानवत्प्रकाशमानया [illegible] विना विद्वांसोऽपि यस्य तव मायया ज्ञानिनो वयमित्यहङ्कारेण विमुह्यन्तीत्यर्थः ॥२॥

श्रीनारायण एव स्वमायादर्शनभ्रान्तं शिवरूपेण सान्त्वयामास तदाह—तमेवमित्यादिना । निभृतात्मानं समाहितचित्तम् रुद्राण्या भवान्या ॥ ३ ॥

निभृता निश्चला आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमनांसि यस्य तम् ॥ ४ ॥

निभृतं निश्चलमुदकं [illegible]

---

(१) मुह्यन्त्यज्ञानकातराः इति वीर० विज० पा० । (२) निभृतोदक्षुब्धवातरुत्पापाये इति च विज० । * पश्यैनं इति वीर० ।

श्रीवल्लभाचार्यकृतभावार्थदीपिका ।

साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु यतो भवान् सिद्धिद: आशिषोऽभ्युदय-लक्षणाः उत निश्चितम् अत्र हेतुः भक्तिमिति ॥ ५।६ ॥

संवदिष्यामः संवादं करिष्यामः ॥ ७ ॥

सर्वाकृतित्वे हेतुः ईशान इति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मार्कण्डेयस्य तत् कुलप्रसूतत्वे शास्त्रान्तरपरिहारो द्रष्टव्यः एतत् कल्पात् प्रभूतमार्कण्डेयोऽन्यो वाल्मीकिरित्यविरोध उक्तं-स्थित: आपदो निर्मुक्तः ॥ १—१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवता दत्तं तद्योगमायादर्शनात्मकं वरं प्राप्य ततो रुद्राद्भगवद्भक्तिस्थैर्यमाकल्पान्तमायुस्त्रैकालिकं ज्ञानं त्रिरक्तं ब्रह्मवर्चस्विनां पुराणाचार्यत्वं च लेभ इति वक्तुं प्रस्तौति—स एवमित्यादिना । नारायणेन विनिर्मितमाश्चर्यशक्तैर्वैभवमनुभूय तमेव नारायणमेव तन्मायातरणाय शरणं ययौ ॥ १ ॥

तदेवाह—प्रपन्नोऽस्मीति । प्रपन्नानामभयम् संसृतिभयाभावं प्रयच्छतीति तथा यस्य तव मायया हेतुभूतया यदज्ञानं तेन कातराः विक्षिप्तचित्ताः सन्तो मुह्यन्ति तां तव प्रपन्नोऽस्मीतिभावः ॥ २ ॥

तामिति । इत्थं निभृतात्मानं समाहितचित्तं मुनिं रुद्रो ददर्शेति सम्बन्धः दिव्यन्तरिक्षे ॥ ३ ॥

भवेति । उमा रुद्राणी उक्तिमेवाह—पश्यैनमिति । यथा निभृतं निश्चलम् उदकम् झषव्रातश्च यस्मिन् पारावारोऽपारोऽर्णवः समुद्रः (तथा क्षीरसागरो वा) तथा निभृतात्मेन्द्रियाशयं निश्चलदेहेन्द्रियमानसं मुनिं पश्येम अस्य मुनेस्तपसः संसिद्धिं कथं कुरु यतो भवान् संसिद्धिदः ॥ ४।५ ॥

एवमुक्तः प्राह रुद्रः—नेति श्लोकद्वयम् । आशिषः कामान् नापि च मोक्षमप्ययं ब्रह्मर्षिः नैवेच्छति तत्र हेतुः परमेतत्प्रयोजनां भगवति भक्तिं लब्धवान् न हि भगवदेकान्तभक्ताः किञ्चिदपि वाञ्छन्तीति भावः ॥ ६ ॥

तथापि यद्यप्येवं तथापि हे भवानि साधुनाऽनेन मुनिना संवदिष्यामः संवादं करिष्यामः किं तावन्मात्रेण तत्रेत्यत्राह, अयं हीति । नृणामयम् अयमेव परमो लाभः कोऽसौ यत्साधुसमागमः न तस्य लाभः किन्त्वस्माकमेवेति भावः । यद्वा अन्योन्यस्य समागमोऽन्योन्यस्य लाभ इति भावः । नृणामिति सार्वत्रिकनिर्देशो लोकपरिपाटीप्रदर्शनाभिप्रायकः ॥ ७ ॥

इतीति । स भगवान् शङ्करः सतां गतिः सकलविद्यानिवह-कर्मवर्ततिश्वरत्वजगदाश्रयत्वाद्यात्मभूतपरमपुरुषब्रह्मकायितिः विवक्षितानि "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" (१।१।३१) इति न्यायाद्भगवद्विग्रहवतारत्वाद्वा तानि विवक्षितानि ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मार्कण्डेयः पुनः किमकार्षीदित्यतां शृण्वतां हरी भक्ति-समुद्रेककरीति हार्दं शौनकादीनां चोद्यम् परिहरति, स एवमिति । यः पूर्ववत्स्वाश्रमे स्थितः सः योगमायायाः भगवन्माया-विभूतेः वैभवं ऐश्वर्यादि स्वरूपशक्तेः प्रभावं वा ॥ १ ॥

यस्य हरेर्मायया मोहनशक्त्या विबुधा अज्ञानकातरा इति एतद्रूपेणान्योन्यविरुद्धेन मायाशक्तौ व्याख्यात इति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

निभृतात्मानं पूर्णमनसं हराविव नितरां धृतमनसं वा दिवि व्योम्नि ॥ ३—४ ॥

निभृता ननु, पूर्णं एव तपापाये वर्षाकाले ऋषीणां व्रातो ब्रतसमूहो यस्य स तथा पूर्वविशेषणार्थे हेतुरयम् अस्य मुनेः ॥ ५ ॥

रुद्रः प्रतिवक्ति, नैवेति । मोक्षमपि नेच्छति किमुतान्यत् आशिषः तत्र हेतुमाह भक्तिमिति ॥ ६ ॥

यद्यप्येवं तथापि भवत्या वचनगौरवाद्वतिष्यामहे इत्याशयेनाह—तथापीति । हे भवानीति एतेन साधुना मुनिना सह सङ्कथनेन किं प्रयोजनमत्राह, अयं हीति । साधूनां समागमः सङ्गतिः ॥ ७ ॥

समुपेयाय सम्प्राप अयं साधूनां गतिर्भगवान् किन्तु वेद इत्य प्रवेशायेनाह—ईशान इति । अनेन श्रीहरिज्ञानमपि रुद्र-प्रसादात्फलवत्स्यादित्युक्तं भवति तत्कुत इत्यत्राह, ईश्वर इति श्रोत्रादीन्द्रियवतां जीवानां शिवाधीनत्वेन तदिन्द्रियसाध्यस्य ज्ञानस्यापि तत्प्रसादायत्तत्वं युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सोमेशदर्शनं तस्य स्तुतिस्तेनाभिनन्दनम् ।

मुनेः स्वेष्टवरप्राप्तिस्तस्मादुक्तम् उत्सवं ॥

॥ १ ॥

ज्ञानकाशया ज्ञाने वर्तमानेऽपि काशया प्रकाशितुं समर्थयेत्यर्थः । तत्राहुर्मेन, प्रमायामभूत्वमिति भावः ॥ २—४ ॥

निभृतानि निश्चलीभूतानि उदकानि झषव्राताश्च यत्र सः ॥ ५ ॥

(मार्कण्डेयस्य एतत् कुलप्रसूतत्वे शास्त्रान्तरपरिहारो द्रष्टव्यः)

आशिषोऽशिमात्राः सिद्धीः तर्हि मोक्षं देहीति तत्राह—मोक्षमपीति तर्हि भक्तिं देहीति तत्राह भक्तिमिति ॥ ६—७ ॥

सताम् अभीप्सितभक्तिप्रदायित्वाद्गतिः न केवलं सतामेव गतिरपि तु सकामानामपीत्याह—ईशान इति । नात्र चित्रमित्याह—ईश्वर इति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं भगवद्योगमायावैभवदर्शनं भगवत्प्रसादान्मार्कण्डेयेन लब्धम् अथ दशमे शिवप्रसादलब्धं तद्वक्तुं प्रस्तौति, स एवमित्यादिना । योगमायायाः अत्याश्चर्यरूपायाः भगवच्छक्तेः ॥ १ ॥

ज्ञानकाशया ज्ञाने यद्यपि प्रकाशमानया ज्ञानवतामपि मोहजनकया इत्यर्थः ॥ २ ॥

तयोरागमनं साक्षादीशयोर्जगदात्मनोः ।
न वेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ ९ ॥
भगवांस्तदभिज्ञाय गिरिशो योगमायया ।
आविशत्तद्गुहाकाशं वायुश्छिद्रमिवेश्वरः ॥ १० ॥
आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडित्पिङ्गजटाधरम् ।
त्र्यक्षं दशभुजं प्रांशुमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ ११ ॥
(१)व्याघ्रचर्माम्बरधरं शूलखट्वाङ्गचर्मभिः ।
अक्षमालाडमरुककपालासिधनुःसह ॥ १२ ॥
बिभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः ।
किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दिवि अन्तरिक्षे ॥ ३ ॥

निभृता नियमिताः आत्मेन्द्रियाशयाः शरीरेन्द्रियमनांसि येन तम् ॥ ४ ॥

निभृतं निश्चलमुदकं झषव्रातः मीनसमूहो यस्मिन् सः संसिद्धिं साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु ॥ ५ ॥

आशिषः सिद्धीः ॥ ६ ॥

तथापि एषाम् संवादं करिष्यामः ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वेत्यादिग्रन्थे श्रीरुद्रस्य भगवत्त्वं सर्वदेहिनामीशत्वं सर्वात्मत्वादिकं च श्रीविष्णुप्रसादजं ज्ञेयम् सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्व "अहमेव पशूनामधिपतिरसानि" "अस्य देवस्य मीढुषो वयो विष्णोरेष" इत्यादिश्रुतेः "सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः" इत्यादिप्रागुक्तत्वाच्च भगवान्—

"उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" ॥

इत्युक्तलक्षणः सतां साधूनां हरिभक्तप्रदत्वाद्गतिः सर्वदेहिनां सुरासुरादीनामीश्वरो नियन्ता ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—वह मार्कंडेय ऋषि नारायण के रचे हुए, योग माया के वैभव को इस प्रकार देखकर उनही श्रीनारायण की शरण जाते हुए ॥ १ ॥

मार्कंडेय उवाच ।

मार्कंडेयजी बोले कि—हे हरे ! प्रपन्नजनों के अभय देने वाले आपके चरणों की मैं शरण आया हूं, ज्ञानबल प्रकाशमान जिनकी माया से विद्वान् लोग भी मोहित होते हैं ॥ २ ॥

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—श्रीपार्वतीजी सहित वृषभ के ऊपर बैठे हुए आकाश मार्ग में होकर अपने गणों सहित श्रीशिवजी आ रहे थे, उन्होंने, नारायण की शरण प्राप्त होने से इस प्रकार चित्त समाहित करके बैठने वाले मार्कंडेय ऋषि को देखा, ॥ ३ ॥

तदनन्तर श्रीपार्वतीजी ने उस ऋषि को देखकर श्रीशिवजी से कहा, कि—हे भगवन् ! अपने इन्द्रिय और अन्तःकरण का समाधान करके बैठे हुए इस विप्र को तो आप देखो ॥ ४ ॥

जैसे, कि-पवन के अभाव काल में जल और जल जंतु जिसके स्थिर होजाते हैं, ऐसे समुद्र के तरह स्थिर होकर बैठा है । हे भगवन् ! इसके तप की सिद्धि आप करो, क्यों कि, आप साक्षात् सिद्धि देने वाले हो ॥ ५ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीमहादेवजी बोले, कि-हे देवि ! यह ब्रह्मर्षि लौकिक मनोरथों को तो क्या, परन्तु मोक्ष की भी इच्छा नहीं करता है क्यों कि—अव्यय पुरुष जो साक्षात् भगवान् हैं तिनके विषे इसको भक्ति प्राप्त हुई है ॥ ६ ॥

हे भवानि ! तो भी हरिभक्त इस सत् महात्मा से सम्वाद ही करेंगे । क्योंकि ? पुरुषों को इस संसार में यही परम लाभ है, कि—जो साधुजन का समागम प्राप्त हो ॥ ७ ॥

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—इस प्रकार श्रीपार्वतीजी से कहकर भगवान् सन्तों के गति श्रीमहादेवजी, ऋषि के समीप पधारे । आप कैसे है, कि—विद्याओं के अधिपति और सर्व प्राणियों के नियन्ता हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रुद्धा धियोऽन्तःकरणस्य वृत्तयो येन सः ॥ ९—१० ॥

---

(१) व्याघ्रचर्माम्बरशूलधनुरिष्वसिचर्मभिः । अक्षमालाडमरुककपालं परशुं सह ॥ इति सिद्धा० ॥

नमः शिवाय शान्ताय सत्त्वाय प्रमृडाय च।
रजोजुषेऽथ घोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १७ ॥

सूत उवाच।

एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः सतां गतिः।
परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच।

वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः।
अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दतेऽमृतम् ॥ १९ ॥
ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निःसङ्गा भूतवत्सलाः।
एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः ॥ २० ॥
सलोका लोकपालास्तान् वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते।
अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

न केवलं तयोरागमनं चेद् अपितु आत्मानमहन्ताद्यपदं विश्वमिदङ्काराद्यपदं च ॥ ९—१३ ॥

सोमया स मार्कण्डेयः उमया सह "सोऽविज्ञोपचेत्पादपूरणम्" (८।१।३४) इति सोलोपः ॥ १४—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अनहङ्कारमनोः जगतामात्मप्रियर्याः ॥ ९—११ ॥

शूलादिभिः सहाक्षमालादीन् ॥ १२ ॥

विप्राणाम् प्रमथादीनां सुन्दरम्। सः मार्कण्डेयः उमया सह आगतं ददर्श ॥ १३—१५ ॥

निर्वृतं सुखितम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका।

अब श्रीमहादेवजी आये उस समय मार्कण्डेय समाधि में लीन होने से रुद्धअन्तःकरण की वृत्ति वाले थे, अत एव आप का और विश्वका भी उनको भान न था, इसी से जगदात्मा साक्षात् श्रीभवानी और शंकर के आगमन को भी ऋषि ने नहीं जाना ॥ ९ ॥

भगवान् श्रीकैलासवासी शिवजी इस बात को जानकर अपनी योग माया के बल से ऋषि के हृदयाकाश में घुस गये, जैसे वायु छिद्र में प्रवेश करे ॥ १० ॥

तब तो ऋषि ने आत्मा में बिजुली सी पीली जटाओं को धारण किये, तीन नेत्र और दशभुजाओं को धारण किये, बड़े उन्नत, उदय को प्राप्त होने वाले भास्कर के सदृश श्रीशिवजी को समाधि में ही देखे ॥ ११ ॥

कैसे देखे, कि—व्याघ्रचर्म का वस्त्र पहिने, त्रिशूल, धनुष, बाण, खड्ग, ढाल, इन सहित रुद्राक्ष माला, डमरू, कपाल, परशु इन सबों को धारण किये ॥ १२ ॥

ऐसे महादेवजी को एका एकी हृदय में भास होते हुए देखकर ऋषि बड़े विस्मय को प्राप्त हुए, "यह क्या है, और कहां से आये" ऐसे विचार कर मुनि समाधि से विरत होगये ॥ १३ ॥

और नेत्र उघाड़ कर गणों सहित और पार्वतीजी सहित त्रिलोक के एक गुरु श्रीरुद्र को देखकर मुनि शिर से नमस्कार करते हुए ॥ १४ ॥

गणों सहित और पार्वतीजी सहित उन श्रीमहादेवजी की स्वागत कुशल पूछकर, आसन पाद्य अर्घ्य चन्दन माला धूप दीप इत्यादि उपचारों से ऋषि पूजा करते हुए ॥ १५ ॥

और ऋषि बोलते भी हुए, ऋषि बोले—कि हे विभो! अपने प्रभाव से पूर्णकाम जो आप हो आपका मैं क्या उपकार करूं, हे त्रिलोक के नियामक! आप से यह सब जगत् सुख को प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

निर्गुणत्वेन त्रिगुणत्वेन च नमस्करोति—नमः शिवाय निर्गुणाय सत्त्वाय सत्त्वाधिष्ठात्रे अत एव प्रमृडयति सुखयतीति तथा तस्मै ॥ १७ ॥ १८ ॥

नोऽस्मत्तः त्रयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः यतोऽस्य ते त्वम् ॥ १९ ॥

सत्कारादिना भवत्सेवैवास्माभिः क्रियते नत्वनुग्रहो अस्मत्कृपाद्भवतामिति ब्राह्मणानस्तौति—ब्राह्मणा इत्यादि। ये साधवः सदाचाराः शान्ता मत्सरादिरहिता निःसङ्गा निष्कामाः ॥ २० ॥

न केवलं त एव किन्त्वहं चेत्यादि ॥ २१ ॥

न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते ।
नाऽऽत्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥ २२ ॥
न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोज्झिताः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः ॥ २३ ॥
ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् ।
बिभ्रत्यात्मसमाधानं तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पूज्यतमत्वे हेत्वन्तरमाह—नेति । भगवत्यणुमात्रमपि न चक्षते न पश्यन्ति तस्मात्तदेवंभूतान् युष्मान् ईमहि भजेम ॥ २२ ॥ २३ ॥

ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मणान् आत्मसमाधानं चित्तैकाग्र्यम् तप आलोचनम् स्वाध्यायोऽध्ययनम् संयमो वागादिनियमस्तैः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

न ते मयीति अजे मयि चाच्युते ब्रह्मशरीरके मयि, अच्युते इत्यर्थः "स ब्रह्मा स शिवः" इति श्रुतिः भगवतः सर्वान्तरात्मत्वात् भेदनिषेधस्यान्तरात्मत्वनिबन्धनत्वमेव स्फुटीकृतं नात्मनः जनस्यापीति नाहमेवं च वक्ष्यत इत्यन्वयः ॥ २१—२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतो न किञ्चित्करवामातः केवलमञ्जलिमात्रं करवामेत्यभिप्रेत्य प्रणमति—नम इति शिवाय लोकमङ्गलकराय शान्ताय सिंधर्ष्टकरहिताय प्रमृडाय प्रकर्षेण मृडयति सुखयतीति प्रमृडस्तस्मै सत्त्वाय शुद्धसत्त्वमयशरीरविष्णुरूपायेत्यर्थः । रजोजुषे ब्रह्मरूपाय तमोजुषे प्रकृतरुद्ररूपाय अतएव घोराय घोररूपाय तुभ्यं नमस्करोमीत्यर्थः ॥ १७ ॥

इत्थं मार्कण्डेयेन स्तुतो रुद्रस्तं भाषत इत्याह सूतः, एवमिति । प्रसन्नात्मा प्रसन्नचित्तः स भगवान् रुद्रः ॥ १८ ॥

भाषणमेवाह—वरमिति सप्तभिः । भद्रमस्तु (तोऽस्त्वपि)कामं यथेष्टं वरं वृणीष्व यतो वयं त्रयः ब्रह्मविष्णुरुद्राः वरदेशाः वरदश्रेष्ठाः न मे किञ्चिदपेक्षितमित्यत आह, अमोघमिति । येषां त्रयाणामस्माकं दर्शनममोघमव्यर्थम् अतो यत्किञ्चिद्वृणीष्वेति भावः । तर्हि अमृतत्वं दातुमर्हसि प्रभवसि किमित्यत्राह—मर्त्यो यद्यस्त्वतेऽमृतमिति । यत् येऽपि अस्मत्तोऽमृतं मोक्षं विन्दते सन्तुष्टकोपासनीयामिति भावः । साक्षाद्भगवदुपासकस्यापि ब्रह्मरुद्रयोः श्रीभगवद्विभूतित्वानुसन्धानस्यावश्यकत्वात् ॥ १९ ॥

यथा मुनिः शान्तस्वरूपा आत्मानं तुष्टाव तथा स्वयमपि तद्गुणस्तुत्या ब्राह्मणान्स्तौति—ब्राह्मणा इति द्वाभ्याम् । ये साधुत्वादितद्गुणयुक्ता ब्राह्मणास्तान् स लोका लोकपाला इन्द्रादयः वन्दन्त्यर्चयन्त्युपासते इति सम्बन्धः साधुलक्षणाविवक्षया ब्राह्मणान् विशिनष्टि शान्ताः रागाद्यकलुषितचित्ताः निःसङ्गाः विषयसङ्गरहिताः एकान्तभक्ता इत्यस्य भगवतीत्यादि शेषम् अस्मासु रुद्रादिषु निर्वैराः श्रीभगवद्विभूतित्वानुसन्धानेन वैररहिताः, कुतः? भूतवत्सलाः सर्वभूतेषु वात्सल्ययुक्ताः किं बहुना समदर्शनाः कृत्स्नस्यापि जगतो भगवद्विभूतित्वानुसन्धानेन समबुद्धयः ॥ २० ॥

सलोकाः देवमनुष्यादिजनसहिताः लोकपाला इन्द्रादयः किं बहुना वर्णनेनेत्याह—वयमिति । वयमपि त्रयः रुद्रादयः तान् वन्दामहे अर्चयामहे उपास्महे चेत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र हेतुमाह—नैते इति । एते साधवो ब्राह्मणाः नते इति पाठे ते ब्राह्मणाः अजे अच्युते मयि चाच्युते चेत्यन्वयः । ब्रह्मशरीरके मच्छरीरके चाच्युते इत्यर्थः । अणवपि ईषदपि, यथा तथा भिदां भेदं न चक्षते न पश्यन्त्यजं मां चाच्युतात्पृथक्सिद्धं न पश्यन्तीति विवक्षितार्थः "स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः" इत्यादिश्रुत्या श्रीभगवतो ब्रह्मादिशरीरकत्वेन शरीरात्मनिबन्धनसामानाधिकरण्यावगमात्परस्त्रभेदस्यानिषेध्यत्वात्स्वातन्त्र्यभेददर्शनमेवात्र निषिध्यते इममर्थं स्वयमेव स्फुटीकुर्वन्नाह, नेति । आत्मनः स्वस्य जनस्य स्वेतरस्य चापि अच्युते भिदां न चक्षते इत्यन्वयः । आत्मजनशब्दाभ्याम् अखिलसंसृतजीवा उच्यन्ते न हि तैः सह ब्रह्मणः स्वरूपाभेदो ऽभेदवादिनोऽपि सम्मतः अविशेषेण तादात्म्यस्य तन्मतेऽप्यनिष्टत्वात् हि जनशब्दश्चेतनस्वारसिकः येन तत् स्वरूपाभेदः सिद्ध्येत अतोऽविशेषेण यादृशो भेदनिषेधः स्वातन्त्र्यविषयस्तादृश एव विशेषेणापीति विक् यतो भिदां च न चक्षते तत्तस्माद्वयमपि युष्मानीमहि भजाम तत्र सलोका लोकपाला अहं ब्रह्मा चेति वयं भगवद्विशेषाधिष्ठानत्वबुद्ध्या युष्मान्भजाम अच्युतस्तु "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इत्युक्ताभिसन्धिविशेषेण भजतीति विशेषणा इति भावः ॥ २२ ॥

तद्दर्शनेनात्मनः कृतकृत्यतामभिप्रेत्य स्तौति—नहीति । अम्मयानि जलमयानि तीर्थानि न दर्शनमात्रतः पुनन्ति किन्तु चिरं स्नानादिभिस्तानि पुनन्ति, तथा मृच्छिलामयाः देवाः प्रतिकृतयश्च न दर्शनमात्रतः पुनन्ति चिरमावाहनादिषोडशोपचारपूजादिभिरिति भावः । यूयं दर्शनमात्रेण पुनीथेति विशिष्टास्तीर्थेभ्यो यूयमिति भावः ॥ २३ ॥

अथातेन "नमः शिवाय" इत्यादिना नमस्कृतं तथा स्वयमेव प्रणमति-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्राह्मणोऽस्य इति । नमस्यामः नमस्कुर्मः नात्विषिनाद्य, ये ब्राह्मणाः त्रयीमयं (वेद) त्रयीप्रचुरमात्मसमाध्यादिभिः सहितं रूपं बिभ्रति स्मेति विस्मये ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सत्त्वाय पराक्रमयुक्ताय सद्ब्रह्म शरणं याति गच्छतीति सात्वतस्मै वा प्रभूताय प्रकृष्टपालाय सत्त्वस्तुयोग्यतानुसारेण रक्षार्थं सत्त्वादिगुणप्रवर्तकत्वात्सत्त्वाय रजोजुषे इत्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अपो ब्रह्मादयो येषां अपाणां दर्शनममोघं तत्र हेतुमाह, मर्त्यं इति । मर्त्योऽमृतं मुक्तिं विन्दते यदस्माद्दर्शनात् येभ्योऽमृतं वा ॥ १९ ॥

ब्राह्मणभक्तिं दर्शयति—ब्राह्मणा इति । ब्राह्मणा ब्रह्मवादैकनिष्ठाः साधवो रागादिदोषविधुराः शान्ताः भगवन्निष्ठापारङ्गताः अत एव निःसङ्गाः दुष्टसङ्गरहिताः अत एव भूतेषु सज्जनेषु वत्सलाः स्निग्धा एकान्तेन विष्णुरेव सर्वोत्तमो नान्य इति निर्णयेनास्मासु भक्ताः योग्यतातिरेकेण वैरशून्याः धर्मं ब्रह्म तद्धर्मं येषां ते तथा ॥ २० ॥

य एवंविधांस्तान्वदन्ति स्तुवन्तीत्यादिसपर्यां कुर्वन्त इत्यर्थः । अहं ब्रह्मा च हरेः पृथक् स्वतन्त्रौ न तदधीनावेव तत्र हेतुरीश्वर इति ईश्वरौ ईशौ रूपः स्वातन्त्र्यतयोर्वर ईशानाद्वर इति यस्मात्तस्मात् अयोर्वर इत्युक्तम् एवं के इत्यतो वाह, महमिति । स्वयमित्यनेन हरेरेव स्वातन्त्र्यं नावयोरावां तदधीनावेवेति स्पष्टमुक्तम् अत्राप्ययमेव हेतुरीश्वर इति "ईश ऐश्वर्ये" इति धातोरनुपहतैश्वर्यमूर्तित्वादीश्वर इत्युच्यते ॥ २१ ॥

इतोऽपि ब्राह्मणा एव पूज्या यत एवंविधं तत्त्वं त एव जानन्तीत्याह—नत इति । ते ब्राह्मणा मयि स्थिततत्त्वात्मयीत्युच्यमाने हराविजे च स्थिततत्त्वाद्वजाद्याद्ये च पृथक् स्थिते अच्युते च भिदामण्वपि परमाणुमात्रमपि न चक्षते न पश्यन्ति । किं च जनस्य जननवतः स्थावरजङ्गमरूपस्य प्रपश्यन्ति । किं च अनस्य आत्मनोऽन्तर्यामिणाश्च भिदां न पश्यन्ति अपितु चैन "एको देवः" इति श्रुतिं प्रमाणयति । तस्मादयम् युष्मानखिलैः पूज्यादीनीमहि युष्मामहे यद्वा, मयि भिदामन्यथाज्ञानं विष्णुत्वमिति किञ्चित्स्वाम्येनापि न पश्यन्त्यपितु ततो विलक्षणत्वेन सत्कटाक्षाहितत्वाधिकत्वेन जगत्संहर्तृत्वेन ततोऽनन्तांशहीनत्वेनैव मत्तत्त्वं पश्यन्ति चतुर्मुखे यथास्थितं पश्यन्ति । अच्युते च तथा स्वाधश्रुतिविहितमात्मनश्चेतनसमुदायस्य जन्यत इति जनो देवस्तवादिजडस्यापि तत्त्वं यथातथा अन्यथा न पश्यन्ति ॥ २२ ॥

सर्वस्माच्छुद्धिहेतुत्वाच्च ब्राह्मणा एव पूज्या इत्याह, नहीति ॥ २३ ॥

अस्माभिश्च तस्माद्व्यवस्थाच्छ्रिप्रा एव श्रेयांश इत्याह, ब्राह्मणोऽस्य इति । त्रयीमयं वेदमुख्यप्रतिपाद्यम् आत्मनि सम्यगाधानं अवधानं सन्निधानलक्षणं यस्य तथा तप आलोचनम्

स्वाध्यायोऽध्ययनं संयमो यागादिनियमस्तैर्बिभ्रति "आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः" इत्यतस्तप इत्यादि ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ब्राह्मणा इति । यतस्ते सम्यग्दर्शनात्तस्मात् मदादिषु वा भिदां वर्तते तामण्वपि यथास्यात्तथा न चक्षत इति सत्यमेव किन्तु, तत्त्वेऽप्यपि युष्मान् इत्यैकान्तभक्तान् वयमीमहि प्रियत्वेन जानीम इत्यर्थः । तदुक्तं तेनैव चतुर्थे "अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा । न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित्" इति अभेदश्चेत्तर्हि मार्कण्डेयस्य तदनुभवे समाधिविरतिर्न स्यात् अत्रासद्दृष्टरुद्रेणापि स्वयञ्च हरिरीश्वर इत्यनेन हरेरेव प्राधान्यमुक्तं तस्यैव स्वयमीश्वरत्वं चोक्तं प्रथमस्कन्धे "पार्थिवाद्दारुणो धूमः" इत्यादि ब्रह्मपुराणे शिववाक्यमपि तथा—

> यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माणं वा पितामहम् ।
> द्रष्टव्यस्तेन भगवान् वासुदेवः प्रतापवान् ॥"

इति परब्रह्मरूपस्य तस्य विज्ञानेन सर्वविज्ञानादिति भावः ॥ २०—२२ ॥

नहीति । देवा इन्द्रादिप्रतिमा नतु भगवत्प्रतिमा युष्माभिरप्याराध्यत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

नमस्कारे हेतुः—यस्मादिति । त्रयीमयं वेदलक्षणम् उपकारत्वादिति भावः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नोऽस्मत्तः यद् येऽङ्घ्रयः ॥ १७—१९ ॥

ये ब्राह्मणा अस्मास्वेकान्तभक्तास्तान् लोकपाला एव वन्दन्ते ॥ २० ॥

न केवलं लोकपाला एव वन्दन्ते किन्त्वहं चेत्यादि ॥ २१ ॥

अण्वपि अणुमात्रमपि न चक्षते न पश्यन्ति यथैवास्मासु भेदं न पश्यन्ति तथैवात्मनः स्वस्य जनस्यापि सुखदुःखादिषु भेदं न पश्यन्ति, तस्मादेवंभूतान् युष्मान् ईमहि भजेम ॥ ॥ २२—२३ ॥

आत्मसमाधानं विष्णुध्यानम् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रकर्षेण मृडयति सुखयतीति स तथा ॥ १७—१८ ॥

नोऽस्मत्तः यत् येऽङ्घ्रयः ॥ १९—२१ ॥

साधुत्वादयः समदर्शित्वान्ताः ब्राह्मणानां सर्वपूज्यत्वे हेतव उक्तास्तत्र समदर्शित्वं प्रपञ्चयति—नेति । ते ब्राह्मणाः साधुत्वादिधर्मवन्तः मयि अजे चकाराद्रुद्रादिषु आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य जनस्य अपि च प्रकृतिकार्यस्य सर्वस्य कार्यकारणस्य च अच्युते जगत्कारणे भगवति अण्वपि भिदां न चक्षते पश्यन्ति चेतनाचेतनब्रह्मपदार्थानामल्पज्ञत्वजडत्वसर्वज्ञत्वादिभिः तत्तत्स्वाभाविकधर्मैः स्वरूपेण भिन्नत्वेऽपि तत्पृथक् स्थितिप्रवृत्त्यभावात्

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि महापातकिनोऽपि वः ।
शुध्येरन्नन्त्यजाश्चापि किमु सम्भाषणादिभिः ॥ २५ ॥

सूत उवाच ।

इति चन्द्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् ।
वचोऽमृतायनमृषिर्नातृप्यत्कर्णयोः पिबन् ॥ २६ ॥
स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कर्शितो भृशम् ।
शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुञ्जस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

ऋषिरुवाच ।

अहो ईश्वरलीलेयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ।
यन्नमन्तीशितव्यानि स्तुवन्ति जगदीश्वराः ॥ २८ ॥
धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनाम् ।
आचरन्त्यनुमोदन्ते क्रियमाणं स्तुवन्ति च ॥ २९ ॥
नैतावता भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः ।
न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं यथा ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिन्नत्वमित्यर्थः "स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः' 'अयमात्मा ब्रह्म' सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्याद्या श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः तत्तस्मात् वयं युष्मानिमहि भजेम ॥ २२-२५ ॥

भाषा टीका ।

शिव, शान्त, सत्वमूर्त्ती, प्रमुड, रजोगुण को सेवन करनेवाले होकर भी अघोर, एसे तमोगुण के सेवन करने वाले आपको नमस्कार हो ॥ १७ ॥

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले कि—आदि देव सन्तों के गति भगवान् महादेवजी इस प्रकार स्तुति करने से ऋषि के ऊपर परितुष्ट और प्रसन्न चित्त होकर हंसते हुए ऋषि से बोले ॥ १८ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीमहादेवजी बोले कि—हे मुने ! तुम हमसे यथेष्ट वर मांगो हम तीनों देव वर देने वालों के ईश हैं, और हम तीनों का दर्शन अमोघ है, क्योंकि १ मनुष्य हम लोगों से अमृत मोक्ष को प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

जो ब्राह्मण साधु शांत निःशंक भूतवत्सल और निर्वैर हैं वे हम तीनों के एकांत भक्त होकर समदर्शी रहते हैं २० लोकपालों सहित सब लोक उनका वंदन करते हैं, अर्चन करते हैं, और उपासना करते हैं, वे तीन कौन हैं कि—मैं और भगवान् ब्रह्माजी और स्वयं ईश्वर साक्षात् श्रीहरि ये हैं॥ २१ ॥

वे भक्त जन मेरे विषैं अच्युत के विषे तथा ब्रह्माजी के विषैं अणुमात्र भी भेद नहीं देखते, एवं अपना और मनुष्यों का भी भेद नहीं देखते तस्मात् तुम्हारे सदृश भक्तजनों को हम भजते हैं ॥ २२ ॥

जलमय तीर्थ, और प्राणवायु के सम्बन्ध रहित एसे देवमूर्त्ति, ये दोनों सेवन करने से बहुत काल में पवित्र करते हैं, और आप लोग तो दर्शन मात्र से ही पवित्र करते हैं ॥ २३ ॥

हम ब्राह्मणों को नमस्कार करते हैं, जो ब्राह्मण चित्त का समाधान कर तप स्वाध्याय और संयमों से त्रयीमय जो हमारा रूप है तिसको धारण करते हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च, श्रवणादित्यादि ॥ २५ ॥

चन्द्रो ललामो भूषणं यस्य तस्य धर्मरहस्ययुक्तममृतास्पदं वचः कर्णाभ्यां पिबन्नातृप्यदलमिति नामन्यत कर्णयोरमृतायनमिति वाऽन्वयः ॥ २६ ॥

शिवस्य वागेवामृतं तेन ध्वस्तः क्लेशपुञ्जो यस्य सः ॥ २७ ॥

इयं लीला दुर्विभाव्याऽवितर्क्या यद्यया ईशितव्यानि नियम्यानि यानि भूतानि तानि जगदीश्वराः स्वयं नमन्ति स्तुवन्ति चेति ॥ २८ ॥

सृष्ट्वेदं मनसा विश्वमात्मनाऽनुप्रविश्य यः ।
गुणैः कुर्वद्भिराभाति कर्तेव स्वप्नदृग्यथा ॥ ३१ ॥
तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने ।
केवलायाऽद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रमेतदित्याह—धर्ममिति । प्रवक्तारोऽपि यद्वत् स्वयं देहिनां धर्मं ग्राहयितुमाचरन्ति ॥ २९ ॥

नन्वेतत्स्वप्रभावतिरस्कारकं कथं मया क्रियते ? तत्राऽऽह, नैतावतेति । एतावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तैर्नमनादिभिः कथम्भूतैः स्वमायामयी वृत्तिर्येषु तैर्भगवतो मायिनस्तवानुभावो न दुष्येत यतः प्रसिद्धस्य मायिनः कुहकं कपटं यथा तथा एतानि नमनादीनि भवन्तस्तथा कुहकेऽस्मानुभावो न दुष्यति तद्वत् प्रभुस्तेऽनुभाव इति पाठे नकारस्य दृष्टान्तेऽप्यनुषङ्गः ॥ ३० ॥

मायाचेष्टितं प्रपञ्चयति—सृष्ट्वेति । स्वप्नदृग्यथैवाविद्याचेष्टितेन ईक्षते ॥ ३१ ॥

त्रिगुणत्वेऽपि न जीववदभिभूताय किन्तु गुणानामात्मने नियन्त्रे ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मायामयवृत्तिभिः आश्चर्यचेष्टाभिः ॥ २९ ॥

शास्त्रदृष्ट्या भगवदात्मकत्वं मन्वान आह-सृष्ट्वेदमिति । सृष्ट्वा दिवत् स्वप्नदृग्यथेति स्वाप्नपदार्थादिकुर्वन्निव स्थितः कर्मानुगुणैः कर्मपरिणामिभिर्गुणैः विषमसृष्टिं कुर्वद्भिः कुर्वन्निवाभातीर्थः ॥ ३० ॥

ब्रह्ममूर्तये वेदनिर्वाहकाय ज्ञानप्रवर्तकाय वा ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येषां च दर्शनश्रवणादर्शनाच्छ्रवणाच्च महापातकिनोऽन्त्यजाश्च विशुद्ध्येरन् सम्भाषणादिभिः विशुद्ध्येरन्निति किमु वक्तव्यम् तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमस्याम इति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

इतीति चन्द्रो ललामं भूषणं यस्य तस्य रुद्रस्यैर्थभूतं धर्मगुह्योपबृंहितं सांख्यात्मकधर्मरहस्ययुक्तं कर्णयोरमृतायमानं वचः पिबमानुष्यत् कर्णाभ्यां पिबन्वा ॥ २६ ॥

स इति । स मुनिः विष्णोर्मायया आश्चर्यशक्त्या चिरं भ्रमितः अत एव नितरां कर्शितश्च शिवस्य वागेवामृतं तेन ध्वस्तः क्लेशपुञ्जः भ्रमणप्रयुक्तक्लेशसमुदायो यस्य सः तं शिवम् इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥

तदेवाह-सप्तभिः अहो इति । यदुक्तं "वरं वृणीष्व" अमोघं दर्शनं येषाम्" इति तत्र तदनुमानाय किञ्चित्प्रार्थयितुमिच्छुस्तावद्वोर्कं "ब्राह्मणाः साधवः" इत्यादिना तथा "यदस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाऽस्यथ" इत्युक्तरीत्या स्वयमप्याह—अहो इति पञ्चभिः । इयमीश्वराणामीश्वरविभूतिभूतानां चर्या चेष्टा शरीरिणां दुर्विभाव्या दुर्विज्ञेया दुर्विभाव्यतामेव प्रकटयति यद्यतः स्वयं जगदीश्वराः जगत्प्रकृष्टाः अपीशितव्यान्यपकृष्टानि भूतानि नमन्ति स्तुवन्ति चेत्यात्मनो नैच्यमनुसंहितम् इत्थम्भूतेव हि भागवतानां परिपाटी ॥ २८ ॥

कुतस्तर्हीशितव्यप्रणामादावभिप्राय इति विचार्य निश्चित्याह—धर्ममिति । देहिनां प्रवक्तारः धर्मोपदेष्टारोऽपि धर्मं ग्राहयितुं प्रायशोऽनुतिष्ठन्ति क्रियमाणं धर्मं तत्कर्तारं वा अनुमोदन्ते अभिनन्दन्ति स्तुवन्त्यभिनन्दनं सन्तोषः ॥ २९ ॥

नैतावतेति । यद्यप्येवमथाप्येतावता आचारानुमोदनस्तुतिमात्रेण तैरीशितव्यप्रणामस्तुत्यादिभिश्च कथम्भूतैः भगवतः पूज्यस्य स्वमायामयावृत्तिराश्चर्यमयी चेष्टा येषु तैः प्रभावो न दुष्येत न विहन्येत यथा मायिनः लोकप्रसिद्धमायाविनः कुहकैच्छद्मव्यापारैस्तस्य प्रभावो न दुष्येत न विहन्येत प्रत्युत स्वमायाविस्मरूपप्रभावाविष्कारः तद्वत् ॥ ३० ॥

शास्त्रदृष्ट्या भगवदात्मकत्वं मन्वानः सर्वेकारणत्वादिभिर्विशिंषन्प्रणमति—सृष्ट्वेति द्वाभ्याम् । यो मनसा सङ्कल्पमात्रेणेदं जगत्सृष्ट्वा आत्मना स्वेनान्तःप्रविश्य कुर्वद्भिः पूर्वकर्मवासनानुगुणपरिणामभिरुत्तरोत्तरपुण्यापुण्यात्मकाविषमसृष्टिं कुर्वद्भिर्गुणैः स्वयं कर्तेवाभाति इवशब्देन परमार्थतः पुण्यापुण्यात्मककर्मकर्तृत्वाभावः परमात्मनि सूच्यते जीवस्यैव तत्र कर्तृत्वात् अकर्तुरपि कर्तृत्वाभासे दृष्टान्तः—स्वप्नदृग्यथेति । न हि स्वप्नार्थसृष्टिकर्ता स्वप्नं दृश्यपितु तत्कर्मानुगुणतत्तत्कालानुभाव्यतत्कालमात्रावस्थायि स्वाप्नप्रपञ्चस्रष्टा परमपुरुषरूपः "न तत्र रथा न रथयोगा" इत्यारभ्य "सृजते स हि कर्तेति य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं पुरुषो निर्मिमाणः तद्ब्रह्म" इति च श्रवणात् यथा स्वप्नार्थसृष्टिकर्मात्मकत्वेऽपि तदनभिज्ञानां तस्याजीवकर्तृकत्वाभिमानस्तथा पुण्यापुण्यकर्तृत्वादेर्जीवगतत्वमजानतां आत्मापृथक्जीवभावेन तत्कर्तृत्वाभिमानमात्रमिति विवक्षितार्थः ॥ ३१ ॥

तस्मै इति । त्रिगुणाय त्रैगुण्यनियन्त्रे महात्मने अप्रतिहतसङ्कल्पाय केवलाय निरस्तनिखिलदोषायाद्वितीयाय स्वतुल्यवस्त्वन्तररहिताय ब्रह्ममूर्तये वेदनिर्वाहकाय रूपतोऽपि त्रिमूर्तये वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न केवलं दर्शनाच्छुद्धिरपि तु श्रवणादपीति समुच्चयस्याह—श्रवणादिति । तद्वधिकशुद्धिः कस्मादिति तत्राह किञ्चिदिति भाविपदेन नामस्मरणं गृह्यते ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चन्द्रललामस्य चन्द्रशेखरस्य धर्मगुह्योपबृंहितं धर्मरहस्य-गूढम् अमृतायनम् अमृतवद्वर्तमानं कर्णयोर्हितम् ॥ २६ ॥

शमितः समाधिः सङ्क्षालितः अतएव कर्षितः अनेन संयमिनां समाधेरन्यत्सुखं नास्तीति ज्ञापितम् ॥ २७ ॥

इयं वाग्लचणा चेष्टा ईशितव्यानि भवद्भिर्नियम्यानि प्रज्ञकुलानि स्तुवन्ति यद्यस्मात्तस्मात् ॥ २८ ॥

मुनिः स्वयमेव स्तवनादेरभिप्रायं वक्ति, धर्ममिति । न केवलं देहिनां धर्मस्य प्रवक्तारः आचरन्ति च आचरतोनुमोदन्ते क्रियमाणं धर्मं स्तुवन्ति च ॥ २९ ॥

ननु, विद्यादिवर्जितानां भवतां धर्माचरणादिना तेजः क्षतिः स्यादित्यत आह—नेति । "कृतिस्तु ग्रन्थसन्दर्भे" इति वचनात् स्वमायामयवृत्तिभिः स्वेच्छया कृता वृत्तिर्येषां ते तथा तैः स्तवा-दिभिर्विद्वद्भिरेतावता कर्मणा भगवतोनुभावः प्रभावो न प्रदुष्येत प्रदुष्टो न भवति कुहकैरिन्द्रजालव्यापारैर्मायिनोनुभावः तिरस्कार्यो यथा तथेति ॥ ३० ॥

प्रकारान्तरेण दोषाभावं वक्ति, सृष्ट्वेति । यो भगवान् मनसा स्वेच्छया इदं विश्वं सृष्ट्वान्तर्यामिरूपेणान्तःप्रविश्य दर्शनादिकुर्वद्भि-र्गुणैरिन्द्रियैरहङ्कृतेति निरूप्य जीव इवाभातीत्येतावता जीव-वत् दुष्टो न भवति, कथमिव स्वप्नद्रष्टभगवदिच्छयोद्बोधितमानस-वासनया करितुरगादिपदार्थान् सृष्ट्वा यथा तद्द्रष्टेव क्लिष्टो न भवति ॥ ३१ ॥

तस्मै भगवते नम इत्यन्वयः त्रयः सत्त्वादयो गुणा यस्य स तथा तस्मै गुणित्वं दोषत्वेन स्यात् इत्यत आह केवलायेति निर्दोषाय निर्दोषत्वं मुक्तस्याप्यस्तीति तत्राह, अद्वितीयायेति । मुक्तनिर्दोषत्वं हरिप्रसादायत्तं न हरेस्तथा तस्य समाधिकशून्यत्वात् कथमयमर्थः सम्पद्यत इत्यत्राह, गुरव इति । ब्रह्मादीनां स्वात्म-रहस्योपदेष्टृत्वेन गुरुत्वात्तेषां सिद्ध इत्यर्थः । निराकारस्योपदेष्टृत्वं कथं घटत इति तत्राह, ब्रह्मेति । ज्ञानादिगुणाकाराय बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतावस्मिन्निति वचनादाकारः सिद्ध इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

धर्मगुह्यं भगवद्भक्तिलक्षणं तेनोपबृंहितम् अत एवामृतायनं परमानन्दस्याप्याश्रयरूपम् अत एव नातृप्यत् ननु स्वस्तुत्ये-त्यर्थः ॥ २६ ॥

विष्णुमाययेति स्वेच्छयैवाङ्गीकृतयेत्यर्थः । शिवस्याप्यत्र विपच्चा-विष्टत्वं व्याख्यातम् इति न भेदो मन्तव्यः ॥ २७—२८ ॥

धर्ममित्यत्र भाव इति क्वचित्तत्र निजरुच्या च देहिना-मिति देहस्य यत्कर्म तदेवात्मन इति मन्यमानानामित्यर्थः । अत एव प्रवक्तारस्तद्रूपविरिक्ताः ॥ २९ ॥

तेषु मुख्यं भगवन्तमवलम्ब्य तत्र दोषान्तरं निरस्यति—नैतावतेति त्रिभिः । अप्रकोपे हेतुः । स्वेषु भक्तेषु यामाया कृपात्मिका-वृत्तिभिरिति मम भक्तपरम्परास्वेषा रीतिः प्रवर्तेतेति कृपया स्वीकृतविषयतयेत्यर्थः । तत्र व्यतिरेकेण दृष्टान्तः मायिनः कुहकं यथा प्रदुष्येत तथेति न दुष्यतेति पाठेपि मायिनः कुहकं यथा दुष्येत तथा न किन्तु न दुष्येतैवेत्यर्थः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

धर्मः एकान्तभक्ता इति नात्मनश्च परस्येत्यादि गुह्यं ननु युष्मान् वयमिमहीयाहिताभ्यामुपबृंहितं नातृप्यदिति नाहं स्वस्तवोत्थ आनन्दः किन्तु स्तुतिमिषेणास्मान् धर्ममेवाशिक्ष-यत्स्मादेतादृशधर्मवता मया भवितव्यमित्युपदेशप्राप्त्युत्थ एव ज्ञेयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

दुर्विभाव्या अतर्क्या ईशितव्यानि स्वनियम्यान्यपि भूतानि ॥ २८ ॥

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रमेतदित्याह—धर्ममिति । क्रियमाणं धर्मं स्तुवन्तीति अन्योऽयं धर्मः यः स्वयमेतादृशैर्महद्भिः क्रियते इति धर्मस्तुतिर्धर्मकर्तृत्वेव पर्यवस्यति ॥ २९ ॥

एतावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तैर्भवादिभिस्तवानुभावो न प्रदुष्यति कीदृशैः मायामयेव वृत्तिश्चेष्टा येषु तैः मायिनः कुहकमिति धनप्राप्तिहेतुना ऐन्द्रजालिकेन केनचित् स्वमुखा-दुद्भावितः कश्चिन्नरः स्तूयते नमस्क्रियते च तेन तस्या-नुभावो न दुष्यतीति न दुष्येतेति पाठे नकारस्य दृष्टान्ते-नानुषङ्गः । यद्यपि श्रीरुद्रेण तदीयस्तुत्यादयो न मायया कृता-स्तथापि स्वस्तुत्या लज्जितेन मुनिना प्रयुक्तोऽयं दृष्टान्तो नानु-पपन्नः ॥ ३० ॥

मनसा सङ्कल्पमात्रेण कुर्वद्भिर्गुणैः स्वीयैः जीववत्कर्तापि कर्तेवाभातीति न गुणलेप इति भावः । अविद्यया सर्गं सृजतो जीवस्यापि वस्तुतस्तत्सम्बन्धो नास्ति किमुत तस्येति दर्शयन् दृष्टान्तयति स्वप्नदृग् यथेति ॥ ३१ ॥

गुणात्मने गुणनियन्त्रे ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चन्द्रः ललामः शिरोभूषणं यस्य इति पूर्वोक्तम् धर्मस्य साधवः शान्ता इत्यादि स्तुतिविशेषोपदिष्टस्य गुह्यम् मय्यच्युते मजे चेत्यश्लोकेन तत्त्वसम्बन्धरूपरहस्येन च युक्तम् अत एवामृतायनममृतास्पदम् कर्णयोः कर्णाभ्यां पिबन्नपि नातृप्यत् ॥ २६ ॥

शिवस्य वागमृतेन ध्वस्तो निरस्तः क्लेशपुञ्जो यस्य सः ॥ २७ ॥

ईश्वरचर्या ईश्वराणां भवतोऽजस्याच्युतस्य च लीला दुर्वि-भाव्या दुर्वितर्क्या ईशितव्यानि स्वनियम्यानि ॥ २८ ॥

ईश्वरा सन्तोपीशितव्यानि नमन्तीत्यत्र तदभिप्रायमाविष्करोति, धर्ममिति । देहिनां प्रवक्तारोपि धर्मभाववितारोपि स्वयं गुरवो-पीत्यर्थः । तथापि धर्मं ग्राहयितुमाचरन्ति प्रायग्रहणेन "आद्वृत्ति-रसकृदुपदेशात्" (४।१।१) इति शास्त्रावापादनायैवमाचरन्तीति द्योतितम् ॥ २९ ॥

एतावता धर्मग्राहयितृत्वेन हेतुना क्षमायामयावृत्त्या प्रभा-

कं वृणे नु परं भूमन् ! वरं त्वद्वरदर्शनात् ।
यद्दर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान् भवेत् ॥ ३३ ॥
वरमेकं वृणेऽथापि पूर्णात्कामाभिवर्षणात् ।
भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३४ ॥

सूत उवाच ।

इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ।
तमाह भगवान् शर्वः शर्वया चाभिनन्दितः ॥ ३५ ॥
(१)कामो महर्षे ! सर्वोऽयं भक्तिमांस्त्वमधोक्षजे ।
आकल्पान्ताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६ ॥
ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन् ! विज्ञानं च विरक्तिमत् ।
ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यताऽस्तु ते ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नान्तर्लिंगेषु एवम्भूतैस्तैर्नमनादिभिः भगवतोऽनुभावो न प्रच्युतेत न विहन्येत तत्र दृष्टान्तमाह, मायिनःकुहक यथाति मायिनो नटादेः कुहकं नाट्यादिकं तदनुभावं न दूषयति यथा तद्वत् ॥ ३० ॥

समान्यतः ईश्वराणां स्तुतिं कृत्वा विशेषतो हरिं प्रणमति—सृष्टति द्वाभ्याम् । यश्च सर्वोपास्यः स्वयं हरिरिति निर्दिष्टः मनसा सङ्कल्पमात्रेणेदं विश्वं सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टः गुणैः प्राक्कर्मानुरूपैः सत्त्वादिभिः देवमनुष्यादिविषमसृष्टिं कुर्वद्भिः स्वयं विषमसृष्टिकर्त्तेवाभाति तस्मै नम इति द्वयोरन्वयः । अवैषम्यकर्तुरपि वैषम्यकर्तृत्वावभासे दृष्टान्तमाह, स्वप्नदृग्यथेति "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः तद्ब्रह्म" इति श्रुतिप्रसिद्धः परमात्मा स्वप्नरथादिस्रष्टा भवति भ्रान्त्या तु स्वप्नद्रष्टृ जीवस्तत्कर्ता प्रतीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अत्रिगुणाय त्रिगुणविग्रहादिसम्बन्धशून्याय गुणात्मने गुणनियन्त्रे केवलाय स्वाश्रयाय अद्वितीयाय निःसमानातिशयाय ब्रह्ममूर्तये बृहद्विग्रहाय ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

महापातकी लोग भी तथा अन्त्यज चांडाल लोग भी आपके श्रवण और दर्शन से शुद्ध होजाते हैं, फिर सम्भाषणादि से तो कहना ही क्या ॥ २५ ॥

सूत उवाच ॥

चन्द्रललाम श्रीमहादेवजी का धर्म रहस्य युक्त और अमृत के आस्पद ऐसे वचनों को कर्णों के द्वारा पीते हुये ऋषि तृप्त न हुये ॥ २६ ॥

वह मार्कंडेय ऋषि बहुत काल से श्रीविष्णु के माया से भ्रमते रहे, इस कारण अत्यन्त कर्षित रहे । अब शिवजी की अमृत रूप वाणी से ऋषि के सब क्लेश पुंज नष्ट हुए तब ऋषि महादेवजी से बोले ॥ २७ ॥

ऋषिरुवाच ।

मार्कंडेयजी बोले, कि—अहो ! समर्थ ईश्वर लोगों की लीला मनुष्यों की तर्कना में नहीं आसक्ती है । क्योंकि—वे जगदीश्वर होकर भी अपने नियम्यजनों की स्तुति करा करते हैं ॥ २८ ॥

प्रायः करके बड़े ईश्वर लोग अन्य लोगों को धर्म सिखाने के लिये आप धर्म कहते हैं, आचरण करते हैं और अनुमोदन करते हैं, तथा जो कोई आचरण करता है उसकी प्रशंसा भी करते हैं ॥ २९ ॥

अपनी कृपा प्रधान वृत्ति वाले इन आचरणों से आप लोगों का प्रभाव भी दूषित नहीं होता है, जैसे, कि प्रसिद्ध मायावी के कपटाचरण से उसका प्रभाव नहीं दूषित होता है ॥ ३० ॥

जो आप अपने मन से इस विश्व को रचकर आपही इसमें प्रविष्ट होकर कार्य करने वाले गुणों से आप कर्त्ता सदृश मालूम होते हो, जैसे स्वप्न का देखने वाला ईश्वर रचित स्वप्न रथ पदार्थों का कर्त्ता आप ही मालूम होता है ॥ ३१ ॥

भगवान् त्रिगुण वाले, गुणात्मक, केवल, अद्वितीय, ब्रह्ममूर्त्ति, ऐसे जो गुरु आप हो तिनको नमस्कार हो ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तत्राऽऽह—कमिति । वरं दर्शनं यस्य तस्मात् त्वत्तः परं कं नु वरं वृणे यस्य तव दर्शनावलोकनात्पूर्णकामः सर्वानन्दसन्दोहरूपः सत्यकामो यथेच्छं प्राप्तसर्वानन्दः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः शर्व उमया चाऽऽभिनन्दितोऽनुमोदितः सन्नाह ॥ ३५ ॥

---

(१) कामस्तेय महर्षेऽस्तु इति पाठान्तरम् ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कामोऽयं सर्वोऽप्यस्तु यत्पुरुषं यत्र ब्रह्मविद्ब्रह्मवर्चस्विनस्ते भूयादित्युत्तरेणान्वयः यतस्त्वमधोक्षजे भक्तिमान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शर्वया शर्वपत्न्या ॥ ३४—३५ ॥
ज्ञानं तत्त्वज्ञानं ब्रह्मवर्चस्विनः वृद्धवर्चस्विनः ॥ ३६—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं वरं वृणीष्वेति तत्रोत्तरमाह—कमिति । हे भूमन् ! मद्दर्शनात् त्वत्तः अतः परमन्यं कं वरं वृणे वरिष्ठानां वरं बुद्ध्या सन्निधाप्यत इति निर्देशः कृतः मद्दर्शनादिति पाठे वरं श्रेष्ठं दर्शनं यस्य तस्मात्त्वत्तः भगवच्छब्दविवक्षितं विशिनष्टि, यदीशानः पूर्णकाम इति । यत् यतः पुमान् ईशानः ईश्वरः स्वतन्त्रः अकर्मवश्य इति यावत् पूर्णकामः सत्यकामश्च भवेत्तस्मादिति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

यद्यप्यतः परो वरणीयो वरो नास्ति तथापि पूर्णकामाभिवर्षुकात्त्वत्त एतं वरं वृणे एतद्देशाभाव आर्षः कोऽसौ भगवत्यच्युते तत्परेषु तद्भक्तेषु तथा त्वयि च भक्तिमित्यनेन वरमिति सम्बन्धः तत्परेष्वित्यनेन गतार्थत्वेऽपि पुनस्त्वयीत्युक्तिस्तत्प्राधान्यविवक्षया गोबलीवर्दन्यायात्तत्र भगवद्भक्तेषु भक्तिर्नाम भगवद्विभूतित्वानुसन्धानुसन्धानात्मिका ॥ ३४ ॥

इतीति । सूक्तया मधुरया शर्वया शर्वाण्या अभिनन्दितस्तं मुनिमाह ॥ ३५ ॥

उक्तिमेवाह—ब्रूयां काममिति । विभौ भगवति कामं नितरां भोतृणां पुण्यावहम् वचः ॥ ३६ ॥

त्रैकालिकं भूतादिकालत्रयगोचरवस्तुज्ञानं विज्ञानं ब्रह्मस्वरूपरूपादिगोचरं विज्ञानं विरक्तिमत् विरक्तियुक्तम् ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत एवं निरूप्यमाणे हरेरधिकः समो वा नास्ति सर्वश्रेष्ठश्चातस्तद्भक्तिमन्तरेण त्वत्परमन्यं कं वरं वृणे वरं वरेण्यं दर्शनम् ज्ञानम् यस्य स तथा तस्मात् एतदेवाह—यद्दर्शनाद्येनोपदिष्टज्ञानाद्वा पुमान् पूर्णकामः स्यात् अत एव सत्यकामश्च ॥ ३३ ॥

मद्दर्शनात्पूर्णकामत्वे वरं वृणीष्वेति मद्वचनं व्यर्थमभूदिति मा शङ्किष्ठा इत्याह—वरमिति । यद्यपि वरो न प्रार्थनीयस्तथापि त्वद्वचनसाफल्यार्थं वरं वृणे पूर्णकामाभिवर्षणादिति शेषः कोऽसौ वर इति तत्राह—भगवतीति । तत्परेषु तद्भक्तश्रेष्ठे त्वयि च ॥ ३४ ॥

शर्वया पार्वत्या सह ॥ ३५ ॥

त्वम् अधोक्षजे भक्तिमान् भूया इति शेषः । आकल्पान्तं पुण्यम् यशो ऽजरामरता च भूयात्त्वेति शेषः ॥ ३६ ॥

किञ्च, यदन्तरं च इत्यादित्याह—ज्ञानमिति ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दोषाश्पर्शमेव दर्शयति—सृष्टेदमिति, युग्मकेन । इदं विश्वं मनसा सङ्कल्पेनैव निमित्तेन गुणैः उपादानैः सृष्ट्वापि तत्तदात्मना स्वयं तदनुप्रविश्य प्रवेशेन स्थापयित्वाऽपि तत्तदुपलक्षणत्वेन संहृत्यापि कर्तृत्वदेवाभाति ननु कर्त्तैवेति तत्र हेतुत्वाय गुणान् विशिनष्टि—कुर्वद्भिरिति । तत्सान्निध्यप्रभावेण चेतना इव गुणा एव सर्वं कुर्वन्ति ननु स्वयमिति सङ्कल्पस्याभासमात्रत्वेन तत्सम्बन्धादित्यर्थः । तत्राविद्यया स्वप्नं सृजतस्तदीयवट्टर्शनस्य जीवस्यापि वस्तुतस्तत्सम्बन्धो नास्ति किमुत तस्येति दर्शयन् दृष्टान्तयति—स्वप्नस्यथात । अथ अभूतामयत्वेमरूपा गुणा यस्य तस्मै गुणा ऐश्वर्यादयोऽपि आत्मानः स्वरूपभूता यस्य तस्मै केवलाय प्रकृतिसङ्गशून्याय अद्वितीयाय स्वतुल्यरहिताय अत एव गुरवे सर्वोपदेष्ट्रे ब्रह्मोति स्वोपदेश्यम् यद्ब्रह्म वेदः तदपि मूर्त्तिः स्वरूपम् यस्य तस्मै ॥ ३१ (क) ३३ ॥

तथा त्वयीति त्वयि च तत्पर इत्यर्थः—

"किं वर्णये तव विभो यदुदीरितोऽसुः—
संस्पन्दते तमनु वाङ्मन इन्द्रियाणि ॥
स्पन्दन्ति वै तनुभृतामजशर्वयोश्च" ॥

इत्यनेनैव श्रीनारायणर्षि प्रत्युक्तत्वात् ॥ ३४—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वरं वृणुष्वेति यदुक्तं तत्राह—किमिति । वरो दर्शनम् यस्य तस्मात् सत्यकामः सत्यसङ्कल्प एव तत्परेषु तद्भक्तेषु तथा तद्भक्तश्रेष्ठे त्वयि भक्त्युपदेष्टरि गुरौ तेन त्वयि मे भक्तिस्तद्भक्तत्वेनैवास्तु नत्वीश्वरत्वेनेति भावः ॥ ३३ ॥ ३५ ॥

अयं सर्वोऽपि कामस्ते अस्तु यतस्त्वमधोक्षजे भक्तिमान् ॥ ३६—४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिवं प्रत्याह—कमिति द्वाभ्याम् । यदुक्तं वरं वृणीष्व नः काममिति तत्र कं परं श्रेष्ठं वरं वृणे यत् यस्य ॥ ३३ ॥

भगवति श्रीहरौ तद्भक्तेषु त्वयि तद्भक्तमुख्ये च ॥ ३४ ॥

अत एव वरं दातुं प्रवृत्तः शर्वयोमया वाग्भिर्नन्दितो ऽनुमोदितः सन् तं मुनिमाह ॥ ३५ ॥

अयं सर्वोऽपि कामस्तेऽस्तु यतस्त्वमधोक्षजे भक्तिमान् यत्र भाविन ब्रह्मवर्चस्विनस्ते भूयादित्यग्रिमेणान्वयः ॥ ३६—३७ ॥

सूत उवाच ।

एवं वरान् स मुनये दत्त्वाऽगात् त्र्यक्ष ईश्वरः ।
देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुराऽमुना ॥ ३८ ॥
सोऽप्यवाप्तमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः ।
विचरत्यधुनाप्यद्धा हरावेकान्ततां गतः ॥ ३९ ॥
अनुवर्णितमेतत्ते मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतम् ॥ ४० ॥
एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ।
अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥
य एवमेतद्भृगुवर्य ! वर्णितं रथाङ्गपाणेरनुभावभावितम् ।
संश्रावयेत्संशृणुयादु तावुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

हे सुमन् ! वर देने वालों में श्रेष्ठ जो आप हैं, तिन आप से अब मैं क्या वर मागूं । क्योंकि–आप के दर्शन मात्र ही से पुरुष पूर्णकाम और सत्य काम होजाता है ॥ ३३ ॥

तथापि परिपूर्ण और मनोरथों के पूर्ण करने वाले आपसे एक वर मागता हूं, कि–मेरी भगवान् के विषें निश्चल भक्ति होय, तथा भगवद्भक्तों में और आप में भी भक्ति होय ॥ ३४ ॥

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—मुनि ने सुन्दर वाणी से इस प्रकार जब पूजन और स्तुति करी, तब श्रीपार्वतीजी सहित महादेवजी प्रसन्न होकर ऋषि से बोलते हुए ॥ ३५ ॥

श्रीमहादेवजी बोले, कि हे महर्षे ! यह मनोरथ तुम्हारा सिद्ध होय । और तुम भगवान् के विषें भक्तिमान् तो होई तथापि तुम्हारा पुण्य यश कल्पान्त तक रहे, तथा तुम अजर अमर होव ॥ ३६ ॥

हे ब्रह्मन् ! तुमको त्रिकाल सम्बन्धि ज्ञान हो, और विरक्ति वाला विज्ञान भी हो, और, ब्रह्मवर्चस् अखंडित रहे । तथा तुम पुराण के आचार्य भी होव ॥ ३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्त्व कर्मतप आदि अमुना पुराऽनुभूतं भगवन्मायावैभवं तच्च कथयन् ॥ ३८ ॥

अवाप्तो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३९ ॥

एतन्मार्कण्डेयस्य चरितं तेनानुभूतं तेऽनुवर्णितम् ॥ ४० ॥

ननु वैतदसम्भाव्यं कुतोऽल्पायुषस्तस्य सप्तकल्पानुष्ठितं मानं विरुद्धमेव तत्राऽऽह–एतन्मार्कण्डेयेनानुभूतं भगवन्मायावैभवं नानाकल्परूपं कादाचित्कमीश्वरेच्छया तत्रैवाकस्मिकं नतु सर्वसाधारणम् एतत्केचिदनादिबहुकालमावर्तितं देवयुगसहस्रद्वयमानेन पुनः पुनः परिवर्तितं प्रचक्षते के ते नृणां संसृतिं सर्गप्रलयादिलक्षणामात्मनो भगवतो मायावैभवमविद्वांसः विद्वांसस्तु मायाशिशोः श्वासोच्छ्वासाभ्यां सप्तकल्पवदन्तरुदरप्रवेशनिर्गमतः सप्तकल्पीयं तत्त्वमाश्रयेति वदन्त्यतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

संशृणुयात् उ इति हर्षे संश्रावयेच्च यो तावुभौ तयोः कर्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

एतदिति । केचन संसारानादित्वानभिज्ञाः कादाचित्कत्वमाहुरित्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धीये
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । सः त्र्यक्षस्त्रिलोचन ईश्वरः रुद्रः मुनये मार्कण्डेयाय वरान्दत्वाऽमुना मुनिना यत् पुरा अनुभूतं तत्कर्म भगवन्मायाप्रदर्शनात्मकं कर्म देव्यै शर्वाण्यै कथयन् अगात् जगाम ॥ ३८ ॥

सोऽपीति । भार्गवोत्तमो मार्कण्डेयः अवाप्तः महायोगवैभवो येन सः हरौ भगवति एकान्तिताम् अनन्यप्रयोजनभक्तिमत्त्वं गतः अद्युनापि चरति अद्धा स्फुटं नात्र संशय इति भावः ॥ ३९ ॥

उपसंहरति—अनुवर्णितमिति । यन्मार्कण्डेयस्य तेनानुभूतमद्भुतम् भगवतो मायाया आश्चर्यशक्तेर्वैभवं तत्ते तुभ्यम् अनुवर्णितम् ॥ ४० ॥

प्रसङ्गान्मार्कण्डेयस्य कादाचित्कमायावैभवदर्शनवज्जीवस्यापि संसारः पूर्वमविद्यमान एव कदाचिच्छ्रीभगन्मायया भवतीति केषाञ्चिन्मतं प्रतिक्षिपति—एतदिति । केचिदविद्वांसः संसारानादित्वानभिज्ञाः नृणां जीवानामात्मनो भगवतो मायया संसृतिं कादाचित्कं यथा तथा प्रचक्षते इत्यनुवादः तद्दर्शयति—एतदनाद्यावर्तितमिति । संसरणमित्यध्याहार्यम् एतत्संसरणमनादितया आवर्तितं परिवर्तितं भवत्यन्यथा "न कर्माविभागात्" (२।१।३५) इत्याद्यधिकरणविरोधात् इति ॥ ४१ ॥

प्रकृतमार्कण्डेयचरित्रश्रवणश्रावणादिफलमाह—य इति । भृगुवर्यस्य मार्कण्डेयस्य वर्णितं वृत्तमित्यर्थः । कथंभूतं रथाङ्गपाणेर्भगवतः अनुभावेन भावितम् प्रकाशितम् यः संश्रावयेद्यः शृणुयात्तयोरुभयोः कर्माश्रया कर्मनिमित्ता संसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अमुना मार्कण्डेयेन ॥ ३८ ॥

अवाप्तमहायोगमहिमा प्राप्तमहाज्ञानमहिमाप्राप्तमहाणिमादियोगमहिमा वा एकान्ततां नियतभक्तताम् ॥ ३९ ॥

ज्ञानवतो मार्कण्डेयस्य यदेतदनुभूतं हरेर्मायावैभवं तेनुवर्णितमेतन्नृणां मध्ये केचिदविद्वांस आत्मनो हरेर्मायाप्रहृतिसामर्थ्यविस्तारं कादाचित्कं प्रचक्षते अकाले प्रदर्शितत्वेन कादाचित्कं किं न स्यादत आह—अनादीति । अनादिकालवर्तिनं न नूतनं यद्वोपसंहरति अनुवर्णितमिति मार्कण्डेयस्यैतच्चरितं तेनुवर्णितं किन्तच्चरितमत आह अनुभूतमिति अत्रेत्यरे मतमेवमाह एतदिति ॥ ४०—४१ ॥

इतोऽप्येतच्छ्रव्यमिति फलमाह—य इति । अनुभावेन भावितं प्रवर्तितम् तयोरुभयोः श्रावयितृश्रोत्रोः कर्माशयसंसृतिः कर्मणामाशयः स्थानं देहस्तन्निमित्तसंसारो न भवेदिति स्वरूपनाश एवोच्यते अस्य श्रीहरिभक्तिमुख्यहेतुत्वोऽच्युतां भक्तिमित्याह ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
(विजयध्वजतीर्थीयरीत्या नवमः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एतत् मार्कण्डेयदृष्टमात्मनो भगवतो मायासंसृतिस्तत्प्रार्थनया मायाप्रसार एव तदेतदपि केचिदविद्वांसः अनादित एवावर्तितं भगवता पुनः प्रापितं कदाचित्कं प्रलयं प्रचक्षते अन्ये तद्द्रष्टाः कल्पान्तु मन्वन्तराण्येवेति भावः ॥ ४१ ॥

उ इति पक्षान्तरे संभावयेद्वा तावुभौ तुल्यावित्यर्थः । फलमाह, तयोरिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतन्मार्कण्डेयदृष्टम् आत्मनः परमेश्वरस्य मायासंसृतिवैभवमित्यर्थः । भगवतः शिशुस्वरूपस्य परमात्मनः श्वासोच्छ्वासाभ्यां सतत्कृतस्तदुदरप्रवेशनिर्गमकालात्मकं कादाचित्कमेव केचिदविद्वांसो नृणामनाद्यावर्तितम् प्रलयादिकं बहुकालत आवर्तितं तदेव युगसहस्रमानेन पुनःपुनरावर्तितं सततकल्पमेव प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

हे भृगुवर्य ! अनुभावेन भावितं वासितं श्रावयेत् यश्च शृणुयात्तावुभौ तुल्यावेवेति शेषः अतस्तयोः कर्मवासनामयी संसृतिर्न भवेत् ॥ ४२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वादशे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य मुनेः कर्मतप आदि यदमुनाऽनुभूतं भगवन्मायावैभवम् तच्च कथयन् ॥ ३८ ॥

अवाप्तः संप्राप्तो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३९-४० ॥

एतत् मार्कण्डेयेनानुभूतम् आत्मानः परमात्मनः मायासंसृतिः योगमायायाः वैभवं कादाचित्कं मार्कण्डेयमनोरथपूर्त्यर्थं भगवता कदाचितम् प्रत्येव प्रवर्तितम् केचित्तु नृणाम् जीवानाम् हिताय अनादितः भगवता आवर्तितम् प्रचक्षते ऽविद्वांसः ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे भृगुवर्य, शौनक ! एतन्मार्कण्डेयचरितं रथाङ्गपाणेः अनुभावेन भावितम् समर्थितम् यः संश्रृणुयात् उत संश्रावयेत् तावुभौ सफलितौ ज्ञेयौ इति शेषः । फलमाह—तयोः कर्माशय संसृतिः कर्मवासनाकृतसंसृतिः कर्मवासनाकृतसंसारो न भवेदिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
दशमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—वे तीन नेत्र वाले ईश्वर, श्रीशिवजी मुनि को इस प्रकार वर देकर, मुनि के प्रथम अनुभूत कर्म को श्रीपार्वतीजी से कहते हुए चले गये ॥ ३८ ॥

और वे भार्गवोत्तम मार्कंडेयजी भी महा योगमहिमा को प्राप्त होकर, अब भी विचरते रहते हैं ॥ ३९ ॥

हे शौनकजी ! हमने यह श्रीमान् मार्कंडेयजी का वैभव तुमारे सन्मुख वर्णन किया, और जैसा ऋषि ने भगवान् की मायाके अद्भुत वैभव का अनुभव किया सो वर्णन किया ॥ ४० ॥

मार्कंडेय ने जिसका अनुभव किया यह भगवान् की माया का नाना कल्प रूप वैभव कादाचित्क था अर्थात् भगवदिच्छा से केवल मार्कंडेय ऋषि मात्र के अनुभव गोचर था, सर्व साधारण नहीं, इसको भगवन्माया के संसर्ग को नहीं जानने वाले कोई २ अविद्वान् लोग अनादिकाल से प्रवर्तित कल्पों में से अनन्तकल्प मार्कंडेय को बीत चुके ऐसा कहते हैं सो बात नहीं है ॥ ४१ ॥

हे भृगुवर्य ! हे शौनक ! श्रीहरिके प्रभाव युक्त वर्णन किये हुए इस चरित्र को जो सुनावे और जो सुने उन दोनों श्रोता वक्ताओं को कर्म वासनाकृत संसार नहीं प्राप्त होवे है ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादश स्कन्ध में दशमेऽध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

शौनक उवाच ।

अथेममर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्ततन्त्रराद्धान्ते भवान् भागवत ! तत्त्ववित् ॥ १ ॥

तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियःपतेः ।
अङ्गोपाङ्गायुधाऽऽकल्पं कल्पयन्ति यथा च यैः ॥ २ ॥

तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सताम् ।
येन क्रियानिपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ॥ ३ ॥

सूत उवाच ।

नमस्कृत्य गुरून् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ।
याः प्रोक्ता वेदतन्त्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ॥ ४ ॥

मायाद्यैर्नवभिस्तत्त्वैः सविकारमयो विराट् ।
निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवनत्रयम् ॥ ५ ॥

एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ।
नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ ६ ॥

प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ।
तद्बाहवो लोकपाला मनश्चन्द्रो भ्रुवौ यमः ॥ ७ ॥

लज्जोत्तरोऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः ।
रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्द्धजाः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकादशे तु पूजार्थं महापुरुषवर्णनम् ।
रवेर्व्यूहस्य चाख्यानं प्रतिमासं पृथक् पृथक् ॥
येनामरत्वमापन्नो मर्त्योऽसौ भार्गवोत्तमः ।
तं पृच्छति क्रियायोगं साङ्गोपाङ्गादिकल्पितम् ॥

अथेति । हे भागवत ! यतो भवान् समस्ततन्त्रराद्धान्ते तत्त्वविद्धसिद्धान्तज्ञः ॥ १ ॥

प्रश्नमाह—तान्त्रिका इति । परिचर्यायामुपासनायां विषये केवलस्य चैतन्यघनस्य अङ्गानि पादादीनि, उपाङ्गानि गरुडादीनि, आयुधानि सुदर्शनादीनि, आकल्पाः कौस्तुभादयस्तेषां द्वन्द्वैक्यम्, तद्यथा कल्पयन्ति येश्च तन्त्रैः कल्पयन्ति, तन्नो वर्णयेति ॥ २ ॥ ३ ॥

गुरूपदेशगम्यत्वादस्यार्थस्य नमस्कारपूर्वकमाह—नमस्कृत्येति । विभूतीर्विराड्विग्रहाद्याः ॥ ४ ॥

अङ्गादिकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्पयन्तीति प्रश्नस्य वैराजरूपेणोत्तरं वक्तुं विराड्विग्रहमाह, मायाद्यैः प्रकृतिसूत्रमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैर्नवभिस्तत्त्वैः विकार एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानीति षोडश तन्मयो विराट् स प्रसिद्धो निर्मितः यत्र विराजि सचित्के चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते अनेनाङ्गादिकल्पनासौलभ्यं दर्शितम् ॥ ५ ॥

एतद्वै पौरुषं रूपम् पुरुषस्य वैराजस्य रूपमीश्वरेणाभि-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भूः पादावित्यादौ तत्पादादिरूपस्यैव भूरादीनां शक्तिरिति भिन्नतयोपास्यत इत्यर्थः ॥ ६—९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महापुरुषपूजार्थमङ्गोपाङ्गविभूतयः ।
एकादशे तविंशूहकथा अपि निरूपिताः ॥

सम्बत्मत्पूर्वपुरुषो मार्कण्डेयस्तान्त्रिके भगवत्पूजाविधौ विशारद आसीदतस्तं पूजाविवेकं जिज्ञासिल्याह—अथेति । येन पूजाप्रकारेण स मुनिर्भगवन्तमपरोक्षीचकार इममर्थं पृच्छामः भाक्तान्ते सिद्धान्ते ॥ १ ॥

अङ्गानि पाणिपादादीनि उपाङ्गानि गरुडादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां कल्पकं यत् यथा कल्पयन्ति तैश्च तत्त्वैः कल्पयन्ति तत्तो वर्णय सच्चिदानन्दवपुषो भगवतो येषां येषामङ्गानां मायाविभूतयो मायिकप्रपञ्चोऽत्र दृश्यन्ते ताभिरेव पुनस्तत्तदङ्गान्युपासनार्थं कल्पयन्ति इत्यर्थः ॥ ॥ २—३ ॥

गुरूपदेशगम्यत्वाद्दुर्ज्ञेयस्य तन्नमस्कारपूर्वकमाह—नमस्कृत्येति ॥ ४ ॥

भगवतो विभूतिभिः कल्पितो विग्रहो विराड्वाक्तीत्याह, मायाद्यैः प्रकृतिसूत्रमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैर्नवभिः विकारा एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति षोडश तन्मयो विराट् स प्रसिद्धो निर्मितः यत्र विराजि सचित्के चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते ॥ ५ ॥

पौरुषं पुरुषस्य भगवतो मायिकं रूपं नतु स्वरूपमित्यर्थः कथा कया विभूत्या किं किमङ्गं कल्पितं तदाह—भूरिति । सच्चिदानन्दवपुषो भगवतो पादयोर्या विभूतिर्भूः तथास्य पादौ कल्पिताविति तदभेदविनिर्देशात्तस्य पादौ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् एतच्च विराट्पुरुषस्य पादादिभावनया सच्चिदानन्दपुरुषस्य पादादीनि स्मर्तव्यानि यथा मत्प्रभुर्भगवान् स्वपादाभ्यां तद्विभूतिं पृथिवीं बिभर्ति शिरसा तद्विभूतिं दिवं बिभर्ति इत्येवं सर्वाण्येव वस्तूनि भवतमनोगतानि भगवदङ्गान्येव तद्विभूतित्वादित्यतः सर्वभावनापि भगवद्भावनैवेति विवेकः ॥ ६ ॥

प्रजननं मेढ्रम् अपानः पायुः उत्तर ओष्ठो लज्जा अधर ओष्ठो लोभः स्मयो हास्यं भ्रमः माया ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवदाराधनेन मार्कण्डेयो भगवन्तमपरोक्षीकृतवानतोऽतिदुर्ज्ञेयं भगवदाराधनप्रकारविशेषं पृच्छति—अथेति । इमं वक्ष्यमाणम् हे भागवत ! ॥ १ ॥

केवलस्य वैराजमात्रस्य परिचर्यायां विषये तान्त्रिकाः अङ्गानि पाणिपादादीनि उपाङ्गानि गरुडादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां कल्पकम् । यैस्तत्त्वैः यथा कल्पयन्ति आम्नायन्ति तथा नोऽस्माकं वर्णयेत्यस्मिन्नन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

गुरुपरम्परालभ्यत्वाद्दुर्ज्ञेयोऽतो तत्प्रणामपूर्वकमाह—नमस्कृत्येति । विभूतीर्विराड्विग्रहाद्याः पद्मजो ब्रह्मा आदिना श्रीसनत्कुमारनारदादयो बोध्यास्तैः ॥ ४ ॥

विराड्वयवभूतैः भूरादिभिरङ्गादिकल्पनां निरूपयितुं विराड्विग्रहमाह—मायाद्यैः मायासूत्रमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्ररूपैर्नवभिस्तत्त्वैः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतानीति षोडशविकारमयः यत्र सचित्के सजीवे भुवनत्रयं दृश्यते स विराट् निर्मितो भगवतेति शेषः ॥ ५ ॥

पुरुषस्य वैराजस्य विष्णोः एतन्मायामयं रूपम् अतोऽस्य अङ्गकल्पनामाह—भूः पादावित्यादिना ॥ ६ ॥

प्रजननं मेढ्रम् अपानं गुदम् ॥ ७ ॥

उत्तरः ओष्ठो लज्जा अधरः ओष्ठो लोभः स्मयः हास्यं भ्रमो विभ्रमो विलासविशेषः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

शौनक उवाच ।

शौनकजी बोले, कि—हे परम भागवत ! हे सूतजी ! जिस हेतुसे आप समस्तसिद्धान्तके तत्ववेत्ता हो, और बहुज्ञ हो इसलिये हम आपसे इस अर्थको पूछते हैं ॥ १ ॥

कि—तान्त्रिक लोग केवल श्रियःपति की परिचर्या में भगवान् के अंग, उपांग, आयुध, भूषण, ये सब जिन तत्वों से जैसे कल्पना करते हैं ॥ २ ॥

हे सूत ! तुम्हारा कल्याण हो किया योगके जानने की इच्छावाले हमलोगों को उस का वर्णन करो, जिस क्रियायोगके नैपुण्य से मनुष्य दिव्य भावको प्राप्त हो जाता है ॥ ३ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—मैं गुरुजनों को नमस्कार कर वैष्णवी विभूति का वर्णन करता हूं जिन विभूतियों को वेद और तन्त्रों से ब्रह्मादिक आचार्योंने वर्णन करी है ॥ ४ ॥

मायादिक नव तत्वों सहित और उनके विकारों सहित निर्मित हुए चेतनतत्व सहित जिस विराट में यह भुवनत्रय देख पड़ता है ॥ ५ ॥

यही पुरुषका रूप है । भूमितो चरण हैं, स्वर्ग मस्तक है, आकाश नाभि है, सूर्य नेत्र हैं, वायु नासिका है, दिशायें कान हैं यही सब प्रभुके अङ्ग हैं ऐसी भावना करे ॥ ६ ॥

प्रजापति ईश्वरका मेढ़ इन्द्रिय है, मृत्यु अपान है, लोकपाल उसके बाहु हैं, चन्द्रमा मन है, यमराज भ्रकुटि है, ॥ ७ ॥

लज्जा ऊपरका ओष्ठ है, लोभ नीचे का ओष्ठ है, चांदिनी दंत है, स्मय भ्रम है, तथा भूमा पुरुषके वृक्ष रोम हैं, मेघ केश हैं ॥ ८ ॥

यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः ।
तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९ ॥
कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः ।
तत्प्रभा व्यापिनी साक्षाच्छ्रीवत्समुरसा विभुः ॥ १० ॥
स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दधत् ।
वासश्छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम् ॥ ११ ॥
बिभर्ति साङ्ख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले ।
मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयङ्करम् ॥ १२ ॥
अव्याकृतमनन्ताख्यमासनं यदधिष्ठितः ।
धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥
ओजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् ।
अपां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥ १४ ॥
नभोनिभं नभस्तत्त्वमसिं चर्म तमोमयम् ।
कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिम् ॥ १५ ॥
इन्द्रियाणि शरानाहुः[1] आकूतीरस्य स्यन्दनम् ।
तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयाऽर्थक्रियात्मताम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुक्तमप्यन्यदप्येवमूह्यमित्याह—यावानयं व्यष्टिः पुरुषः स्वमानतः सप्तवितस्तिः संस्थयाऽवयवसन्निवेशेन मितः परिमितः ॥ ९ ॥

भूषणादीन्याह—कौस्तुभेत्यादिना । स्वात्मज्योतिः शुद्धं जीवचैतन्यम्, या तस्य कौस्तुभस्य प्रभा तामेव श्रीवत्सं बिभर्ति ॥ १० ॥

त्रिवृत्स्वरं त्रिमात्रं प्रणवम् ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकम् ॥ १२ ॥

अव्याकृतं प्रधानम्, यदधिष्ठाय स्थितः तदासनभूतं पद्मं सत्त्वं सत्त्वगुणः ॥ १३ ॥

मुख्यं तत्त्वं प्राणतत्त्वम् "प्राणो वै मुख्यः" इति श्रुतेः । दरवरं शङ्खम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

आकूतीः क्रियाशक्तियुक्तं मनः, अस्य स्यन्दनम्, अस्याभिव्यक्तिं बहिरभिव्यक्तं रूपम्, मुद्रया धृतयाऽर्थक्रियात्मतां वरदाभयदादिरूपत्वं बिभर्ति, तत्तन्मुद्रया तथा तथा भावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

संस्थया अवयवसंस्थानेन ॥ ९ ॥

आत्मज्योतिः स्वशेषभूतम् ज्ञानाकारं जीवात्मरूपं कौस्तुभो जीववर्गाभिमानिनी देवतेत्यर्थः । तत्प्रभा जीवस्य ज्ञानप्रभा श्रीवत्साद्विषु तत्त्वनिवासः पुराणान्तरप्रसिद्धोऽपि श्रुतिवैविध्यसम्भवात् तन्मूलतया परिहर्तव्यः ॥ १० ॥

नानागुणमयीं मायां पञ्चभूताख्यकार्यावस्थां प्रकृतिं भूतपञ्चकमयीं वनमालामित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत् स्वरम् उपवीताभिमानिनी देवतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं मुख्यं तत्त्वं प्रथमोत्पन्नम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वं महान्वै बुद्धिलक्षणः बुद्धिश्च गदेति शास्त्रान्तरगतं दरवरः शङ्खः ॥ १४ ॥ १५ ॥

आकूतिः स्यन्दनं देहाभिमानिनी देवता अभिव्यक्तिः अर्चावतारेषु आह्निकाद्यः मुद्राशानमुद्राद्यभिमानिनी देवता अर्थक्रियाकारिताभिमानिनी ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनुक्तमन्यदपि एवमूह्यम् इत्याह—यावानिति । अयम् व्यष्टिपुरुषः यावान्यावद्वयवान् यावत्या स्वमानतः सप्तवितस्तिपरिमाणया संस्थयाऽवयवसंस्थानेन मितः परिमितोऽसौ महापुरुषः परमपुरुषोऽपि लोकसंस्थया लोकाभिमानिदेवतात्मकपादाद्य-

(१) आकूतिः स्यन्दनं बिभर्तीति शुकप० विज० पा० । वीर०

मण्डलं देवयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः ।
परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निकषाश्मनि कानकीरेखेव अनुक्तापि श्रीः यस्या विभूती राज्यादिसम्पत् ॥ १० ॥

नानागुणमयीमिति—त्रिगुणात्मिका माया वनमालाया विभूतिः वास इति पीतवाससो विभूतिश्छन्दांसि ब्रह्मसूत्रमित्युपवीतस्य विभूतिस्त्रिवृत्स्वरः त्रिमात्रः प्रणवः ॥ ११ ॥

एवमेव सर्वत्र स्वविभूत्या सामानाधिकरण्यं पारमेष्ठ्यं ब्रह्मलोकम् ॥ १२ ॥

यत् अधिष्ठितः अधिष्ठाय स्थितः तदासनम् अनन्ताख्यम् अव्याकृतं प्रधानमुच्यते इति अनन्तस्यैव विभूतिः प्रधानं जगत्सृष्ट्यादिकारणीभूतं वनमालाविभूतिर्माया तु ततोऽपि मूलभूता ज्ञेया तत्र च धर्मादियुक्तमासनपद्मं तु सत्त्वं सत्त्वगुणः ॥ १३ ॥

मुख्यतत्त्वं प्राणतत्त्वं "प्राणो वै मुख्यः" इति श्रुतेः । दरवरं शङ्खम् आभं नभस्तत्त्वं नभोनिभम् आकाशतुल्यं निर्मलं च । तमोमयं तमस्तत्त्वम् ॥ १४—१५ ॥

आकूतिः क्रियाशक्तियुक्तं मनः स्पन्दनं रथः रथस्य विभूतिः मनः तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अभिव्यक्तिः अस्य अभिव्यक्तेरविसंवादस्य विभूतयः विषयजिघत्सारूपस्य मनोरथस्य बहिरभिव्यक्तिरूपा एव शब्दादयो विषयाः इन्द्रियग्राह्या इत्यर्थः मुद्रया वराभयदानरूपया धृतया अर्थक्रिया विशिष्टैयात्मनाम अर्थक्रियालोकव्यवहारकर्तृस्वरूपतां धत्ते वरदस्तस्य अभयदत्वस्य विभूतयस्तास्ता अर्थक्रिया इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुक्तं लोकप्रसिद्धपुरुषवद्दृष्टान्तमित्याह—यावानिति । अयं लोकप्रसिद्धः व्यष्टिपुरुषः यावान् सप्तवितस्तिपरिमाणवान् यावत्या संख्यया यावदवयवसंस्थानेन मितः परिमितः तावान् असौ अपि समष्टिरूपोऽपि ॥ ९ ॥

आकल्पोपाङ्गादीनाह—कौस्तुभेत्यादिना । अजः कर्मनिबन्धनजन्मरहितः भगवान् स्वकीयमंशभूतमात्मज्योतिः जीवात्मतत्त्वं कौस्तुभव्यपदेशेन बिभर्ति तत् तस्य कौस्तुभस्य या प्रभा सर्वभूतज्ञानात्मिका तां श्रीवत्सं बिभर्ति ॥ १० ॥

त्रिवृत्स्वरम् त्रिमात्रम् प्रणवं नानागुणमयीं त्रिगुणाम् ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखलोकम् ॥ १२ ॥

यदधिष्ठितः अधिष्ठाय स्थितस्तदव्याकृतं गुणसाम्यावस्थापन्नं प्रधानमासनमुच्यते तद् आसने धर्मज्ञानादिभिर्युतं सत्त्वं सत्त्वगुणः पद्ममुच्यते वैराग्यादिरापदार्थः ॥ १३ ॥

मुख्यतत्त्वं "प्राणो वै मुख्यम्" इति श्रुतिप्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

नभोनिभम् नभोवन्निर्मलम् तमस्तत्त्वमेवासिम् ॥ १५ ॥

अस्य श्रीभगवतः आकूतिः क्रियाशक्तिः मनः स्पन्दनं रथः तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अस्य रथस्याभिव्यक्तिमाहुः मुद्रया वरदमुद्रया धृतया अस्य रथस्य अर्थक्रियासामर्थ्यं गमनादिव्यापाराणाम् आत्मा आश्रयः सताम् निग्रहानुग्रहरूपार्थक्रियागमनादिव्यापाराश्रयत्वं रथस्य तन्मुद्रया भावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और अनुक्त सब बातें इसी प्रकार जानो, जैसा यह पुरुष अपने परिमाणसे सात बित्ते के अवयवसन्निवेशवाला है । इसी प्रकार परमपुरुष भी अपने परिमाणसे लोकों के सन्निवेश से उतने ही परिमाणके हैं ॥ ९ ॥

भगवान् कौस्तुभमणिके नामसे जीव तत्त्वको धारण करते हैं, और विभु श्रीहरि व्यापिनी जो कौस्तुभमणि की प्रभा है, तिसको श्रीवत्सके नाम से वक्षःस्थल में धारण करते हैं ॥ १० ॥

नाना गुणवाली अपनी मायाको वनमालाके नामसे धारण करते हैं, इसी प्रकार गायत्र्यादि छन्दोमय पीताम्बरको धारण करते हैं, तथा तीन मात्राके प्रणवको ब्रह्मसूत्र [यज्ञोपवीत] करके धारण करते हैं, ॥ ११ ॥

तथा श्रीहरि सांख्य और योग इन दोनों को मकर कुण्डलके नामसे धारण करते हैं, और सर्व लोक को अभय करने वाले ब्रह्मलोक को किरीट के नाम से धारण करते हैं ॥ १२ ॥

प्रधान तत्त्व को अनन्त नामक आसन से ग्रहण किया है, जिनपर विराजे हुए हैं । और धर्मज्ञानादियुक्त जो सत्त्व है, उसको पद्मके नामसे धारण करते हैं ॥ १३ ॥

ओज सह बल इन सहित प्राणतत्त्व को गदाके नामसे धारण करते हैं । जलतत्त्वको शङ्ख, और तेजस्तत्त्वको चक्र के नामसे धारण करते हैं ॥ १४ ॥

आकाशतत्त्वको नन्दक खड्ग के नामसे, अन्धकार को ढाल के नाम से कालतत्त्वको शार्ङ्ग धनुषके नामसे, तथा कर्मको तूणीर (तरकस) के नामसे धारण करते हैं ॥ १५ ॥

परमपुरुष इन्द्रियोंको बाणों के नामसे, मनको रथके नाम तन्मात्राओंको अभिव्यक्ति करके, अर्थ क्रिया को मुद्रा करके, धारण करते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मण्डलं देवपूजाभूमिं सुगन्धद्रव्येण भावयेदित्यर्थः । अन्तर्बहिर्मण्डलं वा दीक्षासंस्कारं आत्मनो गुरुकर्तृमन्त्रदीक्षालक्षणं भगवत्पूजायोग्यतां भावयेदित्यर्थः । परिचर्येति भगवतस्तां परिचर्यां स्वस्य सकलपापक्षयं भावयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

भगवान् भगशब्दार्थं लीलाकमलमुद्वहन् ।
धर्मं यशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥ १८ ॥
आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजा धामाऽकुतोभयम् ।
त्रिवृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषम् ॥ १९ ॥
अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मना हरेः ।
विष्वक्सेनस्तन्त्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ।
नन्दादयोऽष्टौ द्वाःस्थाश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः ॥ २० ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ।
अनिरुद्ध इति ब्रह्मन् ! मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते ॥ २१ ॥
स विश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः ।
अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाव्यते ॥ २२ ॥
अङ्गोपाङ्गायुधाऽऽकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयम् ।
बिभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवान् हरिरीश्वरः ॥ २३ ॥
द्विजऋषभ स एष ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक् स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयैतत् ।
सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पूर्वमासनपद्ममुक्तमिदानीं करस्थं पद्ममाह—भगवानिति । भगशब्दार्थमैश्वर्यादिषाड्गुण्यम् ॥ १८ ॥

हे द्विजाः ! एकवचनान्तो वा पाठः अकुतोभयं कैवल्यं धाम गृहमभजत् । यद्वा, वैकुण्ठस्य विशेषणमकुतोभयं यद्धामेति त्रिवृत् ऋग्यजुःसामरूपो वेदः "सुपर्णोऽसि गरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरः" इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् यज्ञं यज्ञरूपं पुरुषम् "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

अनपायिनी हरेः शक्तिः तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वरूपस्य चिद्रूपत्वात्तस्यास्तदभेदादित्यर्थः । तन्त्रमूर्तिः पञ्चरात्राद्यागमरूपः येऽणिमादयोऽष्टौ गुणास्ते हरेर्द्वारपालाः नन्दादयः ॥ २० ॥

तस्यैव चतुर्व्यूहोपासनामाह—वासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायण एव स्वयं मूर्तिभेदरूपाद्व्यूह इत्यभिधीयते ॥ २१ ॥

तस्यैवाध्यात्मनि चतुर्धोपासनामाह—स एव भगवान्विश्वादिशब्दैर्वृत्तिभिर्जाग्रदाद्यवस्थाभिः परिभाव्यते तद्वृत्त्युपाधिनाह, अर्थो बाह्यः इन्द्रियं मनः आशयस्तन्मात्रसंस्कारयुक्तमज्ञानम् ज्ञानं चिन्मयसाक्षि तैः ॥ २२ ॥

उक्तचतुर्व्यूहद्वयोपासनेऽपि पूर्वोक्तमङ्गाद्युपासनमाह—अङ्गेति । अङ्गादिभिरुपलक्षितो भगवान् हरिर्वासुदेवादिचतुर्मूर्तिः सन् विश्वादिचतुष्टयं बिभर्ति स्म विश्वादिभावेऽपि तन्नियन्तृत्वस्य न जीवत्वमित्याह—विश्वादिचतुष्टयं बिभ्रदपि भगवानीश्वर एवेति ॥ २३ ॥

तस्यैव ब्रह्मादित्रिमूर्तितामाह—द्विजऋषभेति । स एष एव भगवान् ब्रह्मयोनिर्वेदस्य कारणमित्यादिहेतुत्रयम् स्वदृक्तो सदा-माच्छादयेतज्जगत्स्वगतमायया सृजति हरति पातीति कृत्वा आख्यया ब्रह्मादिरूपयाऽनावृताक्षोऽनावृतज्ञानोऽपि विवृत इव भिन्न इव निरुक्तः शास्त्रेषु न तु भिन्नः अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति, यतस्तत्परैरात्मत्वेनैव लभ्यत इति ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मण्डलं पद्माद्याकारं देवयजनं यजमानप्राणरूप्याभिमानिदेवता संस्कारः प्रोक्षणादिः दीक्षा यागदीक्षाभिमानिदेवता परिचर्या यागपरिचर्याभिमानिदेवता शुचित्वपाभिमानिनी ॥ १७—१८ ॥

द्विजा इति सम्बोधनम् ॥ १९—२१ ॥

वृत्तिभिः स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः तुरीय इति परिभाव्यते इत्यन्वयः । विश्वतैजसादि शब्दाः अनिरुद्धादिष्वेव सृष्टिस्थितिसंहृतिमत्सु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानिषु वर्तन्ते तुरीयशब्दो मुक्त्यभिमानिनि वासुदेवे वर्तते तदेवाह—अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैरिति । अर्थशब्दो बाह्येन्द्रियार्थमात्रलक्षणजाग्रदवस्थापरः इन्द्रियशब्देन मनोविषयेन स्वप्नहेतुना स्वप्नावस्थैकवं लक्ष्यते मनस्युपरते वासनामात्रावशेषा सुषुप्त्यवस्था आशयशब्देन लक्ष्यते परिशुद्धाऽनवच्छिन्नज्ञानैकाकारावस्था ज्ञान

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुरन्दराद्यन्यतमः किं न स्यादित्यत उक्तमीश्वर इति सोपि सदाशिवः स्यादत उक्तं चतुर्मूर्त्तिरिति सोऽष्टमूर्तिरिति प्रसिद्धः ॥ २३ ॥

यद्वेदान्तवेद्यं तदेवात्र पुरुषरूपेणोच्यते तस्मादिदं मुमुक्षुभिः श्रद्धयोपास्यमिति श्लोकद्वयेनाह-द्विजवृषभेति । हे द्विजवृषभ ! तत्परैस्तद्भक्तैः आत्मलक्ष्यः आत्मनि मनसि लक्ष्यः प्रकाश्यो भवति यद्वा, आत्मनैव स्वानुग्रहेणैव लक्ष्यः प्राप्यः "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति श्रुतेः । किं लक्षणकः कोयं पुरुष इति तत्राह-माययेति । स्वया मायया स्वेच्छयैव सृजतीत्याद्यास्यया निरुक्तः कथं सृजतीति स्रष्टा हरतीति हरः पातीति पाता "स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्यैक एव तु" इत्यादेः अत्र किं प्रमाणम् ? तत्राह-ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदादिशब्दराशिर्यो निर्वृत्तिकारणं यस्य स तथा वेदादिशब्दराशिरस्मिन्नर्थे मानमित्यर्थः । चतुर्मुखस्यापि सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य प्रमितत्वात्कथं हरेरेवेति निश्चीयते "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव" इति श्रुतेरित्यतो वाह-ब्रह्मेति । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य योनिः कारणं "यो ब्रह्माणं विदधाति" इति श्रुतेः लोकवत्परोपदेशेन कर्मणा न प्रवर्तते किन्तु स्वरूपज्ञानेनेत्यतनेत्याशयेनाह-स्वयं धामेति । स्वयंभूतज्ञानत्वेपि कर्माद्यपेक्षाविनाभूतं दृष्टमत्राह-स्वमहिम्नेति । "स्वे महिम्नि" इति श्रुतेः । स्वयं प्रकाशमानस्य प्रद्योतमानस्य मेघाद्यावरणेनैव हरेर्ज्ञानस्यापि तत्स्यादित्यत्राह, अनावृताक्ष इति आवरणरहितदृष्टिः कथं प्रकाश्यत इत्यत्राह-विसृजत इति । स्रष्टा त्वयमित्युपासमानस्य विविधं सृजत इति प्रकाशते संहर्त्तायमिति ज्ञानवतः संहरतीव रक्षतीव इतरस्य उपलक्षणमेतत् यान्यान् गुणानुपसंहृत्योपास्ते तत्तद्गुणत्वेन प्रकाशत इति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

देवस्य यजनं यत्र कुत्रचिद्भगवतः पूजास्थानमेव मण्डलं भगवतो निजस्थानवलयं संस्कारो भगवतः साक्षात्प्राप्तियोग्यता ॥ १७ ॥

भगःप्रापञ्चिकस्तदतीतश्च लीलाकमलं तु तदतीतमयं तथापि द्वयोरभेदमयं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

वैकुण्ठं ब्रह्मलोकोपरिस्थवैकुण्ठाख्यतादिभिर्भावितं तत्पदमस्य विराडधिष्ठातुः श्रीनारायणस्यातपत्रं भावयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

साक्षादात्मनः परमस्वरूपभूतस्य या हरेर्भगवती श्रीः सैव जगतः श्रीरिति भावनेत्यर्थः ॥ २० ॥

वासुदेवादयः साक्षाच्चतुर्व्यूहरूपा इति वासुदेव इत्यादिपद्यद्वयार्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तेषामर्थादीनां चतुष्टयमङ्गादिरूपेण बिभर्तीति अङ्गादिभेदेनार्थादयोऽप्युपास्या इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यस्मै ते उपासनाभेदास्तन्माहात्म्यं दर्शयति, द्विजेति । ब्रह्मयोनित्वादित्रयेण स्वरूपशक्तिर्दर्शिता तत्र मायादोषेण लिप्तत्वमाशङ्क्याह, मायया चानावृताक्ष इति तत्र हेतुः स्वया स्वाधीनयेति । मायां विशिनष्टि-एतद्विरुद्धं सृजतीत्याद्या ख्यातिः विख्यातिर्यया एवम्भूताचिन्त्यमाहात्म्योपि । तत्परैर्भक्तैर्विवृत इव करकलित इव निरुक्तः प्रतिपादितः । यतस्तैरात्मनि चित्ते लक्ष्यः अनुभवितुं शक्य इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सूर्यस्येव भगवद्विग्रहस्य यन्मण्डलं तत् देवयजनं देवपूजाभूमिं दीक्षा तन्मन्त्रोपदेश एव आत्मनो जीवस्य संस्कारः तन्मन्त्रप्रयोगस्य विभूतिर्जीवसंस्कार इत्यर्थः । परिचर्येति तत्परिचर्याया जीवशुद्धित्वम् एव विभूतिः ॥ १७ ॥

भगाख्यस्यार्थम् अर्थचतु(ष्कं)ष्टयं लीलाकमलं दधाति लीलाकमलस्य विभूतयः ऐश्वर्यधर्मज्ञानवैराग्याणि प्राकृतानि धर्मे यशश्च प्राकृतं चामरव्यजनयोर्विभूती ॥ १८ ॥

हे द्विजाः ! अकुतोभयं धाम वैकुण्ठमेव आतपत्रं छत्रम् अभजदिति लोकगतं यत्किञ्चिन्निर्भयत्वं प्रतीयते तत् खलु छत्रस्यैव विभूतिरित्यर्थः । त्रिवृत् ऋग्यजुःसामरूपो वेदः वेदात्मको यानादिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

अनपायिनी-एकरूपा साक्षात्स्वरूपभूता शक्तिः अस्याह्लादिनीशक्तेर्विभूतिर्लौकिकः स्वर्गाद्यानन्दः ऊहः तन्त्रमूर्त्तिः पञ्चरात्रागमरूपः इति पञ्चरात्राद्यागमाः विष्वक्सेनस्य विभूतय इत्यर्थः । हरेर्द्वाःस्था ये नन्दादयस्तेऽणिमाद्या गुणा अस्यैता विभूतयः ॥ ॥ २० ॥

द्वाःस्थानुक्त्वा दिक्चतुष्टयगतांश्चतुरो व्यूहानाह-वासुदेव इत्यादि(व्यूह)मूर्त्तिसमूहः स्वयं पुरुषो भगवानेवेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

चतुर्णां व्यूहानां विभूतीराह-स इति । अर्थाः इन्द्रियं मनः आशयस्तदुभयसंस्कारयुक्तं सुखमहमस्वाप्समिति सुखं न किञ्चिदवेदिषमित्याकारकमज्ञानं च तथा ज्ञानं चेति तेषां विश्व इत्याद्या वृत्तयस्ताभिः स भगवानेव परिभाव्यते परिचिन्त्यते चतुर्णां व्यूहानामेव विश्वाद्याश्चतस्रो वृत्तयो नियम्या विभूतय इति भावः । अत्र वासुदेवस्य विश्वः सङ्कर्षणस्य तैजसः प्रद्युम्नस्य प्राज्ञः अनिरुद्धस्य तुरीयो ज्ञानमिति विभूतयो विवेचनीयाः ॥ २२ ॥

उपक्षिप्तमेवार्थं स्पष्टयति-अङ्गादिभिः सहित एव चतुर्मूर्त्तिर्भगवान् (तत्) चतुष्टयं विश्वादिचतुष्कं नियामकतया बिभर्ति अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पसहितस्यैव वासुदेवस्य विभूतिर्विश्व इत्येवमेव सङ्कर्षणादीनां तैजसाद्या विभूतयः हरिरित्युपासकानां दुरितहर्त्ता ईश्वरो विश्वादीनां नियन्ता ॥ २३ ॥

तस्य चतुर्मूर्त्तितामुक्त्वा त्रिमूर्त्तितामाह-हे द्विजऋषभ ! एष भगवान् ब्रह्मणो वेदस्य योनिः प्रकाशकः न चास्य कोपि प्रकाशक इत्याह—स्वयं दृक् स्वप्रकाशः नचास्य तावदैश्वर्यादिप्रकृत्यपेक्षेत्याह, स्वमहिमपरिपूर्णः किन्तु क्रीडार्थमेव स्वया स्वशक्त्या मायया मायाख्यया ब्रह्मादिनाम्ना सृजति हरति पाति इत्येवम् अनावृताक्षोपि अपरिच्छिन्नज्ञानोपि मायया विवृत इव कृतविवरण इव निरुक्त इव वस्तुतस्तु निर्वक्तुं विवरितुं ब्रह्मादिभिरप्यसमर्थ्य एवेति भावः । तर्हि, किमर्थमेतावानायासः कृतः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्राह, तत्परैस्तद्भक्तजनैरात्मना मनसा एतादृशध्यानेन लभ्य इति अत्र तत्पादादीनां विभूतिभिः पृथिव्यादिभिर्दृष्टस्मृताभिरेव तत्पादादिस्मरणं सुखेन भवेत् तथाहि सर्वदा ध्येयस्य मत्प्रभोश्चरणस्यैव विभूतिरियं पृथ्वी सर्वदा दृश्यते अतः पृथ्वीमाश्रिताः स्थावरजङ्गमाः मत्प्रभोश्चरणाश्रिता एव ते मया सम्माननीया एव नतु द्वेष्टव्याः तथा मत्प्रभोर्वक्षसि धृतस्य कौस्तुभस्य विभूतयः सर्वेपि जीवाः अतस्तेषामेकोपि मया द्वेष्टुं निन्दितुं वा न युज्यत इत्येवं भावनैवात्र फलं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

श्रीभगवतो मङ्गलमूर्तेः आङ्गोपाङ्गादिभावनास्थानविशेषं सूचयति-मण्डलमिति । मण्डलं सूर्यमण्डलमुपलक्षणं चैतत् हृत्कमलादीनां सूर्यमण्डलहृत्पद्मादिकं देवयजनं देवोपासनस्थानम् दीक्षा गुरुकृता मन्त्रदीक्षा आत्मनः उपासकस्य संस्कारः उपासनायोग्यता फलमाह भगवतः परिचर्या दुरितक्षय इति ॥ १७ ॥

भगशब्दार्थम् ऐश्वर्यादिषाड्गुण्यम् ॥ १८ ॥

आतपत्रं तु वैकुण्ठमभजत् द्विजाः मुनयः अकुतोभयं धाम तद्धामस्थानं भवति त्रिवृद्वेदः ऋग्यजुःसामरूपः सुपर्णाख्यः सुपर्णः इत्याख्या यस्य सः गरुडः यज्ञं विष्णुं पुरुषं वहति ॥ १९ ॥

आत्मनः परमात्मनोऽनपायिनी साक्षाद्भगवती धर्मभूता ज्ञानरूपा शक्तिः श्रीर्लक्ष्मीः चिन्तनीयाः तन्त्रमूर्त्तिः पञ्चरात्रागमरूपः अणिमाद्याः गुणाः नन्दादयोऽष्टौ द्वाःस्थाः द्वारपालाः मन्तव्याः ॥ २० ॥

वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नः अनिरुद्धः इति मूर्त्तिव्यूहः मूर्त्तिभेदः पुरुषो वैराजः स्वयमेवाभिधीयते ॥ २१ ॥

अर्थो बाह्या इन्द्रियं मनः आशयः किञ्चिदात्मसुखसंस्पर्शी जाग्रत्स्वप्नपदार्थविस्मृतिलक्षणान्तःकरणवृत्तिभेदः ज्ञानं त्रिष्वनुगतम् तैर्विश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति या वृत्तयोऽवस्थास्ताभिर्लिङ्गस्थाभिर्नियन्ता स वैराजो भगवान् परिभाव्यते अनुभूयते ॥ २२ ॥

अवस्थाभोक्ता स नेत्याह-अङ्गेति । चतुर्मूर्त्तिः चतुर्व्यूहयोपास्यः तत्तदवस्थानियन्तृतया चतुर्मूर्त्तिर्वा भगवान् एतच्चतुष्टयमवस्थाचतुष्टयं नियन्तृतया बिभर्त्ति पुष्णाति नतु भुङ्क्ते तत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि यतः भगवान् षाड्गुण्यनिधिः संसारहारि ईश्वरः सर्वं कर्त्तुं समर्थः स अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पैर्विभाव्यते इति पूर्वेणान्वयः जीवस्य विश्वाद्यवस्थानियन्ता भगवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं परब्रह्मपुरुषोत्तमोपासनायामधिकारसिद्धये तदंशभूतवैराजोपासनं श्रीशुकाचार्यः किञ्चिद्विशेषतयोक्त्वाथ तथा स्थिरचित्तैर्भजनीयं प्राप्यं च सर्वशास्त्रार्थभूतमनन्ताखिलाद्भुतगुणशक्त्याद्याश्रयं भगवन्तं ब्रह्मादिपदाभिधेयं पुरुषोत्तमं प्रतिपादयन् तस्य सर्ववेदैकवेद्यत्वं स्वप्रकाशपरिपूर्णत्वविश्वजन्मादिहेतुत्वादीन् गुणानाह-द्विज इति । हे द्विजर्षभ ! शौनक ! योऽस्मिन् पुराणे वैराजादिरूपैः प्रतिपादितः स एव ब्रह्मयोनिः ब्रह्म वेदः योनिः ज्ञापकं प्रमाणं यस्मिन् सः स्वयं ज्योतिः स्वयं प्रकाशः स्वासाधारणेन महिम्ना परिपूर्णः एतत् विश्वं स्वया स्वकीयया शक्तिभूतया मायया सृजति पाति हरति च यतोऽनावृतात्मा ऽनाच्छन्नज्ञानः इतिशब्दः प्रसिद्धौ आख्यया जातावेकवचनम् । प्रसिद्धैर्ब्रह्माकाशप्राणादिनामभिः "बृहत्वात् बृंहणत्वाच्च तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" आ समन्तात् काशते इत्याकाशः प्रकर्षेण अणतीति प्राणः इत्येवं विवृत इव निरुक्तो यः सः तत्परैः परमात्मोपासकैः आत्मनैव लभ्यः प्राप्यः "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार भावना करता हुआ अधिकारी देवताओं की पूजा की भूमि को सूर्य मण्डल करके भावना करै, और गुरुदत्त दीक्षाको आत्माके संस्कार की भावना करै, तथा भगवत्परिचर्या को अपने दुरितक्षय करने वाली है ऐसी भावना करै ॥ १७ ॥

भगवान्, भगशब्द का अर्थ जो षाड्गुण्य है, तिसको लीला कमल करके धारण करते हैं। धर्म और यश का चामर और व्यजन करके सेवा में स्वीकार करते हैं ॥ १८ ॥

हे द्विज ! निर्भय धाम जो श्रीवैकुंठ है, उसी को भगवान् का छत्र जानो । ऋग यजु सामरूप वेद त्रयी को गरुड में भावना करो, और यज्ञ में पुरुष की भावना करो ॥१९॥

श्रीहरि की अनपायिनी श्री में लक्ष्मीजी की भावना करो, पार्षदों के अधिपति विश्वक्सेन, पांचरात्रादितन्त्र मूर्त्ति विदित ही हैं। श्रीहरि के अणिमादिक अष्ट गुण हैं, वे ही नन्दादिक अष्ट द्वारपाल हैं ॥ २० ॥

हे ब्रह्मन् ! पुरुष जो स्वयं श्रीनारायण हैं वे ही वासुदेव, सङ्कर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, इन चार मूर्त्ति भेदों से उपास्य हैं दूसरा कोई नहीं ॥ २१ ॥

वही भगवान्, अर्थ, इन्द्रिय, आशय, और ज्ञान, इन उपाधियों से अर्थात् विषयों के द्वारा जाग्रत् स्वप्न सुषुप्ति और तुरीय इन अवस्थाओं से विभावित होते हैं ॥ २२ ॥

अङ्ग उपांग आयुध और भूषण इन से उपलक्षित श्रीहरि वासुदेवादि चतुर्विध मूर्त्ति होकर जाग्रत् आदि चारो अवस्थाओं को धारण करते हैं, और उन अवस्थाओं के नियामक होने से जीवभाव को नहीं प्राप्त होते, किन्तु भगवान् ईश्वर ही रहते हैं ॥ २३ ॥

हे द्विज श्रेष्ठ ! वे ही भगवान् वेद के कारण स्वयं द्रष्टा अपनी महिमा से परिपूर्ण श्रीहरि अपनी माया से इस विश्व को रचते हैं, हरते हैं, और पालते हैं, इसी से विविध आख्याओं (नामों) को धारण करते हैं, और सदा जिनका ज्ञान आवृत नहीं होता है । अभक्तों को दूर सरीखे कहे जाते हैं परन्तु भक्तजनों को आत्माही में प्राप्त हो जाते हैं ॥ २४ ॥

श्रीकृष्ण ! कृष्णसख ! [१] वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ! ।
गोविन्द ! [२] गोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थश्रवः ! श्रवणमङ्गल ! पाहि भृत्यान् ॥ २५ ॥

य इदं कल्य उत्थाय महापुरुषलक्षणम् ।
तच्चित्तः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद गुहाशयम् ॥ २६ ॥ ❀

शौनक उवाच ।

शुको यदाह भगवान् विष्णुराताय शृण्वते ।
सौरो गणो मासिमासि नाना वसति सप्तकः ॥ २७ ॥
तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधीश्वरैः ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः ॥ २८ ॥

सूत उवाच ।

अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनाम् ।
निर्मितो लोकतन्त्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥
एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मादिकृद्धरिः ।
सर्ववेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ॥ ३० ॥
कालो देशः क्रिया कर्ता करणं कार्यमागमः ।
द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन् ! नवधोक्तो जया हरिः ॥ ३१ ॥
मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृक् ।
लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभि [३] र्गणैः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदर्थमुपासनमुक्तं तं श्रीकृष्णं प्रार्थयते—कृष्णसख । अर्जुनस्य सखे ! वृष्णिश्रेष्ठ अवनिद्रुहो ये राजन्यास्तेषां वंशस्य दहन ! अनपवर्गमक्षीणं वीर्यं यस्य गोपवनितानां व्रजाः समूहाः भृत्या नारदादयस्तैर्गीतं तीर्थभूतं श्रवः कीर्तिर्यस्य श्रवणमेव मङ्गलं यस्य ॥ २५ ॥

एतज्जपमात्रस्यापि ब्रह्मज्ञानं फलमित्याह—य इति । कल्ये उषःकाले यतचित्तः प्रयतः शुचिश्च सन् जप्त्वा गुहाशयं हृदिस्थं ब्रह्म पश्यति ॥ २६ ॥

मयप्युक्तं देवयजनमित्युक्त्या बुद्धिमागतो मूर्तिव्यूहप्रसङ्गेन रविव्यूहोऽत्र पृच्छ्यते—शुक इति । पञ्चमे यदाह तथाऽन्ये च ऋषयो गन्धर्वा अप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्तैत्याहिना सौरः सूर्यसम्बन्धी सप्तकः सप्तानां गणः ॥ २७ ॥

तेषां सप्तानामधीश्वरैस्तत्तत्पतिभिस्तत्तन्मासाधिकृतसूर्यैर्वा व्यूहं विभागम् ॥ २८ ॥

तत्र तावत् व्यूहं निरूपयितुं प्रथमं सूर्यस्वरूपमाह—अनाद्य-विद्यया मायया अयं सूर्यः लोकतन्त्रो लोकयात्राप्रवर्तकः ॥ २९ ॥

अतस्तस्य क्रियाभेदोपाधिकमेव नानात्वं न स्वत इत्याह—एक एवेति "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति श्रुतेः । जगदात्मा आदिकृत् सृष्टिकर्ता हरिरेव सूर्यः स च सर्वासां वेदोक्तक्रियाणां मूलं स चैतेनोपाधिना बहुधोक्तः ॥ ३० ॥

कालरूपधारिणो हरेर्द्वादशादिस्वरूपं भेदं क्रियोपाधिकं दर्शयितुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये मासादिकं नवधा भेदमाह—काल इति । कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रिया अनुष्ठानम् कर्ता ब्राह्मणादिः करणं स्रुगादिः कार्यं यागादि आगमो मन्त्रादिः द्रव्यं व्रीह्यादिः फलं स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

तत्र च कालस्वरूपधारी भगवान् पृथक् चरति मध्वादिषु चैत्रादिषु लोकतन्त्राय लोकयात्रानिर्वाहाय ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अवनिध्रुग्राजन्यवंशदहन ! भूमेरपकारिराजन्यकुलच्छेदनदहन !

---

(१) वृष्णि वृषावनीत्यादि । (२) गोवित्सुगन्धिहरावतारेत्यादि । (३) गुणास्तैर्न च विज० पा० ।

* विजयध्वजतीर्थीयेऽत्रैव द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

त्रिनाशक अनपवर्गवीर्ये अस्तरहितवीर्य इत्यर्थः । येन पावनकीर्तेः शौरेः स्पन्दन इत्यन्वयः ॥ २५—२८ ॥

अविद्यया ज्ञानविरोधिन्या प्रकृत्या तस्य क्रियामूलत्वं कालावधिकतया कालो देशोऽर्थादि कार्यम् अपूर्वम् आगमः प्रमाणभूतो वेदः द्रव्यकालादिपर्यन्तम् सर्वं क्रिया इति सर्वसाधनत्वेन च क्रियान्तर्भूतम् एभिर्विशिष्टा क्रिया इत्यर्थः यया क्रियया बहुधोक्तः तत्तद्देवताद्रव्यशरीरकत्वात् बहुधोक्त इत्यर्थः ॥ २९—३१ ॥

मध्वादिषु चैत्रादिमासेषु गणैः प्रत्येकं सप्तसङ्ख्यैः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथैवं तत्तत्त्वात्मकश्रीभगवदङ्गादीनि निरूप्य कृत्स्नपञ्चरात्रार्थानुपसंहर्तुं तावदिष्टदेवतां स्वभक्तरक्षार्थं प्रार्थयते—श्रीकृष्णेत्यादि—

"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥"

इति व्युत्पत्त्या तादृशार्थो कृष्ण इत्यर्थः । इमानि नव सम्बोधनानि तत्राद्येन सर्वान्तर्यामित्वं द्वितीयेन सौशील्यं तृतीयेन सौलभ्यं तुरीयेन दुष्कृद्विनाशकत्वं पञ्चमेनापारवीर्यत्वं षष्ठेन सर्वाधारत्वं सप्तमेन साधुपरित्रातृत्वम् अष्टमेन पावनकीर्तिमत्त्वं नवमेनात्यादरेण श्रोतव्यत्वं विवक्षितम् कृष्णोऽर्जुनस्तस्य सखे ! तथा अवन्यै द्रुह्यन्तीति तथा ते राजन्या एव वंशा वेणवस्तेषां दहन नाशन ! यद्वा अवनिध्रुग्राजन्यानां वंशः सन्तानः तस्य दहन ! अनपवर्गवीर्येति पाठः अमरवन्द्यवीर्येति पाठे परत्वं विवक्षितं गवां द्विजानां सुराणां चार्तिं हरतीति तथाभूतो ऽवतारो यस्य तीर्थं पापापहं श्रवः यशो यस्य अश्रवणमात्रेण मङ्गलप्रद ! भृत्यान् सेवकान् रक्ष ॥ २५ ॥

उक्तभगवदङ्गादिनिरूपणप्रकरणकीर्तनफलमाह—य इति । कल्ये [प्रातः] प्रभाते उत्थाय एवं महापुरुषस्य लक्ष्म चिह्नभूताङ्गोपाङ्गादिनिरूपणपरं प्रकरणं तस्मिन् परमपुरुष एव चित्तं यस्य सः समाहितेन्द्रियश्च यः स जपन् गुहाशयं हृदयगुहाशयस्थितं ब्रह्म वेद यथावद्विद्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अत्र कश्चिदध्यायसमाप्तिपर्यन्तं कथितेति द्रष्टव्यम् पुनरप्यङ्गिश्रीमालक्ष्य वासुदेवादिव्यूहपञ्चकात्मारितान्सूर्योपासकान् व्यूहान् पञ्चमे स्कन्धे दिङ्मात्रेण प्रदर्शितान् विस्तरतो बुभुत्सुः पृच्छति शौनकः—शुक इति द्वाभ्याम् । सूर्यते अश्वां कुर्वते विष्णुराताय परीक्षिते श्रीशुको यदाह किन्तत् सौरैः सूर्याराधकैः गणैः सप्तकः सप्तानामादित्यानां समूहात्मकः मासिमासि नानावृत्ति नानाविधं कर्म वहतीति वद तथा ह्येवमुक्तं पञ्चमे "तथान्ये च ऋषयो गन्धर्वा अप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवाः इत्येकैकशो गणाः सप्त चतुर्दश मासिमासि भगवन्तं सूर्यमात्मानं नानानामानं पृथक् नानानामानः पृथक् कर्मभिर्द्वन्द्वश उपासते" इति ॥ २७ ॥

तेषामिति सप्तानां सौरगणानाम् अधीश्वरैः नियुक्तानां तत्तत्पतिभिः तत्तन्मासाधिकृत्य सूर्यनियुक्तानामित्यर्थः । प्रतिमासं सूर्यं स्वनामभिन्नाभिप्रायकम् अधीश्वरैरुक्तं बहुभक्तं स्वान्तरात्मभूतपरमात्मोपासनार्थं सूर्यस्यापि तेषां नामान्तरेण गणमध्ये प्रविष्टस्यावस्थिप्रायकं मा भगवत्तन महीव सात यच्यन्ते सूर्यात्मनः सूर्यशरीरस्य हरेरनामक तेषां गणानां व्यूहं तन्नामानि कर्माणि च अनुष्ठानानां नोऽस्माकं ब्रूहीति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

अत्र व्यूहाभिरूपयितुं तावत्सूर्यस्य तत्त्वमाह—अनादीति । सर्वदेहिनामन्तरात्मनो विष्णोर्नियाम्यया अनाद्यविद्यया आविताहितया ज्ञानविरोधिन्या प्रकृत्या निर्मितोऽयं सूर्यः लोकतन्त्रः लोकयात्राप्रवर्तको ऽत एव लोकेषु प्रवर्तते परिभ्रमति अनाद्यविद्यया निर्मित इत्यनेन सूर्यविग्रहस्य प्रकृतिपरिणामविशेषात्मकत्वमुच्यते ॥ २९ ॥

तस्य भगवदात्मकत्वं वदन् लोकतन्त्रतामुपपादयति—एक एव हीति । यो लोकानामादिकृत् सृष्टिकर्ता एक अद्वितीयः स्वतन्त्रवस्त्वन्तररहितः सर्वान्तरात्मा हरिः स एव सूर्यो हरिरेव सूर्यशरीरकत्वेनावस्थित इत्यर्थः । कथम्भूतः सर्वासां वेदक्रियाणां मूलभूतः वैदिकक्रियामूलत्वं कालावच्छेदकतया बहुधा गदन्त्या ऋषिभिः पराशरादिभिर्बहुधा व्याख्याय उदितः उक्तः ॥ ३० ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—काल इति । हे ब्रह्मन् ! यथा हरिरेक एव कालादिशरीरकत्वेन नवधा उक्तः तद्वदित्यर्थः । तत्र कालो वसन्तादिः देशः "समे यजेत" इत्याद्युक्तः क्रिया यागादिरूपा कर्ता साधनं कार्यं क्रियाविकारमपूर्वाख्यम् आगमः प्रमाणभूतो वेदः द्रव्यं चरुपुरोडाशादि फलं स्वर्गादि "यथोक्तो बहुधा हरिः" इति पाठान्तरं देशकालादिफलपर्यन्तमिदं सर्वं साधनत्वेन साध्यत्वेन च क्रियान्तर्भूतम् एभिर्विशिष्टा क्रिया इत्यर्थः । यया क्रियया हरिर्बहुधोक्तः द्रव्यादिशरीरकत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

विवक्षितमर्थं तावत्सङ्ग्रहेणाह—मध्वादिष्विति । मध्वादिषु चैत्रादिषु द्वादशसु मासेषु कालरूपभृत् (क) कालावच्छेदकरूपभृत् (क) भगवान् सूर्यः लोकतन्त्राय लोकयात्रानिर्वाहकाय पृथग्द्वादशभिर्गणैः सह चरति एकैकस्मिन् मासे एकैको गणः प्रतिगणं गणिनस्तु सप्तसप्तेत्यर्थः । यद्यपि पञ्चमे स्कन्धे चतुर्दशोक्ताः तथापि तत्र प्रधानाः सप्त सप्तैवेति तत्र एवोच्यन्ते इति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतमुपासत कुर्वतः फलमाह—य इति । कल्ये उषसि महापुरुषलक्ष्म जपति यः अथवा हृदयगुहायां शेते इति हृदयगुहाशयं ब्रह्म जानाति कुशेशयमिति वा ॥ २६ ॥

(विजयध्वजतीर्थरीत्याऽत्रैव दशमोऽध्यायः समाप्तः)

सर्वोपास्यत्वेनाभिव्यक्तस्यैव हरेर्गृहस्थैर्विशेषत उपासितः कर्तव्येति तद्विधानप्रकारं कथयत्यस्मिन्नध्याये; तत्र शौनकः पृच्छति—शुक इति । शुको भगवान्विष्णुराताय पृथङ्नामरूपादिसप्तको गणो मासिमासि नानानामानं सूर्यं भगवन्तं निषेवमाणः सौरैः सूर्यस्य विग्रहभावे स्यन्दने रथे नाना वसति

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवायं निर्मितः विष्णुनैवायं स्वतेजोमूर्त्तिः सूर्यो ऽनाद्यविद्यया मायया निर्मितः लोकतन्त्रः लोकयात्रा प्रवर्त्तकः ॥ २९ ॥

एक एव लोकानामात्मा हरिः सूर्यो बहुधा बादरायणा उक्तः ॥ ३० ॥

न केवलं सूर्यरूपेण बहुधा कर्मप्रवर्त्तनार्थं कालादिरूपेणापि बहुधेत्याह—काल इति । कालः प्रातरादिः देशः वेदिकादिः क्रिया अनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादिः करणं स्रुगादि कार्य्यं यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं व्रीह्यादि फलं स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

कालरूपधारी भगवानेव सूर्य्यरूपः सन् लोकतन्त्राय लोकयात्रानिर्वाहणाय ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंविधः कः इत्याकाङ्क्षायां तं प्रतिपादयन् तमेव स्वानन्यभक्तत्वार्थं प्रार्थयते—श्रीकृष्ण इति । हे श्रीकृष्ण । श्रीयुक्तसदानन्द । हे कृष्णसख ! अर्जुनसखे हे वृष्ण्यृषभ ! हे अवनिध्रुग्राजन्यवंशदहन ! अवनिद्रुहो ये राजन्यास्तद्वंशानिर्णायक ! हे अनपवर्गवीर्य नित्यवीर्य, गां वेदलक्षणां वाणीं विन्दयते इति गोविन्दः तस्य सम्बोधने हे गोविन्द ! गोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थश्रवः गोपवनितानां व्रजैः समूहैः भृत्यैः श्रीनारदादिभिश्च गीतं तीर्थभूतं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य हे श्रवणमङ्गल ! श्रवणमेव मङ्गलं यस्य स तथाभूत ! भृत्यान् पाहि रक्ष ॥ २५ ॥

महापुरुषस्य वैराजस्य इदं लक्षणमङ्गोपाङ्गादिरूपम् कल्ये उषःकाले उत्थाय जपन् गुहाशयम् सर्वान्तरात्मानं ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणादिकं भगवन्तम् परवासुदेवं विश्वकारणं द्विजन्ममिति श्लोकद्वयोक्तिं वेद ॥ २६ ॥

पञ्चमस्कन्धे श्रीशुकेन संक्षेपत उक्तं सूतमुखाच्छ्रुतमपि सूर्य्यव्यूहप्रसङ्गेन सूर्य्यव्यूहं विस्तरतो बुभुत्सुः पृच्छति—शुक इति श्लोकत्रयम् । पञ्चमस्कन्धे "तथा अन्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्त चैत्रादिषु मासेषु" इत्यादिना शुकोक्तं यमाह स सौरः सूर्य्यसम्बन्धी गणः ऋषिः सूर्य्यादिलक्षणानां समूहः मासिमासि नाना पृथक् वसति ॥ २७ ॥

तेषामधीश्वरैस्तत्तद्गणप्रमुखैः सूर्य्यैः सहयुक्तानां स्वे स्वे कर्मणि योजितानां नामानि कर्माणि च ब्रूहि सूर्य्यात्मनः सूर्य्यरूपात्मना स्थितस्य व्यूहं विभागं च ब्रूहि ॥ २८ ॥

तत्र व्यूहमेव सूर्य्यस्वरूपनिरूपणपूर्वकमाह—अनादीत्यादिना । सर्वदेहिनामात्मनो विष्णोरेवांशभूतः सूर्य्यः, ननु अंशभूतस्य स्वस्यैवास्य कथं लोकप्रकाशकत्वम् ? तत्राह—अनाद्यविद्यया अनादिकर्मप्रवाहरूपया "अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते" इति श्रुतिप्रसिद्धया निर्मितः अतः लोकतन्त्रो लोकयात्रानिर्वाहकः सन् लोकेषु परिवर्त्तते लोकान्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

मादिकृत् विश्वकर्त्ता लोकानां चेतनाचेतनानामात्मा हरिरेवैकोऽप्यात्मना सूर्य्यः स च सर्ववेदक्रियाणां प्रातरादिकालद्वारा मूलं मूलभूतः ऋषिभिर्बहुधा बादरायणादिभिः कथितः ॥ ३० ॥

न केवलं सूर्य्य एव हर्य्यात्मकः सर्वं कालादिकं हर्य्यात्मकमेवेत्याह—काल इति । अजया इत्युपलक्षणं चेतनाचेतनभूतानां शक्तीनां चेतनाचेतनभूताभिः शक्तिभिः कालादिरूपो नवधा हरिरेवैकः तत्र कालः प्रातरादिः देशः समादिः "समे यजेत" इति वचनात् क्रिया अनुष्ठानम् कर्त्ता ब्राह्मणादिः कारणं स्रुवादि कार्य्यं यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं व्रीह्यादि फलं स्वर्गादि ॥ ३१ ॥

विवक्षितमाह—मध्वादिष्विति । कालं प्रातरादिकरूपवतीति कालरूपो सूर्य्यस्तत्र धृणोति प्रगल्भते इति कालरूपधृक् भगवान् सर्वात्मा हरिः मध्वादिषु चैत्रादिद्वादशसु मासेषु स्वात्मकैः द्वादशभिर्गणैः पृथक् पृथक् लोकतन्त्राय लोकयात्रानिर्वाहाय चरति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे श्रीकृष्ण ! हे अर्जुन के सखा ! हे यदूत्तम ! हे पृथिवी के द्रोही दुष्ट राजाओं के वंश की आग ! हे अमित वीर्य वाले ! हे गोविन्द ! हे गोप वनिता और व्रज के दासों से गान होने लायक पवित्र कीर्ति वाले ! हे श्रवण में मंगल रूप ! आप हम सब भृत्यों की रक्षा करो ॥ २५ ॥

जो पुरुष प्रातः काल में उठ कर परम पुरुष में चित्त लगा कर इन महा पुरुष के लक्षणों को पवित्र होकर जपे वह अन्तर्यामि ब्रह्म के स्वरूप का ज्ञान वाला होवे ॥ २६ ॥

शौनक उवाच ।

शौनक ऋषि बोले, कि—हे सूत जी ! भगवान् श्रीशुकाचार्य ने सुनते हुए विष्णु रात राजा परीक्षित के लिये, मास मास में सूर्य के समीप रहने वाले ऋषि गन्धर्व अप्सरा, नाग, यक्ष, राक्षस, देवता, इन सातों का समुदाय कहा है ॥ २७ ॥

तिनके नाम और कर्म अधीश्वर श्रीसूर्य के संयुक्तों के कहो ! क्योंकि ? सूर्यात्मक श्रीहरि के व्यूह श्रवण करने में हम लोगों की बड़ी श्रद्धा है ॥ २८ ॥

सूत उवाच ।

सूत जी बोले, कि—श्रीविष्णु की अनादि माया से निर्मित होकर सब देह धारियों के लोक यात्रा के निर्वाह के लिये ये यह सातों का समुदाय लोकों में परि वर्त्तन होता है ॥ २९ ॥

सूर्यात्मक श्रीहरि सब लोकों के एक ही आत्मा हैं सब वेद क्रियाओं के मूल हैं, और ऋषियों ने बहु प्रकार गाये हैं ॥ ३० ॥

काल देश क्रिया कर्त्ता करण कार्य आगम द्रव्य और फल में श्रीहरि के माया कृत नव भेद हैं ॥ ३१ ॥

काल रूप धारण करने वाले भगवान् सूर्यात्मक श्रीहरि इस लोक तन्त्र के चलाने को चैत्र से आदि लेकर द्वादश मासों में पृथक् २ द्वादश गणों से विचरते हैं ॥ ३२ ॥

धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने ।
पुलस्त्यस्तुम्बुरुरिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥ ३३ ॥
अर्यमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली ।
नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥
मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका हहाः ।
रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥
वसिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्यस्तथा हुहूः ।
शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥ ३६ ॥
इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाऽङ्गिराः ।
प्रम्लोचा राक्षसो (१) वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥
विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ।
अनुम्लोचा शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥
पूषा धनञ्जयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा ।
घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥
क्रतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा ।
विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तानेव गणानाह—धातेति द्वादशभिः । धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिर्नागः रथकृद्यक्षः पुलस्त्य ऋषिः तुम्बुरुर्गन्धर्वः मधुमासं चैत्रं नयन्त्यनुवर्तयन्ति ॥ ३३ ॥

अथौजा यक्षः प्रहेती राक्षसः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः माधवं वैशाखम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः पौरुषेयो राक्षसः रथस्वनो यक्षः शुक्रमासं ज्येष्ठम् ॥ ३५ ॥

वरुणः सूर्यः सहजन्यो यक्षः शुक्रो नाम नागः चित्रस्वनो राक्षसः शुचिमासमाषाढम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः वर्यो राक्षस इति स्वयमेव व्याख्यातं नभो मासम् श्रावणम् ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणो यक्षः शङ्खपालो नागः नभस्याख्यं भाद्रपदम् ॥ ३८ ॥

धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुरुचिर्यक्षः तपोमासं माघं मासक्रमातिक्रमणं कौर्मोक्तादित्यानुक्रमानुसारेण वैष्णवे तु मासक्रमेणोक्तिः कचिद्भागवतस्यापत्तु कल्पभेदेनेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

क्रतुर्यक्षः वर्चा राक्षसः पर्जन्यः सूर्यः सेनजिदप्सराः विश्वा गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं फाल्गुनम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

धाता आदित्यः कृतस्थली अप्सरा हेती राक्षसः वासुकिः भुजङ्गः रथकृत् यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः तुम्बुरुः गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

अथौजा यक्षः प्रहेती राक्षसः नारदः ऋषिर्गानकृत् कच्छनीरो नागः ॥ ३४ ॥

अत्रिः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः हाहा गन्धर्वः रथस्वनो यक्षः ॥ ३५ ॥

वरुण आदित्यः सहजन्यशुक्रौ यक्षराक्षसौ चित्रस्वनः गन्धर्वः ॥ ३६ ॥

इन्द्र आदित्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रः नागः ॥ ३७ ॥

उग्रसेनव्याघ्रौ गन्धर्वराक्षसौ ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः सुषेणो यक्षः सुरुचिर्गन्धर्वः वातो राक्षसः ॥ ३९ ॥

वर्चा आदित्यः पर्जन्यो गन्धर्वः सेनजिद्राक्षसः ऐरावतो नागः ॥ ४० ॥

---

(१) स्वर्ण इति विज० पा० ।

श्रीमच्छ्रीधरस्वाम्याचार्यकृतभागवतसन्दर्भचन्द्रिका ।

के पुनस्ते प्रतिगणं सप्तगणाम् इत्यत्राह—धातेत्यादिना, धाता आदित्यः कृतस्थली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिः भुजङ्गः रथकृद्यक्षः हे मुने, शौनक ! पुलस्त्य ऋषिः तुम्बुरुः गन्धर्वः इत्येवं सप्त मधुमासं चैत्रमासं नयन्ति स्वस्वकर्मभिः सूर्यं गमयन्तीत्यर्थः । मधुमासमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

अर्यमेति । अर्यमा सूर्यः पुलहः ऋषिः रथौजाः यक्षः प्रहेतिः राक्षसः पुञ्जिकस्थली अप्सराः नारदो यक्षः [गन्धर्वः] कच्छनीरो नागः एते माधवम् वैशाखमासम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अत्रिः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षकः नागः मेनका अप्सराः हाहाः गन्धर्वः रथस्वनो यक्षः शुक्रमासं ज्येष्ठमासम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठः ऋषिः वरुणः सूर्यः रम्भा अप्सराः सहजन्यो यक्षः हूहूर्गन्धर्वः शुक्रः नागः चित्रस्वनो राक्षसः शुचिमासम् आषाढमासम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एला[प]पुत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रम्लोचा अप्सराः वर्या राक्षसः नभोमासम् श्रावणमासम् ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणो यक्षः भृगुः ऋषिः अनुम्लोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः नभस्याख्यम् भाद्रपदं मासम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुरुचिर्यक्षः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमासं माघमासं मासक्रमविलङ्घनं तु कूर्मादिवाक्यक्रमानुसारेण । यद्वा, मासक्रमो न विवक्षितः यथा गणानाम् अथवाऽर्थक्रमानुरोधेन पूषेत्यादिश्लोकद्वयं तदनन्तरश्लोकद्वयात्परतो योज्यं त्वष्टेत्यादिश्लोकद्वयं तु तत्पूर्वश्लोकद्वयात्पूर्वं योज्यम् ॥ ३९ ॥

ऋतुर्वर्चा राक्षसः भरद्वाजः ऋषिः पर्जन्यः सूर्यः सेनजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं फाल्गुनं मासम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं तेषां नामान्याह—धातेत्यादिना । धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेतीराक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत्तथा पुलस्त्यः ऋषिः तुम्बुरुर्गन्धर्वः अमी धात्रादयो मधुमासं नयन्ति ते तत्क्रियाप्रवर्तकत्वेन तन्मासमतिपारयन्ति ॥ ३३ ॥

अर्यमा सूर्यः पुलहः ऋषिः अथौजाः तथा प्रहेतीराक्षसः पुञ्जकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः एते माधवमासाधिपतिं माधवनामानं नयन्ति शरण्यं प्राप्योपासते एवमुत्तरश्लोकेष्वनुसन्धेयम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अत्रिः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्वनस्तथा ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ ऋषिः वरुणः सूर्यः रम्भा अप्सराः सहजन्यो राक्षसः हूहू गन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्वनस्तथा ॥ ३६ ॥

इन्द्र सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रम्लोचा अप्सराः वर्यो नाम राक्षसः ॥ ३७ ॥

विवस्वानादित्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणयक्षस्तथा भृगुरृषिः अनुम्लोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः ॥ ३८ ॥

पूषा आदित्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणस्तथा सुरुचिर्गन्धर्वः घृताच्यप्सराः गौतम ऋषिः ॥ ३९ ॥

ऋतुरप्सराः वर्चा गन्धर्वः भरद्वाज ऋषिः पर्जन्य आदित्यः सेनजित्तथा विश्वो राक्षसः ऐरावतो नागः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सौरो गणो मासिमासीति यत् पृष्टं तत्र प्रथमश्चैत्रमासकसप्तकमाह—धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेतिः राक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः तुम्बरुर्गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

अर्यमा सूर्यः पुलह ऋषिः अथौजा यक्षः प्रहेती राक्षसः पुञ्जिकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः माधवं वैशाखम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अत्रिर्मुनिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सरा हाहा गन्धर्वः रथस्वनो यक्षः शुक्रमासं ज्यैष्ठम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठो मुनिः वरुणः सूर्यः रम्भा अप्सराः सहजन्यो राक्षसः हूहूर्गन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्वनो यक्षः शुचिमासं आषाढम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः अङ्गिरा मुनिः प्रम्लोचा अप्सराः वर्यो राक्षस इति स्वयमेव व्याख्यातं नभोमासं श्रावणम् ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणो यक्षः भृगुर्मुनिः अनुम्लोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः नभस्याख्यं भाद्रपदम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुरुचिर्यक्षः घृताची अप्सराः गौतमो मुनिः तपोमासं माघम् ॥ ३९ ॥

ऋतुर्वर्चा राक्षसः भरद्वाजो मुनिः पर्जन्यः सूर्यः सेनजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं फाल्गुनम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तानेव गणान् तेषु मासेषु विभज्य दर्शयन् तेषां नामानि सूर्यस्योत्तरमाह—धातेति द्वादशभिः । हे मुने ! अमी मधुमासं चैत्रमासं नयन्ति वर्तयन्ति तत्र धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिः नागः रथकृत् यक्षः पुलस्त्य ऋषिः तुम्बुरुः गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

एते अर्यमादयः माधवं वैशाखं नयन्ति तत्र अर्यमा सूर्यः पुलहः ऋषिः अथौजाः यक्षः प्रहेतिः राक्षसः पुञ्जकस्थली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः ॥ ३४ ॥

अमी शुक्रमासं ज्येष्ठमासं नयन्तीत्येके एत आह—मित्रः सूर्यः अत्रिः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्वनो यक्षः इत्येते ॥ ३५ ॥

अथांशुः कश्यपस्तार्क्ष्य[१] ऋतसेनस्तथोर्वशी ।
विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१ ॥
भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च पञ्चमः ।
कर्कोटकः पूर्वचित्तिः[२]पुष्यमासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥
त्वष्टा ऋचीकतनयः *कम्बलश्च तिलोत्तमा ।
[३]ब्रह्मापेतोऽथ शतजिद्धृतराष्ट्र इषम्भराः ॥ ४३ ॥
विष्णुरश्वतरो रम्भा[४] सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ।
विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥
एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ।
स्मरतां सन्ध्ययोर्नॄणां हरन्त्यंहो दिने दिने ॥ ४५ ॥
द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै ।
चरन् समन्तात्तनुते परत्रेह च [५]सन्मतिम् ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अमी वसिष्ठादयः शुचिमासमाषाढम् नयन्ति वसिष्ठः ऋषिः वरुणः सूर्यः रम्भा अप्सराः सहजन्यो यक्षः हूहूः गन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्वनो राक्षसः ॥ ३६ ॥

अमी इन्द्रादयः नभोमासं श्रावणं नयन्ति इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुः गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रम्लोचा अप्सराः वर्यो राक्षसः ॥ ३७ ॥

अमी विवस्वत्प्रभृतयः नभस्याख्यं भाद्रपदं नयन्ति विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणो यक्षः भृगुः ऋषिः अनुम्लोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुरुचिर्यक्षः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमासं माघमासं क्रमो वा विवक्षितः ॥ ३९ ॥

क्रतुर्यक्षः वर्चा राक्षसः भरद्वाजः ऋषि पर्जन्यः सूर्यः सेनजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं फाल्गुणम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तहां चैत्र मास का प्रकार कहते हैं, कि—चैत्रमास को धाता सूर्य, कृतस्थली अप्सरा, हेति राक्षस, वासुकि सर्प, रथकृत् यक्ष, पुलस्त्य ऋषि, तुम्बरु गन्धर्व, ये सातों व्यतीत करते हैं अर्थात् चलाते हैं ॥ ३३ ॥

अर्यमा सूर्य, पुलह ऋषि, अथौजा यक्ष, प्रहेति राक्षस, पुञ्जिकस्थली अप्सरा, नारद गन्धर्व, कच्छनीर नाग, ये सब वैशाख मास को चलाते हैं ॥ ३४ ॥

मित्र सूर्य, अत्रि ऋषि, पौरुषेय राक्षस, तक्षक नाग, मेनका अप्सरा, हाहा गन्धर्व, रथस्वन यक्ष, इतने जेष्ठ मास को चलाते हैं ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ ऋषि, वरुण सूर्य, रम्भा अप्सरा, सहजन्य यक्ष, हूहू गन्धर्व, शुक्र नाग, चित्रस्वन राक्षस, ये सब आषाढ मास को चलाते हैं ॥ ३६ ॥

इन्द्र सूर्य, विश्वावसु गन्धर्व, श्रोता यक्ष, एलापत्र नाग, अङ्गिरा ऋषि, प्रम्लोचा अप्सरा, वर्य राक्षस, इतने श्रावण मास को व्यतीत करते हैं ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्य, उग्रसेन गंधर्व, व्याघ्र राक्षस, आसारणो यक्ष, भृगु ऋषि, अनुम्लोचा अप्सरा, शंखपाल नाग ये सब भाद्रपद मास को चलाते हैं ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्य, धनंजय नाग, वात राक्षस, सुषेण गन्धर्व, सुरुचि यक्ष, घृताची अप्सरा, गौतम ऋषि, ये सब माघ मास को चलाते हैं, यहां मास के कथन का व्याति क्रम है ॥ ३९ ॥

क्रतु यक्ष, वर्चा राक्षस, भरद्वाज ऋषि, पर्जन्य सूर्य, सेनजित् अप्सरा, विश्व गन्धर्व, ऐरावत नाग, ये सब फाल्गुन मास को चलाते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अंशुः सूर्यः अंश इति वा पाठः तार्क्ष्यो यक्षः ऋतसेनो गन्धर्वः विद्युच्छत्रू राक्षसः महाशङ्खो नागः सहोमासम् मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

१ धृतसेनः (२,सहस्याख्यम (३ ब्रह्मरात:(४)सूर्यवर्चाश्चसत्यको इतीमे सिज० पाठाः । *कम्बलाश्व इति।५ सद्गतिम् इति च वी०पा०

सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ।
गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः ॥ ४७ ॥
उन्नह्यन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ।
चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिर्गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः आयुर्ऋषिः कर्कोटको नागः ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयो जमदग्निः कम्बलो नागः ब्रह्मापेतो राक्षसः शतजिद्यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषम्भरा आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः सूर्यवर्चा गन्धर्वः सत्यजिद्यक्षः मखापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्त्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

एते चादित्यादयः कौर्मे विभज्योक्ताः—

"धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च ।
विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च ॥
भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ।
पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथाङ्गिरा भृगुः ॥
गौतमोऽथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च ।
जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥
रथकृच्चाऽप्युतौजाश्च ग्रामण्यश्च रयस्वनः ।
रथचित्रस्वनः श्रोता अरुणः सेनजित्तथा ॥
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च शतजित्सत्यजित्तथा ।

एते यक्षाः—

अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा ।
वर्यो व्याघ्रस्तथाऽऽपश्च वायुर्विद्युद्दिवाकरः ॥
ब्रह्मापेतश्च विप्रेन्द्र ! यज्ञापेतश्च राक्षसः ।
वासुकिः कङ्कनीरश्च तक्षकः सर्पपुङ्गवः ॥
एलापत्रः शङ्खपालस्तथैरावतसंज्ञितः ।
धनञ्जयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः ॥
कम्बलोऽश्वतरश्चैव वहन्त्येनं यथाक्रमम् ।
तुम्बुरुर्नारदो हाहा हूहूर्विश्वावसुस्तथा ॥
उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः ।
चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ॥
सूर्यवर्चा द्वादशैते गन्धर्वा गायतां वराः ।
कृतस्थलाऽप्सरोवर्या तथाऽन्या पुञ्जिकस्थली ॥
मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः ।
अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा ॥
अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव तिलोत्तमा ।
रम्भा चेति द्विजश्रेष्ठास्तथैवाप्सरसः स्मृताः" ॥

इति ॥ ४५ ॥

एतेषां पृथक्कर्माणि निरूपयति—द्वाभ्याम्—तैस्तैरिति त्रिभिः । असौ देवः सूर्यः षड्भिर्गन्धर्वादिभिरन्वय अनवय समन्ताद्वयन् चतुरो मासान् तथा गायडप्सरोऽनेन सूचितः ॥ ४६ ॥

तालुङ्कैः सूर्यप्रकाशकैः ॥ ४७ ॥

उन्नह्यन्ति दृढं बध्नन्ति ग्रामण्यो यक्षाः नैर्ऋता राक्षसाः ॥ ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तार्क्ष्यो यक्षः क्रतुसेनो गन्धर्वः ॥ ४१ ॥

स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः यक्षः ऊर्णो गन्धर्वः पूर्वचित्तिः देवस्त्री ॥ ४२ ॥

त्वष्टा आदित्यः कम्बलाश्वो नागः ब्रह्मापेतो राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषम्भराः इषमासनिर्वाहकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः सत्यजित् यक्षः मखापेतो राक्षसः ॥ ४४—५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अंशुमान् सूर्यः कश्यप ऋषिः तार्क्ष्यो यक्षः ऋतुसेनो गन्धर्वः ऊर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्खो नागः सहोमासं मार्गशीर्षं नयन्ति ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः आयुः ऋषिः कर्कोटको नागः पूर्वचित्तिः अप्सराः पुष्यमासं पौषमासं नयन्ति ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयः जमदग्निः ऋषिः कम्बलाश्वा नागः तिलोत्तमा अप्सराः ब्रह्मापेतो राक्षसः ऋतजिद्यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषम्भराः एते आश्विनमासनिर्वाहकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः रम्भा अप्सराः सूर्यवर्चा गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मखापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकमासं नयन्ति ॥ ४४ ॥

अथ व्यूहसमूह[निरूपण]मुपसंहरन् तत्स्मरणफलमाह—एता इति । हे विप्र ! आदित्यस्वरूपिणो भगवत एताः समाख्याताः विभूतयः याः सन्ध्ययोः स्मरतां नृणामंहः पापं हरन्ति ॥ ४५ ॥

एतेषां पृथक्कर्माण्याह त्रिभिः—द्वादशस्वपीति । अयमादित्यरूपो देवः द्वादशस्वपि मासेषु एभिरुक्तैः षड्भिः प्रतिगणमादित्येन विना षड्भवन्तीति षड्भिरित्युक्तम् । तेन सह सप्त भवन्तीति तदभिप्रायेण "नानावदाति सप्तकः" इत्युक्तं पुरस्तात् । षड्भिः, बालखिल्यगणेन सह सप्तगणास्ति तेन विनाऽत्र षड्भिरित्युक्तं प्रतिगणमादित्यकीर्तनं तु नामभेदविवक्षया प्राधान्यविवक्षया वा

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विग्रहान्तरेण स्वान्तरात्मभूतभगवद्रूपात्मकत्वविभूतय इति विभावनीयं भगवन्तोऽपि तत्स्मरतां अस्य जनस्य इह लोके परत्र च लोके मद्गानि शुभानि यानि तनुते तन्वन्तिमिति पाठे इहामुत्र श्रेयांसि वितन्वन्ति तनुत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

साम्भिः ऋग्भिः यजुर्भिश्च तल्लिङ्गैः सूर्यप्रकाशकैरमुं सूर्यमृषयः स्तुवन्ति ॥ ४७ ॥

नागाः रथमुन्नह्यन्ति दृढं बध्नन्ति ग्रामण्यो यक्षाः नैर्ऋताः राक्षसाः पृष्ठे पश्चाद्रथं चोदयन्ति गमयन्ति प्रेरयन्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अंशुरादित्यः कश्यप ऋषिः तार्क्ष्यस्तथा धृतसेनो गन्धर्वः उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्खो नागः ॥ ४१ ॥

भगः आदित्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिऋषिः ऊर्णो गन्धर्वः आयुस्तथा कर्कोटको नागः पूर्वचित्तिरप्सराः ॥ ४२ ॥

त्वष्टा आदित्यः ऋचीकतनयो राक्षसः कम्बलाख्यो नागः तिलोत्तमाऽप्सराः ब्रह्मापेत ऋषिः शतजित्तथा धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषं बिभ्रतीति इषम्भराः इषमासप्रणेतार इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः रम्भाऽप्सराः सूर्यवर्चा गन्धर्वः अर्वा राक्षसः सत्यकस्तथा विश्वामित्र ऋषिः ॥ ४४ ॥

उपसंहरन्नेव तत्कथनप्रयोजनमाह—एता इति । आदित्यान्तर्यामिणो हरेः "ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती" इति वचनमत्र प्रमाणम् ॥ ४५ ॥

एतदभिप्रेत्य पुनरपि लोकद्वयोपभोज्यफलमाह—द्वादशेति । द्वादशसु मासेषु षड्भिर्गणैर्योन्नाहयन्ति षट्सङ्ख्यामुपगतैः सह समन्ताच्चरन् कोऽस्य सेवकस्येह परत्र च सन्मतिं निर्दुःखत्वानन्दानुभवलक्षणां तनुते यथार्थं विस्तृत्य ददातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इदानीं तेषां कर्माण्याह—सामेति । सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैस्तल्लक्षणैस्तत्स्वरगमकैर्वाक्यैर्वा उन्नह्यन्ति सन्नद्धं नियोजयन्ति ग्रामण्यस्तद्गणाः नैर्ऋता राक्षसाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अंशुः सूर्यः अंश इति च पाठः कश्यपो मुनिः तार्क्ष्यो यक्षः ऋतसेनो गन्धर्वः उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रू राक्षसः महाशङ्खो नागः सहोमासं मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिर्गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः आयुर्मुनिः कर्कोटको नागः पूर्वचित्तिरप्सराः पुष्यं पौषम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयो जमदग्निर्मुनिः कम्बलाश्वो नागः तिलोत्तमा अप्सराः ब्रह्मापेतो राक्षसः शतजिद् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषम्भरा एते आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतरो नागः रम्भा अप्सराः सूर्यवर्चा गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः मखापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकम् ॥ ४४—४५ ॥

असौ देवः सूर्यः षड्भिर्गणैर्वोढृभिः स्वविभूतिभिः सह ॥ ४६ ॥

एतेषां पृथक्कर्माणि निरूपयति—सामेति । तल्लिङ्गैः सूर्यप्रकाशकैः ॥ ४७ ॥

उन्नह्यन्ति दृढं बध्नन्ति ग्रामण्यो यक्षाः रथं योजयन्ति चोदयन्ति बलेन नोदनैश्चालयन्ति नैर्ऋताः राक्षसाः ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अंशः सूर्यः कश्यप ऋषिः तार्क्ष्यो यक्षः ऋतसेनो गन्धर्वः उर्वशी अप्सराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्खो नागः सहोमासं मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः आयुः ऋषिः कर्कोटको नागः पूर्वचित्तिरप्सराः पुष्यमासं पौषमासम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकतनयो जमदग्निः ऋषिः कम्बलाश्वो नागः तिलोत्तमा अप्सराः ब्रह्मापेतो राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषम्भराः आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतरो नागः रम्भा अप्सराः सूर्यवर्चाः गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मखापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

सूर्यव्यूहस्मरणफलं दर्शयति—एता इति । विष्णोः आदित्यस्य आदित्याख्यस्य सूर्यान्तरात्मन इति फलितोऽर्थः ॥ ४५ ॥

कर्माणि सूर्यस्योत्तरमाह—द्वादशस्विति त्रिभिः । असौ विष्णुः षड्भिः ऋष्यादिभिः सह द्वादशसु मासेषु पृथक् पृथक् धात्रादिसूर्यात्मना चरन् अस्य जनस्य इह परत्र च विषये सन्मतिं तनुते ॥ ४६ ॥

अमुं सूर्यरूपं विष्णुम् ॥ ४७ ॥

नागा वासुकयादयः रथमुन्नह्यन्ति दृढं बध्नन्ति ग्रामण्यो यक्षाः नैर्ऋता राक्षसाः ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

अंशु सूर्य, कश्यप ऋषि, तार्क्ष्य यक्ष, ऋतसेन गन्धर्व, उर्वशी अप्सरा, विद्युच्छत्रु राक्षस, महाशंख नाग, ये सब मार्गशीर्ष मास को चलाते हैं ॥ ४१ ॥

भग सूर्य, स्फूर्ज राक्षस, अरिष्टनेमि गंधर्व, ऊर्ण यक्ष, आयु ऋषि, कर्कोटक नाग, पूर्वचित्ति अप्सरा, ये सब पूष मास को चलाते हैं ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्य, जमदग्नि ऋषि, कंबलाश्व नाग, तिलोत्तमा अप्सरा, ब्रह्मापेत राक्षस, शतजित यक्ष, धृतराष्ट्र गन्धर्व, ये सब आश्विन मास के निर्वाहक हैं ॥ ४३ ॥

विष्णु सूर्य, अश्वतर नाग, रंभा अप्सरा, सूर्यवर्चा गन्धर्व, सत्यजित् यक्ष, विश्वामित्र ऋषि, मखापेत राक्षस, ये सब कार्तिक मास को चलाते हैं ॥ ४४ ॥

ये सब आदित्यान्तर्यामी श्रीविष्णु भगवान् की विभूति हैं, ये सब दोनों संध्याओं में स्मरण करने वाले मनुष्यों के रात दिन के पापों का हरण करते हैं ॥ ४५ ॥

वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ ४९ ॥
एवं ह्यनादिनिधनो भगवान् हरिरीश्वरः ।
कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य [1]लोकानवत्यजः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वादशस्कन्धे आदित्यव्यूहविवरणं नाम
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

बारहों महीनाओं के विषे ये श्री सूर्य देव आपसे व्यति-रिक्त गन्धर्वादिकों के साथ चारों तरफ विचरते हुए, पर-लोक और इस लोक में सुन्दर मति का विस्तार करते हैं ॥४६॥

अब साथ में जाने वाले ऋषि प्रभृतियों का कार्य कहते हैं, कि—ऋषि लोग साम ऋग् और यजुः के जो ये देव के प्रकाशक अर्थात् प्रति पादक मंत्र हैं, तिनसे श्रीसूर्य देवकी स्तुति करते हैं । गन्धर्व लोग गान करते हैं, अप्सरा आगे में नृत्य करा करती हैं ॥ ४७ ॥

नाग लोग रथ, को बांधते हैं, यक्ष लोग रथ को जोड़ते हैं, और बलशाली राक्षस लोग पिछले भाग से रथ को चलाते हैं ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च, वालखिल्या इति एवं प्रतिमासं त एव स्तुवन्ति विभुं सूर्यम् ॥ ४९ ॥

व्यूह्य विभज्य ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धीये
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वालखिल्या इति । पुरतोऽभिमुखं सूर्यमावृत्य स्थित्वा तेन सह यान्ति गच्छन्ति सूर्यं स्तुवन्ति स्तुतिं कुर्वन्ति चेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

उपसंहरति—एवमिति । अनादिनिधन आद्यन्तरहितः नित्यो यो भगवानीश्वरः प्रतिकल्पं स्वमात्मानं प्रकृतिपुरुषशरीरकं स्वमात्मानं व्यूह्यैकादशगणरूपेण विभज्य लोकान्नयति स्वे स्वे कर्मणि प्रवर्त्तयति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं गणानन्तरेणान्येऽपि सन्तीत्याह—वालखिल्या इति ॥४९॥
अध्यायार्थमुपसंहरति—एवमिति । तपति प्रावर्त्तयति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यूह्य विभज्य ॥ ५० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकादशो द्वादशेऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभुं सूर्यरूपं विष्णुम् ॥ ४९ ॥

उपसंहरति—एवमिति । स्वमात्मानं चिच्चिच्छक्तिमन्तं विभज्य चिच्छक्तिः चेतनो धात्रादिशरीराभिमानी अचि-

(१) लोकांस्तपत्यज इति विज० पा० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

च्छक्तिः क्षेत्रं धात्रादिशरीरं स्वयं तयोर्नियन्ता एवम् व्यूह्य विभज्य भगवान् श्रीविष्णुर्लोकानवति ॥ ४९ ॥

धात्रादिगतक्षेत्रज्ञानाम् "स एष आदित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इत्यादिश्रुत्युक्तसाक्षाद्धिरण्मयपुरुषस्थूलत्वात् कृतपुण्यपुञ्जत्वं सर्वपूज्यत्वादिकमस्त्येव ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका।

अमल ब्रह्मर्षि साठ हजार वालखिल्य ऋषि, अग्र भाग में सन्मुख हाथ जोडकर स्तुतियों से विभु श्रीसूर्य नारायण का स्तवन करते हैं॥ ४९ ॥

इस प्रकार अनादि निधन भगवान् ईश्वर श्रीहरि कल्प २ में अपने आत्मा का विभाग करकें लोकों का पालन करते हैं ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में ग्यारहवें अध्याय की

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्त ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्रह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्ये सनातनान् ॥ १ ॥
एतद्वः कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतम् ।
भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितम् ॥ २ ॥
अत्र सङ्कीर्तितः साक्षात् सर्वपापहरो हरिः ।
नारायणो हृषीकेशो भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३ ॥
[१]अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
ज्ञानं च [२]तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥ ४ ॥
भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयम् ।
पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ॥ ५ ॥
प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ।
शुकस्यैव च [३]ब्रह्मर्षेः सम्वादश्च परीक्षितः ॥ ६ ॥
योगधारणयोत्क्रान्तिः सम्वादो नारदाजयोः ।
अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥ ७ ॥
विदुरोद्धवसम्वादः क्षत्तृमैत्रेययोस्ततः ।
पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः ।
प्रथमस्कन्धमारभ्य प्राधान्येन समासतः" ॥

तदेवास्मिन् पुराणे विस्तरेणोक्तानर्थान्सङ्क्षेपतो वर्णयिष्यन् धर्मादीन् प्रणमति—नम इति । महते हरिभक्तिलक्षणाय ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मणान् सनातनान् धर्मानित्युपलक्षणं पुराणोक्तार्थानाम् ॥ १ ॥

पुरुषस्य उचितं श्रवणादियोग्यम् ॥ २ ॥

तत्प्रपञ्चयति—अत्रेति । भगवानैश्वर्यादिषड्गुणः साक्षात् सङ्कीर्तित इति देवताकाण्डार्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मकाण्डार्थमाह—अत्र ब्रह्मेति । गुह्यं निर्गुणम् प्रभवाप्ययम् प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययम् तच्च तच्च अनेनाऽऽश्रयलक्षणार्थो दर्शितः । विज्ञानसंयुतमपरोक्षज्ञानपर्यन्तं ज्ञानम् तदुपाख्यानं तज्ज्ञानमुपाख्यायते प्रकाश्यते येन तज्ज्ञानसाधनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

कर्मकाण्डार्थमाह—भक्तियोगश्च साध्यसाधनरूपः तदाश्रयं भक्तियोगेन निष्पादितम् एवं सामान्यतो निरूप्येदानीं द्वादशस्कन्धप्रकरणार्थाननुक्रामति—पारीक्षितमुपाख्यानं परीक्षिज्जन्मादि तत्प्रस्तावाय नारदाख्यानञ्च ॥ ५ ॥

ब्रह्मर्षेः ब्राह्मणोत्तमस्य इति प्रथमस्कन्धार्थः ॥ ६ ॥

उत्क्रान्तिरर्चिरादिगतिः प्राधानिकः प्रधानकार्यविराड्रूपः सर्गः अग्रतः आदितो महदादिक्रमेणेत्यर्थः इति द्वितीयार्थः ॥ ७ ॥

महापुरुषस्य संस्थितिः प्रलये सूक्ष्मतयावस्थानम् ॥ ८ ॥

---

(१) यत्तद्ब्रह्म (२) तदुपाख्यानं (३) ब्रह्मर्षेर्भव इति विज० । वीर० पा०

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—४ ॥

अथ नारायणस्य निखिलवेदान्तवेद्यजगत्कारणपरब्रह्मत्वज्ञानाय भक्तिलाभो नारायणप्रबन्धमहावाक्यार्थं उक्तः अवान्तरवाक्यार्थं विशेषानाह—पारीक्षितिमिति ॥ ५—८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं कार्त्स्न्येन शान्तां बुभुत्सामालक्ष्य सुखग्रहणायादितः प्रबन्धार्थान् सङ्क्षेपेणानुक्रमिष्यन् तावदस्य प्रबन्धस्य महावाक्यस्यार्थो नारायण एव वेदान्तवेद्यो जगत्कारणभूतः ब्रह्मशब्दाभिधेय इति प्रवक्तुं स्वगुरुदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रतिजानीते—नम इति कृष्णशब्देनात्र भगवान्नारायणो बादरायणो वा विवक्षितः तत्राद्ये धर्माय सिद्धरूपधर्माय कृष्णाय द्वितीये धर्मप्रवर्तकाय कृष्णाय भगवद्भक्तिलक्षणधर्माय चेति वा वेधसे ब्रह्मणे चतुर्मुखाय ब्राह्मणेभ्यो नारदबादरायणश्रीशुकादिभ्यः शाश्वताऽविच्छिन्नोपदेशपरम्पराप्राप्तान् धर्मानेतत्प्रबन्धप्रतिपाद्यान् भागवतान् धर्मान् वक्ष्यामि सङ्क्षेपेणेति शेषः ॥ १ ॥

महावाक्यार्थमाह—एतदिति । एतत्कथितं परमाद्भुतं पुण्यं विष्णोश्चरितं चरित्रत्वप्रतिपादकं तद्विशिनष्टि—यत्प्रसङ्गं सर्वाङ्गः पृष्टः यत्र नराणां जीवानां पुरुषोचितं पुरुषत्वे मनुष्यत्वे सति उचितं श्रवणादियोग्यम् ॥ २ ॥

विष्णोश्चरित्रत्वमेवोपपादयति—यत्रेति । यत्र पुराणे श्रवणमात्रेण सर्वाणि पापानि हरतीति तथा हरिर्नाशितबन्धहरः इन्द्रियाधीशः भगवान्षड्गुणपरिपूर्णः सत्पालकः श्रीनारायणः कीर्त्यते ॥ ३ ॥

तमेव विशिनष्टि—यदिति । गुह्यं वेदान्तरहस्यं जगतः प्रभवाप्ययं प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययं । तच्च तत्सृष्टिसंहारकारणमित्यर्थः । अथवा अवान्तरवाक्यार्थानुक्रमिष्यंस्तावत्प्रथमस्कन्धार्थानुक्रमते—द्वयेन ज्ञानमिति । अत्रेत्यनुषज्यते साधूपाख्यानं साधूनां भवतामुपाख्यानं प्रश्नात्मकमुपाख्यानं विज्ञानसंयुतं ज्ञानं च प्रोक्तं तत्र ज्ञानं प्रकृतिपुरुषविवेचनात्मकं विज्ञानं परमात्मस्वरूपगुणविचारात्मकम् ॥ ४ ॥

तदाश्रयं भक्तियोगाङ्गं वैराग्यं च समाख्यातम् पारीक्षितं परीक्षिज्जन्मादिः तात्सत्प्रस्तावाय नारदस्याख्यानं च ॥ ५ ॥

राजर्षेः परीक्षितो विप्रशापात्प्रायोपवेशश्च व्याख्यातशब्दस्यानुषक्तस्य यथायोग्यलिङ्गेन विपरिणतस्य प्रथमान्तैः सम्बन्धः अथ द्वितीयस्कन्धार्थानुक्रामति सार्द्धेन शुकस्येति । ब्रह्मर्षभस्य ब्राह्मणोत्तमस्य शुकस्य परीक्षिता सह संवाद इति कृत्स्नस्कन्धार्थः ॥ ६ ॥

तदवान्तरार्थानाह—योगधारणयेति । उत्क्रान्तिरर्चिरादिना गतिः नारदाजयोर्नारदचतुर्मुखयोः संवादः तत्रावतारानुगीतमनुवर्णनम् अनुचरितम् इति पाठे अवतारानुचरितञ्च भगवतः व्याप्तिसृष्टेः पूर्वं प्राधानिकः प्राकृतः सर्गः महदादितत्त्वसर्गः ॥ ७ ॥

अथ तार्तीयार्थानुक्रामति—षड्भिः । विदुरोद्धवसंवाद इत्यादि तृतीयतुरीयस्कन्धद्वयस्वरूपप्रदर्शनं पुराणात्मिका या संहिता तस्याः प्रश्नः तदर्थप्रश्नः महापुरुषस्य भगवतः संस्थितिः सम्यक् प्रलयेऽवस्थानम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहारमुखेनानुसन्धातुं द्वादशस्कन्धात्मकं भागवतार्थं संक्षिप्य कथयत्यस्मिन्नध्याये—एतच्च इत्यादिना । एतद्विष्णोश्चरितं तद्वक्तृत्वे हेतुमाह—भवद्भिरिति । प्रश्नेति विशिष्टं सूचयति—नराणामिति । नराणां मध्ये सतां पुरुषाणामध्ये श्रोतुमुचितं भजनाधिकारसामर्थ्यं सूचितम् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रोतव्यार्थे मुख्यहेतुमाह—अत्रेति । अत्र श्रीभागवते कस्मात् मुख्यत्वमत्राह—सर्वेति । वृत्रादिसर्वपापहन्तृत्वमिन्द्रस्याप्यस्तीत्यत उक्तं नारायण इति नायं साङ्केतिकनारायण इत्याह—हृषीकेश इति हृषीकाणामीशो जीवोऽपि स्यादत आह—भगवानिति ऐश्वर्यादिगुणसमुद्रो हि भगवान् एवंविधो नान्य इत्याह, सात्वतां पतिरिति ॥ ३ ॥

सगुणमेवोक्तं निर्गुणमत्र नेत्याह—यत्तदिति । जगतः प्रभवाप्ययकृत्परं गुह्यम् ब्रह्म तत्प्रोक्तं तद्विषयज्ञानं सताम् उपाख्यानम् येन तत् ॥ ४ ॥

सा भक्तिराश्रयो यस्य तत्तदाश्रयम् अत्रेत्येतत्प्रतिवाक्यमनुसन्धातव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

योगधारणया अक्षयदुत्क्रमणमनुगया नारदाजयोर्नारदब्रह्मणोः अवतारानुगीतं कथनं प्राधानिकः प्रकृतिसर्गः त्रिगुणात्मविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कृष्णाय तत्राख्यातिप्रसिद्धाय स्वयम् भगवते वेधसे अवतारादिसर्वविधात्रे तत्र स्वदैन्येन विनयः ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुर्वन्ति सनातनान् "कालेन नष्टा प्रलये वाणीयम्" इत्यादिप्रमाणेन प्रसिद्धान् धर्मान् भागवतान् वक्ष्य इति तत्तत्प्रसङ्गानुक्रमेण तानेव सूचयिष्यामि "पतितःस्खलितः" इत्यादिना च साक्षाद्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रैव भगवच्चरितश्रवणमेव मुख्यमित्यभिप्रायेण तेनैव महाप्रसङ्गमुपसंहरन् ताननुक्रमितुमुपक्रमते—एतदिति । नराणां मध्ये ये पुरुषास्तेषामेवोचितं ननु ये तेषां मध्ये पशवस्तेषामित्यर्थं इति तद्बहिर्मुखेभ्यो गाथिप्रदानं यथोक्तम् "श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः" इत्यादि यच्च नराणां जीवानां पुरुषे श्रीभगवति यदुचितम् ॥ २ ॥

अत्र श्रीभागवते हरिर्भगवदाख्याविशेषः परमेश्वरत्वमुख्यत्वेन कीर्त्यते तत्रापि गुणरूपलीलाभिः साक्षादेव-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कीर्त्यते तस्य च प्राधान्येन भेदद्वयं दर्शितमित्याह—नारायणः सर्वजीवाश्रयः हृषीकेशस्तदीयसर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकश्च परमात्मेत्यर्थः । इत्येको भेदः । द्वितीयमाह—भगवानिति । स च सात्वतां पतिः स्वयं भगवान् श्रीयादवेन्द्ररूपत्वेन कीर्त्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र ब्रह्मेति सार्द्धकम् । अत्र भगवत्तत्त्वकीर्त्तन एव तदीयनिर्विशेषप्रकाशरूपम् यद् ब्रह्म यदेव जगज्जन्मादिना सामान्यतो लक्षितं तदपि प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

तदर्थमेव ज्ञानविज्ञानभक्तियोगाः यथोत्तरोत्कर्षसोपानवत् क्रमेण समाख्यातास्तदाश्रयं तदुपयोगिवैराग्यं चेति पद्यद्वयेन वेदतात्पर्यरूपो ब्रह्मकाण्डार्थो दर्शितः तदेवं सात्वत्कं प्रतिपाद्यमुक्त्वा क्रमोक्तमाह—पारीक्षितमिति ॥ ५—२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रथमादित आरभ्योपाख्यानवितते: पुनः ।
अनुक्रमः प्रसिद्धायाः द्वादशे क्रियते स्फुटम् ॥

महते भक्तिलक्षणाय कृष्णाय तत्प्राप्त्याय वेधसे सर्वकारणाय ब्राह्मणेभ्यः व्यासादिभ्यस्तत्प्रकाशकेभ्यः द्वितीयार्थे चतुर्थी धर्मान् भगवच्चरित्राणि श्रवणकीर्तनादिविषयत्वे सति भगवच्चरितान्येव परमधर्मा भवन्तीति भावः । सनातनान् नित्यान् भगवतो भक्तियोगस्य च तच्चरितानां च निर्गुणत्वादिति भावः ॥ १

नराणां मध्ये ये पुरुषास्तेषामुचितं ननु नराणां मध्ये ये पशवस्तेषामिति यदुक्तम् "श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः" इति ॥ २ ॥

यः सर्वपापहर्तृत्वेन हरिशब्देनोच्यते यश्च नारस्य जीवसमूहस्य आश्रयत्वेन नारायणशब्देनाप्युच्यते यश्च सर्वेन्द्रियाणां प्रवर्त्तकत्वेन हृषीकेशशब्देनोच्यते स एव भगवानत्र द्वादशस्वपि स्कन्धेषु कीर्त्यते स हि क इत्यत आह—सात्वतामुख्यानां पतिः ॥ ३ ॥

तदीयनिर्विशेषप्रकाशरूपं यद्ब्रह्म तदपि प्रोक्तं वागादीन्द्रियग्राह्यत्वाभावाद्ब्रह्म तर्हि कथं प्रोक्तं तत्राह—जगतः प्रभव उत्पत्तिरप्ययो लयश्च यतस्तदित्येतत्प्रकारेणैव प्रोक्तं ननु साक्षात् प्रोक्तमिति भावः । तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं च तदुपाख्यायते प्रकाश्यते येन तज्ज्ञानसाधनं च विज्ञानमपरोक्षानुभवस्तत्सहितं च ॥ ४ ॥

भक्तियोगः साधनरूपः साध्यरूपश्च सत्यगुपक्रमोपसंहाराभ्यामेवाख्यातः तदाश्रयं तदुत्थम् अथ प्रथमस्कन्धत एव प्राकरणिकानर्थाननुक्रामति—पारीक्षितमिति । अत्रानुक्रमणिकाध्याये यत्प्रसिद्धमपि किञ्चित् किञ्चिदुपाख्यानमुल्लङ्घितं नात्रानिष्टमाशङ्कनीयमनुक्रमणिका हि नोक्तसमस्तार्थव्यापिनी भवेत् यत्प्रथमत एव जन्म गुह्याध्यायकथा अतिप्रसिद्धाप्युल्लङ्घिता एवं द्रौणिदर्पभङ्गोऽमनियोगादिकथा चित्रकेतुत्रिपुरवधादिकथा अम्बरीषादिकथा अघासुरवधब्रह्ममोहनादिकथा बहुश एवोल्लङ्घिता क्वचित् व्युत्क्रमेणाप्युक्ता इति ॥ ५—७ ॥

महापुरुषे पद्मनाभे संस्थितिः प्रलये ब्रह्मणस्तदुदरे शयनम् ॥ ८—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वादशेऽध्याये श्रीमद्भागवतार्थं श्रीकृष्णं तत्प्रापकान्धर्मानन्यानवान्तरार्थांश्च सङ्क्षेपतो वर्णयिष्यन् धर्मादीन् प्रणमति, नम इति । महते श्रीकृष्णप्रापकाय धर्माय नमः वेधसे सर्वकारणाय धर्मफलभूताय कृष्णाय नमः धर्मप्रवर्तकेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः श्रीसनकनारदव्यासशुकादिभ्यो नमस्कृत्य सनातनान् गुरुपरम्पराप्राप्तान् धर्मान् कर्मज्ञानभक्त्यादीन् वक्ष्ये श्रीमद्भागवतोक्तार्थसङ्क्षेपेणेति भावः ॥ १ ॥

यद्यहर्थं भवद्भिरहं कस्मिन् युगे प्रवृत्तेत्यामित्यादिना पृष्टः तदेतदद्भुतं पुरुषोचितं पुरुषाणामुचितं श्रोतुं योग्यं विष्णोश्चरितं प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविवक्षया श्रीमद्भागवतं महापुराणं वो युष्माकं तथा नराणामन्येषां च हिताय कथितम् ॥२॥

अत्र श्रीमद्भागवते हरिनारायणादिपदाभिधेयः साक्षाद्भगवान् श्रीकृष्णः सम्पकीर्तितः ॥ ३ ॥

धर्मानाह—अत्रेतिसार्द्धेन । अत्र श्रीमद्भागवते गुह्यं विज्ञानसंयुतं ज्ञानं च प्रोक्तम् कथम्भूतं ब्रह्मपरं परब्रह्मस्वरूपरूपगुणविभूत्यादिविषयम् कथम्भूतं जगतः संसारिणः प्रकृष्टस्य भवस्य प्रकाश्यते येन तज्ज्ञानसाधनं कर्म च प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

भक्तियोगः सम्यगाख्यातः तदाश्रयं भक्तियोगोपकारकं वैराग्यं चाख्यानम् अथ प्रथमस्कन्धतः श्रीमद्भागवतोक्तान् बहूनर्थांश्चाह—पारीक्षितुपाख्यानमित्यादिना । अत्र केषाञ्चिदर्थानामनुक्तिः केषाञ्चित् व्युत्क्रमोक्तिश्च तत्तत्स्कन्धे प्रसिद्धत्वात् ॥ ५—६—७—८ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—भगवद्भक्तिस्वरूप जो महाधर्म है, तिसको नमस्कार हो, वेधा जो श्रीकृष्ण हैं तिनको नमस्कार हो, अब मैं ब्राह्मणों को नमस्कार करके सनातन धर्मों को अर्थात् सनातन धर्म प्रचुर पुराणोक्त अर्थों को निगमन रूप से कहता हूं अर्थात् इस अध्याय में संक्षेप से संपूर्ण श्रीमद्भागवत पुराण के अर्थ को कहता हूं ॥ १ ॥

हे विप्र हो ! जो तुमने हमसे प्रश्न किया रहा (प्रथम स्कन्ध में) कि, मनुष्यों के मध्य में पुरुष को जो उचित होय सो कहो, सो हमने श्रीविष्णु का अद्भुत चरित आप लोगों से वर्णन किया ॥ २ ॥

इस श्रीभागवत पुराण के विषे सर्व पाप हरण करने वाले साक्षात् श्रीहरि का कीर्तन किया गया है, इस पुराण का प्रमेय नारायण हृषीकेश भक्तों के पति साक्षात् भगवान् हैं ॥ ३ ॥

ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्त वैकृतिकाश्च ये ।
ततो ब्रह्माण्डसम्भूतिर्वैराजः पुरुषो यतः ॥ ९ ॥
कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ।
भुव (१)उद्धरणेऽम्भोधेर्हिरण्याक्षवधो यथा ॥ १० ॥
ऊर्ध्वतिर्यग*वाक्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ।
अर्धनारीनरस्याथ यतः स्वायम्भुवो मनुः ॥ ११ ॥
शतरूपा च या स्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ।
सन्तानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १२ ॥
अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः ।
देवहूत्याश्च सम्वादः कपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥
नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनम् ।
ध्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनबर्हिषः ॥ १४ ॥
नारदस्य च सम्वादस्ततः प्रैयव्रतं द्विजाः ! ।
नाभेस्ततोऽनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥
द्वीपवर्ष(२)समुद्राणां गिरिनद्युपवर्णनम् ।
ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस श्रीभागवत के विषें परम गोप्य जगत् की उत्पत्ति और नाश के हेतु, परब्रह्म कीर्तित है, ज्ञान और ज्ञान का साधन विशेष ज्ञान सहित निरूपण किया है ॥ ४ ॥

भक्तियोग का इस पुराण में सम्यक् प्रकार निरूपण किया है, तथा भक्ति योग से सिद्ध होने वाले वैराग्य का भी निरूपण किया है। प्रथम से इस पुराण में राजा परीक्षित का आख्यान है, तिसके प्रस्ताव के लिये श्रीनारदजी का आख्यान है, ॥ ५ ॥

तिसके पीछे विप्र शाप से राजा परीक्षित् का प्रायोपवेश अर्थात् सर्वस्व त्यागकर गंगा तट पर अनशन व्रत लेने का वर्णन किया है । वहां पर ब्रह्मर्षि श्रीशुकदेवजी का और राजा परीक्षित् के सम्वाद का वर्णन है यह प्रथमस्कन्ध की कथा है ॥ ६ ॥

द्वितीय स्कन्ध में योग धारणा से अर्चिरादिगति कही, नारद और ब्रह्माजी का संवाद कहा, अवतारों का चरित्र वर्णन किया, तथा विराट् रूपकी आदि से सृष्टि कही, यह द्वितीयस्कन्ध का अर्थ भया ॥ ७ ॥

तृतीयस्कन्ध में विदुर और उद्धवजी का संवाद, तदनन्तर मैत्रेय विदुर का सम्वाद, पुराण संहिता का प्रश्न, और प्रलयकाल में भगवान् का तिष्ठापार होकर स्थित होना वर्णन किया है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्राकृतिकः प्रकृतिभवो गुणक्षोभरूपः वैकृतिकाः महदादयश्चकाराद्विकाराश्च ये तेषां सर्गः ॥ ९ ॥

गतिः स्वरूपम् उद्धरणे उद्धारणे ॥ १० ॥

अर्धांश्यां नारी च नरश्च तस्य सर्गः ॥ ११ ॥

सन्तानो धर्मपत्नीनामिति नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यम् इति तृतीयार्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

चतुर्थस्कन्धार्थमाह—नवब्रह्मणां मरीच्यादीनां समुत्पत्तिः सन्तानः ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्धार्थमाह—ततः प्रैयव्रतं प्रियव्रतस्य चरितम् ॥ १५ ॥

द्वीपाद्युपवर्णनं प्रथमं सङ्क्षेपतस्ततो द्वीपादीनां ये गिरयो नद्यश्च तेषामुपवर्णनम् पातालानां नरकादीनां च संस्थितिः अनेनैव नरकनिस्तंक्रमजामिलोपाख्यानं गृहीतं ततः पराचीनम् ॥ १६ ॥

(१) उद्धरणेति वीर० विज० पा० * मध्यस्सर्ग इति वीर० विज० (२ ततो द्वीप समुद्रादि वर्षे नद्यादि पाठान्तरम् ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अत्र ब्रह्मा वैराजः पुरुषो देवादिशरीरम् ॥ ६—४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्राकृतिकः प्रकृतिगुणक्षोभात्मकः ततो वैकृतिकाः सप्त महदहङ्कारभूतपञ्चकात्मका व्याख्याता इत्यर्थः । ततस्तेभ्यो वैकृतिकेभ्यो ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिः तद्विशिनष्टि यतो यत्र ब्रह्माण्डे ब्रह्मा वैराजः पुरुषः चतुर्मुखो जात इत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मस्य परमाण्वादिवत्सरान्तसूक्ष्मस्थूलरूपेणावस्थितस्य कालस्य गतिः सर्वेषां भूतानां समष्टिभूतानामुत्पत्तिः अम्भोभ्यो भुव उद्धरणम् उद्धरणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतिर्यगधस्सर्गः देवतिर्यगधोलोकसर्गः अङ्गाभ्यां नारी नरश्च तयोः समाहारः तत्तस्य सर्गः तद्विशिनष्टि—यतः यत्र नारीनरे स्वायम्भुवो मनुः ॥ ११ ॥

तस्य या पत्नी शतरूपा स्त्रीणामाद्या प्रकृतिराकृतिरत एवोत्तमा तस्य नारीनरस्य सर्ग इति सम्बन्धः ततः कर्दमस्य धर्मपत्नीनामिति बहुवचनं पूज्याभिप्रायकं धर्मपत्न्या देवहूत्याः सन्तानः कलाऽनसूयादिनवकन्यकारूपः सन्तानः तथा कपिलाख्यस्य भगवतोऽवतारः कपिलेन साकं देवहूत्याः संवादश्चोक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थार्थानुक्रामति—नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यादिना नारदस्य च संवाद इत्यन्तेन । पञ्चमार्थानुक्रमते प्रैयव्रत इत्यादिना पातालनरकस्थितिरित्यन्तेन । द्विजा इति सम्बोधनं प्रैयव्रतः प्रियव्रतवृत्तान्तः आर्षभस्य भरतस्य चानुचरितमिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥

द्वीपादीनामुपवर्णनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्राकृतिकः प्रकृतिविकृतः ते सप्त महदहङ्कारपञ्चभूतानीति वैकृतिकाः इन्द्रियविषयाः यतो यत्र ब्रह्माण्डे ॥ ९ ॥

पद्मसमुद्भवो नाभेरिति शेषः । अम्भोभ्यो भुव उद्धरणम् उद्धारः ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतिर्यगधस्सर्गः देवतिर्यङ्मनुष्यसृष्टिः यत्र नारीनरस्य ब्रह्मणः सकाशात्स्वायम्भुवो मनुर्यथोत्पन्नस्तथा ॥ ११ ॥

या स्त्रीणां मध्ये आद्या प्रकृतिः स्त्री सा शतरूपा च यथोत्पन्ना तथा ॥ १२ ॥ १३ ॥

नवब्रह्मसमुत्पत्तिः नवप्रजापतीनां मरीच्यादीनां सकाशात्सृष्टिः तेषामुत्पत्तिर्वा ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भुव उद्धरणमत्र सन्धिः सकाशात् सकारलोपश्छान्दसः ॥ १० ॥

अङ्गाभ्यां नारी च नरश्च तयः ॥ ११—१३ ॥

नवब्रह्मभ्यः मरीच्यादिभ्यः समुत्पत्तिः ॥ १४—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राकृतिकः प्रकृतिगुणक्षोभरूपः वैकृतिकाः महदादयः चकाराद्विकाराश्च ये तेषां सर्गः ॥ ९—१०—११—१२ ॥ २३ ॥

नवभ्यो ब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यो मरीच्यादिभ्यः समुत्पत्तिस्तत्सन्ततिसृष्टिः ॥ १४ ॥

प्रैयव्रतं प्रियव्रतचरितम् ॥ १५—२० ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर प्रकृति से होने वाला गुणों के क्षोभरूप सर्गका वर्णन, तिसके पीछे प्रकृति के विकार से होने वाली सप्त पृथिव्यादिविकारों सहित महदादिकोंकी सृष्टि कही, तिन सर्वो से मिलकर ब्रह्माण्डकी उत्पत्ति कही, जिसमें विराट् पुरुषने अपने शरीरका अभिमान करलिया ॥ ९ ॥

तत्पश्चात् स्थूल और सूक्ष्म काल की गति कही, श्रीशेषशायन भगवान् की नाभिकमल से ब्रह्मा की उत्पत्ति, समुद्रसे पृथिवी का उद्धार, तथा हिरण्याक्ष का वध कहा ॥ १० ॥

तदनन्तर ऊर्ध्व सृष्टि वृक्षोंकी तिर्यक् सृष्टि पशु पक्षियोंकी अवाक् (नीची) सृष्टि मनुष्योंकी कही, फिर रुद्रकी सृष्टि कही तदनन्तर ब्रह्माके आधेर अङ्गसे नर नारी की सृष्टि जिन्हों में नर स्वायंभुव मनु हुए, और नारी शतरूपा रानी हुई, जो शतरूपा सबसे प्रथम स्त्रियों में उत्तम प्रकृति हुई, फिर कर्दम प्रजापति की धर्मपत्नी श्रीदेवहूति जी की जो कला अनुसूया इत्यादि सन्तान हुई तिसका वर्णन है ॥ ११ ॥ १२ ॥

तदनन्तर श्रीकपिलदेव के अवतार का वर्णन, फिर देवहूति के साथ श्रीकपिलदेव जी के सम्वाद का वर्णन है ॥ १३ ॥

फिर मरीच्यादिक नव प्रजापतियों की उत्पत्ति [यह मरीच्यादि नव ब्राह्मणों की उत्पत्ति का कथन, कर्दमजी की सन्तान के कथन के पूर्व जानना चाहिये] यह तृतीय स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ चतुर्थस्कन्ध में प्रथम दक्षप्रजापति के यज्ञ का भङ्ग, फिर ध्रुव जी का चरित्र, पश्चात् पृथु का चरित्र, फिर प्राचीन बर्हि का चरित्र, इस प्रकार चतुर्थ स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्ध में पहिले, नारद महर्षि और प्रियव्रत महाराज का सम्वाद, फिर नाभि महाराज का चरित, फिर श्रीऋषभदेव जी का चरित, फिर भरत महाराज के चरित का वर्णन है ॥ १५ ॥

तदनन्तर द्वीप समुद्र आदि खण्ड नदी इनका वर्णन है । फिर ज्योतिश्चक्र की स्थिति, तथा पाताल और नरक की स्थिति का वर्णन है ॥ १६ ॥

दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च सन्ततिः ।
यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्नरखगादयः ॥ १७ ॥
त्वाष्ट्रस्य जन्म निधनं पुत्रयोश्च दितेर्द्विजाः ! ।
दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
मन्वन्तरानुकथनं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
मन्वन्तरावताराश्च विष्णोर्हयशिरादयः ॥ १९ ॥
कौर्मं धान्वन्तरं मात्स्यं वामनं च जगत्पतेः ।
क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थे दिवौकसाम् ॥ २० ॥
देवासुरमहायुद्धं राजवंशानुकीर्तनम् ।
इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशः सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ २१ ॥
इलोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ।
सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्या नृगादयः ॥ २२ ॥
सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः ।
खट्वाङ्गस्य च मान्धातुः सौभरेः सगरस्य च ॥ २३ ॥
(१) रामस्य कोशलेन्द्रस्य चरितं किल्बिषापहम् ।
निमेरङ्गपरित्यागो जनकानां च सम्भवः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षष्ठार्थमाह—दक्षजन्मेति ॥ १७ ॥

सप्तमार्थमाह—पुत्रयोश्चेति ॥ १८ ॥

अष्टमार्थमाह—मन्वन्तरानुकथनमिति । कचित्कस्यचिदनुक्तिव्युत्क्रमोक्तिश्च भक्तिरसाकुलत्वेनेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥

नवमार्थमाह—राजवंशेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

षष्ठार्थानुक्रामति—सार्द्धेन, दक्षजन्मेति । तत्पुत्रीणां दक्षपुत्रीणां तां विशिनष्टि—यतो याभ्यो दक्षपुत्रीभ्यो देवादयो बभूवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रस्य वृत्रासुरस्य जन्म निधनं मरणं च । अथ सप्तमार्थोनुक्रामति—[पुत्रयोश्चेति] दैत्येश्वरस्येत्यर्द्धेन । हिरण्यकशिपोः प्रह्लादस्य चरितम् ॥ १८ ॥

अष्टमार्थानाह—मन्वन्तरेत्यादिना देवासुरं महायुद्धमित्यन्तेन । विष्णोः हयग्रीवादयः मन्वन्तरेष्ववताराः ॥ १९ ॥

तथा जगत्पतेः कौर्मादीनि रूपाणि दिवौकसां देवादीनाममृतार्थं क्षीरोदमन्थनम् ॥ २० ॥

नवमार्थानुक्रमते—राजवंशानुकीर्त्तनमित्यादिना वृष्णिश्च गोकुले इत्यन्तेन । अत्र कचित्कस्यचिदनुक्तिः व्युत्क्रमोक्तिश्च प्रासिद्धकृतादनादरादिति ज्ञेयम् तद्वंशे इक्ष्वाकुवंशे ॥ २१ ॥ २२ ॥

सौकन्यं सुकन्याचरितम् ॥ २३—२७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतः सन्ततेर्देवासुरनरादयः आसन् ॥ १७—१८ ॥

मन्वन्तरानुचरितं मन्वन्तरराजानुचरितम् ॥ १९—२१ ॥

तारोपाख्यानं ताराया देव्या उपाख्यानम् ॥ २२ ॥

सुकन्यायाश्चरितं ककुत्स्थस्य चरितम् ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुद्युम्नस्येत्यत्र उपाख्यानमिति शेषः ॥ २१—२७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुद्युम्नस्योपाख्यानमिति शेषः ॥ २१—२७ ॥

---

(१) कौशलेन्द्रस्य चरितं मङ्गलमिति विज० पा० ।

रामस्य भार्गवेन्द्रस्य निःक्षत्रीकरणं भुवः ।
ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेर्नहुषस्य च ॥ २५ ॥
दौष्यन्तेर्भरतस्यापि शन्तनोस्तत्सुतस्य च ।
ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशोऽनुकीर्तितः ॥ २६ ॥
यत्रावतीर्णो भगवान् कृष्णाख्यो जगदीश्वरः ।
वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले ॥ २७ ॥
तस्य कर्माण्य[१]पाराणि कीर्तितान्यसुरद्विषः ।
पूतनाऽसुपयःपानं [२]शकटोच्चाटनं शिशोः ॥ २८ ॥
तृणावर्तस्य निष्पेषस्तथैव बकवत्सयोः ।
*(अघासुरासुसंहारः कस्य भागप्रदर्शनम् ।)
धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलम्बस्य च संक्षयः ॥ २९ ॥
गोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः ।
दमनं कालियस्या[३]हेर्महाहेर्नन्दमोक्षणम् ॥ ३० ॥
व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः ।
प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनम् ॥ ३१ ॥
गोवर्द्धनोद्धारणं च शक्रस्य सुरभेरथ ।
यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ॥

षष्ठस्कन्ध में प्रचेताओं से दक्ष का जन्म, दक्षकी पुत्रियों की संतान का वर्णन, जिससे देव असुर नर तिर्यक् नग खग आदिक उत्पन्न हुए ॥ १७ ॥

तदनंतर वृत्रासुर का जन्म और मरण का वर्णन है यह षष्ठ स्कन्ध का अर्थ समाप्त भया ॥ सप्तमस्कन्ध में दिति के दोनों पुत्रों का चरित, तथा दैत्येश्वर महात्मा श्रीप्रह्लाद जी का चरित्र है, सप्तमस्कन्ध का अर्थ समाप्त हुआ ॥ १८ ॥

अष्टम स्कन्ध में मन्वंतर का अनुचरित, गजेन्द्र मोक्ष का वर्णन, मन्वन्तरों में श्रीविष्णु के हयग्रीवादि अवतारों का वर्णन है, यहां पर कहीं २ कथा का व्युत्क्रम कहीं २ अनुक्ति भक्ति रस के अनुकूलता से है ॥ १९ ॥

तदनंतर कूर्म चरित, मत्स्य भगवान का चरित्र, नृसिंह चरित, वामनजी का चरित्र, तथा अमृत के लिये देवताओं का समुद्र का मथन, ॥ २० ॥

तथा देवासुर संग्राम का वर्णन है, यह अष्टम स्कन्ध का अर्थ समाप्त भया ॥ नवम स्कन्ध में राजवंशों का कथन है इक्ष्वाकु महाराज का जन्म, और उनके वंश का वर्णन, और सुद्युम्न का चरित्र है ॥ २१ ॥

फिर सुद्युम्न के इला होने का आख्यान, फिर तारोपाख्यान कहा, फिर सूर्य वंश का कथन किया, फिर शशाद और नृग आदि नृपों का आख्यान है ॥ २२ ॥

तदनंतर सुकन्या का आख्यान, शर्यातिका आख्यान, धीमान् ककुत्स्थ महाराज का आख्यान, तथा खट्वांग और मान्धाता महाराज का चरित, सौभरि ऋषि का आख्यान, तथा सगर के चरित्र का वर्णन है ॥ २३ ॥

फिर श्रीकुशीकृष्णध्याम सर्व लोकाभिराम कोशलेन्द्र श्रीरामचन्द्र के पाप नाशक चरितों का वर्णन है ॥ फिर निमि महाराज के अंग का परित्याग, फिर जनक राजों की उत्पत्ति का कथन है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सोमवंशादिभूतस्यैलस्य चरितम् ॥ २५ ॥

तत्सुतस्य भीष्मस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥

दशमार्थमाह—तस्य कर्माणि । पूतनाया असुसहितस्य स्तन्यपयसः पानम् ॥ २८ ॥

सहभ्रातुः ससखस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

यज्ञाभिषेकम् यज्ञः पूजा अभिषेकश्च तयोर्द्वन्द्वैक्यम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

---

(१) उदाराणि इति (२) शकटोत्पाटनम् इति च वीर० पाठः । * इत्यधिकः पठ्यते वीर० । (३) अहो इति वीर० पाठः ।

शङ्खचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्य केशिनः ।
अक्रूरागमनं पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥ ३३ ॥
व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः ।
गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां च यो वधः ॥ ३४ ॥
मृतस्याऽऽनयनं सूनोः पुनः सान्दीपनेर्गुरोः ।
मथुरायां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियम् ॥ ३५ ॥
कृतमुद्धवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ।
जरासन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधः ।
घातनं यवनेन्द्रस्य कुशस्थल्या निवेशनम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दशमार्थानुक्रामति–तस्य कर्माणीत्यादिना । विप्रशापापदेशेनेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ २८ ॥

निरपेषो वधः अघासुरस्यासुसंहारः प्राणापहारः कस्य चतुर्मुखस्य स्वमायाप्रदर्शनं सहभ्रातुः सवत्सस्य धेनुकस्य प्रलम्बस्य च सङ्क्षयः वधः परिसर्पतः दवाग्नेः सकाशाद्गोपानां परित्राणम् दमनमनुशिक्षणमहो इत्याश्चर्यं नन्दस्य वरुणस्य मोक्षणं साक्षाद्विति शेषः । कन्यानां गोपकन्यानां व्रतचर्या तां विशिनष्टि यतो यस्यां व्रजैरच्युतस्तुष्टः यज्ञपत्नीभ्य इति चतुर्थ्यन्तं प्रसादोऽनुग्रहः शक्रस्येत्यस्य परिभवायेति शेषः यज्ञाभिषेकः यज्ञः पूजा अभिषेकश्च तयोर्द्वन्द्वैक्यम् ॥ २९—३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोमवंशोद्भवस्यैलस्यैलापुत्रस्य चरितम् ॥ २५—३० ॥
यत्र व्रतचर्यायाम् ॥ ३१ ॥
यज्ञः पूजा अभिषेकः तयोर्द्वन्द्वैक्यम् ॥ ३२—३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्य वृद्धिश्च गोकुल इति चकाराज्जन्मचेत्यर्थः । अन्यथा वृद्धिस्त्वेवोक्तं स्यात् अस्य स्थापनं "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न" इत्यादौ कृष्णसन्दर्भे कृतमेव ॥ २७—३० ॥

विप्रानुतापनं सूक्ष्ममपि प्रत्रापवापनाय स्मारितं शक्रकर्तृकं सुरभिकर्तृकं च यज्ञाभिषेकम् ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पूतनाया असुसहितस्य स्तन्यपयसः पानम् शिशोः शिशुना निष्पेषः समर्दः सहभ्रातुर्ज्ञातिसहितस्य ॥ २८—३१ ॥

शक्रस्य शक्रेण सुरभेः सुरभ्या यज्ञः पूजनमभिषेकश्च तत् ॥ ३२—३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूतनायाः असुपयःपानं प्राणसहितस्य पयसः पानम् ॥२८॥

निष्पेषः शिलायामिति शेषः सहभ्रातुः ससखस्य ॥ ॥ २९—३१ ॥

यज्ञः पूजा अभिषेकश्च तयोः द्वन्द्वैक्यम् ॥ ३२—३६ ॥

भाषाटीका ।

फिर भृगु वंशी श्रीपरशुरामजी का पृथिवी को निःक्षत्रिय करने का वर्णन, चन्द्रवंशी राजा ऐल ययाति और नहुष महाराज का चरित्र ॥ २५ ॥

दुष्यन्त के पुत्र भरतजी का चरित, शंतनु और उनके पुत्र का चरित, तथा ययाति के ज्येष्ठ पुत्र महाराज यदुके वंश का कीर्त्तन यह नवम स्कन्ध की कथा है ॥ २६ ॥

दशम स्कन्ध में, जिनके यहां जगदीश्वर भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रने अवतार लिया है, उन वसुदेव के गृह में भगवान् के जन्म का वर्णन फिर गोकुल में वृद्धि को प्राप्त हुए ॥ २७ ॥

तिन श्रीगोकुलचन्द्र के अपार कर्मों का कीर्त्तन है, तहां प्रथम असुर नाश लीला में पूतना के प्राणों का पान करना, फिर शिशुका शकटासुर को उच्चाटन करने का वर्णन ॥ २८ ॥

फिर तृणावर्त का तथा बकासुर वत्सासुर और धेनुकासुर का वध करना, भ्राता सहित प्रलंबासुर का मारना ॥ २९ ॥

बढती हुई दावाग्नि से गोप लोगों की रक्षा करना, काली का दमन और महासर्प से नंद बाबा का छुडावना ॥ ३० ॥

व्रज की कन्याओं का व्रत करना और उस व्रत से श्रीकृष्ण का प्रसन्न होकर चीर हरण करना ॥ फिर श्रीकृष्ण का यज्ञ पत्नियों पर प्रसन्न होना, और याज्ञिक माथुर ब्राह्मणों का पश्चात्ताप करना ॥ ३१ ॥

फिर श्रीगिरि गोवर्द्धन का उठावना, इन्द्र और सुरभिने श्रीकृष्ण का गोविन्दाभिषेक करना, फिर शरद की रात्रियों में व्रज की स्त्रियों के साथ रास लीला करना ॥ ३२ ॥

आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् ।
रुक्मिण्या हरणं युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरेः ॥ ३७ ॥
हरस्य जृम्भणं युद्धे बाणस्य भुजकृन्तनम् ।
प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणं च यत् ॥ ३८ ॥
चैद्यपौण्ड्रक(सा)शाल्वानां दन्तवक्रस्य दुर्मतेः ।
शम्बरो द्विविदः पीठो मुरः पञ्चजनादयः ॥ ३९ ॥
माहात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनम् ।
भारावतरणं भूमेर्निमित्तीकृत्य पाण्डवान् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्विषतः शत्रून् प्रमथ्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
ये च शम्बरादयस्तेषां माहात्म्यं प्रभावो वधश्च ॥ ३९—४० ॥

श्रीवीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गजः कुवलयापीडाख्यः सान्दीपनिगुरोः पुत्रस्य मृतस्य पुनरानयनं चमकस्य सात्वादिति शेषः । मथुरायामिति । हे द्विजाः उद्धव रामाभ्यां युतेन हरिणा मथुरायां निवसता यदूनां समूहस्य यत्प्रियं कृतं तच्च, यवनेन्द्रस्य । कालयवनस्य कुशस्थल्यां द्वारकायाम् ॥ ३४—३६ ॥
सुधर्मायाश्चादानमिति संबन्धः । द्विषतश्शत्रून्प्रमथ्य हरेर्हरिणा रुक्मिण्या हरणम् ॥ ३७ ॥
प्राग्ज्योतिषपतिं भौमम् ॥ ३८ ॥
ये शम्बरादयः तेषां माहात्म्यं वधश्चेति संबन्धः ॥ ३९ ॥
निमित्तीकृत्य कारीकृत्य ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दाहनं दहनम ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उद्धवरामाभ्यामित्युद्धवस्यापि तादृशत्वं दर्शितम् ॥ ३६-३८ ॥
चैद्यादीनां माहात्म्यं वधश्च येच शम्बरादयस्तेषां चेत्यन्वयः ॥ ३९—४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

माहात्म्यं चैद्यादीनां पराक्रमः ॥ ३९-४१ ॥ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्विषतः रुक्मिप्रभृतीन् ॥ ३७—३९ ॥
माहात्म्यम् आसुरः प्रभावः ॥ ४०—४१ ॥

भाषा टीका ।

फिर दुर्बुद्धि शंखचूड का बध, केशीदानव और अरिष्टासुर का संहार करना, अक्रूर का व्रज में आना, पीछे श्रीकृष्णचन्द्र और बलदेव जी का मथुरा को प्रस्थान करना ॥ ३३ ॥
फिर व्रजस्त्रियों के विलाप का वर्णन, तदनन्तर श्रीकृष्ण का मथुरा देखना, फिर कुवलयापीड हाथी मुष्टिक चाणूरमल्ल और कंस राजा इनका बध करना ॥ ३४ ॥
सान्दीपन गुरु के मरे हुए पुत्र को फेरकर ला देना, मथुरा में बसकर उद्धव बलदेव सहित मिलकर यादवों का प्रिय करना । यह पूर्वार्द्ध की कथा समाप्ति हुई ॥ आगे उत्तरार्द्ध में हे विप्रो ! जरासन्ध की लाई हुई सेना का बहु बार बध होना, फिर कालयवन का मुचुकुन्द के द्वारा मारना, और द्वारका के बसाने का वर्णन करना ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
फिर स्वर्ग से पारिजात वृक्ष और सुधर्मा सभा का ले आना, फिर युद्ध में द्वेषियों को मथकर श्रीकृष्ण का श्रीरुक्मिणी जी को हरण करना ॥ ३७ ॥
तदनन्तर बाणासुर के युद्ध में महादेव जी का जड़हाना, और श्रीकृष्ण का बाणासुर की भुजाओं का काटना, फिर प्राग्ज्योतिष्पुर के पति को मारकर कन्याओं का लाना ॥ ३८ ॥
पश्चात् शिशुपाल पौण्ड्रक शाल्व और दुर्मति दन्तवक्र का बध, तथा शम्बर द्विविद पीठ मुर और पञ्चजन इत्यादिकों का माहात्म्य और बध, तथा काशीपुरी का जलाना, और पाण्डवों को निमित्त करके भूमि का भार उतारना यह दशम स्कन्ध की कथा सम्पूर्ण भई ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च।
उद्धवस्य च संवादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥ ४१ ॥
यत्रात्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः।
ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥ ४२ ॥
युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः।
चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥ ४३ ॥
देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः।
शाखाप्रणयनमृषेर्मार्कण्डेयस्य सत्कथा।
महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४४ ॥
इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठाः! यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः।
लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥ ४५ ॥
पतितः स्खलितश्चार्तः क्षुत्त्वा वा विवशो ब्रुवन्।
हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ४६ ॥
सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम्।
प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥ ४७ ॥
मृषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः।
तदेव सत्यं तदुहैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

एकादशार्थमाह—विप्रशापेति ॥ ४१ ॥

धर्मविनिर्णयो वर्णाश्रमधर्मविनिश्चयः। मर्त्यपरित्यागो मनुष्यदेहस्यान्तर्धानम् ॥ ४२ ॥

द्वादशार्थमाह—युगेति। युगलक्षणं तदनुरूपा वृत्तिश्चेत्यर्थः। त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या चेति ॥ ४३ ॥

ऋषेर्व्यासस्य सूर्यस्य च विन्यास इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति चोक्तमिति चकारादन्यदपि वो युष्माभिरिह यत्पृष्टोऽस्मि तदुक्तमिति किमेवं नानार्थकथनेन तत्राऽऽह लीलेति सर्वशः सम्यक् कीर्तितानीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्कीर्तनेनापि किमित्यपेक्षायां तत्फलमाह द्वाभ्याम्—पतितः कूपादिषु स्खलितः सोपानादिषु आर्तो दुःखितः क्षुत्त्वा क्षुतं कृत्वा विवशोऽपि ॥ ४६ ॥

सङ्कीर्त्यमानो यद्वा श्रुतोऽनुभावो यस्य स पुंसां चित्तं प्रविश्य निःशेषं दुःखं विधुनोति हन्ति सतामनुभवं प्रमाणयति अर्को गिरिगुहादिध्वान्तं न धुनोतीत्यपरितोषाद् दृष्टान्तान्तरमाह—अतिवातोऽभ्रमिवेति ॥ ४७ ॥

हरिसङ्कीर्तनमेव महाफलं तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्यालापमात्रमिति प्रपञ्चयति—मृषागिर इति चतुर्भिः। मृषागिरो मिथ्यावाचः असतीरसत्यः असतां कथा यासु ताः यथासु उत्तमश्लोकस्य यशोऽनुगीयते इति यत्तदेव सत्यं तदेव हि मङ्गलम् उह इति हर्षे भगवद्गुणानामभ्युदयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

मर्त्यशरीरत्यागः ॥ ४२—४३ ॥

महापुरुषविन्यासः देवसंस्थानं सूर्यस्य जगदात्मन इति विन्यास इत्युपस्कः ॥ ४४ ॥

वैभवं प्रपञ्चमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

पुराणकथाश्रवणफलं वक्तुं भगवत्कीर्तनश्रवणानुभावमाह, पतितः सन् पतितः स्खलितः वचन् इत्यध्याहार्यम् ॥ ४६—४७ ॥

भगवद्गुणानामुदयः प्रकाशो यस्मिन् तद्भगवद्गुणोदयं नवं नवं इति वचनं इति प्रथमाशय इति द्वितीयाम् ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एकादशार्थाननुक्रमते—विप्रशापेति द्वाभ्याम् । अपदेशो व्याजस्तेन ॥ ४१ ॥

संवादं विशिनष्टि—यत्रेति । धर्मविनिर्णयः वर्णाश्रमधर्मनिर्णयः मर्त्यपरित्यागः मर्त्यलोकपरित्यागः भूमिपरित्याग इति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

द्वादशार्थाननुक्रमते—युगेति ।(सार्द्धत्रयेण)युगलक्षणानि तेषु वृत्तयश्च उपप्लवः कलिदोषैरुपद्रवः चतुर्विधः प्राकृतिको नैमित्तिकः आत्यन्तिको नित्यश्चेति चतुर्विधः प्रलयः त्रिविधा प्राकृतिकी नित्या नैमित्तिकी चेति त्रिविधा उत्पत्तिः ॥ ४३ ॥

विष्णुदत्तस्य परीक्षितः महापुरुषविन्यासः अङ्गोपाङ्गादिविन्यास जगदात्मनः लोकयात्राप्रवर्तनेन नियामकस्य सूर्यस्य गणविभागः इत्यर्थः।इति चोक्तमिति चकारादन्यदपि हे द्विजश्रेष्ठाः!वो युष्माभिः यदत्राहं पृष्टोऽस्मि तदुक्तम् इतीत्थम् इह पुराणे सर्वशः कार्त्स्न्येन हरेर्लीलारूपाणि अवतारकर्माणि एव कीर्तितानि ॥ ४४—४५ ॥

एतत्पुराणकथनश्रवणफलं वक्तुं भगवत्कीर्तनश्रवणानुभाव माह—पतित इति । क्षुत्वा क्षुत्कृत्य अवशेति वा पाठः तदा हरये नम इति अवशेत्यर्थः हरये नम इत्युच्चैर्वदन्निति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

किञ्च सङ्कीर्त्यमान इति । श्रुतोऽनुभावो यस्य तथाभूतो वा हरिः पुंसां सङ्कीर्तयतां शृण्वतामन्तः चित्तं प्रविश्याशेषं व्यसनं दुःखं तत्कृतदुरितं वा धुनोति यथाऽर्कः सूर्यस्तमो धुनोति यथावाऽतिवातः चण्डवायुरभ्रं धुनोति तद्वत् ॥ ४७ ॥

किञ्च भगवत्सङ्कीर्तनमेव महाफलं तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्यालापमात्रमिति प्रपञ्चयति चतुर्भिः—मृषागिर इति । यत्र भगवानधोक्षजो न कथ्यते न प्रतिपाद्यते ता मृषागिरः मिथ्यावाचः प्रत्युतासतीरसत्यः दोषावहाः यद्भगवद्गुणानामुदयः प्रकाशो यस्मिंस्तदेव वाचः सत्यं मङ्गलावहं पुण्यावहं च अत्यादरात्प्रतिपदं तच्छब्दप्रयोगः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्रोद्धववासुदेवसंवादे आत्मविद्याः परमात्मविद्याः अखिला अनुवर्णितत्वेनोक्ताः वर्णाश्रमविनिर्णयश्चोक्तः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणं तदनुरूपा वृत्तिश्च उपप्लवो नाशः राजसादिभेदेनोत्पत्तिस्त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या वा ॥ ४३ ॥

विष्णुदत्तस्य परीक्षितः महापुरुषविन्यासः महापुरुषस्याङ्गोपाङ्गादिस्थितिविशेषः सूर्यस्य स्थितिश्च इति समाप्तिपर्यन्तं सर्वमुक्तम् ॥ ४४—४५ ॥

क्षुत्वा क्षुतं कृत्वा ॥ ४६ ॥

अतिशयितो वातः अभ्रं सनीरं नीरदमिव ॥ ४७ ॥

अधोक्षजो भगवान् याभिर्गीर्भिर्न कीर्त्यन्ते ता गिरोऽसत्कथाः मृषा निष्फलाः असतीरसत्योऽमङ्गलाः यद्वचो भगवद्गुणोदयं तदेव सत्यं यथोक्तफलम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पतित इति कैमुत्यार्थमुक्तिः ॥ ४६—४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मर्त्यस्य मर्त्यलोकस्य परित्यागः आत्मनो योगमायाप्रभावत इति लोकैर्वितर्कता ध्वनिता ॥ ४२ ॥

युगलक्षणं तदनुरूपा वृत्तिश्च उपप्लवो धर्मविप्लवः त्रिविधा प्राकृती नैमित्तिकी नित्या च ॥४३—४५ ॥

एतत्कथाकीर्तनस्य फलं ब्रूहीति चेत्तत्र कैमुत्येनाह, पतित उच्चप्रदेशादधः प्राप्तः स्खलितः समानप्रदेशेऽप्यवथापादविन्यासात्प्राप्तव्यथः क्षुत्वा क्षुतं कृत्वा उच्चैरतिघोरपापादपि ॥ ४६ ॥

चित्तं प्रविश्य व्यसनं धुनोति अर्कस्तम इव सच गुहागतं तमो न धुनोतीत्यपरितोषादाह—अतिवातोऽभ्रमिव ॥ ४७ ॥

अस्य शास्त्रस्य कृष्णकीर्तन एव तात्पर्यात्तदन्यकीर्तनमविगीतमपि न कुर्यात् तत्कीर्तनं यत्पशुभिर्विगीतत्वेनोक्तं तदपि कुर्यादित्याह—मृषेति । ताः सत्या अपि गिरो मिथ्या एव प्रिया अपि गिरोऽसतीरसत्यः कटूक्तय एव तथा सतां विदुषामपि कथा असत्कथा एव कुतः यत् यतो भगवान्न कथ्यते इति अतः सत्यवाद्यपि मिथ्यावादी प्रियंवदोऽपि कटुभाषी सत्कथकोऽप्यसत्कथक उच्यते इति भावः । स्वकल्पितत्वादसत्यमपि भगवद्यशश्चेत् तदेव सत्यं ब्रह्माभ्रमविध्वंसकत्वादमङ्गलमपि तदेव मङ्गलं नान्यत् भगवतः परदारहरणादिकमपुण्यत्वेनाधर्मत्वमपि तदेव पुण्यं यतो भगवतो गुणस्यैव नतु दोषस्योदयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मर्त्यस्य अनित्यलोकस्य परित्यागः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणानि तेषु युगलक्षणानुरूपा वृत्तिश्च कलौ नृणाम् उपप्लवः बुद्धिव्यामोहः त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या चेति ॥ ४३—४५ ॥

अवाशित्युपलक्षणं श्रवणस्यापि ॥ ४६ ॥

श्रुतोऽनुभावो यस्य सः सङ्कीर्त्यमानः श्रुतानुभावमात्रो वेत्यर्थः । एतदप्युपलक्षणम् "स्मृतो वा ध्यातो वा" इत्यादेः ॥ ४७ ॥

मृषागिरः निरर्थिकाः वाचः असतीः असत्यः असतां कथा यासु ताः यत् यासु भगवान् न कथ्यते सत्यं सफलम् भगवद्गुणानामुदयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

फिर एकादश स्कन्ध में ब्राह्मणों के शाप के मिष से अपने यदुकुल का संहार करना, तिसके पीछे उद्धव और श्रीवासुदेव का अद्भुत सम्वाद है ॥ ४१ ॥

जिस सम्वाद में सम्पूर्ण अध्यात्मविद्या और धर्म का निर्णय किया है । पश्चात् अपने योगप्रभाव से श्रीकृष्ण को मनुष्य लोक का त्यागना, यह एकादश स्कन्ध का अर्थ समाप्त हुआ ॥ ४२ ॥

द्वादश स्कन्ध में युगों के लक्षण और वृत्ति का कथन,

तदेव (१) रम्यं रुचिरं नवन्नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ ४९ ॥
न(य)तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत (२) कर्हिचित् ।
तद्ध्वाङ्क्षतीर्थं नतु हंससेवितं यत्राच्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥ ५० ॥
स वाग्विसर्गो जनताघसंप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ५१ ॥
नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न ह्यर्पितं कर्म (३) यदप्यनुत्तमम् ॥ ५२ ॥
यशःश्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ।
अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादः श्रवणादिभिर्हरेः ॥ ५३ ॥
अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्यभद्राणि शमं तनोति च ।
सत्त्वस्य शुद्धिं (४) परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥ ५४ ॥
यूयं द्विजाग्र्या बत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् ।
नारायणं देवमदेवमीश (५) मजस्रभावा भजताऽऽविवेश्य ॥ ५५ ॥
अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् ।
प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महतां च शृण्वताम् ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

कलियुग में मनुष्यों की उन वृत्तियों का व्यत्यय । फिर चार प्रकार के प्रलय और तीनप्रकार की उत्पत्ति का कथन ॥ ४३ ॥

पश्चात् राजर्षि विष्णुरात परीक्षित् का देह त्याग, फिर व्यास जी से वेद की शाखाओं का विभाग, फिर मार्कण्डेय ऋषि की सुन्दर कथा है, महापुरुष श्रीविष्णु के अंग पार्षद आयुध और भूषणों का विन्यास, फिर जगदात्मा श्रीसूर्यनारायण का विन्यास कहा है ॥ ४४ ॥

हे द्विजश्रेष्ठ हो ! जो तुमने प्रश्न किया सो इसप्रकार सम्पूर्ण तुम्हारे आगे वर्णन किया, तथा श्रीकृष्ण की लीला और अवतारों के कर्मों का सर्वत्र कीर्त्तन किया है ॥ ४५ ॥

पुरुष उच्चस्थान से गिरपड़े तब, चलने में खिसल पड़े उस समय में, अथवा आर्त्त होने पर, वा छींक लेकर भी "हरये नमः" इसप्रकार ऊँचे स्वर से यदि उच्चारण करै तो प्राणी सम्पूर्ण पातकों से छूट जाता है ॥ ४६ ॥

श्रीअनन्त भगवान् का कीर्त्तन करने से तथा प्रभाव सुनने से वे आप ही स्वयं चित्त में प्रवेश कर पुरुषों के सम्पूर्ण दुःखों को नष्ट करते हैं । जैसे अन्धकार को सूर्य दूर करता है, तथा जैसे प्रचण्ड पवन मेघ को नष्ट कर देता है ॥ ४७ ॥

जिन वाणियों में भगवान् श्रीअधोक्षज नहीं गाये गये, वो वाणी मिथ्या और खोटी हैं, तथा असदालाप रूप हैं और जिनमें भगवद्गुणानुवाद का ही वर्णन है, वो ही सत्य है, वही वाणी मङ्गल रूप है, और वही पुण्य रूप है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नवनवं यथा भवति तथा रुचिरं रुचिप्रदम् महोत्सवो यस्मात् ॥ ४९ ॥

चित्राणि पदानि यस्मिन् तदपि जगत्पवित्रयतीति तथा तद्धरेर्यशो न प्रगृणाति न वर्णयेत्तद्वचो ध्वाङ्क्षतीर्थं काककुटप्र-नराणां रतिस्थानं नतु हंसैर्ज्ञानिभिः सेवितम् तत्र हेतुः यत्रेति ॥ ५० ॥

स वाग्विसर्गः स एव वाचः प्रयोगो जनताऽघसम्प्लवो जन-समूहाघनाशकः यद्यस्माद्बाध्यैवान्वैः कीर्त्यमानानि श्रावयन्ति श्रोतरि सति गायन्ति नो चेत्स्वयमेव गृणन्ति ॥ ५१ ॥

(१) पुण्यं । (२) यर्हि कर्हिचिच्चद्वत् । (३) यदप्यकारणम् । (४) परमात्म भक्तिं । (५) अजस्रभावाभजताऽविवेश्य । इति विज० पाठः । अजस्रभावाभजतामिवेश्य इति वीर० पाठः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुनरपि स्तौति–तदेवेति । तदेव पुण्यं पुण्यकरं रुचिरं सुन्दरं महानुत्सवो यत्र तत्तथा ॥ ४९ ॥

न यद्वच इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्यानार्थम् ॥ ५०—५२ ॥

ननु, वर्णाश्रमाचारादिना निःश्रेयसं स्याद्वर्णाश्रमाचारयुतो गृहस्थोऽपि विमुच्यत इत्यतोऽच्युतभावेन किं तत्राह—यश इति । यद्यच्युतभाववर्जितस्तर्हि वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु परः परिश्रमः यशःश्रियामेवार्थं नत्वात्यन्तिकसिद्ध्यै भवति। ननु, अच्युतभावः केन स्यादत्राह—अविस्मृतिरिति । गुणानुवादश्रवणादिभिरुद्भूताच्युतभक्तेः पुंसः श्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिः निरन्तराभ्यासलक्षणं स्मरणं भवति ॥ ५३ ॥

सा कर्तुः किङ्करोति फलमित्याह–अविस्मृतिरिति । सत्त्वस्यान्तःकरणस्य ॥ ५४ ॥

यूयमबाह्यभावा अनन्यभक्ताः अतेवं देवेभ्योऽन्यं नारायणं देवमात्मनि मनस्यभिवेश्य भजतेति यद्यस्मात्तस्माद्भूरिभागा अति भाग्यवन्तः ॥ ५५ ॥

अहञ्च भूरिभाग इति ध्वनयति–अहञ्चेति, भवद्भिरहञ्चात्मतत्त्वं संस्मारितः ममापीदमात्मतत्त्वमाम्नायतः, प्राप्तमित्याह–श्रुतमिति । प्रसङ्गोऽप्यनुकूल इत्याह—प्रायेति ॥ ५६—५७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न यदिति । यत्राच्युतो गीयत इति शेषः ॥ ५० ॥

स वाग्विसर्ग इति प्रथमे व्याख्यातमेव उत्तमगायके सति शृण्वन्ति स्वस्य तु तादृशत्वे सति गायन्ति तदुभयाभावे शृण्वन्ति गीमोंत्रेणाभ्यसन्ति चेत्यर्थः ॥ ५१—५७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अरण्यमपि प्रसेनमार्गानुगमनभल्लूकबिलप्रवेशादिकं यत् तत् रम्यमेव रुचिरमिति भक्तानामरोचकमपि श्रीजानकीत्यागादिकं रुचिरमेव पुरातनमपि भगवच्चरित्रं नवं नवमेव मारीचानुगमनानन्तरम् रावणकृतसीताहरणादिकं मनसो महोत्सवनाशकमपि महोत्सवकरमेव पतिपुत्रादिवैराग्योत्पादकत्वेन शोकार्णवकरमपि तत् शोकार्णवशोषणमेव ॥ ४९ ॥

न यद्वच इति श्लोकत्रयम् भक्तेरेव सर्वोत्कर्षं ख्यापकं महापुराणस्यास्य प्रथमेऽपि शेषेऽपि ख्यापितं यथा महामन्त्रः कश्चिदाद्यन्तयोर्विना बीजत्रयेण पुटितस्स्यादिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनुत्तमं श्रेष्ठं निष्कामकर्म ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्णाश्रमादिषु यः परो महान् परिश्रमः स यशोयुक्तायाम् श्रियामेव पर्यान्तः श्रान्तो भवेत् यशःसम्पत्तिसाधक एव ननु भगवत्प्राप्तिसाधक इत्यर्थः । हरेर्गुणानुवादश्रवणादिभिस्तु यः परिश्रमः सतु श्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिर्न भवति विस्मृतिर्यस्मात् सः ॥ ५३ ॥

ततः किमत आह–अविस्मृतिरिति । शमं बुद्धेर्भगवन्निष्ठां "शमो मन्निष्ठता बुद्धेः" इति भगवदुक्तेः ॥ ५४ ॥

तदेवं न विद्यते देवो यस्य यस्मादिति वा भजतेति सम्भावनायां लोट् ॥ ५५–६१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत् वचः एव रम्यत्वादिगुणवत् यत् यस्मिन् वचसि ॥४९॥ जगत्पवित्रयतीति तत्तथा ध्वाङ्क्षतीर्थं नराकारकाकसेवितम् ॥५०॥

वाग्विसर्गः स एव वाचकः प्रयोगः ॥ ५१ ॥

निर्गतानि कर्माणि यस्मात्तन्निष्कर्मं तदेव नैष्कर्म्यं केवलक्षेत्रज्ञविषयकं ज्ञानम् निरञ्जनं सर्ववासनाशून्यम् तदप्यच्युतभावेन "देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षणः" ज्ञानस्वरूपः ज्ञातृत्वादिधर्मकः क्षेत्रज्ञोऽच्युतात्मकः अतोऽच्युत उपाश्रयणीय इत्येवम्भूतेन वर्जितं चेन्न शोभते यदनुत्तमं नात्युत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं निष्कामं कर्मापीश्वरेऽनर्पितं चेत्तदपि न शोभते यदा तदा शश्वदभद्रं काम्यं कर्म कुतः शोभते न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्णाश्रमाचारादिषु परः भगवत्सम्बन्धवर्जितो यः परिश्रमः यशोयुक्तायाः श्रियाः सम्पत्त्यैव चरितार्थो भवति दुःखोदर्कफलो भवतीत्यर्थः । हरेर्गुणानुवादादिभिस्तु श्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिः स्यात् ॥ ५३ ॥

अविस्मृतिफलमाह—अविस्मृतिरिति । शमं श्रीकृष्णप्राप्तिसुखम् ॥ ५४ ॥

देवं सर्वद्योतकमदेवमनन्यद्योत्यम् यतः भजत अतो भूरिभागाः ॥ ५५ ॥

आत्मा सर्वात्मा भगवान् तत्त्वमुपादेयो यस्मिन् तत्पुराणं मे मया परमर्षेः श्रीशुकस्य वक्त्रात् अधुना तु भवद्भिरहं संस्मारितः स्मृतात्मतत्त्वः कृतः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

जिस वचन में उत्तम श्लोक का यश गाया जाता है वही रम्य है रुचिर है तथा भक्तों को नवीन २ सदृश जान पड़ता है, और वही सदा मन के महान उत्सवका करने वाला है और वही मनुष्यों के शोक समुद्र को सुखाने वाला है ॥४९॥

चित्रपदों वाला भी जो वचन कदापि जगत्पवित्र श्रीहरि के यश को नहीं कहता है, वह काकों का तीर्थ है, उसका सेवन हंस नहीं करते, क्योंकि ! जहां श्री अच्युत भगवान् गाये जाते हैं अमल साधुजन उसी में रमते हैं, ॥ ५० ॥

वह वाणी का उच्चारण जनों के पापों का नाश करने वाला है, जिसमें प्रति श्लोक अबद्ध होने पर भी अनंत भगवान् के यश से अंकित नाम गाये जाते हैं और जिसको साधु जन वक्ता के मिलने पर श्रवण करते हैं, श्रोताओं के मिलने पर कथन करते हैं, दोनों के अभाव काल में आपही मनन करते हैं, ॥ ५१ ॥

ब्रह्म के कथन करने वाला उपाधियों का निवर्तक ऐसा भी ज्ञान हो परंच यदि श्रीकृष्ण के भक्ति से वर्जित होवे

एतद्वः कथितं विप्राः ! कथनीयोरुकर्मणः ।
माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभविनाशनम् ॥ ५७ ॥
य एवं श्रावयेन्नित्यं यामक्षणमनन्यधीः ।
श्रद्धावान् योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेव सः ॥ ५८ ॥
द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान् भवेत् ।
(१)पठत्यनश्नन् प्रयतस्ततो भवत्यपातकी ॥ ५९ ॥
पुष्करे मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् ।
उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ६० ॥
देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ।
यच्छन्ति कामान् गृणतः शृण्वतो यस्य कीर्त्तनात् ॥ ६१ ॥
(२)ऋचो यजूंषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविन्दते ।
मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ॥ ६२ ॥
पुराणसंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः ।
प्रोक्तं भगवता [तो] यत्तु तत्पदं परमं व्रजेत् ॥ ६३ ॥
विप्रोऽधीत्याऽऽप्नुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् ।
वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुध्येत पातकात् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

तौ वह ज्ञान अच्छी प्रकार शोभा को नहीं प्राप्त होता, तब फिर सर्वोत्तम कर्म भी हो और यदि ईश्वर में अर्पण नहीं किया गया हो, तो वह सदा अमंगल है, इसमें क्या संदेह है ५२

वर्ण आश्रम आचार तप इनमें जो परिश्रम है वह केवल यश से युक्त सम्पत्ति की ही कीर्ति है, और हरि के गुणानुवाद श्रवणादि से श्रीधर के चरण कमल का जो अविस्मरण है वही परमपुरुषार्थ है ॥ ५३ ॥

श्रीकृष्ण के चरणारविंदों का अविस्मरण ही समस्त अमंगलों को नाश करता है, और शांति का विस्तार करता है, तथा सत्व की शुद्धि परमात्मा की भक्ति और विज्ञान वैराग्य सहित ज्ञान का भी विस्तार करता है ॥ ५४ ॥

हे द्विज श्रेष्ठ हो ! आप लोग बड़े भाग्य शाली हो आप लोग, सत्पुरुषों के आत्म स्वरूप सर्वोपास्य और जिनका अन्य कोई उपास्य नहीं ऐसे श्रीनारायण को अपने आत्मा में ध्यान द्वारा प्रवेश करके निरंतर भावना युक्त होकर उनही को भजो ॥ ५५ ॥

आपने कृपा करिके मेरे लिये उस आत्मतत्त्वका स्मरण कराया, जो कि—मैंने गंगा तट पर राजा परीक्षित की सभा में बड़े २ ऋषियों के सुनते २ पूर्व काल में श्रीशुकदेव जी के मुख से सुना रहा ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एतत्पुराणकीर्तनादिफलं प्रपञ्चयितुमाह-एतदित्यष्टभिः ॥ ५७॥

यामक्षणं याम क्षणं चेत्यर्थः । आत्मानमेव साक्षात्पुनाति नतु स्नानादिवद्देहमात्रम् ॥ ५८—६१ ॥

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलमेतां पठित्वाऽनुविन्दत इति ॥ ६२ ॥

किञ्च, प्रोक्तमिति ॥ ६३ ॥

राजन्य उदधिमेखलां पृथ्वीं सन्धिराप्नुयात् ॥ ६४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कालदेशविशेषयोगात् फलविशेषानाह—श्रद्धावानिति ॥ ॥ ५८—६० ॥

फलप्रदानाह—देवता इति ॥ ६१ ॥

फलातिशयमाह—ऋच इति ॥ ६२—६३ ॥

अधिकारानुरूपफलविशेषमाह—विप्र इति । उदधिमेखलां भूमिम् ॥ ६४ ॥

(१) पठत्यनन्यः प्रयतः पूतो भवति पातकी इति पाठ०

(२) ऋषयः इति च ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतत्पुराणकीर्तनादिफलं प्रपञ्चयति—यइहेति, एतदिति । कथनीयानि उरुपदपरिमितानि कर्माणि चेष्टितानि यस्य तस्य विष्णोः वासुदेवस्य महात्म्यप्रकाशकं यो युष्मभ्यं कथितमेतत्पुराणं सर्वाशुभविनाशकं कीर्तयतां सर्वामङ्गलविघातकम् ॥ ५७ ॥

श्रवणफलमाह—य एवमिति । यामं क्षणं वेत्यर्थः स आत्मानं पुनात्येव ॥ ५८ ॥

कालविशेषयोगात्फलविशेषानाह—द्वादश्यामिति । यः पातकमपि भवतः समाहितचित्तः अनन्यः प्रयोजनान्तररहितः सन् पठति स पूतो भवति अनश्नन्निति पाठान्तरम् ॥ ५९ ॥

पुष्कर इति यतात्मवान् समाहितमनाः ॥ ६० ॥

सर्वफलसाधनत्वं वदन् फलदानाह—देवतादय इति । येऽत्र पुराणेऽनुकीर्तिताः ते देवादयः शृण्वतः कथयतः श्रृण्वतो वा पुरुषस्य कामानिष्टार्थान्यच्छन्ति देवताद्यन्तर्यामी भगवान् यच्छतीति भावः ॥ ६१ ॥

फलातिशयमाह—ऋच इति । वेदत्रयमधीत्य यत्फलं प्राप्नुयात्मधुकुल्यादिभ्यो यत्फलं मध्वादिप्रवाहयुक्तसदानाद्यत्फलमित्यर्थः । तत्फलं प्राप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किञ्चैताम पुराणसंहितामधील भगवतः विष्णोः परमं पदं प्रोक्तं प्रतिपादितं तदूव्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अधिकारानुरूपान् फलविशेषानाह—विप्र इति । राजन्यः अम्बुधिमेखलां पृथ्वीं शूद्रः श्रुत्वा पातकान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यामं क्षणं च नान्यानन्तरितार्थो द्वितीया आत्मानम् मनः ॥ ५८ ॥

कालविशेषमाह—द्वादश्यामिति ॥ ५९ ॥

देशविशेषमाह—पुष्कर इति । पुष्करे वराहक्षेत्रे मथुरायां संसारभयात् ॥ ६० ॥

अत्र ये देवादयः कीर्तितास्तेऽपि संहितापाठादिकुर्वतोऽभीष्टानि ददतीत्याह, देवता इति ॥ ६१ ॥

किञ्च, ऋगादीन्यधीत्य यत्फलं तथात्वेतत्संहितामधीत्य तथादित्याह—ऋच इति । मधुकुल्या मधुनद्यः मधुनद्यादिकथनं सुखविशेषार्थम् ॥ ६२ ॥

न केवलमैहिकं फलं किन्तु मुक्तिरपीति कथयति, पुराणेति वक्ष्यमाणः परमं पदं तद्व्रजेत् ॥ ६३ ॥

अम्बुधिमेखलां भूमिम् ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवमिति—आत्मानमेव पुनातीति किं वक्तव्यं काका सर्वमेव पुनातीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

द्वादश्यामेकादश्यां वेति यदा यस्यां व्रतं प्राप्यते तदा तस्यामित्यर्थः ॥ ५९—६३ ॥

विप्रोऽधीत्येत्यादिकं तत्तत्कामाग्रहपराणां प्रवर्त्तनार्थमापातफलम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलमेतां पठित्वा अनुविन्दते इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

राजन्य उदधिमेखलां सन्धिरार्षः ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माहात्म्यं माहात्म्यप्रकाशकं महापुराणं वाच्यवाचकयोरभेदात् ॥ ५७—६१ ॥

मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलं प्रयतः सावधानः एतामधीत्यानुविन्दते यत्पूर्वं बहुशः प्रोक्तं भगवतः पदं तद् व्रजेदिति क्रियान्वयः ॥ ६२—६३ ॥

राजन्योदधिमेखलां भुवं सन्धिरार्षः ॥ ६४ ॥

भाषाटीका

हे विप्र हो ! कथन करने योग्य हैं चरित्र जिनके ऐसे श्रीवासुदेव भगवान् के सर्व अशुभों का नाश करने वाला यह माहात्म्य हमने तुमसे कहा ॥ ५७ ॥

इसको जो पुरुष नित्य प्रहर भर अथवा क्षण मात्र भी अनन्य बुद्धि होकर श्रवण करावे और जो पुरुष श्रद्धावाला होकर श्रवण करे, वह अपने आत्मा को अवश्य ही पवित्र करता है ॥ ५८ ॥

द्वादशी अथवा एकादशी में श्रवण करने से पुरुष आयुष्य वाला होता है, और जो पुरुष नियम पूर्वक उपवास करके इस संहिता का पाठ करते हैं, उनके समस्त पातक नष्ट होजाते हैं ॥ ५९ ॥

पुष्कर में मथुरा में अथवा द्वारका में जितेन्द्रिय होकर उपवास करके जो पुरुष इस संहिता का पाठ करते हैं, वे संसार के भय से छूटकर परम धाम को प्राप्त होते हैं ॥ ६० ॥

जो पुरुष इस संहिता का श्रवण करते हैं, कीर्तन करते हैं, तथा मनन करते हैं, देवता मुनि सिद्ध पितर और नृपलोक उनकी कामना को पूर्ण करते हैं ॥ ६१ ॥

द्विज पर्णा, ऋग्वेद यजुर्वेद और सामवेद को पढने से जिन मधु की नदी घृत की नदी और दुग्ध की नदी रूप फल को प्राप्त होते हैं, सो सब इस संहित के पढने से प्राप्त होते हैं ॥ ६२ ॥

हे ब्राह्मण हो ! प्रयत्न पूर्वक इस पुराण संहिता को पढकर पुरुष श्रीविष्णु भगवान् के सर्वोत्कृष्ट परमपद को प्राप्त होता है ॥ ६३ ॥

ब्राह्मण, इस संहिता को पढकर बुद्धि को प्राप्त होता है, क्षत्रिय, समुद्रान्त पृथिवी के राज्य को प्राप्त होता है, वैश्य, निधि का पति होता है, तथा शूद्र, सम्पूर्ण पातकों से शुद्ध होता है ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यतिरिक्तसङ्गः अपिशब्दः समुच्चये यद्वा सुलभतरसमाधितया साक्षात्कृतान्तरात्मस्वरूपोऽपि भगवल्लीलाभिराकृष्टचित्त इत्यर्थः । तदीयमजितस्वरूपरूपगुणविभूतिप्रकाशकं तत्त्वानां चिदचिद्रूपाणाम् अनारोपिताकाराणां दीपमिव प्रकाशकमत एवाखिलपापघ्नम् इदं पुराणं यः कृपया व्यतनुत प्रकाशितवान् तं व्याससूनुं श्रीशुकं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
[अत्राध्यायो न समाप्यते]

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतरपुराणेभ्योऽस्य माहात्म्याधिक्यात्फलाधिक्यं माहात्म्याधिक्यं च प्रतिपदं प्रत्यक्षरं च श्रीनारायणस्य गुणगणप्रतिपादकत्वेनेत्याह—कलिमलेति । कलिमलं संसारं च कालयति नाशयतीति कलिमलसंसृतिकालनः इतरत्र पुराणेषु इह पुराणे अशेषमूर्त्तिः कथाप्रसङ्गैः । ६५ ॥

गुरुनमस्कारानन्तरं तदुपदिष्टस्वरूपं श्रीनारायणं नमति, नमीति । यो भागवतस्याद्यपद्यमारभ्य प्रतिपादितस्तं नतोऽस्मीत्यन्वयः जगदुदयादिषु आत्मशक्तिं स्वरूपशक्तिम् आत्मतन्त्रं स्वतन्त्रम् अजं सर्वज्ञ देहवत एव ज्ञानोत्पत्तेः अस्य तदभावात् स्वज्ञानेनैव सर्वं जानातीति देशतः कालतो गुणतश्चानन्तं द्युपतिभिर्ज्ञानपतिभिरजशङ्कराद्यैः दुरवसितस्तवम् अनिश्चितस्तुतिम् अच्युतं मायानिमित्तच्युतिरहितम् ॥ ६६ ॥

उपचितनवशक्तिभिः मूलप्रकृतिमहदहङ्कारमनःपञ्चभूताख्यनवशक्तिभिः आत्मनि स्वाधारतया उपरचितयोः स्थिरजङ्गमयोः येन स तथा तस्मै उपलब्धिमात्रधाम्ने केवलज्ञानस्वरूपाय सुरऋषभाय देवोत्तमाय सनातनाय शब्दमात्रैकविषयाय नमः अनेन श्लोकद्वयेन जन्माद्यस्य यत इत्यादेरर्थो वर्णित इति ॥ ६७ ॥

सूतो ग्रन्थावसानेऽपि गुरुनमस्कारं करोति, स्वसुखेति । स्वातन्त्र्यात् स्वः परमात्मा तन्निष्ठं सुखं स्वसुखं तेन निभृतं पूर्णं चेतो यस्य स तथा स्वरूपसुखश्च निभृतज्ञानश्च स्वसुखनिभृतचेताः चेतो ज्ञानमिति वा तेन सुखेन व्युदस्तान्यभावः निरस्तान्यविषयबुद्धिः तेन विज्ञानेन निरस्तान्यज्ञान इति वा अपि कृतकृत्योऽपि अजितस्य हरेरुचिरया लीलया आकृष्टसारः सिवशीकृतचित्तस्थैर्यः तस्य हरेः सम्बन्धि अत एव तत्त्वदीपकं पुराणं व्यतनुत व्याख्यया विस्तृतवान् तं व्याससूनुं शुकं नतोऽस्मि॥६८॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमच्युतमजं निर्दुःखमाखेदाधिम—
निर्दोषाखिलवेदवेदितमहं वन्दे मुकुन्दं सदा ॥
यद्भक्त्या कमलाब्जजेशगिरिशानन्तादिदेवाः पदम्—
सायुज्यं प्रभवन्त्यनेकविधया सत्यो विरत्या च तम् ॥
व्याख्या भागवतस्य कृष्णरचिता स्वप्रीतिकामात्मना—
प्रीतश्चेत्प्रददासि तत्पतिनिधिं तद्गीतवाद्ये वरान् ॥
प्राङ्गिष्कश्चनतां तव प्रतिभवं पादारविन्दात्मना—
संसक्तिं सुखतीर्थशास्त्रविजराहारस्य पारं तथा ॥
पदरत्नावलीकण्ठे राजतां हि सुरद्विषः ।
वनमालेव मालेव मौक्तिकी कृष्णवल्लभा ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कलिमल इति । कालनो नाशनः इतरत्र कर्मब्रह्मादिकप्रतिपादकशास्त्रान्तरे अखिलेशो विराडन्तर्यामी नारायणोऽपि तत्पालको विष्णुर्वाऽपि न गीयते कचिद्गीयते वा तत्रत्वभीक्ष्णं नैव गीयते तुशब्दोऽवधारणे साक्षाच्छ्रीभगवान् पुनरिह श्रीभागवत एवाभीक्ष्णं गीयते नारायणादयो वा यत्र वर्णितास्तेऽप्यशेषा एव मूर्त्तयोऽवतारा यस्य सः तथाभूत एव गीयते नत्वितरत्रैव तद्विवेकेनेत्यर्थः । अत एव तत्तत्कथाप्रसङ्गैरप्यनुपदं पदम्पदमपि लक्षीकृत्य भगवानेव परि सर्वतोभावेन पठितो व्यक्तमेवोक्त इति ॥ ६५—६७ ॥

नमस्कुर्वन्नेव वक्तृहृदयनिष्ठापर्यालोचनया समस्तग्रन्थतात्पर्यं निर्धारयति—स्वसुखेति । अत्राखिलवृजिनं तादृशभावस्य प्रतिकूलमुदासीनं च सर्वं ज्ञेयम्, अजितशब्देनात्र श्रीकृष्ण एवेति प्रथमे श्रीबादरायणसमाधौ व्यक्तीकृतोऽस्ति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कालनः विनाशकः अनुपदं प्रतिप्रकरणमेव ॥ ६५ ॥

शास्त्रप्रतिपादितं देवं प्रणमति—तम् अजं नतोऽस्मि किं ब्रह्माणं नमसि न अनन्तं किं प्रधानं न आत्मतत्त्वं चेतनस्वरूपं किं शुद्धं जीवं न जगदुदयादय आत्मशक्तितो यस्य तं किं दुर्गापतिं शंभुं न द्युपतिभिर्देवैरजाद्यैरपि दुरवसितस्तवम् अज्ञातस्तुतिकम् अच्युतम् श्रीकृष्णम् ॥ ६६ ॥

तमेव स्वान्तर्यामित्वेन प्रणमति—नवशक्तिभिः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारतन्मात्ररूपाभिः ॥ ६७ ॥

स्वेष्टदेवं प्रणम्य श्रीगुरुं प्रणमति—स्वसुखेन ब्रह्मानन्देन निभृतं परिपूर्णं चेतो यस्य सः तेन तथात्वेनैव व्युदस्तो दूरीभूतो अन्यत्र भावो मनोव्यापारो यस्य तथाभूतोऽप्यजितस्य कृष्णस्य रुचिरलीलया कर्णपतिबलवत्या आकृष्टः तस्माद्ब्रह्मानन्दात् सकाशादपि स्वस्मिन्नानीतः सारो रसानुभवसामर्थ्यम् यस्य सः ब्रह्मरसास्वादादपि लीलारसास्वादे माधुर्याधिक्यमनुभूय तत्रैव यः प्राप्तनिष्ठोऽभूदिति भावः । तेन लीलारसोऽयं तस्य न समाधिभञ्जकः प्रत्यूह इति व्याख्येयं तथा

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्वे सति तेन पुनरपि तादृशसमाध्यर्थमेवायानिष्पत न तु तथा कृतं प्रत्युत कृपयाऽन्येभ्योपि तादृशलीलारसास्वादादित्सया तत्त्वदीपम् लीलारसतत्त्वप्रकाशकं व्यतनुत अत एवोक्तम् "हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान् बादरायणिः" इति 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' इत्यादि च ॥ ६८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वादशे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुपदं प्रतिप्रकरणम् ॥ ६५ ॥

उक्तमाहात्म्यस्य महापुराणस्य विषयं भगवन्तं नमस्करोति, त्रिमिति द्वाभ्याम् । जगदुदयाद्यात्मानस्तद्धेतवः प्रकृत्याद्याः शक्तयो यस्य स तम् ॥ ६६ ॥

उपचिताभिः समृद्धाभिः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारतन्मात्ररूपाभिः नवशक्तिभिः स्वे आत्मन्येव उपचिताः स्थिताः स्थिरजङ्गमाः आलयो यस्य तस्मै श्रीचरणपद्मयोर्निर्वचनेन विग्रहः गुणाः "हिरण्मयः पुरुषः" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः सूचिताः । स्वरूपगुणान् "अस्थूलः" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धान् सूचयितुं विशिनष्टि उपलब्धिमात्रधाम्ने इति । उपलब्धिमात्रं स्थूलत्वादिप्राकृतदोषविवर्जितं धाम स्वरूपं यस्य तस्मै ॥ ६७ ॥

हरिं प्रणम्य गुरुं प्रणमति, स्वसुखेति । स्वसुखेन निभृतं परिपूर्णं चेतो यस्य सः तेनैव व्युदस्तो दूरीभूतोऽन्यस्मिन् ऐहिकामुष्मिकपदार्थे भावो यस्य तथाभूतोपि अजितस्य श्रीकृष्णस्य रुचिराभिः लीलाभिस्तत्स्वरूपगुणाद्यतिशयाख्याभिः आकृष्टः स्वसुखादपहृत्याकृष्य परमस्वरूपगुणाद्यनुभवानन्दे स्थापितः सारः स्थैर्यं यस्य सः अत एव अन्येभ्योपि तादृशानन्दादित्सया तदीयं श्रीकृष्णरुचिरलीलाप्रतिपादकं पुराणं तत्त्वदीपं श्रीकृष्णस्वरूपगुणादियाथात्म्यप्रकाशकं कृपया यो व्यतनुत तं नतोस्मि ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

कलियुग के मलके समूह को नाश करने वाले श्रीहरि इतर शास्त्र में निरन्तर नहिं गाये हैं, और इस श्रीभागवत में तो अशेषमूर्ति श्रीभगवान् कथा प्रसङ्गों के द्वारा पद पद में गाये गये हैं, इसी से यह पुराण सर्वोत्तम है ॥ ६५ ॥

जगत की उत्पत्ति स्थिति और संहार करने वाली जिन की शक्ति है, ब्रह्मा इन्द्र और शङ्करादि देवताओं से जिनकी स्तुति होना दुष्पार है, ऐसे अज अनन्त आत्मतत्त्व जो श्रीअच्युत भगवान् हैं, तिन को मैं नमस्कार करता हूं ॥ ६६ ॥

वृद्धिको प्राप्त होने वाली नव शक्तियों से अपने आत्मा ही में रक्खा है, स्थावर जंगम प्राणियों का निवास स्थान जिनोने ऐसे, ज्ञानमात्र स्वरूप वाले, सनातन, देवताओं में श्रेष्ठ, जो श्रीविष्णु भगवान् हैं, तिनको नमस्कार है ॥ ६७ ॥

निज सुख से भरा हुआ है चित्त जिनका, तिसी से दूर हुआ है अन्य में भाव जिनका ऐसे, और पश्चात् श्रीकृष्ण लीला से खींचा गया है, मन जिनका, ऐसे जिन श्रीशुकदेव जी ने कृपाकर श्रीहरि के तत्त्व को प्रकाश करने वाले इस पुराण का विस्तार किया, सम्पूर्ण दुःखों के नाशक उन श्रीव्यासनन्दन को मैं नमस्कार करता हूं ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में बारहवें अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

—:०:—

सूत उवाच ।

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै—
वेदैस्साङ्गपदक्रमोपनिषदैः गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो—
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ १ ॥

पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयना—
न्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः ।
यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्वेलानिभेनाम्भसां—
यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥२॥

पुराणसङ्ख्यासम्भूतिमस्य वाच्यप्रयोजनं ।
दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ॥ ३ ॥

ब्राह्मं दशसहस्राणि पाद्मं पञ्चोनषष्ठि च ।
श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैवकम् ॥ ४ ॥

दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः ।
मार्कण्डं नव वाह्नं तु दशपञ्चचतुःशतम् ॥ ५ ॥

चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ।
दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशैव तु ॥ ६ ॥

चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ।
स्कान्दं दश तथा चैकं वामनं दश कीर्तितम् ॥ ७ ॥

कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश ।
एकोनविंशत्सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रयोदशे पुराणानां सङ्ख्यामाह यथाक्रमम् ।
दानं दानस्य माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥

सर्वपुराणसङ्ख्यादीनुपवर्ण्य विश्वं तत्त्वप्रतिपाद्यं देवं प्रणमति, यमिति । स्तवैर्वेदैश्च स्तुवन्ति स्तुवन्ति उपनिषच्छब्दस्याकारान्तत्वं छान्दसम् अनुरोधेन ध्यानेनावस्थितं निश्चलं तद्गतं च यन्मनस्तेन यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणाः ॥ १ ॥

क्षीरोदमथनादौ दुर्जयत्वमेव प्रदर्शयितुं कूर्मावतारमनुस्मारयन्नाशिषः प्रार्थयते—पृष्ठे भ्राम्यन् अमन्दो मन्दरगिरिर्गरिष्ठो मन्दराचलस्तस्य ग्रावाणस्तेषामग्राणि तैः कण्डूयनात्तेन सुखेन निद्रालोर्निद्राशीलस्य येषां श्वासानिलानां संस्कारास्तेषां कलाः लेशास्तदनुवर्तनवशाज्जलनिधेरम्भसाम् यातायातं न विश्राम्यति । ननु, समुद्रक्षोभादेव तत्र संस्कारवशात्तत्राऽऽह—वेलाक्षोभस्तस्य निभेन मिषेण ॥ २ ॥

पुराणसंहितानां सङ्ख्यास्तासां सम्भूतिं समाहारम् अस्य तु श्रीभागवतस्य वाच्यं विषयः प्रयोजनं च दानं च तस्य पाठादेश्च माहात्म्यं निबोधत ॥ ३ ॥

एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।
तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ९ ॥
इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ।
स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितम् ॥ १० ॥
आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ।
हरिलीलाकथाव्राताऽमृतानन्दितसत्सुरम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथोक्तो सर्वशास्त्रसाररूपश्रीमद्भागवतश्रैष्ठ्यं वर्णयिष्यन् तद्विषयभूतभगवन्नतिपूर्वकं पुराणसङ्ख्यासम्भूतिं दर्शयति—यमिति सार्द्धैरष्टाभिः। स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति उपनिषच्छन्दस्याकारान्तत्वं छान्दसं स्तुतिगानध्यानविषयत्वेऽपीश्वरानवच्छिन्नत्वं दर्शयति, अन्तं न विदुरिति ॥ १ ॥

भगवतः इयत्तानवच्छिन्नतां कैमुतिकन्यायेन द्रढयितुं तदवताराणां कूर्मादिरूपाणां दुर्ज्ञेयत्वं दर्शयन् समुद्रमथनलीलया अमृतोत्पादनवत्सकलशास्त्रमथनेन श्रीमद्भागवतोत्पत्तिं च द्योतयति, पृष्ठे भ्राम्यत् अमन्दोऽतिबलवान् गरिष्ठश्च यो मन्दरस्तस्य ग्रावाग्रैः कण्डूयनात् सुखोत्पादकसङ्घर्षणात् हेतोर्निद्रालोः निद्राशीलस्य श्वासानिलाः वः पान्तु यत् येषां श्वासानिलानां संस्कारकलानुवर्त्तनवशात् जलनिधेरम्भसामतन्द्रितं निरन्तरं यातायातमद्यापि न विश्राम्यति नन्वम्भसां गमनागमनं समुद्रक्षोभाद्भवतीत्यत आह, वेलानिभेनेति । वेलाक्षोभस्तस्य निभेन मिषेण अनेन वाय्वग्निजलादिष्वचेतनपदार्थेषु यत्रयत्र क्रिया सा भगवत्कर्तृकैवातः स्वभाववादो नाङ्गीकार्य इति द्योत्यते ॥ २ ॥

पुराणानां पृथक् पृथक् याः सङ्ख्यास्तासां सम्भूतिं समाहारम् अस्य श्रीमद्भागवतस्य वाच्यप्रयोजने विषयफले दानं तन्माहात्म्यं पाठादेर्माहात्म्यम् आदिशब्देन श्रवणादेर्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

त्रयोविंशत् त्रयोविंशतिः ॥ ४ ॥

ब्राह्ममाग्नेयं दशपञ्च सहस्राणि चत्वारि शतानि च ॥ ५—८ ॥

भाषा टीका ।

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले कि—ब्रह्मा वरुण और मरुत् अर्थात् देव लोग दिव्य स्तोत्रों से जिनकी स्तुति करते हैं। तथा साम गान करने वाले, अंग पद क्रम उपनिषदों सहित वेदों से जिनकी स्तुति करते हैं, और ध्यान में स्थित होकर जिन परमात्मा के विषय मन लगाकर योगिजन जिनको देखते हैं, तथा सुर असुर गण जिनके अंत को नहीं जान सकते, ऐसे देव श्रीनारायण को नमस्कार हो ॥ १ ॥

पीठ पर भ्रमते हुए बड़े भारी मंदराचल की शिलाओं के अग्र भाग से गात्र खुजाने के समान निद्रा का अनुभव करने वाले श्रीकच्छपरूप भगवान् के श्वास से निकले हुए पवन, तुम सबों की रक्षा करो, जिस पवन के संस्कार के लेशमात्र, अनुवर्तन के वश से समुद्र की लहर के बहाने [मिष] से समुद्र के जलों का आना जाना निरंतर अब भी नहीं विश्राम लेता है ॥ २ ॥

सूतजी दो श्लोकों में मंगला चरण करके बोले कि—हे शौनकादिक हो! अब तुम पुराणों की संख्या का समाहार और श्रीमद्भागवत का विषय प्रयोजन और दान तथा पाठादि का माहात्म्य श्रवण करो, ॥ ३ ॥

ब्रह्मपुराण दशसहस्र १०००० है, अर्थात् ब्रह्मपुराण के के दश सहस्र श्लोक हैं, पद्मपुराण पचपन सहस्र ५५००० है, श्री विष्णु पुराण तेईस सहस्र २३००० है, शैवपुराण चौबीस सहस्र २४००० है ॥ ४ ॥

यह श्रीमत्भागवत पुराण अठारह सहस्र १८००० है, नारद पुराण पचीस सहस्र २५००० है, मार्कण्डेय पुराण नव सहस्र ९००० है, अग्नि पुराण पन्द्रह हजार चार सौ १५४०० है ॥ ५ ॥

भविष्य पुराण चौदह हजार पांच सौ १४५०० है, ब्रह्मवैवर्त्तपुराण अठारह सहस्र १८००० है, लिंग पुराण एकादश सहस्र ११००० है ॥ ६ ॥

वाराह पुराण चौबीस सहस्र २४००० है, स्कन्द पुराण इक्यासीसहस्र एकसौ ८११०० है, वामन पुराण दश सहस्र १०००० है ॥ ७ ॥

कूर्म पुराण सत्रह सहस्र १७००० है, मत्स्य पुराण चतुर्दश सहस्र १४००० है, गरुड पुराण उन्नीस सहस्र १९००० है, और ब्रह्माण्डपुराण द्वादश सहस्र १२००० है, ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महाभारतं सेतिहासः रामायणं च आर्षप्रोक्तं काव्यम् अतः पुराणानां सन्दोहः समूहश्चतुर्लक्षसङ्ख्याक एव इदानीमस्य वाच्यप्रयोजनादीन् दर्शयितुमाह—तत्रेत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥

हरिलीलाकथानां व्रातः समूहः स एवामृतं तेनानन्दिताः सन्तः सुराश्च येन तत् ॥ ११ ॥

सर्ववेदान्तसारं यद्‌ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ।
वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ १२ ॥
प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् ।
ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥
राजन्ते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे ।
यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥ १४ ॥
सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥ १५ ॥
निम्नगानां यथा गङ्गा देवानामच्युतो यथा ।
वैष्णवानां यथा शम्भुः पुराणानामिदं तथा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ १२ ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्याम् हेमसिंहसमन्वितं सुवर्णसिंहासनाऽऽरूढम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तद्रस एवामृतं तेन तृप्तस्य निर्वृतस्य ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । अतः पुराणानां सन्दोहः समूहश्चतुर्लक्षसंख्याक एव इदानीमस्य षाडशादीन् दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥ ६ ॥

इदमिति भगवता श्रीनारायणेन सम्प्रदर्शितं चतुःश्लोकरूपमिति शेषः ॥ १० ॥

यद्यप्यत्र विमध्यावसानेषु पृथगाख्यानैर्नानाविधैराख्यानैः संयुतं तथापि सर्वत्र हरिलीलाकथानां व्रातः समूह एवामृतं तेनाऽऽनन्दिताः सन्तश्च सुराश्च येन तत् ॥ ११ ॥

अनेन ग्रन्थप्रधानं सूचितं—तत्स्पष्टमेवाह-सर्वेति । सर्ववेदान्तेषु यत् सारभूतं ब्रह्म आत्मा च तयोर्भावः ब्रह्मात्मत्वं स्वरूपतो गुणतश्च निरतिशयबृहत्त्वमन्तःप्रविश्य नियमनेन भर्तृत्वं च तदेवैकं लक्षणम् असाधारणधर्मो यस्य तत् । यद्वा, ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणमिति ब्रह्मात्मशब्दवाच्यम् यदेकं वस्तु तस्य भावस्तत्त्वं लक्षणम् यस्य तदद्वितीयं अतुलवस्त्वन्तररहितं वस्तुप्रतिपाद्यो विषय इत्यर्थः । तन्निष्ठं तादृशवस्त्वधीनं कैवल्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्तिरिति यावत् सदेवैकं प्रयोजनं ज्ञानपाठादिप्रयोजनं यस्य ॥ १२ ॥

(शेषं श्रीधरीमध्याख्यायामेव द्रष्टव्यम्) ॥ १३—२३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुराणानां सन्दोहः समूहः चतुर्लक्षसङ्ख्याक एव ॥ ९—१० ॥

हरिलीलाकथानां व्रातः स एवामृतं तेनाऽऽनन्दिताः सन्तः सुराश्च येन तत् तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ ११ ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहसमन्वितं स्वर्णसिंहासनाऽऽरूढम् ॥ १२—१३ ॥

तद्रस एवामृतं तेन तृप्तस्य ॥ १४—१५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवमिति । तैः मत्स्यपुराणोक्तु विशेषः—

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥
लक्षणैकेन तत्प्रोक्तं वेदार्थपरिबृंहितम् ।
वाल्मीकिनापि यत्प्रोक्तम् रामोपाख्यानमुत्तमम् ॥
ब्रह्मणाऽभिहितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरात् ।
आहृत्य नारदेनैव वाल्मीकाय पुनःपुनः ॥
वाल्मीकिना च लोकेषु धर्मकामार्थसाधनम् ।
एवं सपादाः पञ्चैते लक्षास्ते परिकीर्तिताः ॥

इति ॥ ६ ॥

इदमिति त्रिकम् । गर्भोदकशायिनो नाभिपङ्कजे स्थिताय ब्रह्मणे भगवता श्रीकृष्णेन प्रकाशितं सन्त आत्मारामा एव सुराः "इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या" इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् सर्वेति ब्रह्मात्मनोरेकत्वं तदेव लक्षणं यस्य तदद्वितीयं सर्ववेदान्तसारं वस्तु तन्निष्ठमित्यन्वयः । अयमर्थः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति यस्य स्वरूपमुक्तं "येनाश्रुतं श्रुतम्भवति" इति "यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय यस्मिन्ननन्ता नित्यसिद्धा एव नानाधर्मा अप्युपगताः "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिना निखिलजगदेककारणता "स ऐक्षत बहु स्याम्" इत्यनेन सत्यसङ्कल्पता च प्रतिपादिता तेन ब्रह्मणा स्वरूपशक्तिभ्यां बृहत्त्वेन अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म बृंहति बृंहयति चेति श्रुतिभिः "बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च यद्ब्रह्म परमं विदुः" इति विष्णुपुराणादिभिश्च प्रतिपादितेन सार्धम् 'अनेन जीवेनात्मना' इत्यादिसदीयवचनरूपायां श्रुतावियन्तानिर्देशेन ततो भिन्नत्वेनात्मना निर्देशेन तदात्मांशविशेषत्वेन

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रवयस्य "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इत्यादिप्रतिपादितस्य "अंशो नानाव्यपदेशात्" (१।२।४२) इतिन्यायसिद्धस्य जीवात्मनो यदेकत्वं तत्त्वमसीत्यादौ ज्ञाता तदंशभूता चिद्रूपत्वेन समानाकारता तदेव लक्षणामापाततो ज्ञानं साधकतमं यस्य तथाभूतम्—

"वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" ॥

इति त्रिधाऽऽविर्भूतं यत् सर्ववेदान्तसारमद्वितीयं वस्तु तन्निष्ठमिदं पुराणं तथा कैवल्यैकप्रयोजनं केवलः शुद्धः सच प्रोज्झितकैतवो यो भक्तः स एव धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम इत्युक्तत्वात् तस्य भावः कैवल्यं मोक्षादिकामरहिता भक्तिः "कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः" इत्यत्र कैवल्यमित्येव सम्मतः पन्था भक्तियोग इति तैर्व्याख्यातत्वात् अत्र पन्था इति भगवत्प्राप्त्युपाय इत्यर्थः सा भक्तिः प्रेमलक्षणैव तस्यैव तत्र मुख्यत्वात् तस्मात्कैवल्यं भगवत्प्रेमैव पुरुषार्थत्वे प्रतिपाद्यं यस्य तत् सालोक्यसार्ष्टिसारूप्येत्यादिवचनवृन्देभ्य इति ॥ १०—१२ ॥

तद्दानस्यापि तादृगेव फलमाह—प्रौष्ठपद्यामिति । परमां परमस्य भगवतः सन्निधिरूपां "ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन" इत्यादेः इति ॥ १३ ॥

राजन्त इति । स्वर्णसिंहासनारूढत्वे हेतुतया राजत्वमेव दर्शितम् ॥ १४ ॥

तदेव व्यनक्ति—सर्वेति । तद्रसः श्रीभगवद्भक्तिरसः "पिबत भागवतं रसमालयम्" इत्युक्तेः "नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि" इत्यादेश्च अत एवाह, निस्तृणानामिति ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्राष्टादशेति यथैवावतारत्वादवतारमध्ये कृष्णं गणयित्वा पुनः "एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति कृष्णस्य पृथग्गणना तथैव पुराणत्वात् पुराणमध्ये श्रीभागवतं गणयित्वा "तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते" इति पुनर्गणना पुराणचक्रवर्तित्वव्यञ्जिका यथा च तत्र स्वयम् पदम् सर्वोत्कर्षव्यञ्जकं तथैवात्रापि श्रीमदिति पदम् इदं प्रकान्तं सम्पूर्णमेव ॥ ९ । १० ॥

वाच्यप्रयोजने चाह हरेर्लीलाकथानां व्रातः समूह एव अमृतं तेन आनन्दिताः सन्तो भक्ता एव सुरा येन तदिति लीलाकथाव्रातत्वेन भक्तिरूपं वाच्यं व्यञ्जितम् । स एव अमृतमिति प्रेमरूपं प्रयोजनं च प्रेम्णैव भक्तेरमृतत्वस्वास्वाद्यत्वसिद्धेः तेन सहनामानन्द इति प्रेम्णोऽनुभावः अत्र कथाया अमृतत्वारोपेण तत्र सम्पदानानां सताम् सुरत्वारोपेण च तत् सम्प्रदातुः शास्त्रस्यास्य मोहिनीत्वारोपो लभ्यते मोहिन्येव सुरेभ्योऽमृतदानप्रसिद्धेः सतश्च सुरान् स्वभक्तान् स्वं विदुषः प्रतिभूविरूपेणैव सम्यजनालक्षितं यथा ब्रूते स्म मदाविर्भावस्यास्य युष्मदानुकूल्यमेव कर्तव्यं प्रयोजनं चासुरान् वञ्चयित्वा युष्मभ्यममृतप्रदानं यथा चासुरान् स्वतत्त्वमविदुषः प्रत्यपि भ्रूचालनेनैवं स्पष्टमेव ब्रूते स्म मदाविर्भावस्य युष्माकं विजयप्रापणमेव कर्तव्यम् प्रयोजनं च युष्मभ्यममृतप्रदानमितीदं गौणमेव, मुख्यं प्रयोजनं त्वेतदेव यदानन्दचमत्कारं युष्मान् नित्यं प्रापयामि युष्मद्गृहस्थितैवेति तत् प्रथममेतानतिदीनान् निकृष्टान् देवान् किञ्चित् परिवेषयामीति तथैवेदं श्रीभागवतं शास्त्रमपि स्वतत्त्वज्ञान् स्वभक्तान् हरिलीलेत्यद्धपद्येन स्ववाच्यं स्वप्रयोजनं च "परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम्" इति भगवदुक्तेर्व्यञ्जनयैव श्रुत्या सर्वलोकालक्षितमुक्त्वा स्वतत्त्वमविदुषः शास्त्रज्ञमानिनः प्रकटमेव स्ववाच्यप्रयोजने अन्ये एवाह सर्ववेदान्तानां सारं यत् ब्रह्मणा सह आत्मैक्यमद्वितीयं वस्तु तन्निष्ठं तस्मिन् वाचकत्वेन निष्ठा यस्य तत् कैवल्यमेकं मुख्यं प्रयोजनं यस्य तत् केचित् पुनरेवं व्याचक्षते शास्त्रेऽस्मिन् भक्तिज्ञानयोर्द्वयोरपि मार्गयोरुक्तत्वात् भक्तिप्रेमणी वाच्यप्रयोजने उक्त्वा ज्ञानकैवल्ये अपि वाच्यप्रयोजने आह—सर्ववेदान्तेति । कैवल्यमप्येकं प्रयोजनं यस्य तत् अपरे त्वेवमाहुः शास्त्रेऽस्मिन्नुपक्रम एव "धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमः" इत्यनेन परमधर्मस्य भक्तेरेव वाच्यत्वावगमात् ईश्वरः "सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः" इत्यनेन प्रेम्ण एव प्रयोजनत्वावगमाच्च तथा सर्वेष्वपि स्कन्धेषु ज्ञानात्तत्साध्यान् [मुक्तेरपि] मोक्षादपि सकाशात् भक्तेरेव प्राधान्यदर्शनात् प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् भक्तिप्रेम्णोरेवाभिधेयत्वप्रयोजनत्वे व्यज्येते तस्मान्मोहिनी साधर्म्यप्रापकप्रकटार्थमेतत् पद्यमाक्ष्यन्तरेणार्थान्तरेण योजनीयं तद्यथा ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं यद्वस्तु तन्निष्ठं ततोऽपि निःसृत्य तिष्ठतीति तत्तथा ज्ञानकर्मस्वर्गाद्यभिलाष[युक्त]सहिताः केवला अनन्यभक्तास्तेषां भावः कैवल्यं तदेव प्रयोजनम् यस्य तदिति ॥ ११ । १२ ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रसम्बन्धिन्यामिति तद्दिन एव श्रीमन्मुनीन्द्रेण शास्त्रमेतत्समासीकृतमिति पाद्मोत्तरखण्डगतमाहात्म्ये दृष्टं हेमसिंहसमन्वितमिति सर्वशास्त्रमहाराजस्य पुराणसूर्यस्यास्य साम्राज्यार्थं सिंहासनौचित्यात् सर्वग्रहराजस्यैतदुपमानस्य सूर्यस्यापि तदानीं सिंहराशिगतत्वेन सिंहासनाधिरूढता दृष्टेव अस्य सर्वशास्त्रमहाराजत्वमेवाह—राजन्त इति । अन्यानि पुराणान्यपि प्रायस्तावत् शास्त्रराजानि यावदेति श्रीभागवतं तु सम्राडेवातः शास्त्रमहाराजमिति भावः । यद्वा, अस्य पुराणसूर्यत्वमाह—राजन्ते दीप्यन्ते रात्रौ नक्षत्राणीवेति भावः । यावद्राज्यन्ते यावदेति सति सूर्यो न दृश्यते ॥ १३—१४ ॥

सर्ववेदान्तेभ्योऽपि सारं श्रेष्ठं गङ्गेति सर्वपापनाशनत्वेन अच्युत इति सर्वोत्कर्षेण शम्भुरिति सर्वभगवद्भक्तोपदेष्टृत्वेनोपमा ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुराणानां सन्दोहः समूहः श्रीमद्भागवतस्य सर्वपुराणेभ्यो भगवत्कृतत्वादिना श्रैष्ठ्यं वक्तुमाह—तत्रेति । अष्टादशसाहस्रमुक्तसङ्ख्यापूरकच्छन्दोमानेन ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

अत्र वक्ष्यमाणम् उपास्यरूपं तदुपासकरूपं तत्फलं भक्तिरसः

क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ।
तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ! ॥ १७ ॥

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन् प्रपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥ १८ ॥
कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।
योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि १९॥

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे ।
य इदं कृपया कस्मै व्याचचक्षे मुमुक्षवे ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विरोधिरूपश्चेति श्रीमद्भागवतस्यार्थपञ्चकं विषयः "धर्मः प्रोज्झित-कैतवः" इत्यत्रोपपादितः तत्र 'यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति' इति श्रुतेर्मुख्यो विषयो भगवानिति तत्र चोपास्यं भगवन्तं विषय-तयोपासकमधिकारितया विरोधिपदार्थं मुक्तिप्रतिबन्धकतया भक्तिरसं ससाधनं मोक्षोपायतयेति पदार्थचतुष्कं पञ्चमं कृपा-फललक्षणं विषयविशेषमेव प्रयोजनत्वेनाह-इदमिति त्रिभिः । भव-भीताय मोक्षविरोधिसंसारभययुक्ताय ब्रह्मणे सर्वाधिकारि-मुख्याय भगवतैवेदं श्रीमद्भागवतं प्रोक्तम् ॥ १० ॥

वैराग्यमुपलक्षणं ज्ञानादिसाधनानां ज्ञानवैराग्यादिभिः साधनै-राख्यायते प्रकाश्यते इति वैराग्याख्यानं भक्तिरहस्यं तत्संयुतम् हरेर्मुख्यविषयकथानां व्रातः समूहः स एवामृतं तेनानन्दिताः सन्तः साधवः सुराश्च अधिकारिणो येन तम् ॥ ११ ॥

कथम्भूतं सर्ववेदान्तसारम् यद्वा, सर्ववेदान्तानां सारं मुख्यं प्रतिपाद्यम् अद्वितीयं निःसमानातिशयं ब्रह्मपरमात्मनारायण-वासुदेवादिपदाभिधेयं "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति स्वमुखगीतं यद्वस्तु तन्निष्ठम् ब्रह्म जगत्कारणं सर्वज्ञ सर्वशक्ति 'सत्यं ज्ञान-मनन्तम्' वस्तुपदेनोक्तं तत्पदवाच्यम् आत्माणुपरिमाणकोऽल्पज्ञस्त्वं पदार्थः तयोः अद्वयत्वयोः स्वभावतः एव गुणगुणिवत्कार्यकारण-वच्च भिन्नस्वरूपयोः स्वभावतः एकत्वं लक्ष्यते ज्ञायते यत्र तत् ब्रह्मजीवयोः द्वैताद्वैतसम्बन्धप्रतिपादकमिदं पुराणमित्यर्थः । अनेन पुराणेन केवलभेदवादिना तार्किकादयः केवलाभेदवादिनश्च साङ्ख्यादयः निराकृता वेदविरुद्धत्वादिति भावः । कैवल्यं केवलस्य कार्यकारणप्रकृतिसम्बन्धरहितस्य निरञ्जनस्य भावः भगवत्साम्य-लक्षणः कैवल्यं तदेकप्रयोजनमिदमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं फलतः विषयप्रयोजनाभ्यां चास्य श्रेष्ठ्यं दर्शितम् इदानीं दानमाहात्म्यादिकथनेनाऽस्य श्रैष्ठ्यमाह—प्रोष्ठपद्यामित्यादिना, प्रोष्ठपद्यां भाद्रपद्याम् हेमसिंहसमन्वितं स्वर्णसिंहासनारूढम् ॥ १३—१७ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार अठारहों पुराणों का समूह चार लक्ष ४००००० है, तहां यह श्रीमद्भागवत अठारह सहस्र १८००० है ॥९॥

यह श्रीमद्भागवत पूर्व काल में संसार से भयभीत, और अपने नाभिकमल में स्थित, एसे ब्रह्माजी को श्रीभगवान् ने कृपा करके प्रकाशित किया रहा ॥ १० ॥

यह पुराण आदि मध्य और अंत में वैराग्य के आख्यानों से संयुक्त है, तथा श्रीहरि की लीला कथाओं के समूह रूप अमृत से साधुजन और देवताओं को आनन्द देने वाला है ॥ ११ ॥

यह सम्पूर्ण वेदान्त का सारभूत है, और परब्रह्म के साथ जीवात्मा के निष्कपट भाव को दर्शाने वाला है, और यह अद्वितीय वस्तु है, तथा परमात्मा का प्रतिपादक है, और इसके पठन श्रवण का मोक्ष ही एक प्रयोजन है, ॥ १२ ॥

भाद्रपदमास की पूर्णमासी में सुवर्ण के सिंहासन पर विराजमान कर जो श्रीभागवत के पुस्तक का दान करता है, वह परमगति को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

अमृत का समुद्र रूप श्रीमद्भागवत पुराण जब तक नहीं सुनने में आता है, तब ही तक सन्तों के समाज में अन्य पुराण शोभा देते हैं, श्रीभागवत के आगे कोई भी नहीं शोभा देते हैं ॥ १४ ॥

यह श्रीमद्भागवत सम्पूर्ण वेदान्त का सार है, इसके रसामृत से जो पुरुष तृप्त हैं, उनकी अन्यत्र कहीं भी प्रीति नहीं होती है ॥ १५ ॥

जैसे, कि—नदियों के मध्य में श्रीविष्णुपादोदककी श्रीगंगा जी सब से श्रेष्ठ है, जैसे, देवों में श्री अच्युत भगवान् सर्वोत्तम है, जैसे विष्णु भक्त वैष्णवों के मध्य में श्रीशंकर श्रेष्ठ हैं, इसी प्रकार पुराणों के मध्य में यह श्रीमद्भागवत पुराण श्रेष्ठ है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यम् नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः भक्त्या तच्छ्रवणादिपरो विमुच्यते ॥ १८ ॥

श्रीभागवतसम्प्रदायप्रवर्त्तकरूपेण भगवद्ध्यानलक्षणं मङ्गल-माचरति—कस्मै ब्रह्मणे अतुलोऽसमः प्रथमं श्रीभागवतरूपः पुरा कल्पादौ तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण नारदाय तद्रूपिणा नारद-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रूपिणा कृष्णाय व्यासाय तद्रूपिणा योगीन्द्राय शुकाय तदात्मना शुकरूपेण तत्परम सत्यम् श्रीनारायणाख्यं तत्त्वं धीमहि इति गायत्र्यैव यथोपक्रममुपसंहरन् गायत्र्याख्यब्रह्मविद्येयमिति दर्शयति ॥ १९ ॥

तमेव देवतारूपेण गुरुरूपेण च प्रणमति—नम इति, द्वाभ्याम् । व्याचचक्षे व्याख्यातवान् ॥ २०—२३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यम् ॥ १७—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

किञ्च श्रीभागवतमिति वैष्णवानां प्रियमित्यनेनैव तथा विवक्षितं तत्रानुषङ्गिकं गुणमाह—यस्मिन्निति । विमुच्येत सर्वभक्त्यन्तरायेभ्योऽपि निस्तरेत् ॥ १७—१८ ॥

पूर्वं सत्त्वाद्वितीयं तन्निष्ठमिति सामान्यतस्तात्पर्यं दर्शयित्वा जन्माद्यस्येत्याद्युपक्रमपोषकं श्रीभगवत्त्वेव तस्य पर्यवसानं दर्शयन्नुपसंहरति—कस्मा इति । कस्मै ब्रह्मणे महावैकुण्ठं दर्शयता श्रीभगवता येन विभासितः प्रकाशितः ननु तदा विरचितः अयं श्रीमद्भगवद्रूपः पुरा पूर्वपरार्द्धादौ तदात्मनेत्यस्योत्तरेणान्वयः तत्र तदात्मना श्रीशुकरूपेणेति गम्यं तद्रूपेणेत्यादिभिस्त्रिभिः पदैर्न केवलं चतुःश्लोकयेव तेन प्रकाशिता अपि तु तत्र तत्राविष्टेनाखण्डमेवेदं पुराणमिति द्योतितम् श्रीसङ्कर्षणसम्प्रदायप्रवृत्तिस्तु श्रीकृष्णद्वैपायनकर्तृकप्रकाशनान्तर्गतैवेति पृथङ्नोक्ता तत्परं सत्यं भगवदाख्यं तत्त्वं धीमहि "सत्यपरमनुत्तमम्" इति सहस्रनामस्तोत्रे तच्छब्दस्य तन्नामत्वेन गणितत्वात् परव्योम्नि च श्रीभगवानेवोच्यते 'आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य' इति द्वितीयात् ब्रह्मादीनां बुद्धिवृत्तिप्रेरकत्वेनाभिधानात् गायत्र्यर्थोपलक्षितेन धीमहीति गायत्रीपदेनोपसंहारः ॥ १९ ॥

तदेवं श्रीभागवततात्पर्यत्वेनोपसंहृत्य तं सर्वगुरुं श्रीभगवन्तमेव प्रणमति—नम इति । मुमुक्षवे तद्भक्तिं विना सर्वमन्यं त्यक्तुमिच्छवे ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वोत्कर्षमेवोपपादयति—भागवतं पुराणमेव श्रीमत् सर्वशोभायुक्तं न भवन्ति मलाः त्रिगुणोत्था यस्मात्तत् यत् यतो वैष्णवानां प्रियं भक्त्युत्कर्षप्रतिपादकत्वादिति भावः । भक्त्युत्थज्ञानप्राप्तिरत्नोभिभिक्षोभिस्तैरात्मारामैरप्येतदास्वादनीयमेवेत्याह—यस्मिन्निति । परमहंसेभ्यो हितं पारमहंस्यं स्वार्थे ष्यञ् पारमहंस्यं परं भक्त्युत्थत्वात् श्रेष्ठं ज्ञानसाधकैरप्येतदवश्यं सेव्यमित्याह, यत्रेति । नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः ॥ १८ ॥

श्रीभागवतसम्प्रदायप्रवर्तकरूपस्य भगवतो ध्यानलक्षणं मङ्गलमाचरति—कस्मै ब्रह्मणे सर्वनामत्वमार्षम् अयं द्वादशस्कन्धात्मक एव ग्रन्थः पुरा कल्पादौ तद्रूपेण नारदाय तद्रूपिणा कृष्णाय व्यासाय व्यासरूपेण योगीन्द्राय शुकाय तदात्मना शुकरूपेण भगवद्राताय विष्णुराताय तत्परं सत्यं श्रीनारायणस्वरूपं धीमहीति गायत्र्यैव यथोपक्रान्तवांस्तथैवोपसंहरन् गायत्र्याख्यब्रह्मविद्येयमिति दर्शयति ॥ १९ ॥

शास्त्रसमाप्तौ स्वाभीष्टदेवं प्रणमति—नम इति । वासुदेवाय वसुदेवनन्दनाय साक्षिणे इति अहं तस्य भक्तो भक्तिरहितो वा शिष्टो दुष्टो वा तदभिप्रेतमर्थं ख्यातुं वेद्मि वा न वेद्मि वा स एव साक्षात्पश्यति तत्कृपैव मे शरणमिति भावः अहं तावत्को वराको ब्रह्मापि तत्कृपां विना श्रीभागवतार्थं न वेत्तीत्याह—य इदमिति । मुमुक्षवे कृपया व्याचचक्षे उपदिदेशेत्येतदुपदेशात् पूर्वमेव तस्य मुमुक्षा आसीत् एतदुपदेशानन्तरं तु प्रेमण्येवाकाङ्क्षा मोक्षे तूपेक्षैवाजनिष्टेति भावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परमहंसैः हेयोपादेयविवेकिभिर्ग्राह्यम्, नैष्कर्म्यं मुक्तिविरोधिकर्मराहित्यम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्भागवतसम्प्रदायप्रवर्तकभगवद्ध्यानलक्षणं मङ्गलमाचरति—कस्मै काय चतुर्मुखाय, अतुलः अनुपमः अयम् श्रीमद्भागवतरूपः ज्ञानप्रदीपः पुरा कल्पादौ येन विभासितः तद्रूपेण चतुर्मुखरूपेण नारदाय तद्रूपिणा कृष्णाय पाराशर्याय तद्रूपिणा योगीन्द्राय शुकाय तदात्मना भगवद्राताय परीक्षिते तत्परं पूर्णं सत्यं जगत्कारणं नित्यं परमात्मस्वरूपं धीमहि ध्यायेम: उपक्रमे उपसंहारे च धीमहीति गायत्रीपदोपन्यासः अस्य शास्त्रस्य गायत्र्यर्थप्रकाशकत्वं सूचयति ॥ १९ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जैसे पुण्यक्षेत्रों के मध्य में श्रीकेशव निर्मित काशी श्रेष्ठ है, हे विप्र हो ! इसी प्रकार पुराण समूहों में यह श्रीमद्भागवत सब से श्रेष्ठ है ॥ १७ ॥

श्रीमद्भागवत जो है, सो निर्मल पुराण है, जो कि वैष्णवों को प्रिय है, और जिसमें केवल पारमहंस्य अमल ज्ञान गाया गया है । जिसमें ज्ञान वैराग्य और भक्ति सहित नैष्कर्म्य प्रकट किया है, उसको भक्ति से सुनता हुआ पढ़ता हुआ विचार करता हुआ इस संसार से मुक्त होजाता है ॥१८॥

अब श्रीमद्भागवत की परंपरा कहते हैं, कि—प्रथम श्रीनारायणने यह अतुल ज्ञान प्रकाश करने वाला पुराण ब्रह्मा को प्रकाशित किया, फिर श्रीनारायण रूप ब्रह्माने नारदमुनि को उपदेश किया, फिर ब्रह्मरूप नारदजी ने कृष्णमुनि श्री वेद व्यासजी को दिया, पश्चात् नारद रूप व्यासजीने योगीन्द्र श्रीशुक मुनि को दिया, फिर व्यास रूप श्रीशुक ने करुणा करके ब्रह्मरात राजा परीक्षित को दिया, ऐसे इस पुराण के प्रतिपाद्य शुद्ध विमल विशोक अमृत पर सत्य श्रीहरि का हम लोग ध्यान करते हैं ॥ १९ ॥

योगीन्द्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ।
संसारसर्पदष्टं यो विष्णुरातममूमुचत् ॥ २१ ॥
भवे भवे यथा भक्तिः पादयोस्तव जायते ।
तथा कुरुष्व देवेश ! नाथस्त्वं नो यतः प्रभो ! ॥ २२ ॥
नामसङ्कीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ।
प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् ॥ २३ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्याम्
अष्टादशसहस्रसंहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
समाप्तश्चायं द्वादशस्कन्धः ।
हरिः ओम् ॥

भाषा टीका ।

उन साक्षी श्रीवासुदेव भगवान् को नमस्कार है, कि-जिनने इस पुराणको मुमुक्षु ब्रह्मा के लिये कथन किया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ॥

भावार्थदीपिकामेतां भगवद्भक्तवत्सलाम ।
परमानन्दपादाब्जभृङ्गश्रीः श्रीधरोऽकरोत् ॥
स्वबालचपलालापैः स्वलीलापरिनर्तितैः ।
प्रीयतां परमानन्दनृहरिः सद्गुरुः स्वयम् ॥
श्रीपरानन्दसम्प्रीत्यै गुह्यं भागवतं मया ।
तन्मतेनैव व्याख्यातं नतु मन्मतिवैभवात् ॥
क्वेदं नानानिगूढार्थं श्रीमद्भागवतं क्व तु ।
मन्दबुद्धिरहं कृष्णप्रेम किञ्चिन्न कारयेत् ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
समाप्तश्चायं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥
समाप्ता चेयं भावार्थदीपिका ॥
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।
(श्रीशुकपक्षीयरीत्या द्वादशभिरध्यायैरेव
समापितोऽयं द्वादशस्कन्धः)॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

योऽसौ तुरङ्गवदनो हृदि सन्निविष्टः—
सञ्चोदय बुद्धिमलङ्कृपया सदा मे ।
प्राञ्जलिरस्मत्कलशेन्दुपदेषतेन्दु—
मूर्तिस्तमेनमनघं मनवे परेशम् ॥

* योऽसौ पिशङ्गपरिधिर्वनमाल्युदार—
मन्दस्मिताञ्चितवीक्षणवीचिकेन ।
सञ्चोदितेन च मया परिदृष्टमूर्तिः—
स्तमेव नमामि शरणं वसुदेवसूनुम् ॥
क्वेदं गभीरनिगमान्तरहस्यसारं—
क्वाहं सुमन्दमतिरत्र परं निदानम् ।
दीक्षा यदीयकरुणाकलिता ममैव—
श्रीशैलदेशिकवरं शरणं गतोऽस्मि ॥
चिकीर्षाऽमोघा सा निरवधिकृपालोककलिता—
यया यस्याऽस्मान्तं विवृतिरचनायाः समगमम् ।
स एव श्रीशैलो गुरुरखिलविद्याजलनिधिः—
मम स्तात् स्वान्तश्चरणकमलं सम्प्रकटयन् ॥
इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य श्रीशैलगुरोस्तनयेन तच्चरणपरिचर्याप्रसक्तसूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरराघवविदुषा विलिखितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां व्याख्यायां द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥
(श्रीमद्वीरराघवीयरीत्या द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥)
समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
इति श्रीमन्महेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्य-
विजयध्वजतीर्थभट्टारकस्य कृतौ
श्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्ना-
वल्यां द्वादशस्कन्धे सुलोकौ
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
समाप्तश्चायं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

---

* कास्त्रीकलापपरिधिरिति पाठान्तरम् ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्रापि स्वोपदेष्टृरूपं प्रणमति, योगीन्द्राय तस्मै इत्युक्तैः तद्वदे तस्य मम हि मानं स्मृत्वा कारुण्यं स्मरति, ससारेति । संसरत्यस्मिन्निति संसारः प्रपञ्चः स एव श्रीकृष्णान्तर्द्धाने सोढुमशक्यत्वात् सर्पः सर्वव्यापिविषधरः तेन दष्टं दंशनेनास्यर्थं तद्विरहदुःखेन पीडितं विष्णुरातं श्रीपरीक्षितं योऽमूमुचत् तां पीडां त्यक्तुमुत्कण्ठां प्रेरयामास भगवत्तक्षकमात्राद्दुःखं यद्य तस्मान्मोचनं तत्तदुभाक्षणामपि नाद्भुतमिति भावः । तादृशप्रेम्णा च हेतुर्विष्णुरातमित्येव तेन विष्णुना यो रातः स भक्तेभ्यः प्रसादीकृतः स परमतदीय एवेति ॥ २१—२३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

नामचिन्तामणिः कृष्णचैतन्यरसविग्रहः ।
पूर्णः शुद्धो नित्यमुक्तोऽभिन्नत्वान्नामनामिनोः ॥

अत एव—

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।
सन्न्यासकृत् समः शान्तो निष्ठाशान्तिपरायणः ॥
एवं सहस्रनामोक्तः कृष्णचैतन्यसंज्ञितः ।
मां पापादपराधेभ्यः स्वप्रेमांशेन तुष्यतु ॥
स्वामिपादैः न यद्व्यक्तं यद्व्यक्तं चास्फुटं क्वचित् ।
तत्र तत्रैव विज्ञेयः सन्दर्भः क्रमसञ्ज्ञकः ॥

इति कलियुगपावनस्वभजनविभजनप्रयोजनावतारश्रीश्रीभगवत्कृष्णचैतन्यदेवचरणानुचरविश्ववैष्णवराजसभासभाजनश्रीमद्रूपसनातनानुशासनभारतीगर्भे श्रीभागवतसन्दर्भे क्रमसन्दर्भो नाम सप्तमः सन्दर्भः ॥ श्रीवृषभानुनन्दिनी जयताम् ॥

समाप्तश्चायं श्रीभागवतक्रमसन्दर्भः ॥
श्रीकृष्णचन्द्रो जयति ॥
समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रीगुरुदेवं प्रणमति—योगीन्द्राय भक्तियोगज्ञानयोगकर्मयोगाष्टाङ्गयोगविज्ञं महानुभवाय ब्रह्मरूपिणे परब्रह्मस्वरूपाय, संसारसर्पदष्टं विष्णुरातमिति यथार्ज्जुनस्य मोहं गीताशास्त्रेण यदोद्धवस्य मोहमेकादशेन भगवान्निवर्त्तयामास तथैव परीक्षितः संसारं श्रीशुक इति प्राकृतलोकप्रतीत्यैवोक्तिर्वस्तुतस्तु भगवत्पार्षदत्वात्स संसारसङ्गगन्धोपि किन्तु जीवहितप्रवृत्तावुदर्कधुरन्धराणां महाकृपालूनां महतां कर्मण्येव महासत्तामनमवलम्ब्यैव हितोपदेशसन्ततिरिति नीतिरेषा अत एवात्र विष्णुरातमिति प्रयुक्तम् विष्णुना कृपया युधिष्ठिराय बालः दत्तः स्वयं गृहीतो वा यस्तस्य संसारं कः खलु मन्दबुद्धिः राशङ्कतेति भावः । किञ्च, सर्पविषहरा मन्त्रा यथा लोके अर्थज्ञानमपि नापेक्षन्ते तथैवार्थं जानातु न जानातु वा श्रीभागवतीयाः शब्दा एव संसारविषं निर्मूलयन्तीत्याचार्याभिप्रायो ज्ञेयः ॥ २१—२३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्रयोदशो द्वादशस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥
ॐ तत्सत् ॥

नमोऽस्तु गुरवे तस्मै श्रीकृष्णाय नमो नमः ।
कृपार्णवाय श्रीलोकनाथाय प्रभवे नमः ॥
कृष्णचैतन्यगौराङ्ग ! साङ्गोपाङ्गसपार्षद ! ।
निरुपाधिकृपासिन्धो ! प्रेम्णा मां परिपूरय ॥
अयि वृन्दावनक्रीडारसिकद्वय ! मां नय ।
स्वप्रियालिगणां शीलमवैतत् करुणां भव ॥
अत्यज्ञोऽपि त्वयैवाहं स्वव्याख्यायां प्रवर्त्तितः ।
हे कृष्ण ! श्रीभागवत ! प्रसीद त्वं तदैतया ॥
मद्गुर्वीरपि गोपाल ! स्वीकृत्य परिपालय ।
पिबन्नासां पयः प्रीत्या स्वभक्तानपि पायय ॥
ऋत्वाङ्गषड्भूमिमिते शाके राधाकृष्णसरस्तटे ।
शुक्लषष्ठ्यां सिते माघे टीकेयं पूर्णतामगात् ॥
टीकेयं वैश्वनाथी भवतु भगवतो भक्तलोकस्य रम्या—
षट्शास्त्रागस्त्यधाम्नो मधुरिमलहरीस्वैनकाम्यपूर्त्तेः ॥
यत्सत्यारोचकत्वे कतिपतिकतिनः सर्वसाद्गुण्यगण्या—
द्विस्वत्पारिडत्यनृत्यान्यनुपदविधुरा स्याज्जनीवुर्सेगव ॥
आरम्भे परिणामे च विवर्त्तेऽपि न हि क्षतिः ।
श्रीमद्भागवते भक्तेः पुरुषार्थशिरोमणेः ॥
व्याख्याऽस्य भक्त्या गम्या सा श्रीगुरोः कृपयेक्ष्यते ।
तस्मान्नमो नमस्तस्मै गुरवे गुरवे नमः ॥
हे भक्ताः ! द्वारि वश्चञ्चटुवालधीरोऽस्म्ययं जनः ।
नानाविधिषः श्वेवातः प्रसादं लभतां मनाक् ॥

श्रीगोवर्द्धनाय हरिदासवर्याय नमः ।
श्रीराधाकुण्डाय श्रीकृष्णकुण्डाय नमो नमः
समाप्ता चेयं सारार्थदर्शिनी टीका ॥
शुकशास्त्रं च परिसमाप्तम् ।
श्रीराधायै नमो नमः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुं प्रणमति—योगीन्द्रायेति । व्याचख्ये व्याख्यातवान् ॥ २१ ॥

भिन्नाभिन्नं जगद्यस्मात्पृथिव्या औषधादिवत् ।
तं राधामाधवं वन्दे करुणागुणसागरम् ॥
सर्वेश्वरमहं वन्दे श्रीगुरुं तत्पदाश्रयम् ।
पूर्वाचार्यान् सुविख्यातान् श्रुतिस्मृत्यर्थभास्करान् ॥
हंससनकदेवर्षिनिम्बार्कप्रमुखान् प्रभून् ।
नैष्ठिकान् वेदसिद्धान्तसम्प्रदायप्रवर्त्तकान् ॥
समालोक्य मुहुस्तेषां कृतीः सम्यङ्मनोरमाः ।
श्रीभागवतसिद्धान्तप्रदीपोयं कृतो मया ॥

श्रीसनकादिसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्य श्रीभगवन्निम्बार्कचरणाचिन्तक शुकसुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशस्कन्धीये
त्रयोदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥
समाप्तोयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

ब्रह्मरूप योगीन्द्र श्रीशुकदेवजीको नमस्कार है, जिनने संसार सर्प के डसे हुए राजा परीचित् को छुडाया है ॥ २१ ॥

अब श्रीसूतजी ग्रन्थकी समाप्ति में श्रीहरिसे प्रार्थना करते हैं, कि—हे देवेश ! जैसे जन्म जन्म में आपके चरणारविन्दों की भक्ति हमको रहै, ऐसी आप कृपा करो । क्योंकि ? हे प्रभो ! आप हमारे स्वामी हो ॥ २२ ॥

जिनका नाम सङ्कीर्तन ही सम्पूर्ण पापों का नाश करने वाला है, और जिनके विषै प्रणाम करनाही समस्त दुःखोंका शमन करने वाला है, परात्पर उन श्रीहरिको मैं नमस्कार करता हूं ॥ २३ ॥

द्वादशस्कन्धभावार्थबोधिनी भक्ततोषिणी ।
भाषा भागवताचार्यकृता सम्पूर्णतामियात् ॥

इति श्रीवृन्दावनरङ्गमन्दिरस्थोभयवेदान्तनिष्णाततार्किककेसरि-
प्रबोधमहोदधि श्रीसुदर्शनाचार्यादधिगतबोधलेशेन,
श्रीबलरामस्वामिचरणाश्रितेन, श्रीवृन्दावनस्थ-
पण्डितभागवताचार्येणाकृता श्रीभागवत-
द्वादशस्कन्धे त्रयोदशाध्यायस्य
भाषाटीका समाप्ता ॥ १३ ॥

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तिं गतश्चायं द्वादशः स्कन्धः ॥ १२ ॥

परिसमाप्तश्चेदं श्रीभागवतशास्त्रम् ॥

हरिः ओम् तत् सत्
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

संशोधकौ चास्य ग्रन्थरत्नस्य काशीमण्डलान्तर्वर्ति 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्य—'श्रीवृन्दावनस्थ' पं० भागवताचार्यौ ॥